

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ**

**ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
КАДЫСОВА РОЗА ЖҰМАБАЙҚЫЗЫН
ЕСКЕ АЛУҒА АРНАЛҒАН
«ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» МӘНІНДЕ» АТТЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 2

**ПАВЛОДАР
2018**

ӘОЖ 930 (574. 25)
КБЖ 63.3 (5)
Т-21

Редакция алқасының бас редакторы:

Ахметова Г.Г., филос.ғ.к., С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н.Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Бегімтаев Ә.И., Жұмасейт Бижан

Жауапты хатшылар:

Мамытова С.Н., Марданова З.Ж., Ельмуратова Б.Ж., Азербераев А.Д.

Т-21 Тарих ғылымдарының докторы, профессор Кадысова Роза Жұмабайқызын еске алуға арналған «Тарих ғылымы «Рухани жаңғыру» мәнінде» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2018. – 382 б.

ISBN 978-601-238-834-3
Т. 2 – 2018. – 382 б.
ISBN 978-601-238-836-7

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 930 (574. 25)
КБЖ 63.3 (5)

ISBN 978-601-238-836-7 (Т. 2)
ISBN 978-601-238-834-3 (жалпы)

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2018.

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры,
филос.ғ.к., Г. Ахметованың алғы сөзі**

Қымбатты қонақтар мен конференцияға қатысушылар!

Адамның жақсы қасиеттері мен жайсаң мінезі бала кезде қалыптасатыны анық. Роза Жұмабайқызы Қадысова – бұл игіліктерді бала кезден бойына сіңірген тұлға. Роза Жұмабайқызы «адам болып туып, адам болып қалу» қағидатын ұстанған жанұяда дүниеге келді. Еңбекке берілген отбасында туып-өскен ол қарапайым адамды алаңдатқан мәселелерді жақсы білді. Роза Жұмабайқызының ата-анасы балаларға білім нәрін сіңіруге баса мән бергендіктен, отбасы мүшелерінің білім мен ғылымға деген ықыласы ерекше еді.

Бұл қасиеттер Роза Жұмабайқызының бойына ананың ақ сүтімен, әкенің қанымен дарыды. Бала шақтан өз алдына биік мақсат қоюы да сондықтан. Отан тарихын зерттеуді мұрат еткен азаматша арман жетегімен Семей педагогикалық институтының тарихи-педагогика факультетіне түседі.

Роза Қадысова кәсіби жолын қарапайым ауыл мұғалімінен бастады. Еңбекқорлығы және ісіне деген жауапкершілігімен көзге көрінген жас маманға Қайманачиха орта мектебі директорының орынбасары қызметі сеніп тапсырылды. Десе де, мұғалімдік іс Роза Жұмабайқызына аздық етті. Оның арманы ғылымға бет алып, тарихты зерттеу еді.

Ол осынау асқақ арманымен С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетіне келеді. Осылайша, университет Роза Жұмабайқызының тағдырымен ұштасып, биік белестерді бағындыруға жетеледі.

Роза Қадысова көп жылдар бойы С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры қызметін атқарды. Тынымсыз еңбек етіп, ғылымды қатар алып жүрді. Жауапкершілігі мен ғылымға деген сүйіспеншілігінің арқасында тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасының әлеуметтік ғылымдар Академиясының корреспондент-мүшесі атанды.

Роза Жұмабайқызы еңбек еткен жылдары университеттің ғылыми қызметі жаңа деңгейге көтерілді. Ғылыми басылымдардың тамырына қан жүгіріп, зертханалар ашылды.

Кәсібилік, көпқырлы ағартушылық қызмет және белсенді азаматтық ұстаным. Бұл қасиеттерді ұштастыра білген Роза Жұмабайқызы ұжымында сый-құрметке ие болып, биік белестерден көрінді. Ол бар күш-жігерін жоғары мектептің механизмдерін жетілдіруге, келер ұрпаққа сапалы білім беруге жұмсады.

Роза Жұмабайқызының атқарған ісі бірнеше ұрпаққа азық болары анық. Біз, әріптестері мен достары жайсаң жанның жарқын бейнесін мәңгі жадымызда ұстаймыз.

**С. Торайғыров атындағы
ПМУ ректоры, филос.ғ.к.**

Г. Ахметова

3 Секция. Қазақстандағы модернизациялық процестер: тарихи тәжірибе, қазіргі жағдайы және болашағы

ОҚУ МЕН ОҚЫТУДА СТУДЕНТПЕН ОҚЫТУШЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ – ҰЖЫМ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ ЫҚПАЛЫ

АБИЛОВА Х. Ж.

оқытушы, Б. Ахметов атындағы педагогикалық колледжі, Павлодар қ.

Бүкіләлемдік жаһандану ғасырында ғылыми-техникалық прогресс қарқынды дамыған заманда өзгеріс бар саланы қамтуда. Өзгермелі өмірде: білім жүйесінің жалпы құрылымын жаңарту, басқару жүйесін өзгерту, оқу тәрбие процесін демократияландыру, ізгілендіру, білім мазмұны мен оны оқытудың әдіс-тәсілдерін жаңарту арқылы білімдегі жетістікті жетілдіру, ұжымда ізденіске, шығармашылыққа жағдай жасау, педагогикалық ынтымақтастықты нығайту қажеттігі анық. Міне, осы факторлардың барлығы қазақстандық білім беру ұйымдарын өз даму жолын таңдауда озық педагогикалық идеялармен, іс-тәжірибені негізге алуға бағыттайды. Өйткені көп қырлы өзгеріс кезінде білімнің дамуы- қиын іс. Білімді студенттің даму жолына түсу үшін беру, яғни «табысты оқыту мен құзырлы мұғалім» [5].

Білім беру мекемесі-әлеуметтік педагогикалық ашық жүйе ретінде қоғам арқылы дамиды. Ал қоғамдағы жүргізіліп жатқан өзгерістер мұғалім шеберлігін жетілдіруді талап етеді. Осы мәселе бойынша мекеме өміріне қажет өзгерістерді текшелей отыра, оқытушының өзгеруін бірінші кезекке қояр едім. Себебі, дайын мұғалім қай мекемеде болсын жиі кездеспейді, ол мұғалімнің қалыптасуы, шеберлігінің шыңдалуы-мекеме әкімшілігінің иығымен көтеріп, жағдай жасап шешетін мәселе. Инновациялық жаңалықтың енуі төменнен басталып, бақылау өзін-өзі бақылауға айналса ғана соңғы нәтиже жоғары болмақ.

Өзгерісті мұғаліммен жұмыстан, яғни мұғалімдердің оқуы мен кәсіби даму үдерісіне көмектесуден, коучинг пен тәлімгерлік мектебінің жұмысынан басталып, тәлімгер ретінде үйрете алатындары ескерілді. Бұл бағытта «Кәсіпқор» Кәсіптік білім беру орталығы өткізген курстың тапсырмаларын айтуға болады, өздерімен бірге өзгені өзгеріске түсіру, колледждің даму жоспарын жүзеге асыру тапсырылды. Өзгеріс тобы мүшелерімен болған кезекті отырыста Бурке-Литвиннің ұйымға өзгеріс енгізу моделі талқыланды [5].

Коучинг жүйесі мен тәлімгерлік мектебін енгізу арқылы, оларда бүгін қандай қиындықтары барын анықтап, күнделікті іс-тәжірибесіне өзгеріс енгізу қажеттілігі анықталды. Көп ойлануды, дұрыс бағыт, нақты шешім қабылдауды талап еткен маңызды сұрақтар легі күнделікті маза бермейді. Не істеу керек? Қалай істеу керек? Ұстаздар қауымы серпіліске дайын ба? Мұғалімнің кәсіби дамуын ішкі біліктілік арттыру жүйесі арқылы шешу.

Келесі бір өзгерісті қажет еткен үлкен аспект-ол мұғаліммен оқушының өзара әрекет технологиясы, проблеманың ең негізгі механизмі-мазмұн мен технологияның бірлігі-студенттің өзін-өзі дамытудағы қозғаушы күш. Ата-аналар мен колледж ұжымы арасындағы қарым-қатынас адалдыққа, ашықтыққа негізделді. Даму жоспарын жүзеге асыруда бөлінген көшбасшылық идеясын негізге ала отырып, колледждің негізгі миссиясы сын тұрғысынан ойлай алатын ұлттық зиялы қауым қалыптастыру үшін, білім жетістігіне жетуде критериалдық тұрғыдан бағалау табысқа апаратын жол екені анықталды. Бұл бағытта колледж мәдениетін қалыптастыру айрықша күш жігерді қажет етті.. Осыған сәйкес оқушыда талпыныстың жоғары көрсеткіші -өздігінен білім алу, «өзін-өзі реттеу» қасиетін қалыптастыру қажет. Бұл жерде мына анықтама жауаптың кілтін бергендей: «өзін-өзі реттеу мен метатанудың мұндай дағдыларын дамыту бұл балалардың саналы студент болып шығуының кілті» [5].

Неден басталды?

Студент үні тындалды ата-ана пікірі ескерілді, әріптес ұсынысы жүзеге асырылды. Ортақ ой тұжырымдалды. Ортақ проблема анықталды: оқу мен оқытуда студент - мұғалім ынтымақтастығын критериалды бағалау –ұжым әлеуметін арттыруға ықпал етуші фактор болып табылатындығы анықталды. Мұғалімдерге «оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау»-тақырыбында жүйелі коучингтер өткізіледі.

Сұраныс жасайтын әлеуметтік топ ретінде ата-ананың пікірі құнды. Студенттің білімді қызыға оқуы, сабаққа қуанышпен келіп, ой еңбегінен рахат сезіміне бөленуі колледж атқаратын міндет. Баға студенттің мүмкіндіктерінің өсуіне қарай қойылып, шығармашылықпен ойлау жетістігі бағаланғанда ғана объективті болатынына ата-ана көзін жеткізу қажет. Бұл - өзгерістің ең тиімді тұсы деп бағалаймын.

Жалпы білім беруде әр мұғалім көздеген мақсатына қол жеткізу үшін оқыту үдерісін жоспарлап қолданысқа енгізгенде оқушыларды бағалауды басты назарда ұстану керек. Себебі, бағалау сыныптағы оқушылар деңгейі әр түрлі болып келетіндіктен, мұғалімнің сыныпта бір қалыпты атмосфераны құруына және оқушылардың пәнге деген

қызығушылығын арттыру жолдарына елеулі әсер етеді. Бағалау-одан арғы білім алу туралы шешімді қабылдау мақсатымен оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жинақтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин болып табылады [5].

Өздерінің бұрынғы тәжірибесі бойынша көптеген мұғалімдер, оқушылар және олардың ата-аналары бағалауды оқыту және оқудан кейін болатын нәрсе ретінде қарастырды. Бағалау оқыту мен оқудың ажырамас бөлігі деген ой біздің түсінігіміздегі едәуір өзгерісті талап етеді.

Оқыту үшін бағалаудың негізгі қағидаттары:

Оны әзірлеудегі және тәжірибеде қолданудағы бірінші басымдық оқушылардың оқуына көмектесу мақсатына бағындыру болып табылады.

Бағалау мұғалімдер және оқушылар өзін-өзі және өзара бағалау үшін кері байланыс ретінде пайдаланатын ақпарат беру арқылы оқуға көмектесе алады [5].

Кез келген сабақтың сәтті өткенін бағалаудың нәтижесінен көруге болады, сондықтан оқушылар оқыту үшін бағалаудың мәнін түсініп, әр сабақта өзінің артықшылықтары мен кемшіліктерін мойындап, егер кемшілігі көп болса, оны жою үшін қандай да бір іс әрекет арқылы шешуін өздері ұсынатын болды.

Ата-ана мен оқушы үнінің бір жерден шыққанын, екеуі көрсеткен кемшілік бір проблема екенін ұқтым. Мұғалімде жанамалап осы проблеманы көрсетіп тұрған жоқ па? Дәл солай. Мұғалімнің кәсіби деңгейінің төмендігінен «бағалау мен ынталандыру», рефлексия жасау сынды үлкен екі мәселе шешімін таппаған

Бір нәрсе ашық: «мұғалімнің көмекшілері: бас, қол, жүрек» (Шульман) болған жағдайда шешілмес проблема жоқ. Ұстаздың білімі, мейірімді жүрегі, жігер-қайраты, оқушыны жетістіктен-жетістікке жетелейтіні айқын.

Критериалдық бағалау – бұл білімнің мақсаты мен мазмұнына сәйкес оқушылардың оқу-танымдық біліктілігін қалыптастыруға себепші болатын, білім процесінің барлық қатысушыларына алдын-ала белгілі критериялармен оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделгенде ғана қолданыс аясы дұрыс болатынына көзім жетті. Критериалды бағалаудың негізгі функциялары – ынталандыру, белсенділікті дамыту.

Ата-ананы баласының тәрбиесі, мәдениеті, білімі бәрі толғандырса, оқушы: «ынталандыру аз» деп жауап жазған. Коллеж өмірін жақсартуға, оқушы үлгеріміне не ықпал етеді? Міне осы

сұрақтарды талқылай отыра біз бөлінген көшбасшылық идеясын іс-жүзіне асырдық.

Бөлінген көшбасшылық идеясын толық түсінген ұжым мүшесі алып мектептер арасында желілік қауымдастық құруда белсенділік танытты. Ұжым «өзгеріс бізге не берді?» деген сұрақ төңірегінде ойлану үшін, әр қайсысы «мен өзгеріс болу үшін не істеуім керек?» деп ойланатын орта жасауы істің нәтижелігін арттырады. «Егерде өзгеріске жауапты көшбасшы өзгеріске қолдау көрсетуде формальды емес көшбасшыларды тартатын болса, басқа ұйымдастырушылық көшбасшылар да өзгерісті қабылдауы мүмкін» [5].

Сондықтан, алдағы уақытта ұжым жұмысындағы басты стратегиялық бағыт – оқыту мен студенттерді бағалауды жақсарту үшін сын тұрғысынан бағалауды жалпы колледж бойынша енгізу болып табылады.

Менің ойымша, сын тұрғысынан бағалау бойынша тәжірибе алмасу мен біліктілікті арттыру үшін арнайы құрылған мұғалімдердің желілік қауымдастығы мүмкіндіктерін қолдануды арттыруымыз қажет.

Біріншіден, мұғалімдердің кәсіби деңгейін көтерудің жаңа тәлімгерлік жүйесі қалыптасады. Екіншіден, бөлінген көшбасшылық пен басқару арқылы өзгерістерге қол жеткізуге болады. Үшіншіден, білімді студенттің даму жолына түсу үшін беру, яғни «табысты студентпен мен құзырлы мұғалім» (мұғалімге арналған нұсқаулық, үшінші деңгей. 7 бет) қалыптастыру тиімділігі артады.

Басқару құзыреттілігін мұғалімдер бойында көтеру-білім сапасын арттырары сөзсіз. Мұғалімдер топпен, жұппен жұмыстың тиімділігін арттыруға көңіл аудару арқылы нәтижеге қол жеткізеді. Тиімсіз әдістерді пайдалану, оқыту нәтижесін төмендеткен. Мұғалімдердің өздерінің пікірі бойынша бағалау және оқу процесін талдау құзыреттілігі қалыптасады. Критерий арқылы бағалау, студентке сын тұрғысынан ойлау мен әрекет жасауға түрткі болады. Қалыптасқан дәстүрлі бағалау тартымсыз, толық ақпарат бермейді, біржақты, әділ түрде бағалау критерийін жасау дағдысын қалыптастыру арқылы мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі туралы толық ақпарат алуға болады. Ары қарай кемшілікті жоюға атқарылатын іс-қимыл жоспары нақтыланады. Іс әрекетті зерттеу белсенділікті арттырумен бірге жаңа білім, біліктілікке үйренуге жол ашады. Мұғалім еңбегіне күнделікті рефлексия жасау, өзін-өзі дамытуға, өзгені дамытуға, оқушыны жетістікке жетелеуге түрткі болары сөзсіз. Ең бастысы, көшбасшылық идеясын қабылдаған ұстаздар қауымы өздеріне сырттан сын көзбен

қарауға, бағыт-бағдарды айқындауға, педагогикалық шеберлікті шыңдауға, ізденіс пен жаңалықты ұштастыруға үйренеді

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қ.Р. Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 6-бет.

2 Басшыға арналған Нұсқаулық. Екінші басылым. «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ 2013

3 Оценowanie учебных достижений учащихся. Методическое руководство. Р.Х.Шакиров, А.А.Буркитова, О.И.Дудкина «Білім», 2012

4 Денис.Р. Селф-АҚШ Джорджия форт Бенчин Трой университеті, кафедра доценті.

5 Мұғалімге арналған нұсқаулық, 46-бет

6 Perry et al,2002.

ИДЕИ АЛЬ-ФАРАБИ В ПРЕОДОЛЕНИИ ДУХОВНОГО КРИЗИСА

АЗЕРБАЕВ А. Д.

PhD, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Духовное наследие великого мыслителя Востока Абу Насра аль-Фараби стало предметом исследования с конца XIX века и по настоящее время. Трактаты аль-Фараби могут пересматриваться, анализироваться многократно, при этом могут появляться все новые подтексты. Репрезентация трактатов с учетом изменения методологических концептов и фокуса рассмотрения философских понятий может быть перманентной.

Выявление все новых граней философии аль-Фараби, формулирование новых выводов из его трактатов помогает нам объективно оценивать настоящее и проектировать будущее. Учение аль-Фараби о «добродетельном городе» является концепцией «преобразования», «обновления» общества и государства без потрясений и катаклизмов.

Как объявил глава государства Н.А. Назарбаев, в Казахстане началась Третья модернизация. Для народа Казахстана, как озвучил Президент в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», «важно сконцентрироваться, изменить себя и через

адаптацию к меняющимся условиям взять лучшее из того, что несет в себе новая эпоха» [1].

Тем самым, в русле современных задач, стоящих перед народом Казахстана, идеи аль-Фараби имеют несомненную актуальность. Как отметил Президент, модернизация «должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации» [1]. Второй учитель в свое время для разработки идеи о «добродетельном городе» гармонизировал исламскую духовность с античным наследием.

Аристотель Востока видел совершенствование человека и общества возможным в сочетании двух добродетелей: интеллектуальные, которые приобретаются обучением, и этические, которые постигаются воспитанием. Знание является главной категорией в объяснении аль-Фараби сущности человека. В «добродетельном городе» аль-Фараби только образованный, нравственный человек способен создавать блага и жить сообща с другими гражданами.

Аналогично «культ знания» является значимым пунктом в «модернизации общественного сознания», поскольку, как сказано в статье Лидера Нации, «если в системе ценностей образованность станет главной ценностью, то нацию ждет успех» [1].

Поскольку, как утверждает Аристотель Востока, «преобразование» общества зависит от каждого индивида в отдельности, и основой благообразного «обновления» являются нравственное и интеллектуальное становление и развитие, стремление человека к совершенству, концепция «добродетельного города» исключает революционное развитие. Аль-Фараби отстаивал методологию гармоничного безболезненного обновления, так как «добродетельный» человек нацелен на совершенствование себя и общества при постоянном процессе познания и сохранении общественного спокойствия и вселенского баланса.

Для современного Казахстана следующим пунктом «модернизации общественного сознания» является «эволюционное, а не революционное развитие Казахстана». Как отметил глава государства Н.А. Назарбаев: «Эволюционное развитие как принцип идеологии должно быть одним из ориентиров и на личностном, индивидуальном уровне для каждого казахстанца». При этом «эволюционное развитие общества как принцип не означает вечной консервации, но важно понять не только уроки истории, но и примеры современности и сигналы будущего» [1].

Аль-Фараби не ограничивался пределами распространения одной культурной среды, все человечество он воспринимал в единстве. Согласно трактатам, добродетель, под которой понимается

символическое понятие нравственности, имеет аналогичное значение среди других духовных традиций. Центральное понятие «счастья» в этике аль-Фараби представляется повсеместным жизненным лейтмотивом, также как цель всех религий. Его предложения установить во всем мире «добродетельное управление» и привить «добродетельную ментальность» может рассматриваться в наши дни как идея общего спасения человечества и достижения общих целей в решении проблем глобального характера. Мыслителем введено понятие «великого общества» как идея толерантного мирового пространства, в котором народы находятся между собой в мирном, взаимовыгодном, равноправном диалоге. Самим аль-Фараби, диалог культур продемонстрирован сочетанием в его идеях арабомусульманских духовных традиций и философии античных греков.

Аль-Фараби как интегратор культур Востока и Запада, как философ цивилизаций исходил из понимания необходимости взаимопонимания и сотрудничества между народами. Мыслитель утверждал общую человеческую природу.

Наша же современность выявляет понятие «открытости сознания», сформулированное Лидером Нации, под которым следует понимать «понимание того, что творится в большом мире», «готовность к переменам», «способность перенимать чужой опыт, учиться у других». Как сказано Президентом: «Открытость и восприимчивость к лучшим достижениям, а не заведомое отталкивание всего «не своего» – вот залог успеха и один из показателей открытого сознания» [1].

Учение аль-Фараби о «добродетельном городе» как проекте идеального государства базируется на взаимообусловленном, взаимозависимом единстве нравственности и политики. Нравственность как всеобъемлющее понятие человеческого бытия формирует политическую атмосферу государства, при этом государственное управление нацелено на воспитание нравственного гражданина. Подобное сочетание на первый взгляд вычерчивает социальную утопию. Однако предположим, что, очевидно, сам Аристотель Востока воспринимал собственное учение лишь как идеал, и определенное приближение к нему уже можно воспринять за прогресс в той или иной мере.

Заслугой аль-Фараби в истории мировой этической мысли является системное объяснение «добродетели» как идеала и факторов, препятствующих его достижению. Используемые в трактатах философские понятия имеют универсальный характер. Гениальное и в то же время простое рассмотрение политики как аспекта нравственного

континуума, и наоборот, этики как составной части политики, придает философии аль-Фараби уместность для объективной оценки какой угодно политической ситуации независимо от культурных условий региона.

В наши дни прослеживается кризис духовности, порождающий ряд проблем. Во-первых, появляется противоречие между ценностями прошлого периода и новыми ценностями в новых исторических условиях. Во-вторых, духовное развитие общества отстает от материального развития. Духовность уже не способна контролировать материальное развитие и его направленность [2, с. 141]. Современный консьюмеризм как культ потребления заставляет забыть о духовности и ориентирует людей только на достижение материальных благ и погоню за комфортом и наслаждениями. В этой связи, аль-Фараби определил первостепенное различие между «невежественным» и «добродетельным» городом как состояние человеческой души по отношению к материи, то есть к материальным благам. Философское учение во многом пропагандирует первенство духовности, отводя материальным благам вторичную значимость. Гуманизационная направленность, отстаивая гармонию мира и спасение человека, призывает для этого отказаться от жадности чрезмерной наживы и сугубо личной выгоды во вред сообществу или же всему человечеству. В-третьих, имеется противоречие между объективным и субъективным началом в жизни общества [2, с. 141]. Относительно данной проблемы аль-Фараби придавал понятиям нравственности объективный смысл. Такие понятия как «добро», «справедливость», «счастье», «воздержанность» и другие объективны, поскольку имеют статус константы. Субъективность проявляется в свободе воли и выбора, в праве индивида на самореализацию. В-четвертых, противоречие «между уходящей в историческое прошлое цивилизационной культурой, стеснившей общественное развитие, и нарождающейся новой глобализационной культурой, которая формирует настоящее и будущее человечества» [2, с. 141]. В решении данной проблемы Аристотель Востока предлагает сочетание исламской духовности с античным рационализмом, что достаточно гармонично уместилось в его философию. Таким образом, его наследие предлагает теоретико-концептуальную базу преодоления духовного кризиса.

Конфликты заполняют современную мировую геополитику. Первой особенностью современных конфликтов является вовлеченность внешних лиц, заинтересованных в конфликте внутри того или иного государства. Следующей важнейшей особенностью,

которая служит обоснованием поводов для конфликтов, это ценностное измерение, проявляющееся посредством «борьбы этнических и культурно-конфессиональных идентичностей» [3, с. 137]. Вопреки многочисленным лозунгам о гуманизации политики, миротворческой идее международных организаций число конфликтов никак не уменьшается. В связи с этим, постулат аль-Фараби о человеческой нравственности в ее неподдельном смысле исключает всякий формализм. Обозначенная первая особенность современных конфликтов явно отражает отсутствие в деятельности «заинтересованных в конфликте, лиц» известных со времен зарождения авраамических религий предписаний, заповедей, «золотого правила нравственности». В этом отношении градация человечества на «добродетельных», разумных и на «невежественных» вполне может способствовать становлению ценза, критерием которого станет справедливость и человеколюбие в истинном смысле, а не в формальном. Вторая обозначенная особенность конфликтогенности может быть преодолена актуализацией идеи аль-Фараби о «великом добродетельном обществе» как единстве всего человеческого рода, о «добродетельной религии» как вероучении о постоянстве и единстве нравственных понятий и норм.

Более того, концепт «великого добродетельного общества» может стать базисом в формировании глобальной гражданской этики. Поскольку очень важно сформировать не «глобальное потребительство», а «ответственных граждан мира» [4, с. 388]. Глобальная гражданская идентичность состоит из трех аспектов: 1) когнитивный – осознание глобальных проблем, 2) этический – неприятие безразличия к проблемам всего человечества, «гражданин мира» морально сопричастен ко всем глобальным проблемам, 3) волевой аспект предполагает готовность принять участие в решении общечеловеческих проблем [4, с. 390]. Все три аспекта находят соответствие в образе «добродетельного человека».

Философии аль-Фараби придает еще большую актуальность современное противоборство, соперничество среди исламских течений. На сегодняшний день особо остра проблема радикальных организаций, пропагандирующих исламский фундаментализм и призывающих отказаться от современных стандартов жизни и быта. Бездумная перцепция текста священного писания, исключая его анализ, создает «армию фанатиков», готовых выполнить волю «заинтересованных лиц».

Наследие аль-Фараби демонстрирует гармонизацию западной и восточной духовности, придав исламу новое понимание. Рационализм восточных перипатетиков является примером рассмотрения основ ислама посредством разума.

Перед казахстанцами и гражданами других республик СНГ с распадом советского государства стояла задача формирования нового мировоззрения и становления национальной идеи. В этом направлении философия, литературные памятники древности и средневековья стали опорой в разработке ориентиров национального развития. Аль-Фараби как историческая личность сыграл одну из ключевых ролей в воссоздании традиций тюркской духовности.

Построив рыночную экономику, столкнулись с проблемами общества потребления, когда духовность уже не имеет большого значения.

Век глобализации и свободного доступа к информации наряду с его многочисленными преимуществами порой дезориентирует социум. Динамичные перемены в мировом политическом пространстве генерируют разного рода мировоззренческие изменения, которые мгновенно воспринимаются обществом. Подобные форсированные «деформации» духовности воздействуют на общий континуум социальных отношений и личностное становление молодежи. Процессы глобализации видоизменяют ментальность и мировосприятие, современность ставит задачу регуляции духовно-нравственного континуума. Средства коммуникации, телевидение формируют массовую культуру, зачастую имеющую шаблонный вид. Обыватель бывает «оторван» от традиционного миропонимания, растерян и подвержен воздействию разного рода более идейного влияния. Общедоступность перцепции всего мира посредством глобальной сети имеет безмерный диапазон преимуществ. Однако некоторые информационные выбросы, не всегда адекватные благообразному мироощущению и мирозерцанию, генерируют индифферентное и инертное амплуа. Ограничивать доступы к информационным источникам немислимо, ввиду этого, имеется необходимость разработки нравственного абсолюта, который смог бы выполнять функции направляющего императива. В этом отношении важнейшим аспектом должен быть принцип правильного интеллектуального различения. В связи с этим, рассмотрение наследия философов, которые пытались найти образ идеального человека, оптимальный вариант социальных отношений, регулирования политической ситуации, создания гармонии всего мира на сегодняшний день выглядит наиболее

актуальным. Аль-Фараби относительно этого является ключевой фигурой среди философов Востока как основоположник арабоязычного перипатетизма. Один из ведущих фарабиеведов Казахстана Мансурова А.С. пишет: «На сегодняшний день ясно видно, что для Казахстана любые попытки двигаться в нетрадиционном направлении чревато морально-этической деградацией общества, полным параличом духовных сил народа. Главным же средством восстановления духовного, нравственного, интеллектуального потенциала народа является возрождение системы духовно-нравственных учений прошлого, концепций восточных мыслителей, в частности, учений аль-Фараби» [5, с. 39].

ЛИТЕРАТУРА

1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

2 Рассказов Л.Д. Диалектика кризиса духовности в условиях глобализации: проблемы, решения, перспективы // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. В 2-х ч. – Тамбов: Грамота, 2012. – № 3 (17), ч. 2. – С. 140-142.

3 Карякин В.В. Современные кризисы и конфликты: особенности, сценарии развития и предотвращение // Проблемы национальной стратегии. – 2014. – № 4 (25). – С. 136-151.

4 Беляева Н.Ю., Загладин Н.В. Глобальная гражданская идентичность: от этических императивов к глобальным институтам // Политическая идентичность и политика идентичности. Идентичность и социально-политические изменения в XXI веке / под ред. И.С. Семененко. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – Т. 2 – С. 387-411.

5 Мансурова А.С. Духовно-нравственное становление человека и философские взгляды аль-Фараби // Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – 2011. – № 6. – С. 38-43.

ТРАДИЦИОННОЕ И СОВРЕМЕННОЕ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ ИНГУШЕЙ КАЗАХСТАНА

БОЛКОЕВА М. Л.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

РАХИМОВ Е. К.

доктор PhD, доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Ингуши являются одним из древнейших народов Северного Кавказа, и одним из крупнейших этнических групп Казахстана. Они имеют свою самостоятельную историю и культуру. Предками ингушей была создана богатая, разнообразная, самобытная материальная и духовная культура, имевшая связи с культурой народов Кавказа и Передней Азии. Духовная культура ингушей развивалась в соответствии с характером его хозяйственной деятельности, социальных отношений, природно-географическими и историческими условиями.

Составной частью культуры ингушей была духовная культура, структура и характер которой были обусловлены экономическим укладом, уровнем материального производства. Духовная культура ингушей отличалась богатством и разнообразием форм, играла ведущую роль в их жизни.

У ингушей высоко ценилось искусство врачевания. В памяти народа сохранились имена лекарей, облегчавших людям телесные страдания и лечивших их недуги. Это Бурсак Бузуртанов, Бунхо Бузуртанов, Берд Дзейтов, Берд Евлоев, Бунхо Точиев и многие другие [1].

Значительную роль в жизни и мировосприятии играли астрономические знания. Предкам ингушей были известны такие понятия как горизонт, небо, страны света и др. Они почитали небесные светила, следили за ними. Был у них и свой календарь, они умели определять все четыре солнечных цикла. Отсчет времени велся от настоящего к прошлому или к будущему. Значительные отрезки времени группировались по 11 и 33 годам. Видный кавказовед Е. И. Крупнов считает, что ингушам «были знакомы зимнее и летнее солнцестояние». Празднование первого цикла было приурочено ко дню зимнего солнцестояния, второго ко дню весеннего солнцестояния. Год состоял из 12 месяцев, каждый из которых имел свое название.

Каждый месяц делился на четыре недели из семи дней. Календарные циклы тесно были связаны с земледелием и скотоводством, основывались на большом практическом опыте народа, астрономических наблюдениях и математических расчетах. Основные

даты традиционного календаря отмечались обрядами, праздниками. Календарные праздники, трудовые в своей основе, приуроченные к хозяйственным работам можно было разделить на зимние, весенние, летне-осенние. Это были: праздники весеннего равноденствия, в честь богини Тушоли, бога Сели, празднование зимнего солнцестояния, нового года, праздники, связанные с началом уборки урожая, сенокоса и т.д. [2].

Важной сферой духовной культуры является устное народное творчество, которое выступает ценным источником для изучения истории ингушского народа. Исторические события прошлого, представления об окружающем мире, отголоски древних религий, знания, которые имелись, но были забыты, сохранились в памяти народа в виде преданий, легенд, мифов, сказок, героических и лирических песен. В произведениях устного народного творчества прослеживаются мировоззрение, миропонимание, нравственно-этические идеалы народа, различные стороны его жизни и быта, представление о добре и зле, благородстве и справедливости, дается народная оценка многим событиям и человеческим поступкам. Фольклор ингушей имеет вместе с ярко выраженным своеобразием много общего с устным народным творчеством других народов. Особое место в фольклоре ингушей занимает нартский эпос, являвшийся духовной опорой, и в какой-то степени предопределивший наиболее общие черты национального характера, менталитет и этико-эстетические идеалы. Главными героями нартского эпоса были: Колой Кант, Сеска Солса, Села Сага, Малха Аза, Хамчи Патараз, Нясар, Боткий Ширтка, Пхьагал Баьрий и др.

Жизнь главных героев эпоса, их изречения и моральные нормы, были для ингушей образцом мужества, смелости, верности в дружбе, примером честности и благородства. Ингушей в нартском эпосе привлекал рыцарский дух. На эпосе воспитывалось подрастающее поколение. Исторические мотивы, наметившиеся в нартском эпосе, получают дальнейшее развитие в других жанрах фольклора. Большую роль в фольклоре занимают героико-эпические песни (илли). В этих песнях развиваются темы национально-освободительной и социальной борьбы [3].

В конце XIX начале XX вв. появляются абреческие песни, герои которых выступают заступниками народа. Песенный репертуар был разнообразным. Выделялись лирические и колыбельные, обрядовые, шуточные, и песни-плачи. В каждом ауле были свои песнотворцы и исполнители народных песен, которых приглашали на праздничные мероприятия. При этом использовались оригинальные музыкальные

инструменты – трехструнная скрипка с дугообразным смычком, дахчан-пандар (горская балалайка), позднее появилась гармоника, на которой играли девушки. Излюбленным танцем ингушей была парная лезгинка. Для наблюдения за порядком во время танцев назначался распорядитель-тамада. Танцы ингушей имели много вариантов, но все они отличались пластикой, грациозностью, изяществом и простотой [4].

Значительный пласт в духовной культуре занимают религиозные воззрения ингушей, которые прошли в своем развитии ряд этапов – от ранних представлений до более развитых систем. К наиболее ранним формам религии относятся: тотемизм, анимизм, погребальный культ и магия. Тотемными животными ингушей были: волк, олень, медведь и др. Анимистические представления связаны с духами природы и стихий, среди которых: Хинана (Мать воды), Дарзнана (Мать вьюги), Миханана (Мать ветров), Мехканана (Мать страны) и др. С ранними религиозными верованиями связано почитание местных гор, скал, камней, рощ и озер. Полагали, что здесь обитали самые почитаемые языческие божества. Для общения с ними возводили каменные святилища-молельни.

Ингушский пантеон языческих божеств отличался сложностью и достаточно высоким уровнем развития. В сознании народа он представлялся в виде иерархической лестницы, где божества в соответствии с их значением в жизни народа занимали определенные ступени. Во главе этой лестницы находились – Дяла (верховный бог), Села – бог грома и молнии, Тушоли – богиня плодородия, Галь-Ерда – покровитель скотоводства, Елта – хозяин диких зверей и покровитель охотников, Эштр – бог загробного мира, Молдзы-Ерда – бог войны. Каждому из перечисленных божеств возводили одно или несколько святилищ, у которых устраивали общественные моления с жертвоприношениями.

Таким образом, в ходе исторического развития была выработана религиозная система, достаточно хорошо приспособленная к уровню социально-экономического развития ингушей, к определенному хозяйственно-культурному типу, связанному с пашенным, террасным земледелием и отгонным скотоводством. Заметное место в истории религиозных верований занимает христианство, которое проникает к ингушам сначала со стороны Грузии (XII-нач.-XIII вв. и XVII в.), позже России (XVIII – XIX вв.). В Ассиновской котловине были расположены три христианских храма Тхаба-Ерда, Алби-Ерда и Таргам-Ерда. Ранние каменные захоронения этого периода обнаружены у селений Памет, Ляжги, Мецхал, Шуан и др. Христианство среди ингушей не

закрепилось. Причинами его упадка являются устойчивость языческих верований, и прекращение миссионерской деятельности Грузии в связи с нашествием монголо-татар.

Одновременно с христианством на территорию Ингушетии проникает со стороны Чечни и Дагестана ислам, который на плоскости прослеживается раньше чем в горах. Источниками о процессе исламизации являются раннемусульманские могильники, письменные свидетельства и некоторые этнографические данные. Закрепился ислам на территории Ингушетии в XIX веке. Последними в 1861 г. приняли новую религию жители ингушского аула Гвилети (гелатхой). Надо отметить, что религиозный синкретизм в ингушской среде прослеживался еще долго.

Большим своеобразием отличались общественные и семейные отношения ингушей. Общественная жизнь и быт ингушей регламентировались неписанными нормами, правилами и обычаями. Хозяйственные, общественные, судебные дела решались на общем сходе «кхел» – совет. Верховным органом управления был «Мехкхел» – совет страны, который собирался два раза в год для обсуждения общенародных вопросов и разбора спорных дел. Членами «Мехкхел» избирали авторитетных и уважаемых людей, знатоков обычаев и традиций ингушей. Все вопросы хозяйственной и общественной жизни регулировались и регламентировались адатными нормами и традициями.

Четко был разработан ингушский этикет. Характерной чертой, бытовавшей среди ингушских традиций, было уважительное отношение к родителям, старшим по возрасту. Правила ингушского этикета включают в себя такие нормы как право старших сидеть на почетном месте, говорить первыми, не перебивать и не вмешиваться в разговор старших, уступать старшим дорогу. Дети обязаны обеспечить родителям достойную старость. В присутствии старших запрещалось непристойно говорить, курить, оговариваться. У ингушей никогда не было домов престарелых, сирот. Неуважение к старшим, к родителям сурово осуждается обществом.

К древним традициям и обычаям относятся: общественная взаимопомощь (белхи), гостеприимство, куначество, побратимство, усыновление и покровительство. В ходе взаимопомощи (белхи) друг другу оказывали помощь при строительстве дома, ограды, пахоты, сева, уборке урожая. Это была бескорыстная помощь, которая в первую очередь оказывалась родственниками, соседями.

Важную роль в общественном быту играл обычай гостеприимства. Для гостей отводили специальную комнату, в которой были лучшие постельные принадлежности, хорошая мебель. Гости развлекали, в его честь резали барана, устраивали вечеринку. Он находился под защитой хозяина. Нарушение обычая гостеприимства расценивалось обществом как преступление. Так, среди разнообразного и своеобразного культурного наследия ингушей определенное место занимали народные игры и развлечения. Они были как бытовые, так и общественные, направленные как на духовное, так и на физическое развитие [5].

Культура есть отражение национального самосознания того или иного народа. Исторические судьбы чеченцев и ингушей нашли отражение в их духовной культуре, что формировало стереотип национальной гордости этих горских народов.

В заключении мною был осуществлён этносоциологический опрос ингушского населения Павлодарской области. Вопросник состоял из 16 вопросов, сгруппированный в один блок. Включила вопросы, позволяющие выявить этнокультурные особенности отношений среди ингушей и чеченцев. Удалось опросить 11 респондентов, как ингушей, так и чеченцев. Данный опрос позволил определить место этнокультурных традиций и обычаев. Данные показали, что ингуши Казахстана соблюдают свои национальные традиции и обычаи на территории Республики Казахстан, не ощущают дискриминации по этническому и религиозному признаку. Это подтверждает тезис о толерантности и миролюбии казахстанцев.

Предварительные результаты проделанной работы позволяют нам судить, что для каждого ингуша традиции и обычаи, составляющие главное наследие предков, – непрекаемый повод для этнической самобытности. Ингуши уважают старших, искренне заботятся о младших, с почтением относятся к женщинам, мудрым хранительницам очага, и неизменно сохраняют дух добрососедства, передаваемый из поколения в поколение. Неписанный свод законов, называемых адатом, соблюдается в каждой семье. Ингуши динамично развиваются в своей большой семье этносов под названием – Республика Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

1 Ильясов Л., Алиева З.В. Древняя и средневековая архитектура чеченцев и ингушей // История и культура чеченского народа. – М., 2002. – С. 35-45.

2 Зязиков М.М. Традиционная культура ингушей: история и современность. – Ростов-на-Дону, 2004. – 236 с.

3 Фольклор: песенное наследие. – М., 1991. – 245 с.

4 Айдаев Ю. Музыкальная культура // Чеченцы: история и современность. – М., 1996. – С. 34-39.

5 Ильясов Л. Культура ингушского народа. – М., 2009. – 264 с.

ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ (ПО КНИГЕ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА НУРСУЛТАНА НАЗАРБАЕВА «ЭРА НЕЗАВИСИМОСТИ»)

ЕЛЬМУРАТОВ Г. Ж.

к.полит.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Накануне Дня Независимости Республики Казахстан состоялась торжественная презентация книги Главы государства Нурсултана Назарбаева «Эра Независимости». В представленном труде ярко отражена суть казахстанской модели развития: ее эволюция, основные принципы, механизмы и движущие силы.

Большое место занимает рассмотрение трех волн модернизации Казахстана. Это были годы, когда принимались важнейшие решения, от которых зависел дальнейший путь развития государства, когда одно неверно принятое решение могло существенно изменить траекторию движения всей страны. В этот сложный период неустанная деятельность Нурсултана Назарбаева четко обозначила свой «казахстанский путь» развития, который позволил найти выход из сложившейся кризисной экономической ситуации, стал ключевым ориентиром на всех этапах переходного периода. Суть «казахстанской модели развития», ее эволюция, движущие силы обстоятельно и всесторонне раскрываются в книге «Эра независимости».

Яркая демонстрация жизнеспособности и эффективности института президентства, обладающего в разных режимах различным объемом функциональных полномочий, способствовало его распространению и в странах, осуществляющих догоняющую модернизацию. Это является одной из универсальных закономерностей развития политических систем. Как совершенно справедливо отмечает Президент Казахстана Н.А. Назарбаев, президентское правление

особенно эффективно «...в период реформ и перехода к другой общественной системе, когда ситуация не отличается стабильностью, а также в странах с обширной территорией и в многонациональных государствах».

Безусловно, политическая модернизация - процесс сложный, многоаспектный и не всегда однонаправленный. Его характеризует высокая степень неопределенности. Политическая элита, начиная преобразования, не всегда оказывается в выигрыше, иногда получая результат, прямо противоположный предполагавшемуся. История знает немало примеров провалившихся модернизационных проектов. Преодоление так называемого «синдрома модернизации» не всегда, оказывается, по силам национальным элитам. В этих условиях важнейшую роль играет наличие политической воли и сила институтов государственной власти, проводящих болезненные, но необходимые реформы. Даже оппоненты президентской системы правления признают уникальную роль института президентства в осуществлении посттоталитарных преобразований.

Важно понимать объективность ведущей роли государства в этом процессе, обусловленной необходимостью ускоренного проведения экономических, политических и социальных реформ, слабостью институтов гражданского общества, необходимостью преодоления стереотипов тоталитарного мышления в массовом сознании и т.д.

Не случайно Президент подчеркнул, что со времени обретения независимости «...мы преследовали две главные стратегические цели. Во-первых, чтобы Казахстан стал суверенным государством. Многие сейчас готовы принять это как должное, но казахстанцы должны помнить, как редко и с каким трудом это происходило в нашей истории. Во-вторых, мы начали проводить широкомасштабные социальные, политические и экономические реформы» [1].

Практика показывает, что на модернизационный вызов наиболее успешно отвечают нации, сплотившиеся во имя достижения общей цели вокруг своего лидера. Поэтому чрезвычайно важным для переходных стран видится совпадение в одном лице институтов главы государства и национального лидера. Такая ситуация порождает институт сильной президентской власти, не имеющего ничего общего с диктатурой.

Именно такая форма президентской республики нашла отражение в Конституции Республики Казахстан. Она позволяет сохранять гибкий баланс между динамизмом и стабильностью: Казахстан является одним из лидеров по осуществлению реформ на постсоветском пространстве, в то же время олицетворяя пример гражданского

согласия в многосоставном обществе. Это позволяет казахстанцам с уверенностью смотреть в будущее [2].

В книге «Эра Независимости» анализируются новые приоритеты на этапе стабильного развития государства, при этом Глава государства подчеркивает, что среди всех обозначенных приоритетов, главной задачей государства на всех этапах развития являлись вопросы социальной политики, социальной защиты населения, повышение уровня жизни.

Благодаря Первой и Второй модернизации были успешно решены задачи демонтажа тоталитарной системы и строительства рыночной экономики, досрочного вхождения в топ-50 самых конкурентоспособных стран мира. Третья модернизация нацелена на всеобъемлющее обновление страны и её продвижение в число тридцати наиболее развитых стран мира в условиях новой глобальной реальности.

Отдельное внимание уделено принимаемым Елбасы мерам в ответ на новейшие глобальные вызовы: это антикризисный План «Нұрлы жол», Пять институциональных реформ по укреплению государства в период мирового кризиса – План Нации, а также курс Третьей модернизации Казахстана на новом этапе государственного строительства.

Глава государства не только проводит глубокий анализ ключевых этапов строительства суверенного государства, но также особо обращается к молодежи страны, ведь за годы независимости выросло новое поколение казахстанцев, свободное, динамичное, открытое: «Считаю, что наши граждане, особенно молодежь, должны знать, как и почему сформировался наш курс, в каких условиях родился и строился независимый Казахстан, какие люди сыграли важную роль в его становлении, какие события этому сопутствовали...». Главный урок, который должно усвоить молодое поколение: «... можно переломить любые неблагоприятные тенденции, опровергнуть любые негативные прогнозы и достигать самых амбициозных и высоких целей. Залог успеха – постоянное движение вперед».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Назарбаев Н. А. Эра независимости . – Астана, 2017. – 508 с.
- 2 Конституция Республики Казахстан. – Астана, 2017.

АЛАШ КҮРЕСКЕРЛЕРІНЕ ТАҒЫМ, АЯУЛЫ ЕСІМДЕРГЕ ҚҰРМЕТ

ИБРАЕВА С. С.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ТОРАЙҒЫРОВ Е. М.

т.ғ.к., қауымд. профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақтың теңдігі мен азаттығы үшін күрескен әрбір тұлғаны тану, олардың өмірі мен қызметіне лайықты баға беру, өркениетті елдің, мәдениетті жұрттың міндеті. Осы реттен келгенде, XX ғасыр басындағы елдік ұранын көтерген, Алаш атымен күреске шыққан тұлғаларымызды тану, олардың әрқайсысының тарих пен ұлт алдындағы қайраткерлік, күрескерлік істеріне шынайы баға беру – кешегінің аманаты, бүгінгінің парызы, болашақтың қамы.

Қазақ елдігінен айырылып, бодандыққа біржола бата бастаған XX ғасырдың басындағы аласапыранда бүгін біз «Алаштықтар» деп атап жүрген саяси қайраткерлер тарих сахнасына шықты.

Алашордалықтар өткен ғасырдың бас кезінде Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде қайта өрлеу дәуірін жасады, белсенді ғылыми-публицистикалық қызметімен халықтың сана-сезімін оятты, ұлттық еркіндік пен ұлттық мемлекеттілікті қайта өркендетуге деген рух пен үмітті оятты.

Осыдан 100 жыл бұрын құрылған «Алашорда» үкіметі қазақ мемлекеттілігін қайта жаңғыртты. Бүгінгі таңдағы құқық, саясаттану және әділет тұрғысынан алғанда бұл саяси шешім қазақ халқының еркі мен арманына сай және толығымен заңды еді. Алаш партиясы қозғалысының және аса көрнекті көшбасшыларының ұмытылмас тарихи еңбегі осында.

Олар өз Отанының қоғамдық-саяси және мемлекеттік дамуының теориялық негіздерін қалап, озық еуропалық және халықаралық жетістіктер мен стандарттарға сай практикалық үлгілерін ұсынды. Бұл сол кездегі Ресейлік солшыл-төңкерісшіл, монархиялық көзқарастағы қайраткерлердің бағдарламаларына қарағанда әлдеқайда объективті, көреген әрі маңызды екеніне көз жеткізіп отырмыз. Алаштықтардың стратегиялық бағдарламалары мен тактикалық іс-әрекеттері қазақ халқының мүдделерін терең әрі жан-жақты қолдап, сол кездегі даму үдерісі мен саяси ахуалға сай болды.

М. Қойгелдиев «Ұлттық саяси элита» атты зерттеу еңбегінде Алаш идеясы біріншіден, ұлттық демократиялық мемлекет құруды, екіншіден, жердің астындағы, үстіндегі, көгіндегі барлық байлық

қазақтың өзіне қызмет етуін, үшіншіден, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекет азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуін, төртіншіден, қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тілі өзге ұлттардан қарағанда үстем болуын, бесіншіден, ұлттық дәстүрге негізделген Жапония үлгісіндегі ұлттық демократиялық мемлекет құруды ұсынды депті.

Осылайша, ұлттық идеяның кемел бағытын кемеңгерлікпен түзеген алаштықтар мемлекет құрудың жаңа белесін ашып, яғни ұлттық идеяға адалдық, жанкештілік танытып, елдің болашақ-бағдарын айқындай білуі – Алаш аманатының бізге тарих болып жеткен құндылығы.

Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханов айтқандай, мемлекеттігі жоқ халық – жетім халық. Кез келген болашағынан үміті бар ұлт үшін мемлекеттік идея негізгі құндылық. Міне, осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы – Алаш идеясының өмірлік шындыққа айналуының көрінісі ретінде бағалануы әбден орынды.

Біз жаңа мыңжылдыққа қадам бастық, алайда, біздің бүгінгі мен болашағымыздың тамыры тарих еншісіне енген XX ғасырда қалды. Бүгінгі таңда ерлік пен қайғылы оқиғаларға, қарама-қайшылықтарға толы кеңестік кезеңдегі ел тарихы қайтадан ой елегінен өткізілуде. Уақыт ерте ме кеш пе бәрін өз орнына қояды, десек те біз қазірдің өзінде өз мемлекетінің мүдделері үшін күрестің ең күрделі және жауапты учаскелерінде Отанына жан-тәнімен қызмет еткен нағыз қаһармандарымыздың ізгі есімдерін ұрпақтарымыздың жадына сіңіру үшін қолдан келгеннің бәрін жасауға тиіспіз [1, 9 б.].

Ғасыр басында пайда болған Алаш қозғалысы қысқа уақыт ішінде қазақ қоғамына «Оян, қазақ!» идеясын әкелді. Бұл мақсат арада бір ғасыр өткенде Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты концептуалды бағдарламасына ұласуы, ұлт руханиятын жаңғыртудың жүз жылдан кейінгі тарихи сабақтастығы екені даусыз.

Өйткені алаштықтардың ұлттық идеясы ақын С. Торайғыровтың: «Алаш туы астында, Күн сөнгенше сөнбейміз, Енді ешкімнің алашты, Қорлығына бермейміз!» деген ұранды жырына ұласып жатса, бүгінгі Елбасы Н. Назарбаев ұсынып отырған «Мәңгілік ел» идеясы жоғарыдағы алаштықтар мақсатымен рухани үндестік табуа.

Халықтардың тарихындағы қасіретті, қанқұйлы кезең туралы сталиндік режимнің тұсында да, жеке басқа табынушылықты әшкерелеген жылдарда да ешкім тіс жара алған жоқ. Тоқырау жылдарында мұны ешкім ауызға алмады. Кешегі кезенді боямалап

көрсетуге бейім тұрғандар қазір де ол күндерді ұмытуға тырысады. Бірақ ол күндерді ұмыту дегеніміз қанды режимнің миллиондаған құрбандарының аруағын қорлау деген сөз [2, 196 б.].

Алаш қозғалысы кеңес өкіметі тарапынан терістелгенімен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келеді. Оның жарқын әрі бұлтартпас мысалы – тәуелсіздіктің қарсаңында Алаш идеясының қайтадан жаңа күшпен жаңғыруы.

Қазақ демократиялық интеллигенциясының XX ғасырдың бас кезіндегі қоғамдық-саяси қызметін зерттеудегі шын мәніндегі жаңа кезең 80-жылдардың соңына қарай басталды. Оған жол ашып берген сол кездегі бүкіл Кеңестер Одағын қамтыған қайта құру процесі, соған байланысты тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қазақ мәдениеті мен ғылымының көрнекті қайраткерлерінің шығармашылық мұрасын қайта қарау үшін Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанынан құрылған комиссияның шешімдері болды. Соның нәтижесінде, сталиндік жазалау құрбаны болған қазақ зиялыларының шығармашылық мұрасы 1988 жылдан бастап жарық көре бастады.

Осы кезеңнен бастап қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі, «дөңгелек столдардың» тақырыбына айнала бастады. Түрлі басылымдарда Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қоғамдық қызметі мен саяси көзқарасын талдауға арналған мақалалар жарық көрді [3, 20 б.].

Осы арада Президент Н.Ә.Назарбаевтың: «Өткенді талдаумен көбіне білімі таяз адамдар, тарихты конъюктуралық реңкке, аяқ астынан саясат қажетіне қиюластырушы білімсіздер, немесе саясатшысымақтар айналысатындықтан да кәсібилердің әділдігі аса маңызды» [4, 74 б.], -деген пікірін басшылыққа ала отырып профессор К. Нұрпейісов тағылымы мол Алаш қайраткерлерінің тарихи және ғылыми мұрасын зерттеуге байланысты «енді Алашқа байланысты жекелеген мәселелерді қарастырудан, оның тарихының кезеңдерін тұтас проблема ретінде зерттейтін уақыт жетті», -деп атап көрсетті [3, 24 б.].

Қазіргі қоғамның рухани жаңғыруы Алаш қайраткерлерінің мұрасына да тереңірек үнілу керектігін қажет етеді. Бабаларымыздың күресі мен өсиетін бойымызға сіңіруде, олардың бүгінгі күнімізбен тікелей сабақтас құндылық екендігін әрқашан сезінуіміз керек. Осы тамырлық дегдар сезім бүгінгі қазақтың азаттығына, ел болуына, ел болу үшін отаршылдық қалдықтармен күресетін баянды шаруаларға жұмылдыруы шарт хәм міндетті. Бағзы бабалардың да, абыз Абайдың да, Алаш зиялыларының да аманаты осында [5, 19 б.].

Ұлы М. Әуезовтың шәкірті, ақын, драматург, ғалым Қайым Мұхамедхановтың қызы Дина Қайымова: «Халқымыздың рухани жаңғыруы – тарих бетіндегі көмескі тартқан шындықтарды бүгінгі ұрпақ санасына қайта тоқылуы. Осы тұста Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышпаев, Халел Ғаббасов, Отыншы Әлжанов, Мұхамедхан Сейітқұлов, Әлімхан Ермеков сынды Алаш қозғалысының көшбасшылары мен қайраткерлерінің халқына сіңірген еңбегін қастер тұтып, оларды жадыдан шығармауымыздың өзі рухани жаңғыру жолындағы басты міндетіміз. Кеңестік билік арыстарымыздың аты-жөнін де, олардан қалған мұраларды да жойып, мүлде ұмыттырып жіберуге қанша тырысқанымен, олардың Мұхтар Әуезов, Қайым Мұхамедханов сияқты ізбасарларының арқасында халқымыз Алаш рухымен қайта қауышты» - десе, филология ғылымдарының докторы Айгүл Исмакова: «Алаш қайраткерлерінің ізбасары болған Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан сынды ұлы тұлғалар Кеңес өкіметі тұсында өз ұстаздары туралы шындықты ашық айта алмады. Бірақ Мұхтар Омарханұлы өзінің соңынан ерген шәкірті Қайым Мұхамедханұлын Абайтануға баулып, Абай арқылы Алаш идеясын көтерген Әлихан, Ахмет бабаларымыздың мұрасын келешек ұрпаққа жеткізуді аманаттады», – дейді [6, 8 б.].

Алаш қайраткерлері күресінің тағылымы да, Алаш қаламгерлерінің мұрасы да жылдан жылға қазақтың рухани-мәдени өміріне еніп, «Алаш» сөзі аяулы ұғым, қасиетті түсінік ретінде қоғамымызда асқақтатыла айтылып келеді. Күнделікті теледидардан, радиодан, газеттерден «Алаш» сөзінің айрықша мән беріліп айтылғанына, жазылғанына куә болудамыз. Яғни, қазақ баласының жаны мен жүрегіне, ойы мен пікіріне, санасы мен сезіміне «Алаш» ұғымы күн өткен сайын бойлай түсуде. Дегенмен, Алашорда тарихы туралы монографиялар, кандидаттық және докторлық диссертациялар болса да, бұл мәселе түбегейлі шешіліп, тарихтан, саясаттан өз орнын таба алды деп айтуға болмайды. Өйткені, әлі де болса жекеленген ғалымдардың, саясаткерлердің, бұқара халықтың арасында қарама-қарсылық кездесіп қалады [7, 9, б.]. Бұған М. Қойгелдиевтің мына пікірі дәлел болады: «Өкінішке қарай, ұлттың кеудесін керіп, аяғынан тұруына ынталы емес күштер әлі де бар. Алаш қозғалысы мен оның қайраткерлеріне құрмет таныту және есте қалдыру мақсатымен Қазақстан тарихшылары қауымдастығының атынан Семей қаласының әкімдігіне жіберген хатымыз жауапсыз қалса, Қарағанды облысының әкімі мен Е. Букетов атындағы мемлекеттік

университет өтініш-тілегімізге ғылыми конференция өткізу өз жоспарларында жоқ екендігін айтыпты. Бұл біздің қазіргі күйімізді куәландырады. Дегенмен, ел ерсіз болмайды. Павлодар мемлекеттік университетінде Алашорданың 90 жылдығына орайластырып ғылыми конференция өткізбек. Жоғарыдан түсетін нұсқаусыз-ақ, белсенділік танытып жатқан ел азаматтарына тәңір жарылқасын айтамыз» [8, 398 б.].

Алаш партиясы, Алаш автономиясы және Алашорда үкіметі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов бастаған зиялылар шоғырының жан кешті еңбегінің нәтижесінде өмірге келген саяси құрылымдар. Бір сәтке болса да көз алдыңызға елестетіп көріңізші, еуразиялық алып кеңістікті иемденіп жатқан қазақ елінің өткен жолында егер осы саяси құрылымдар орын алмаған болса, онда біз кімге теңелетін болар едік? Айтпасақ та түсінікті, сол тұстағы өзінің елдік мүддесін түсіну дәрежесіне көтеріле алмаған жай ғана тобыр санатында жүрер едік. Онан кейінгі Әуезов те, Момышұлы да, Мәншүк те, 86-ның желтоқсаны да, ең ақыры бүгінгі мемлекеттік те көзден бұлбұл ұшар еді. Онда бүгінгі жер үшін, тіл үшін, елдік үшін жүріп жатқан азапты күрес те болмас еді.

Алаш – біз үшін жері мен елін сүйіп, сол үшін рухани азапқа түскен Сұлтанмахмұт Торайғыров пен Жүсіпбек Аймауытов, Алаш – біз үшін арманшыл да таңғы шықтай мөлдір Баубек Бұлқышев, Қайрат Рысқұлбеков.. [8, 391 б.].

Қазақ халқы рухани салада жаңа биіктікке көтерілуі керек. Ұлы рухты болмай, қызы ғұрыпты болмай, ұлт оңбайды, алға баспайды [9, 133 б.]. «Мен жастарға сенемін!» деген Мағжан сөзін мың мәрте қайталаймыз, шын сеніммен нық қайталаймыз: қазақ елінің болашағы қазақ жастарында. Егемен елдің рухани тәуелсіздігі болуы керек. Ол үшін жаңа ұрпақтың санасын, оның ішінде тарихи санасын тәрбиелеу міндеті тұр. Шетелдік рухани саладағы экспансияны тежеу үшін жастардың отансүйгіш жүрегінің иммунитетін күшейту абзал.

Алаш идеясы – қазақ мемлекетінің қуаттылығын қолдайды. Сонау 1917 жылы алғашқы құрылтайын шақырып, «Алаш» партиясы тарих сахнасына шығып, қазақ үшін қажет түйінді мәселелерді қозғап жатса, сол айтылғандар күні бүгін де маңызын жоғалтпаса, ендеше біз Алаш жолынан ауытқымауымыз керек, бізге солардың идеяларын жаңғыртудан артық міндет жоқ. Алаш арыстарының рухын жас ұрпақ бойына сіңіру, Алаш ардақтыларына арнап ескерткіштер, мұражайлар салу, «Қазақстан тарихы» оқулықтарындағы олқылықтың орынын толтыру бүгінгі күннің кезек күттірмес міндеті. Кітаптар, оқулықтар,

зерттеулер, қысқаметражды фильмдер түсіріліп, жоғары оқу орындары мен мектептерге таратылса, құба-құп болар еді.

Елдің маңызды мәселелері елордада байыпталатынын, сол себепті Алаш тарихына қатысты оқиғалардың Астанада көрініс табуы қажеттілік екені ескеріліп, бас қалада Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Қ. Кемеңгеров бастаған 25 Алаш қайраткеріне көше атауларының берілуі арыстар мұратының астанадағы жаңғыруы деген пайымға әкеледі. Сондай-ақ, бас қалада орта мектептерге Алаш арыстары Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Қ. Кемеңгеров, С. Садуақасов есімдерін беру ісі де оңтайлы шешіледі деген сенімдеміз.

Алаш қозғалысының ғибраты, қайраткерлеріміз жүріп өткен жол, олардың күресі, қаламгерлеріміздің жүрегі мен ақылынан туған көркем ой – тәуелсіз мемлекет құрған, егемен ел болған қазақ баласының үлкеніне де, кішісіне де тағылым болуға тиісті.

Өкінішке қарай, біз Тәуелсіздік алғанымызға 25 жылдан артық уақыт өтсе де, «Алаш» партиясы және «Алашорда» үкіметі қозғалыстарына біріккен алдыңғы қатарлы, жоғары білімді қазақ элитасын және партияның қатардағы мүшелерін, облыстар мен үйездердегі филиалдардың қызметкерлерін, «Алашорда» әскери бөлімдері сарбаздарын әлі де түгел ақтай алмай отырмыз. Сондықтан «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде туған ел үшін жасалған ерлік пен батырлыққа мемлекеттік баға беру мәселесін де қолға алуымыз керек. Әлемнің барлық дерлік мемлекеттері тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін бірінші кезектегі шара ретінде өз халқының бостандығы үшін күрескен ұл-қыздарының тағдыры мен көрсеткен ерлігі туралы арнайы шешім қабылдады. Олар өз Отанын, өз жерін қорғаушыларды ұлттық батыр дәрежесіне көтеріп, ұлықтады. Бұл әлемдік заңдылық, ғаламдық практика, жаңадан құрылған барлық мемлекеттер осы жолды ұстанады.

Әрине, Қазақстан Республикасында да тәуелсіздік алғаннан кейін бірқатар маңызды мемлекеттік шешімдер қабылданды. Олар негізінен тарихи және мәдени ескерткіштерді қалпына келтіруге, қазақ тілін дамытуға, сәулет құрылыстарын қайта өркендетуге бағытталған «Тарихи сананы қалпына келтіру тұжырымдамасы», «Мәдени мұра» бағдарламасы. Сондай-ақ, жекеленген тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғаларға (негізінен жоңғарламен соғыс кезінде) арналған ғылыми-практикалық конференциялар өткізілді, олардың құрметіне ескерткіштер қойылып, көше атаулары берілді, олар жайлы Мемлекет басшысының баяндамаларында сөз етілді, кітаптар шығарылып,

мақалалар жазылды, бірқатар көркем және деректі фильмдер түсірілді. Бірақ олардың бәрі академиялық және бір реттік сипатқа ие болды.

Сонымен бірге біз Қазақстанға күштеп көшірілген басқа халықтарды да ақтадық. Онымыз дұрыс-ақ. Бірақ, біз әлі күнге Қазақстанның азаттығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күрескендерге қатысты ешбір арнайы мемлекеттік акт қабылдамадық. Басқа одақтас республикалардың бәрінде мұндай құжат қабылданды.

Айта кететін болсақ, Қазақстан бұрынғы КСРО-ның басқа одақтас республикаларына қарағанда отаршыл басқыншылыққа көбірек ұшырап, тоталитарлық сталиндік режимнен көбірек зардап шекті. Сондықтан да бізде қуғын-сүргін ауқымы мен құрбандар санатының жан басына шаққандағы саны басқа республикаларға қарағанда көбірек.

Ал еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескендердің есімдерін толық ақтау және олардың ерліктерін мәңгі есте сақтау – бұл өзінің тәуелсіздігін жариялаған халқымыздың және Қазақстан Республикасының ардақты міндеті. Сондықтан да бұл мәселенің «Рухани жаңғыру» бағдарламасының темірқазығы, біріктіруші тетіктерінің бірі болуға тиіс екендігі – табиғи әрі заңды жайт.

2016 жылдың соңында бір топ белсенділердің бастамасымен Қазақстанның азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күресте зардап шеккен адамдарды ақтау және мәңгі есте сақтау мақсатын көздеген «Қаһармандар» Республикалық Қоғамдық қоры» құрылды. Ол мемлекеттік органдармен, ғалымдармен, саяси партиялармен және басқа да қоғамдық ұйымдармен, демеушілермен өзара іс-қимыл жасай отырып, осы мәселелермен жүйелі түрде айналысуға ниет етіп отыр. Қазір қор Қазақстанның азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескерлерді толық ақтау және олардың ерліктерін мәңгі есте сақтау мәселелерін дәйекті түрде шешу үшін мынадай жұмыстарды атқару қажет деп санайды: біріншіден, өмірдің түрлі салаларындағы, сондай-ақ барлық өңірлердегі ұзақ және мақсатты түрде орын алған отарлау саясатына қарсы шынайы патриоттар күресінің және оның мемлекеттік деңгейде іске асырылуының негізгі нысандары мен әдістерін кешенді түрде нақтылау (зерделеу, талдау). Екіншіден, кәсіби мамандар «Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрескерлер туралы» атты дербес заң жобасын әзірлеп, оның қабылдануы керек [10, 7 б.].

Өкінішке қарай, бізде кезінде архивтер мен дамыған жазу-сызудың болмауынан және саяси режимдер салған тыйым салдарынан қаһармандардың ерлігі мен аты-жөні астыртын айтылып, бірте-бірте

тарих қойнауына сүнгіп, ұмытыла бастады. Ал олардың әрбір ерлігін, әрбір наразылық әрекетін қайта жаңғыртып, объективті түрде бағалау – біздің перзенттік, азаматтық және моральдық борышымыз.

Бүгінгі Қазақстанның зиялы қауымы еліміздің азаттығы мен тұтастығы жолындағы күрескерлердің басқаларға қарағанда анағұрлым күштірек және қатаң қысымға ұшырағанын, сотсыз және тергеусіз атылғанын, қуғындалғанын жақсы біледі. Отарлаушы билік қазақ жұртының ең үздік, ең батыл патриоттарын, ең ақылды және беделді өкілдерін қуғындап, көзін жойды.

Қазір сыртқы ықпалдардың салдарымен Қазақстанның идеологиялық және ақпараттық қауіпсіздігіне елеулі қатер төнуде. Сондықтан «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде Отанымыздың тәуелсіздігі жолындағы ерлік пен патриотизмнің маңызын мемлекеттік-қоғамдық бағалау мен ұрпаққа білдіру мәселелері қоғамдық сананы жаңғыртудың бір бөлігіне айналуы тиіс. Ұлттың азаттығы жолында күш-қайрат көрсетіп, арпалысқан ерлердің ісі жастарға түпкілікті үлгіге айналуы керек.

XX ғасыр басында қазақ зиялыларының өз халқын ұйқыдан оятып, бостандық, теңдік, және туысқандық жолына салу үшін жүргізген жан пида күресі туған халқымен мәңгі жасамақ, ал бүгінгі күнде олардың азабы мол еңбегі азаматтықтың биік үлгісі ретінде қазақ елінің тарихи жадында қайта жаңғыру үстінде [11, 364 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мансұров Т. «Өкілетті өкіл» //Егемен Қазақстан. – 2017, 26 қазан №206 (29187).
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. – Алматы: Атамұра, 2003. – 336 б.
- 3 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, «Санат», 1995. – 368 б.
- 4 Қозыбаев М.Қ. «Киелі тәуелсіздік». – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 448 б.
- 5 Тілешов Е.Е. Алаш зиялылары және ұлт тілі // Алаш мұраты және мемлекеттік тіл республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Өскемен-Семей, 2011. – 438 б.
- 6 Байбек М. «Ұрпаққа жалғасар ұлағат» // Егемен Қазақстан, 2017 жыл 10 қазан № 194 (29175).
- 7 Арын М.Е. «Алаш – тәуелсіздік бастауы» // «Алаш» - қазақ ұлттық идеясы және мемлекеттік тәуелсіздігінің ұраны» атты республикалық

ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2007. – 289 б.

8 Алаш қозғалысы, «Алаш мұрасы» сериясының редакциялық алқасы: М.Құл-Мұхаммед, Е.Ертісбаев, Ә.Асқаров, С. Қасқабасов, М.Қойгелдиев. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 4 т. – 472 б.

9 Жұртбай Т. Ұраным Алаш. – Алматы: «Ел шежіре», 2008. – 472 б.

10 Қасымов С. «Алашордалықтардың ерен ерлігі» // Егемен Қазақстан, 2017, 12 желтоқсан №239 (29220).

11 Назарбаев Н. Ә. Ғасырлар тоғысында. Алматы, 2008. – 256 б.

ТОТАЛИТАРИЗМНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛАРЫ

ҚАБДОЛЛА Д. Қ.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЕЛЬМУРАТОВ Г. Ж.

с.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Саяси режим деп саяси билікті жүзеге асыруға қолданатын әдіс-тәсілдердің жиынтығын және қоғамдағы еркіндік деңгейін айтамыз. Қазіргі кезде саяси режимдерді үлкен екі топқа бөледі: демократиялық және антидемократиялық режимдер.

Демократия көне грек ойшылы Геродоттың еңбегінде кездеседі. Жалпы ежелге дәуірдің ойшылдары демократияны биліктің нашар түрі деп сынаған. Демократиялық режимге халықты биліктің қайнар көзі деп санап, оған мемлекеттік істерді шешуге құқық беретін және ол үшін қажетті жағдайлар жасайтын биліктің түрі, қоғамның мемлекеттік-саяси құрылысы жатады. Мұндай тәртіпте азаматтардың негізгі құқықтары мен еркіндіктеріне кепілдік беріледі. Саяси мәселелер ашық талқыланады, биліктің шектен тыс шоғырлануына жол берілмейтін тетіктер жасалады, азаматтарға қолайлы құқықтар мен еркіндіктер, олардың саяси көнілін білдіру түрлері айқындалады, жалпыға бірдей сайлау құқығы орнатылады. Демократиядағы ең негізгі фундамент ретінде сайлауды айтуға болады.

Антидемократиялық режим түрлеріне тоталитаризм және авторитаризм жатады.

Авторитарлық режим тоталитарлық қоғамнан демократиялық қоғамға өтетін кезең және бұл күшті тәртіпке негізделген, жеке адамның билігі қалыптасқан режим болып табылады. Авторитарлық режим Иордания, Индонезия, Марокко, Сауд Арабиясында және т.б.

елдерде қалыптасқан. Авторитарлық режим кезінде тоталитаризмнің де, демократияның да белгілері кездесе береді. Бұл қоғам өзінің қатаң тәртібі және тұрақтылығымен ерекшеленеді. Себебі мұнда қоғамды өзгеріске ұшырататын идеялар мен топтарға жол берілмейді, заң жүзінде оларға қатаң бақылау жасалынады. Қоғамда сайлау және көппартиялық жүйе қалыптасқанымен ол мемлекетке тәуелді болады. Азаматтар биліктен алшақтатылады және билікті бақылай алмайды. Басқару күш көрсету құралдарын пайдалану арқылы жүргізіледі. Мемлекет басында тұрған адам өзінің үстемдігін шексіз жүргізе алады. Оны шектейтін демократиялық элементтер мен мемлекет тармақтарының болуы тек формалді түрде ғана болып келеді. Тағы да бір ерекшелігі: мемлекет тұтас бақылаудан бас тартқан. Адам саяси жүйеден басқа әлеуметтік, экономикалық, мәдени және тағы да басқа салаларда өз таңдауын жүзеге асыра алады.

Тоталитарлық (лат. total – бүтін, тұтас деген ұғымды білдіреді) режим деп қоғам және адам өмірінің барлық салалары тұтасымен мемлекеттік бақылауға алынған мемлекеттік-саяси құрылымды айтамыз. Онда өндіріс, экономика, бұқаралық ақпарат құралдары, білім, мәдениет, адамдардың жеке өмірі – бәрі тек мемлекеттің бақылауында болады. Сөз бостандығы болмайды. Жеке меншік, бәсекелестік, нарықтық қатынастарға жол берілмейді. Азаматтық қоғамның элементтері жұмыс істегенімен, ол тұтасымен мемлекеттің қарамағында болады. Жеке басқа табынушылық пен бір партияның идеялық күштілігі қатты байқалады. Халық дін ретінде бір идеологияға сенеді. Барлық іс-әрекеттер алдын ала жоспарланады және жоғарыдан түсетін бұйрық арқылы іске асырылады. Сонымен қоса жекелікке, даралыққа жол берілмейді. Мемлекеттің идеясына қарсы шыққандарды «халық жауы» деп құртады. Оппозицияны болдырмайды.

Тоталитаризмнің үш түрі ХХ ғасырда болған. Ол Италиядағы Муссолини кезіндегі фашизм, Германиядағы Гитлер кезіндегі национал-социализм және Кеңес Одағындағы Сталин негізін салған коммунизм. Бұл мемлекеттегі идеологияның күштілігінен осы елдер өз уақытында ірі мемлекеттерге айналған болатын [1].

Тоталитаризм – авторитаризммен органикалық байланыстағы және одан тек тоталдығымен, яғни акциялардың, әрекеттердің бәрін қамтып, жекелікті жоққа шығарушылығымен ерекшеленетін ерекше саяси режим. Саяси өмірде тоталдық идеясы ежелден белгілі. Адамдардың тіршілік әрекеттерін жаппай қадағалау мен оны толықтай реттеудің қажеттілігін ежелгі грек философы Платон (б.д.д. 428-348 жж.) ұсынып, талдаған болатын. Ол идеалды мемлекетте

адамдардың бүкіл өмірі қатаң ережелерге бағынуы керек деп санады. Жеке мүдделерді ортақ мүдделерге бағындырып, заңдарды қолдану арқылы қоғамда тәртіп орнатуды тек мемлекет қана жүзеге асыра алады.

Қытай императоры Цинь Ши-Хуанди (б.д.д. 259-210 жж.) Фацзы (легистер) мектебінің идеяларына сүйене отырып, билікті орталықтандыру мен бірлікшілікті қалыптастыру арқылы тоталитарлық идеяларды жүзеге асыруға талпынды. Ол ұлы қытай ойшылы Конфуцийдің еңбектерін еркін ойлаудың уағыздаушысы ретінде отқа жақты.

Дегенмен тоталитаризм XX ғ. жемісі болып саналады. Ғасырдың саяси процесіне өзіндік қолтаңбаларын қалдырған ірі тоталитарлық мемлекеттер осы XX ғ. пайда болды.

Итальяндық фашистердің лидері Бенито Муссолини өзінің 1932 ж. жарық көрген «Фашизм доктринасы» атты еңбегінде тоталитаризмнің бір түрі фашизмнің идеологиялық концепциясын нақты және айқын түрде баяндап берді. Онда ол, ең алдымен, мемлекетшіл ретінде көрінеді. Ол: «Мемлекет халықтың ұжданы мен еркіннің білдірушісі болды. Либерализм Мемлекетті индивид үшін жоққа шығарды; фашизм индивидтің нағыз мәнінің жоқтаушысы ретінде Мемлекет құқығына көңіл аударады» деп есептеді.

Мемлекеттің басымдылығына баса назар аудара отырып, ол әрдайым бұл терминді бас әріппен жазады: «Мемлекеттің фашистік концепциясы барлығын қамтиды: одан тыс ешқандай адами, рухани құндылықтар болмайды немесе ондай құндылықтардың мәні өте төмен болады. Осындай түсініктегі фашизм тоталитарлық және фашистік Мемлекет – ол өзіне барлық құндылықтарды жинап алатын синтез және бірігу, - халықтың барлық өмірін түсіндіреді, дамытады және күш береді».

Муссолинидың доктринасында күш көрсету факторы неміс национал-социализмі мен кеңес коммунизмі доктриналарындағыдай айқын көрінбейтіндігін байқауға болады.

Адольф Гитлердің атышулы «Менің күресім» атты кітабында герман национал-социализмінің болашақ саяси практикасы ашық түрде баяндалған. Онда бірінші орында – национал-социалистік мемлекеттің мүдделері, нәсілшілдік, сонымен қатар антисемиттік, антикоммунистік идеологиямен қаруланған неміс ұлтының этникалық үстемдігі баяндалған.

Тоталитарлық жүйе ретіндегі коммунизм идеологиясы жаңа тапсыз қоғам құрудың кеңестік тәжірибесінің негізінде қалыптасты.

Әрине, оның бастапқы принциптерін К.Маркс берген болатын, ол пролетариаттың таптық диктатурасының ерекше креативтік рөлі туралы ережелерінде еуропалық елдердегі революциялық тәжірибесін зерттеу негізінде осы диктатураның тарихи болмай қалмайтындығы мен қажеттілігін баса атап өтті. К.Маркстың іліміндегі пролетариат диктатурасын орнату қажеттілігі идеясын мойындай отырып, В.И.Ленин бұл диктатураның орнауы таптық күрестің тарихи кезеңіне, азамат соғысына, мемлекетаралық қайшылықтарға алып келеді деп көрсетті. Аталған саяси процесте күш көрсету факторы шығармашылық рөл атқарады. Тек күш қолданудың негізінде ғана жаңа қоғамның пайда болуы және дамуы мүмкін.

Яғни, «сталинизм» ерекше ілім болып саналмайды, өйткені ол өзінің мазмұны бойынша Лениннің тоталитарлық идеяларын іс жүзінде толықтай жүзеге асырған тоталитарлық практика еді.

Тоталитарлық режимдер демократиялық дәстүрлері әлсіз өлемнің көптеген елдерінде қалыптасты, олар: азаматтық соғыстың нәтижесінде демократиясы күйреген Испания, Қытай, Солтүстік Корея, Куба, Румыния, Албания, Югославия. Ал Чехословакия, Венгрия, Польша, ГДР секілді социалистік бағыттағы Еуропаның бірқатар елдерінде КСРО-ның қысымымен тоталитарлық тенденциялар қалыптасты [2].

1930-1950 жылдары кеңестік қоғамда орнаған саяси режим барысында мемлекеттің жеке адам үстінен абсолюттік билігі орнады. Қазақстанда да барлық одақтағы тәрізді, мемлекеттік билік бір партияның қолына шоғырланды. Тоталитарлық режимнің өзіне тән белгісі, яғни экономикада мемлекеттік-партиялық билік белең алды. Меншіктің мемлекеттік формасы Коммунистік партияға республиканың экономикалық өмірін алдымен одақ мүддесіне сай құруға мүмкіндік берді. Өнеркәсіпті құру және ауыл шаруашылығындағы ұжымшар-кеңшар жүйесі халық шаруашылығы жоспарының есебі бойынша жүргізілді. Тоталитарлық мемлекеттік жүйеге тән рухани сала құндылықтарын қалыптастыру үшін Кеңес өкіметі алғашқы күндерден бастап мәдени революция міндеттерін шешумен айналысты. Халықтың сана-сезімін Коммунистік партия белгілеген идеологиялық ұстанымдармен сәйкестендіру әрекеті үздіксіз жүргізілді. Қазақстандағы білім беру жүйесі, ғылым және мәдениет мекемелері мемлекет пен партия тарапынан қатаң бақылауға алынды. Тоталитарлық жүйе халықтың қоғамдық, экономикалық және саяси өмірін бақылады. Қазақстанда қоғамдық құрылыстың тоталитарлық моделін бекіте түсу 20-30-жылдары үзіліссіз жүргізілген саяси қуғын-сүргін шараларына ұласты. Еңбекпен түзету лагерьлері

мен колонияларының Бас басқармасы (ГУЛАГ) сол кездегі мемлекеттік жүйенің ажырамас бөлігіне айналды.

Лагерлер Бас басқармасы – Мәскеуге ғана тікелей бағынған «мемлекет ішіндегі мемлекет», ал азаптау құралының күштілігі жағынан «Даладағы тамұк» деген атқа ие. ГУЛАГ Мәскеудегі НКВД-ға тікелей бағынған. Республикалық, облыстық партия және совет органдарының лагердің жұмысына іс жүзінде ешқандай ықпалы болмаған. Шындығында «ҚарЛАГ» мемлекет ішіндегі мемлекет болған. Өзінің нақты билігі бар, қару-жарағы, көлігі және пошта, телеграф байланыстары берік жүйеленген. Қарлагтың құрылымы мөлшерден тыс үлкен және көптеген құрылымдық бөлімдері жұмыс істеп тұрған. Арзан жұмыс күші, негізгі қордың арзандығы, амортизациялық шығындардың төмендігі өндірістің пайдалылығын арттырып, оның жан-жақты дамуына мүмкіндік туғызды.

Сурет 1

ГУЛАГ азабынан өткен тағдырлар өмірдің ең қиын сынақтарын бастан кешірді. 30-ыншы жылдары орын алған одан өзге индустрияландыру, ұжымдастыру, ашаршылық тәрізді ауыртпалықтарды сол кезеңде әрбір екінші адам басынан кешті [3].

Осылайша қаншама пендені зар қақсатқан адам төзгісіз саяси режимнің біраз беттерін ақтардық. Тоталитаризмнің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып, нәтижесінде орын алған қиыншылықтарға көзімізді жеткіздік. Аталмыш саяси жүйені жүзеге асырған тарихи

тұлғаларды еске түсіріп, әрбірінің өзгесінен айырмашылығын қарастырдық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://studopedia.org/6-40774.html>
- 2 http://referatikz.ru/load/aza_sha_referattar/sajasattanu/bilik_zh_ne_sajasi_rezhimder/18-1-0-563
- 3 <http://e-history.kz/kz/publications/view/2570>

МИГРАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС В КАЗАХСТАНЕ

КАЙЫРКАН Н. Ж.
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова г. Павлодар

Миграция – перемещение людей из одного региона (страны, мира) в другой, в ряде случаев большими группами и на большие расстояния. Миграции могут быть постоянными или сезонными (временными) в зависимости от сроков миграции, организованными (по набору на определенные работы) или стихийными (люди едут без заранее известного места жительства и работы) в зависимости от формы организации. Они могут быть добровольными или принудительными в зависимости от форм перемещения. Ведущее место среди миграций по объемам мигрантов занимают социально-экономические (или трудовые) миграции. Также различают внутреннюю и внешнюю миграцию.

Миграционные передвижения в Казахстане активно меняются. Буквально за последние два года появились новые тенденции.

«На это обратил внимание и президент Казахстана Назарбаев, выступая 13 ноября 2017 года на заседании «Astana club»:

– Не может не беспокоить проблема неконтролируемой глобальной миграции... За последние 25 лет количество международных мигрантов увеличилось вдвое и сегодня превышает 250 млн. человек. При этом, по данным Международного валютного фонда, доля мигрантов в развитых странах выросла с 5 % до 10 %. Из них, по данным ООН, порядка 66 млн. – беженцы и нелегальные мигранты, – отметил казахстанский лидер» [2].

В связи с возросшей активностью миграционного потока населения на постсоветском пространстве Казахстан столкнулся с рядом вызовов:

- рост низкоквалифицированной рабочей силы за счет трудовых мигрантов из стран Центральной Азии;
- рост оттока квалифицированных кадров и перспективной молодежи. При этом молодежь в качестве нового места жительства выбирает преимущественно страны постсоветского пространства, и в первую очередь Россию. Молодежь, обучающаяся в российских вузах, имеет возможность трудоустройства по месту обучения;
- это лишает Казахстан трудовых профессиональных ресурсов, нехватку которых будет проблематично восполнить;
- наряду с трудовыми мигрантами в Казахстан попадают деструктивные элементы.

В данном случае речь идет о фанатиках и последователях религиозных течений, запрещенных на территории Казахстана. В этой связи многие страны разрабатывают защитные механизмы, способные на начальной стадии выявить последователей запрещенных религиозных объединений.

«За последние 5 лет в республике наблюдается общее увеличение количества квалифицированных иностранцев, прибывающих ежегодно по рабочим разрешениям. Если в 2012 году общее количество прибывших квалифицированных иностранцев составило порядка 24 тыс. человек, то на начало 2017 года их число выросло до 36,8 тыс. человек» [2].

Для повышения эффективности проводимой миграционной политикой правительство Казахстана в сентябре текущего года утвердило Концепцию миграционной политики Республики Казахстан на 2017-2021 годы и Плана мероприятий по реализации Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017-2021 годы.

В последнее десятилетие миграция, являясь важным компонентом формирования численности и общего прироста населения страны, претерпело существенные изменения. Сформированное в 2004 году положительное сальдо внешней миграции в 2005 г. выросло более чем в 8 раз и достигло 22668 чел [1]. В 2006 г. отмечается максимальный миграционный прирост (33041 человек), затем начинается его постепенное снижение [3]. К 2008 году сальдо миграции составило 1117 человек [4]. Со странами вне СНГ Казахстан впервые достиг положительного сальдо миграции в 2006 г. Положительное миграционное сальдо в 2008 г. сложилось, в основном, с Монголией (7409 чел.), Китаем (6280 чел.) и с Турцией (159 чел.). В числе прибывших мигрантов из Китая и Монголии мигранты – казахи составляют 99,3 % и 99,9 % соответственно. Это казахи – репатрианты,

которые возвращаются на этническую родину. Число прибывших из Китая в 2008 г. по сравнению с 2000 г. увеличилось в 39,8 раза, Монголии – в 11,4 раза [1].

В Казахстане миграционный прирост обеспечивается за счет населения молодежи трудоспособного возраста, это показывает, что в страну прибывают многодетные семьи, а уезжают малодетные или бездетные. В структуре миграционных потоков прибывших в нашу страну за 2008 г. по этнической принадлежности значительную часть представляют казахи – 76,2 %, русские составляют 13,2 %, украинцы – 1,3 %, немцы – 1,1 %, по сравнению с 2000 г. удельный вес в числе прибывших казахов увеличился на 38,9 процентных пунктов, а русских уменьшился на –25,9 процентных пунктов, по остальным этносам тоже наблюдается снижение удельного веса. Из общего числа выехавших мигрантов за пределы республики на долю русских приходится 69,8 %, казахов – 5 %, украинцев – 8,1 %, немцев – 6,9 %. Таким образом, за 2000–2008 гг. увеличилось сальдо миграции казахского этноса, а также снизилась миграционная убыль других национальностей. К настоящему времени численность внутренних мигрантов стабилизировалась на уровне 300,0 тыс. чел. в год. Основная часть внутренних мигрантов – сельское население [4]. Самыми привлекательными регионами являются города Алматы и Астана, также Алматинская, Мангистауская, Акмолинская области. Основную массу миграционного прироста в г. Алматы и Алматинскую область составляют мигранты с Южно-Казахстанской (32,7 % от общего межрегионального прироста), Жамбылской (25,5 %), Восточно-Казахстанской (18,7 %) и Кызылординской (8,9 %) областей. Восточно-Казахстанской (18,7 %) и Кызылординской (8,9 %) областей. В целом, основной приток населения в данные регионы вызван поиском высокооплачиваемой работы, места учебы, а также сравнительно высоким уровнем жизни в данном регионе [1].

В первом квартале 2016 года зафиксирован приезд в города 5 090 человек и соответствующий отъезд аналогичного числа из сельской местности. Регионами-реципиентами в первом квартале 2016 года стали Алматы, Акмолинская, Костанайская, Мангистауская, Атырауская и Павлодарская области. Сальдо внутренней межрегиональной миграции в остальных областях в отчетном периоде было отрицательным [3].

Среди регионов со значительным отрывом лидером стал г. Алматы – прирост населения мегаполиса в 1 квартале 2016 года составил 8 586 человек. Вероятно, рост населения города обеспечивается переездом сюда жителей близрасположенных Алматинской, Жамбылской области

и ЮКО – данные регионы занимают три последних места рейтинга. За исключением ЮКО, подавляющая часть населения трех областей уезжает из сельской местности. Переезду из южных регионов в г. Алматы, скорее всего, способствуют поиск мигрантами рабочих мест и высокая миграционная емкость города (численность населения). Между тем, по отношению к тому же кварталу годом ранее показатель сальдо г. Алматы снизился на 20,7 % [3].

Согласно данным который предоставил Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН: Отдел народонаселения на сегодняшний день Казахстана составляло 18 324 237 человек. За 2017 год население Казахстана увеличилось приблизительно на 279 513 человек. Учитывая, что население Казахстана в начале года оценивалось в 18 044 724 человека, годовой прирост составил 1,55 %.

Вот основные демографические показатели Казахстана за 2017 год:

- Родившихся: 405 645 человек;
- Умерших: 160 057 человек;
- Естественный прирост населения: 245 589 человек;
- Миграционный прирост населения: 33 924 человека;
- Мужчин: 8 801 591 человек (по оценке на 31 декабря 2017 года);
- Женщин: 9 522 646 человек (по оценке на 31 декабря 2017 года).

По их расчетам для 2018 года Миграционный прирост населения: в среднем 94 человека в день (3.93 в час).

Таким образом, за годы своей независимости Казахстан стал активным участником мировых миграционных процессов. По оценкам Международной организации по миграции Казахстан относится к странам мира, где наблюдаются сильные миграционные процессы. Масштабы миграционных процессов в Казахстане будут нарастать. Устойчивый экономический рост, повышение уровня жизни, отсутствие межнациональных конфликтов, большая территория, а главное мир и согласие, которые, как сказал наш Президент Н. А. Назарбаев, являются главным достижением нашей страны – делают Казахстан одним из центров миграционных потоков [3].

ЛИТЕРАТУРА

1 Казахстан за годы независимости. Статистический сборник. – Астана, 2011; Демографический ежегодник. – Астана, 2009; Демографический ежегодник. – Астана, 2012 //www.stat.kz/publishing/20111/KazNezav.pdf; Предварительные данные за 2012 год // Статистический сборник. – Астана, 2013.

2 <https://365info.kz/2017/11/migratsiya-v-kazahstane-mery-kontrolya-i-rezultaty/>

3 Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2007–2015 годы. – Астана, 2007. e.gov.kz.

4 Упорядочение миграционных процессов и повышение мобильности трудовых ресурсов в рамках реализации Программы «Нұрлы көш» // Министерство труда и социальной защиты РК. – Астана, 2009. – С. 1.

РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ НЕМЦЕВ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

КАЛЫМОВ М.-Р. А.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Интерес к политической истории советского периода по-прежнему остается сегодня в центре внимания многих исследователей. Отношение широкой общественности и представителей научных кругов к эпохе сталинизма продолжает оставаться неоднозначным, поскольку правда об этом времени долгое время замалчивалась или извращалась, находясь под прессом идеологии. Надо к тому же признать, что «советская историография все отрицательное в истории обходила стороной» [1, с. 14].

Сущность понятия «политические репрессии» применительно к Казахстану сформулировано в 1993 г. Законом РК О реабилитации жертв массовых политических репрессий (О введении в действие настоящего Закона см. постановление Верховного Совета РК от 14 апреля 1993 г. № 2144-ХІІ). Согласно Закону, «политическими репрессиями признаются меры принуждения, осуществлявшиеся по политическим мотивам государственными органами или представлявшими их должностными лицами, в виде лишения жизни или свободы, включая заключение под стражу и принудительное лечение в психиатрических учреждениях, изгнания из страны и лишения гражданства, удаления из мест проживания или районов обитания (ссылки или высылки), направления на спецпоселение, привлечения к принудительному труду с ограничением свободы (в том числе в так называемых «трудовых армиях», «рабочих колоннах НКВД»), а также иное поражение, лишение или ограничение

прав и свобод, соединенные с ложным обвинением в совершении преступления, либо с преследованием как социально опасных лиц по признакам политических убеждений, классово-социальной, национальной, религиозной или иной принадлежности в судебном, внесудебном либо административном порядке» [2].

Тема политических репрессий привлекала и привлекает внимание отечественных и зарубежных исследователей. Опубликовано немало научных работ по этой теме, однако история репрессий до сих пор является объектом острых научных дискуссий. Оценки в ряде случаев меняются, поскольку все новые и новые документы вводятся в научный оборот. Сама тема - поистине многогранна, и вполне естественно, что многие ее стороны и проблемы требуют дальнейшего глубокого исследования, к тому же изучение этой проблемы на региональном уровне только начинается. Знакомство с монографиями, сборниками научных работ и диссертациями, написанными в различных регионах страны, показывает, что идет процесс осмысления и накопления материала.

Проблема политических репрессий в современной исторической науке исследуется многоаспектно: анализируются причины репрессий в целом, характер, механизмы, уровень их централизации, проводятся исследования репрессий против отдельных социальных групп, слоев, национальностей, отдельных личностей и др.

Видится актуальным рассмотрение проблемы политических репрессий в локальном измерении. В связи с этим, изучение и реализации политики сталинизма на примере конкретной области, города, населенного пункта является значительным в сохранении исторической памяти.

В данной статье рассмотрены политические репрессии в отношении немецкого населения в годы Великой Отечественной войны, проживавшего на территории Павлодарской области.

С августа 1941 по январь 1942 г., в начальный период Великой Отечественной войны, советскими властями было осуществлено насильственное переселение, депортация немцев из европейской части СССР в Казахстан и Сибирь. В августе 1941 г. правительство СССР, обвинив советских немцев в коллаборационизме, принимает ряд документов, в соответствии с которыми началась депортация. Так, 26 августа 1941 г. вышло Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) о переселении немцев из Саратовской, Сталинградской областей и Республики немцев Поволжья. Узаконил данное Постановление Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа

1941 г. №21-160 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья». Во второй половине 1940-х гг. были депортированы немцы с оккупированных территорий Прибалтики, Белорусской, Украинской и Молдавской ССР.

По планам советского правительства в Павлодарскую область предусматривалось переселение более 50 000 советских немцев. Так, в Постановлении СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 26 августа 1941 г. «О переселении немцев из Республики немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей» говорилось о переселении в Павлодарскую область 20 000 немцев». Постановлением ГКО СССР от сентября 1941 г. «О переселении немцев из Азербайджанской, Грузинской, Армянской и пр. областей» предполагалось переселение в Павлодарскую область 30 000 немцев. В Постановлении Совнаркома КазССР и ЦК КП (б) К от 13 октября 1941 г. «О мероприятиях по реализации постановления ГКО от 8 октября 1941 г. за №744 «О переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР» было обозначено расселение 5000 немцев в Павлодарской области. Фактически с 1941 по 1942 г. в Павлодарскую область было депортировано 37 703 советских немца. По состоянию на январь 1942 г. «местных немцев», т.е. немцев, проживавших на территории Павлодарской области до 1941 г., насчитывалось 4900 человек [3, с. 48-49].

Ввиду того, что немцы не подлежали мобилизации в ряды красной армии, и немецкое население было депортировано, к немцам отношение было предвзятым. Представители немецкого народа на территории Павлодарской области, как и представители всех народов СССР, обвинялись по 58 статье УК РСФСР (Принят 2-й сессией ВЦП К XII созыва, введен в действие постановлением В ЦИК 22 ноября 1926 г. с 1 января 1927 г. (СУ № 80, стр. 600)). В основном приговор выносился по пунктам 10, 11 статьи 58.

Пункт 10 статьи 58: «Пропаганда или агитация, содержащие призыв к свержению, подрыву или ослаблению Советской власти или к совершению отдельных контрреволюционных преступлений (ст. ст. 582-589 настоящего Кодекса), а равно распространение или изготовление или хранение литературы того же содержания влекут за собой - лишение свободы на срок не ниже шести месяцев. Те же действия при массовых волнениях, или с использованием религиозных или национальных предрассудков масс, или в военной обстановке, или в местностях, объявленных на военном положении, влекут за собой - меры социальной защиты, указанные в ст. 58-2 настоящего Кодекса [6 июня 1927 г. (СУ № 49, ст. 330)].» [4, с. 42].

Пункт 11 статьи 58: «Всякого рода организационная деятельность, направленная к подготовке или совершению предусмотренных в настоящей главе преступлений, а равно участие в организации, образованной для подготовки или совершения одного из преступлений, предусмотренных настоящей главой, влекут за собою - меры социальной защиты, указанные в соответствующих статьях настоящей главы [6 июня 1927 г. (СУ № 49, ст. 330)].» [4, с. 42-43].

Как видим пункт 10 относительно меры социальной защиты ссылался на

пункт 2 статьи 58, в которой сказано, что высшая мера социальной защиты – это «расстрел или объявление врагом трудящихся с конфискацией имущества и с лишением гражданства союзной республики и, тем самым, гражданства Союза ССР и изгнанием из пределов Союза ССР навсегда, с допущением, при смягчающих обстоятельствах, понижения до лишения свободы на срок не ниже трех лет, с конфискацией всего или части имущества [6 июня 1927 г. (СУ № 49, ст. 330)].» [4, с. 37-38].

Немалая численность немцев была приговорена к «высшей мере социальной защиты», то есть расстрелу.

Вагнер Яков Кондратьевич родился в 1909 году в с. Побочное Саратовской губернии, немец. Арестован 2 марта 1942 г., на день ареста являлся молотобойцем Иртышской МТС. Осужден Павлодарским областным судом 5 июля 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 1 декабря 1989 года [5, с. 50].

Вайтман Иван Иванович родился в 1917 году в г. Тавдоир Таврической губернии, немец. Арестован 7 февраля 1942 г., на день ареста являлся колхозником колхоза «17 годовщина Октября» Цюрупинского района. Осужден Павлодарским областным судом 17 сентября 1942 г. по ст. 19, 58-2, 58-9, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 19 января 1990 г [5, с. 51].

Ваккенгут Готлиб Готлибович родился в 1898 году в с. Ленинфельд Шамхорского района, Азербайджан. Арестован 29 октября 1942 г., на день ареста являлся агрономом подсобного хозяйства строительства № 102 «Мостостроя». Осужден Военным трибуналом Омской железной дороги 18 декабря 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением пленума Верховного суда СССР от 10 августа 1966 г [5, с. 51].

Вахтель Александр Андреевич родился в 1907 году в д. Кеслеровка Саратовской губернии, немец. Арестован 6 июня 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар-Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 13 августа 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2 УК РСФСР. Расстрелян 19 октября 1942 г. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 13 ноября 1989 года [5, с. 54].

Вахтель Константин Филиппович родился в 1910 году в с. Сосновка Саратовской губернии, немец. Арестован 6 июня 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар-Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 13 августа 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-2 УК РСФСР. Расстрелян 19 октября 1942 г. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 13 ноября 1989 года [5, с. 54].

Вебер Филипп Филиппович родился в 1883 году в с. Саньбрунь Таврической губернии, немец. Арестован 12 декабря 1941 г., на день ареста являлся кладовщиком колхоза «Роте-Фане» Павлодарского района. Осужден Особым совещанием при НКВД СССР 22 июля 1942 года. Расстрелян 21 августа 1942 г. Реабилитирован заключением Прокуратуры Павлодарской области от 21 апреля 1989 года [5, с. 54].

Везнер Георгий Георгиевич родился в 1901 году в с. Штрегерау Саратовской губернии, немец. Арестован 28 февраля 1942 г., на день ареста являлся шорником промартели «21 годовщина Октября» в с. Ермак Кагановического района. Осужден Павлодарским областным судом 27 июня 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 25 августа 1967 года [5, с. 55].

Вейнгардт Владимир Эдуардович родился в 1911 году в г. Севастополь, немец. Арестован 20 октября 1942 г., на день ареста являлся учителем Доменской начальной школы Цюрупинского района. Осужден Павлодарским областным судом 31 марта 1943 г. по ст. 58-7, 58-10 ч. 2, 58-10 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением пленума Верховного суда СССР от 19 февраля 1964 года [5, с. 55].

Гофман Иван Иванович родился в 1890 году в с. Рундивизий Черниговской губернии, немец. Арестован 24 января 1942 г., на день ареста являлся колхозником колхоза «Жалтыр» Майского района. Осужден Павлодарским областным судом 26 июня 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного Суда КазССР от 19 января 1990 г [5, с. 71].

Гросс Иван Фридрихович родился в 1894 году в Мариупольском уезде Екатеринославской губернии, немец. Арестован 26 декабря 1941 г., на день ареста являлся старшим мельником Луганской мельницы «Союзмука» Павлодарского района. Осужден Особым совещанием при НКВД СССР 22 июля 1942 г. Расстрелян 21 августа 1942 г. реабилитирован заключением Прокуратуры Павлодарской области от 21 апреля 1989 г [5, с. 72].

Дельман Кондратий Иванович родился в 1874 году в с. Норта Саратовской губернии, немец. Арестован 1 июля 1942 г. на день ареста являлся рабочим маслозавода в Куйбышевском районе. Осужден Павлодарским областным судом 8 сентября 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2 УК РСФСР Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 13 июля 1990 года [5, с. 78].

Дик Корней Петрович родился в 1885 году в с. Темирбулат Таврической губернии, немец. Арестован 9 ноября 1941 г., на день ареста являлся учетчиком колхоза «Пролетарий» Лозовского района. Осужден Особым совещанием при НКВД СССР 31 марта 1942 г. расстрелян 12 мая 1942 г. Реабилитирован заключением Прокуратуры Павлодарской области от 21 апреля 1989 г [5, с. 81].

Диль Генрих Ефремович родился в 1905 году в с. Новоскатовка Саратовской губернии, немец. Арестован сентября 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар-Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 18 ноября 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован заключением Генеральной прокуратуры Республики Казахстан от 2 июня 1992 г [5, с. 81].

Динкель Яков Яковлевич родился в 1908 году в с. Борисов ка Успенского района, немец. Арестован 12 января 1942 г., на день ареста являлся счетоводом колхоза им. Энгельса Лозовского района. Осужден Павлодарским областным судом 20 июня 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 25 июля 1966 года [5, с. 81].

Зименс Петр Исакович родился в селе Борисовка Успенского района в 1913 году, немец. Арестован 14 марта 1942 г., на день ареста являлся налоговым агентом Лозовского районного финансового отдела. Осужден Павлодарским областным судом 20 июня 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 25 июля 1966 г [5, с. 96].

Кеслер Александр Иосифович родился в 1900 году в с. Люис Саратовской губернии, немец. Арестован 24 января 1942 г., на день

ареста являлся плотником колхоза «Жалтыр» Майского района. Осужден Павлодарским областным судом 26 июня 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 19 января 1990 г [5, с. 111].

Кетчнк Отто Иосифович родился в 1902 году в немецкой колонии Екатериненфельд Тифлисской губернии, немец. Арестован 14 ноября 1942 г., на день ареста являлся рабочим кирпичного Завода № 1 строительства № 102 «Мостостроя». Осужден Военным трибуналом Омской железной дороги 18 декабря 1942 г. По ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением пленума Верховного суда СССР от 10 августа 1966 года [5, с. 111].

Кистер Яков Андреевич родился в 1903 году на хуторе Потапово Сальского округа Области войска Донского, немец. Арестован 23 сентября 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар-Акмолинск. Павлодарским областным судом 18 ноября 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован заключением Генеральной прокуратуры Республики Казахстан от 2 июня 1992 года [5, с. 115].

Класен Давыд Иванович родился в 1914 году в с. Борисовка Лозовского района, немец. Арестован 16 января 1942 г., на день ареста являлся Гофером колхоза им. Энгельса Лозовского Района. Осужден Павлодарским областным судом 20 июля 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 25 июля 1966 года [5, с. 115].

Кох Иван Егорович родился в 1909 году в с. Новоскатовка Саратовской губернии, немец. Арестован 6 сентября 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар-Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 18 ноября 1942 г. по ст. 58-10 ч.2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован заключением Генеральной прокуратуры Республики Казахстан от 2 июня 1992 г. [5, с. 123].

Левен Арон Яковлевич родился в 1882 году на ст. Фестенау Бердянского уезда Таврической губернии, немец. Арестован 3 декабря 1941 г., на день ареста являлся плотником колхоза «Пролетарий» Лозовского района. Осужден Особым совещанием при НКВД СССР 31 марта 1942 г. Умер 25 апреля 1942 г. (не дожил до расстрела 12 мая 1942 г.). Реабилитирован заключением Прокуратуры Павлодарской области от 21 апреля 1989 г. [5, с. 134].

Лоренц Иоганес Кондратьевич родился в 1879 году в с. Клярус Саратовской губернии, немец. Арестован 16 ноября 1941 г., на день ареста являлся колхозником колхоза «14 годовщина Октября» Павлодарского района. Осужден Особым совещанием при НКВД СССР 31 января 1942 г. Расстрелян 10 марта 1942 г. Реабилитирован заключением прокуратуры Павлодарской области от 21 апреля 1989 г. [5, с. 137].

Майер Матвей Петрович родился в 1882 году в с. Красное Бессарабской губернии, немец. Арестован 28 июля 1942 года на день ареста являлся директором Ворошиловской неполной средней школы в с. Сладководск Иртышского района. Осужден Павлодарским областным судом 25-26 ноября 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 1 декабря 1989 г. [5, с. 140].

Мауль Александр Иванович родился в 1891 году в Саратовской губернии, немец. Арестован 2 марта 1942 г., на день ареста являлся пимокатом промартели «Кирпичи» в селе Иртышке. Осужден Павлодарским областным судом 5 июля 1942 г. по ст. 58-2 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 1 декабря 1989 г. [5, с. 145].

Мауль Иван Давыдович родился в 1913 году в с. Новоскатовка Саратовской губернии, немец. 6 сентября 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 18 ноября 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован заключением Генеральной прокуратуры республики Казахстан от 2 июня 1992 г. [5, с. 145].

Оберлендер Данил Иванович родился в 1896 году в Таврической губернии, немец. Арестован 24 января 1942 г., на день ареста являлся колхозником колхоза «Жалтыр» Майского района. Осужден Павлодарским областным судом 26 июня 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 19 января 1990 г. [5, с. 157].

Оберлендер Иван Иванович родился в 1881 году в с. Петергоф Одесского уезда Херсонской губернии, немец. Арестован 24 января 1942 г., на день ареста являлся колхозником колхоза «Жалтыр» Майского района. Осужден Павлодарским областным судом 26 июня 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован

постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 19 января 1990 г. [5, с. 158].

Риб Давид Мартынович родился в 1901 году в с. Нейфельд Саратовской губернии, немец. Арестован 6 июня 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 13 августа 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2 УК РСФСР. Расстрелян 19 октября 1942 г. Реабилитирован постановлением президиума Верховного Суда Казахской ССР от 13 ноября 1989 г. [5, с. 173].

Родильмиль (Ротермель) Иогана Яковлевна родилась в 1908 году в г. Пятигорск, немка. Арестована 1 июля 1942 г., на день ареста являлась дояркой отделения № 3 совхоза им. 10-летия Казахской ССР Иртышского района. Осуждена Павлодарским областным судом 8 сентября 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2 УК РСФСР. Реабилитирована постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 13 июля 1990 г. [5, с. 174].

Русь Александр Александрович родился в 1905 году в с. Мангейм Саратовской губернии, немец. Арестован 26 сентября 1941 г., на день ареста не работал, проживал в колхозе «Кзыл-Жулдуз» Иртышского района. Осужден Павлодарским областным судом 15 декабря 1941 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 1 декабря 1989 г. [5, с. 175].

Сандер Кондрат Генрихович родился в 1885 году в с. Рендивизия Борзнянского уезда Черниговской губернии, немец. Арестован 2 сентября 1942 г., на день ареста являлся колхозником колхоза им. Энгельса Лозовского района. Осужден Павлодарским областным судом 23 января 1943 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 19 марта 1990 г. [5, с. 181].

Терре Леонгард Матвеевич родился в 1891 году в с. Люис Саратовской губернии, немец. Арестован 24 января 1942 г., на день ареста являлся скотником колхоза «Жалтыр» Майского района. Осужден Павлодарским областным судом 26 июня 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 19 января 1990 г. [5, с. 193].

Триллер Христиан Яковлевич родился в 1911 году в с. Александров Гай Саратовской губернии, немец. Арестован 24 января 1942 г., на день ареста являлся колхозником колхоза «Жалтыр» Майского района.

Осужден Павлодарским областным судом 26 июня 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 19 января 1990 г [5, с. 195].

Фаст Николай Петрович родился в 1906 году в с. Лесное Бердянского уезда Таврической губернии, немец. Арестован 16 января 1942 г., на день ареста являлся заведующим Борисовской неполной средней школы Лозовского района. Осужден Павлодарским областным судом 20 июня 1942 г. по ст. 58 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 25 июля 1966 г. [5, с. 202].

Форер Георг Фридрихович родился в 1913 году в г. Елендорф Бакинской губернии, немец, по профессии - бухгалтер. Арестован 3 ноября 1942 г., но день ареста являлся рабочим строительства № 102 «Мостостроя», проживал Лозовском районе. Осужден Военным трибуналом Омской железной дороги 10 декабря 1942 г. по ст. 58 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением пленума верховного суда СССР от 10 августа 1966 г [5, с. 203].

Цибарт Андрей Федорович родился в 1918 году в с. Новоивановка Иртышского района, немец. Арестован 28 июля 1942 г., на день ареста являлся Заведующим учебной частью Ворошиловской неполной средней школы в с. Сладководск Иртышского района. Осужден Павлодарским областным судом 25-26 ноября 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 1 декабря 1989 года [5, с. 208].

Цоллер Роберт Фридрихович родился в 1906 году в Тифлисской губернии, немец. Арестован 14 ноября 1942г., на день ареста являлся рабочим кирпичного завода № 1 строительства №102 «Мостостроя» в г. Павлодаре. Осужден Военным трибуналом Омской железной дороги 18 декабря 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением пленума Верховного суда СССР от 10 августа 1966 г. [5, с. 209].

Шнейдер Андрей Соломонович родился в 1899 году в с. Филилсфельд Саратовской губернии, немец. Арестован сентября 1942 г., на день ареста являлся труд армейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар-Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 18 ноября 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован заключением Генеральной прокуратуры Республики Казахстан от 2 июня 1992 г [5, с. 215].

Шпарвассер Андрей Егорович родился в 1886 году в немецкой колонии Ангеденталь № 9 Херсонской губернии, немец. Арестован

1 мая 1942 г., на день ареста являлся колхозником колхоза «Пролетарий» Лозовского района. Осужден Павлодарским областным судом 15 августа 1942 г. по ст. 58-2, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного Совета Казахской ССР в 1989 г. [5, с. 215].

Штейнвант Фриц Фридрихович родился в 1905 году в немецкой колонии Екатериненфельд Тифлисской губернии, немец. Арестован 6 сентября 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар-Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 18 ноября 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР, реабилитирован заключением Генеральной прокуратуры Республики Казахстан от 2 июня 1992 года [5, с. 216].

Штрауб Федор Кондратьевич родился в 1906 году в с. Новоскатовка Саратовской губернии. Арестован 6 сентября 1942 г., на день ареста являлся трудармейцем 8-го стройучастка строительства железной дороги Павлодар-Акмолинск. Осужден Павлодарским областным судом 18 ноября 1942 г. по ст. 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован заключением Генеральной прокуратуры Республики Казахстан от 2 июня 1992 г. [5, с. 216].

Эберг Вильгельм Яковлевич родился в 1886 году в с. Самбрунь Мелитопольского уезда. Таврической губернии, немец. Арестован 26 декабря 1941г., на день ареста являлся колхозником колхоза «Роте-Фане» Павлодарского района. Осужден Особым совещанием при НКВД СССР 22 июля 1942 г. Расстрелян 21 августа 1942 г. Реабилитирован заключением Прокуратуры Павлодарской области от 21 апреля 1989 г. [5, с. 218].

Эннс Яков Гергардович родился в 1897 году в с. Капкари Евпаторийского уезда Таврической губернии, немец. Арестован 2 ноября 1942 г., на день ареста являлся председателем колхоза им. Энгельса Лозовского района. Осужден Павлодарским областным судом 23 января 1943 г. по ст. 58-2, 58-7, 58-10 ч. 2, 58-11 УК РСФСР. Реабилитирован постановлением президиума Верховного суда Казахской ССР от 19 марта 1990 г. [5, с. 219].

Сталинские жернова беспощадно перемалывали людские судьбы, лишая жизни по малейшему подозрению. Система строилась на устрашении народа, требовала полного подчинения и бездумного следования директивам. Расстрелы и лагеря использовались с целью массового устрашения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Козлов А.И. Сталин: борьба за власть. - Ростов н/Д: РГУ, 1991. – 416 с.
- 2 Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.04.2010 г.) // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939#pos=1;-117
- 3 Подопривога Ю.И. Немцы Павлодарского Прииртышья. – Алматы, 2010. – 160 с.
- 4 Уголовный Кодекс РСФСР Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением постановлено-систематизированных материалов. - Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – 256 с.
- 5 Книга скорби. Расстрельные списки. Сост. В.Д. Болтина, Л.В. Шевелева. Выпуск 1. – Павлодар, 1999. – 228 с.

ИСТОРИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСТАНА В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ТУРИЗМА

КИЛАШ Р. Ж.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

МАРДАНОВА З. Ж.

к.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В ежегодном послании Главы государства Назарбаев Н. А. народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: Едина цель, единые интересы, единое будущее» отмечается, что ключевым звеном работы государства будет создание максимально благоприятных условий для развития казахстанского бизнеса, главным образом малого и среднего. К 2050 году малый и средний бизнес будет производить не менее 50 процентов ВВП Казахстана, вместо нынешних 20 процентов [1].

Одним из направлений предпринимательства является туристское предпринимательство. Туризм является приоритетным направлением развития экономики во многих странах. Туризм обеспечивает приток валюты в страну, поступление налоговых платежей, создание рабочих мест, повышает престиж государства на мировой арене. И основой туризма является хорошо изученное этно-культурное достояние страны [2].

На основе подробного анализа состояния развития туристкой предпринимательской деятельности Республики Казахстан

определить основные пути ее эффективного развития. Для достижения поставленной цели необходимо будет решить следующие основные задачи:

- на основе имеющихся определений уточнить значения терминов «туризм», «рынок туристских услуг», «туристская предпринимательская деятельность»;
- предложить трендовые модели характеристик туристского предпринимательства в Республике Казахстан;
- составить этно-культурную типологию регионов Казахстана по критерию туристского потенциала развития въездного туризма. Разработать карту-схему туристского рекреационного потенциала развития въездного туризма в Республике Казахстан.
- дать предложения по совершенствованию механизмов управления развитием туристского предпринимательства в приоритетных для государства направлениях.

Объектом исследования является предпринимательская деятельность в сфере этно-культурного туризм, модели его развития в Республике Казахстан.

Предметом исследования выступает совокупность экономических и социальных отношений, возникающих при становлении и управлении развитием туристской предпринимательской деятельности в Республике Казахстан.

Научная новизна исследования заключается в следующем;

- на основе имеющихся определений уточнены значения терминов «туризм», «рынок туристских услуг», «туристская предпринимательская деятельность» позволяющая рассмотреть данные понятия комплексно, с учетом значимости для туризма государства;
- предложены трендовые модели характеристик туристского предпринимательства в Республике Казахстан;
- составлена этно-культурная типология регионов Казахстана по критерию туристско-рекреационного потенциала развития въездного туризма и разработана карта схема туристско-рекреационного потенциала развития въездного туризма в Республике Казахстан;
- предложены мероприятия для эффективного развития этно-культурных туристских кластеров туризма путем объединения в единые туристские маршруты нескольких кластеров как республиканского так и международного значения, согласования туристского предпринимательства в различных кластерах.

Практическая значимость работы состоит в том, что содержащиеся в ней основные выводы и рекомендации могут применяться государственными органами власти при разработке программ развития предпринимательства в сфере этно-культурного туризма и туристской индустрии в общем в Республике Казахстан.

Республика Казахстан обладает обширными рекреационными ресурсами, богатыми культурно-историческим наследием. Казахский народ характеризуется как один из самых гостеприимных в мире [3].

В стране наблюдаются сильные диспропорции развития туризма. Значительно преобладает выездной туризм, который приводит к невидимому импорту – деньги, потраченные отечественными туристами в зарубежных поездках, оплата транспортных расходов и других услуг в стране временного пребывания. Государству необходимо предпринять шаги в направлении переориентации турфирм Казахстана на развитие въездного туризма.

Туризм оказывает влияние на сохранение и развитие культурного потенциала этноса, ведет к гармонизации отношений между различными странами и народами, заставляет правительства, общественные организации и коммерческие структуры активно участвовать в деле сохранения культурного наследия [4].

Почти повсеместный интерес к своим корням у отдельных людей и целых народов проявляется в самых разных формах: от попыток реанимации старинных обычаев и обрядов, фольклоризации профессиональной культуры, поисков «загадочной народной души» до стремления сохранить и восстановить свою этническую самобытность. В данном случае туризм служит главным «орудием» для достижения данной цели [5].

Этническая культура - часть культуры этноса, которая воспринимается им самим и соседними народами как специфичная только для данного этноса, отличающая его от других. К этнической культуре относятся самобытные традиционные формы материальной и духовной культуры: архитектура жилища, убранство интерьера, костюм, национальная пища, обряды, обычаи, народное искусство и национально - специфические формы профессиональной художественной культуры [6].

В основе этнокультурных ценностей лежат традиционно-бытовые компоненты с такими значимыми явлениями, которые обладают функциями сплочения этноса. Сохранение и развитие этнокультурных ценностей – актуальная задача современности,

одна из составных частей проблемы выживания этноса и развития туризма [7].

Знакомство с историей и культурой не только своего народа, но и с культурой и искусством других народов расширяет мировосприятие человека, внушает уважение к жизни и творчеству его предков, уважение к культуре и истории других народов мира. Именно поэтому привлекательным элементом в туризме становятся этнические объекты и материальные ценности, которые связаны с домом, жилищем, пищей, украшениями того или иного народа. Музыка, этнический танец, традиционные ремесла, национальная кухня, фольклор - все это способно сформировать убедительный мотив к туристической поездке [8].

Разработанные механизмы управления развитием туристского предпринимательства посредством единого информационного центра позволят развивать в приоритетных для государства направлениях предпринимательство в этно-культурном туризме Казахстана, проводить оценку уровня подготовленности регионов к принятию туристских потоков [9].

Сейчас ведется интенсивная работа по разработке концепции культурной политики Республики Казахстан, которая предполагает в своей основе одним из системообразующих факторов создание культурно-туристических кластеров. Само понятие кластер позволяет акцентировать внимание на совершенствовании культурно-познавательной, образовательной и имиджевой функции, экономической эффективности этой сферы [10].

Перспективы, открываемые данным кластерным подходом, позволяют сконцентрироваться на одних, четко определенных параметральных показателях, не распыляя силы и средства на отвлеченные нужды. Концепцией развития туристической отрасли до 2020 года определены пять туристических кластеров: Астана, Алматы, Восточный Казахстан, Южный Казахстан и Западный Казахстан, в которых, в числе прочего, предусмотрено формирование экологических и культурно-этнических направлений [11].

Ярко выраженным аспектом их проработки является широкоформатный подход к созданию более полной топографии историко-культурного ландшафта и комплексов, представляющих многообразие и уникальность культуры Казахстана, привлекательных для познавательного, внутреннего и внешнего туризма [12].

Сегодня, в условиях мировой конкуренции практически во всех сферах жизни, невозможно не принимать во внимание даже самые,

казалось бы, малозначительные ее составляющие. С каждым годом приток туристов, заинтересованных в экскурсионно-экспедиционных походах и поездках по местам мирового историко-культурного и этно-национального наследия растёт.

Казахстан легко может привлечь к себе этот поток, если обеспечит для этого все необходимые условия. Это придаст мощный импульс росту того сектора экономики, который основывается на туристической сфере, сфере услуг, научно-образовательной и исследовательской деятельности.

Этнический туризм – одно из направлений культурно-познавательного туризма, являющееся в настоящее время заманчивым для многих стран. Мировая практика доказывает, что подобный вид туризма способен удовлетворить целый ряд духовных потребностей человека. Наиболее важным в организации этнического туризма является ознакомление участников с традициями и культурой различных этносов.

Таким образом, этнокультурные проблемы в сфере туризма заключаются в том, что увеличение туристского спроса неоднозначно повлияет на сохранение культурного наследия. С одной стороны, может создать угрозу его состоянию и существованию, но с другой, доходы от туристской деятельности, прямое финансирование туристами народных ремесел и искусств, способствуют сохранению традиционных явлений и объектов культуры, а также возрождению почти или полностью утраченных. Развитие этнического туризма даст толчок развитию научных исследований в области этнокультурного наследия, а это также опосредованно послужит его сохранению и возрождению.

ЛИТЕРАТУРА

1 Raoul V. Bianchi, Marcus L. Stephenson. Deciphering tourism and citizenship in a globalized world. Original Research Article Tourism Management, Volume 39, December 2012. - Pages 10-20.

2 Victoria M. Waligo, Jackie Clarke, Rebecca Hawkins. Implementing sustainable tourism: A multi-stakeholder involvement management framework. Original Research Article Tourism Management, Volume 36, June 2013.- Pages 342-353.

3 Hilal Erkuş-Ozffirk. The role of cluster types and firm size in designing the level of network relations: The experience of the Antalya tourism region. Original Research Article Tourism Management, Volume 30, Issue 4, August 2009. - Pages 589-597.

4 Экономические доклады о воздействии. The Authority on World Travel & Tourism. wtcc.org/research/economic-impact-research/country-reports/.

5 The Authority on World Travel & Tourism. wtcc.org/research/economic-data-search-tool/.

6 Агентство Республики Казахстан по статистике stat.kz/digital/turizm/Pages/default.aspx.

7 Tosun, G. Challenges of sustainable tourism development in the developing world: the case of Turkey, 22(3), 2001.- P. 134-142.

8 Pearce D.G. Tourism development in Paris: Public intervention Annals of Tourism Research. 1998.- 25(2).- Pages 48-57.

9 Marina Novelli, Birte Schmitz, Trisha Spencer. Networks, clusters and innovation in tourism: A UK experience Original Research Article Tourism Management, Volume 27, 10 Issue 6, December 2006.- Pages 1141-1152.

11 Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 февраля 2013 года № 192 «Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года».

12 Li Yang, Geoffrey Wall, Stephen L.J. Smith Ethnic tourism development: Chinese Government Perspectives. Annals of Tourism Research, 35(3), 2008.- Pages 234-248.

Камшыбеков, Т.К. Туризм в Казахстане: проблемы, пути решения, перспективы развития / Т.К. Камшыбеков. – Б.: БГИЭЖ, 2012.- 366 с.

ЗАБОТА О ЗДОРОВЬЕ ГРАЖДАН – НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

КРАВЧУК П. А.

студент 1 курса, Павлодарский высший медицинский колледж, г. Павлодар

ЕЛЬМУРАТОВ Г. Ж.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Человек и его потенциал в XXI веке становятся главной движущей силой развития экономики. Поэтому все инвестиции в человека, его интеллект и здоровье - физическое и духовное - становятся заранее выгодными для государства и общества. Соответственно инвестиции в культуру, образование, духовную сферу следует рассматривать, как высокоэффективные и экономические.

Один из первых косвенную характеристику человеческого капитала представил А. Смит. Кроме орудий труда А. Смит также включал капитализированную ценность полезных способностей всех представителей общества, являющиеся богатством этого общества. В работах относительно теории человеческого капитала Т. Шульца, Э. Деннисона, Г. Беккера доказывается важное значение качественных характеристик человеческого капитала в развитии общества.

В социальной политике Казахстана ключевыми задачами являются: качественный рост человеческого капитала, обеспечение занятости, забота о здоровье граждан. Как отметил в своем Послании народу Казахстана Президент РК Нурсултан Назарбаев, «одним из векторов развития нашей страны является инвестирование в человеческий капитал». Такое положение вызвано требованием XXI столетия, где решающим фактором развития стран выступает не столько их материально-производственная база, сколько человеческие ресурсы.

Особую роль в развитии человеческого капитала в Казахстане занимает медицинская сфера. Ежегодно на нее государство выделяет значительные средства, так как от состояния здоровья зависит общее социальное самочувствие граждан и трудовые показатели. Как отмечается в статье Президента РК Нурсултана Назарбаева «План нации - Путь к казахстанской мечте», в Казахстане будет создана объединенная комиссия по качеству медицинских услуг.

Глава государства подчеркнул, что в медучреждениях предусмотрено внедрение корпоративной модели управления. Также планируется оптимизировать систему оказания социальной помощи нуждающемуся населению через усиление ее адресного характера. «Она будет оказываться семьям, имеющим доходы ниже 50 % величины прожиточного минимума на каждого члена семьи. При этом получатели будут заключать социальный контракт об обязательном участии в программах содействия занятости и социальной адаптации. Такие виды и принципы оказания социальной помощи будут внедряться, начиная с 2018 года», - сообщает Н. Назарбаев. Президент РК подчеркивает, что в целом важнейший аспект новой социальной политики связан с последовательным ростом инвестиций в развитие человеческого потенциала. «Нам следует настойчиво воплощать в жизнь идею Общества Всеобщего Труда. Актуализирована «Дорожная карта занятости» с увеличенным объемом финансирования. Участие в ее программах даст возможность трудоспособному населению пройти краткосрочные курсы переподготовки, повысить свою квалификацию,

получить микрокредитование. И вместе с этим пережить объективные трудности, связанные с текущим влиянием глобального кризиса», - добавил Н. Назарбаев [2].

Президент заявил, что в Казахстане будет увеличена доля частного сектора в оказании гарантированного объема базовой медицинской помощи. «Будет увеличена доля частного сектора в оказании гарантированного объема базовой медицинской помощи», - сказал Н. Назарбаев. Глава государства также добавил, что в республике получит широкое развитие государственно-частное партнерство при строительстве социальных объектов.

В Плане нации «100 конкретных шагов» 80-ым шагом Глава государства Нурсултан Назарбаев указал внедрение обязательного социального медицинского страхования. В документе подчеркивается необходимость усиления финансовой устойчивости системы здравоохранения на основе принципа солидарной ответственности государства, работодателей и граждан. Приоритетное финансирование первичной медико-санитарной помощи. Первичная помощь станет центральным звеном национального здравоохранения для предупреждения и ранней борьбы с заболеваниями [3].

Кроме того, в Казахстане приступают к формированию новой системы общественного здравоохранения на основе создания Службы общественного здоровья. «Целью работы всего общества, Правительства РК и Министерства здравоохранения и социального развития - является укрепление здоровья граждан, то есть реализация мероприятий, направленных на снижение заболеваемости, повышение уровня здоровья, и акцент на профилактическую работу. С этой целью мы приступаем к формированию новой системы общественного здравоохранения на основе создания службы общественного здоровья», - сказал вице-министр здравоохранения и социального развития РК Елжан Биртанов. Он также добавил, что при создании службы общественного здоровья будет учитываться международный опыт. «Они создаются на основе действующей санитарно-эпидемиологической службы. Но вместе с мероприятиями, направленными на предотвращение борьбы с инфекционными заболеваниями, будет делаться большой акцент на профилактику неинфекционных заболеваний - это заболевания, связанные с поведенческими факторами, режимом питания, образом жизни», - отметил Е. Биртанов.

Государственной программой «Денсаулық», рассчитанной на 2016-2019 годы, предусмотрено создание Национальной базы данных

медицинской техники, реализация сервисных контрактов ГЧП, развитие частного лизинга. В рамках создания единой информационной среды будет осуществлена интеграция информационных систем и ресурсов здравоохранения, предусмотрено внедрение госпитальных информационных систем, обеспечен доступ пациентов к информации о собственном здоровье посредством электронного паспорта здоровья и личного кабинета пациента, а также внедрены IT-инструменты для эффективной деятельности ФСМС и смарт-медицины на основе ГЧП.

Это позволит автоматизировать все рабочие процессы в медорганизациях и вести учет медицинской информации в электронном формате. Также поэтапно будет внедряться самостоятельная онлайн-запись пациентов на прием к врачам, консультирование в режиме реального времени и их наблюдение с использованием персональных стационарных компьютеров и смартфонов. К 2019 году охват населения электронными паспортами здоровья и доля электронных госпитализаций достигнет 50 %, доля организаций здравоохранения, подключенных к единой сети, достигнет 80 %, отметили в МЗСР РК. Некоторые виды из гарантированного объема бесплатной медицинской помощи будут доступны казахстанцам без обязательной социальной медицинской страховки, об этом сообщил вице-министр здравоохранения и социального развития РК Елжан Биртанов.

«С внедрением обязательного медицинского страхования мы сохраняем гарантированный объем бесплатной медицинской помощи в той части, когда медицинские услуги будут также осуществляться и оплачиваться государством, независимо от наличия медстраховки. Это в первую очередь - экстренная скорая медицинская помощь, иммунопрофилактика инфекционных болезней. Это социально-значимые болезни, такие как туберкулез, психиатрия и другие. То есть те болезни, которые не зависят от поведения человека, от его образа жизни, и лечение которых государство в любом случае обязано гарантировать своим гражданам», - сообщил вице-министр.

За гарантированный объем бесплатной медицинской помощи будет платить государство, а за услуги в рамках медстраховки - специальный Фонд обязательного социального медицинского страхования (ФОМС). «ФОМС будет создан в этом году, начнет функционировать 1 января 2017 года, в фонд будут поступать взносы. С 1 июля 2017 года он начнет выступать в роли плательщика медуслуг и будет оплачивать медуслуги, которые будут оказываться гражданам в рамках этого пакета», - разъяснил Елжан Биртанов [4].

Всем известно, чтобы нация была здоровой, необходимо с детства следить за своим здоровьем. Министр здравоохранения и социального развития РК назвала основные заболевания школьников Казахстана. «Еще одно очень важное направление профилактики - это вопросы оздоровления школьников. Следует отметить, что в структуре впервые выявленных заболеваний при профилактических осмотрах школьников, на первом месте - заболевания желудочно-кишечного тракта, которые составляют сегодня более 25 %, на втором месте - болезни глаз - 16,2 %, и на третьем месте - болезни органов дыхания и кроветворных органов», - сообщила она, выступая на расширенной коллегии ведомства. В рамках новой госпрограммы «Денсаулық» предусматривается передача школьной медицины из системы образования в систему здравоохранения. Сегодня для казахстанцев болезненными остаются вопросы повышения цен на лекарства, длинные очереди в поликлиниках. Для сокращения очередей в городских поликлиниках, помимо строительства новых учреждений амбулаторно-поликлинического уровня, в поликлиниках предполагается внедрить систему навигации - специальные коридоры для детей, пожилых людей и остальных категорий граждан. Большая работа проделана в области охраны здоровья матери и ребенка. Более 400 врачей и около 300 средних медработников прошли специализации для оказания квалифицированной помощи женщинам и детям. В рамках программ наставничества были организованы мастер-классы с участием врачей из США, Франции, Великобритании, Литвы, России. Улучшается взаимодействие между перинатальными центрами, стационарами и поликлиниками. При Министерстве здравоохранения и социального развития РК сформирован Координационный совет по внедрению интегрированной модели оказания медицинской помощи по основным социально значимым, неинфекционным заболеваниям и заболеваниям, существенно влияющим на демографию населения страны. Как сообщают в ведомстве, главной целью создания данного совета является внедрение в Казахстане интегрированной модели оказания медицинской помощи при остром инфаркте миокарда, остром нарушении мозгового кровообращения (инсульт), злокачественных новообразованиях, травмах, беременности и родовспоможении. В Казахстане проводится постоянная законодательная и исполнительная работа по развитию человеческого капитала. В рамках Плана нации большинство пунктов, так или иначе, затрагивают эту сферу. Кроме того, государственные органы целенаправленно предпринимают шаги по улучшению жизни граждан. В совокупности меры государственной

поддержки оказывают положительное воздействие на социальную жизнь государства. Развивая человеческий капитал, Казахстан повышает уровень своей конкурентоспособности на международной арене.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. – М., 2001. - № 3. - С. 126.
- 2 Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. <http://www.akorda.kz>
- 3 План нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева <https://online.zakon.kz>
- 4 <http://www.mz.gov.kz>

ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

КУЗЕМБАЕВ Н. Е.

к.и.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар

БОЛАТОВА А. Т.

студент, Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар

Исторический источник – это все свидетельства о прошлом. В источниках отражаются исторические подтверждения, отражающие реально существовавшие явления общественной жизни и закономерности развития человека и общества. Это самые разнообразные следы деятельности людей: предметы быта, материальной культуры, памятники письменности, идеологии, нравов и обычаев и т.д.

Получить информацию о человеке, обществе, государстве, о событиях, происходивших в разное время и в различных частях мира, можно только опираясь на исторические источники. Произведения, которые создают люди в процессе осознанной, целенаправленной деятельности, служат им для достижения конкретных целей. Они же несут ценную информацию о тех людях и о том времени, когда были созданы [1]. Есть несколько видов исторических источников. Одни

представляют собой реликты прошлого (археологические памятники, монеты, орудия труда, культовые здания), а другие описывают, изображают, оценивают это прошлое (хроники, воспоминания, художественные произведения). Первые принято называть остатками, дающими непосредственную информацию об исторических событиях, вторые - преданиями, сообщающими о них опосредованно, сквозь призму сознания повествователя. Исторические источники помогают воссоздать представления о той или иной эпохе. Любой исторический источник это продукт деятельности людей, будь это предмет быта или летопись, хроника или орудие труда.

Исторический источник является базой исторического исследования. Наличие источников это обязательное условие научного исследования в исторической науке. Исторические источники не однообразны. Это обуславливает существование в источниковедении самых разнообразных систем классификации исторических источников. Классификация – это логический порядок вещей, явлений, разделение их на разновидности по каким – либо признакам. Классификация – это особый случай применения логической операции деления объема понятия, предоставляющий собой некоторую совокупность делений (деление некоторого класса на виды, деления этих видов и так далее) [2]. Классификация как деление множества объектов на классы имеет огромное значение в науке для упорядочения знаний, и выявления особенностей и свойств этих объектов.

С. О. Шмидт в своем труде «О классификации исторических источников» пишет: «Классификация – важное средство организации познавательной деятельности. Но классификация объектов не обязательно предполагает наличие разработанных понятий о них и иногда даже способствует формированию таких представлений. Известно и то, что классификации всегда условны и изменяются, отражая процесс развития ваших знаний» [3, с. 5].

Вопрос изучения классификаций исторических источников имеет особое место в источниковедении. Многие российские и зарубежные ученые уделяли внимания вопросам классификации исторических источников. Среди зарубежных ученых можно отметить И.Г. Дройзена - немецкого историка и методолога. Он в своем труде «Историка», в основу классификации источников положил принцип соотношения источника и факта. Э. Бернгейм в своем методологическом труде «Учебник исторического метода» детально разработал классификацию исторических источников. Особое значение в российском источниковедении имеет классификация А.С. Лаппо-

Данилевского. Первым действительно научную, типологическую классификацию создал в начале XX в. А. С. Лаппо-Данилевский. Он начал с того что, поставил и попытался разрешить вопрос о выборе научного основания. В качестве основания для своей классификации А.С. Данилевский избрал степень близости источника к отраженному в нем событию. Согласно ей все исторические свидетельства он поделил на источники, изображающие факт и источники, обозначающие факт. Первые он назвал остатками культуры, вторые – историческими преданиями [4].

В 1975 г. Л. Н. Пушкарев создал классификацию, и поделил исторические источники на такие видовые группы:

- 1) вещественные (археологические)
- 2) письменные
- 3) устные
- 4) этнографические
- 5) лингвистические
- 6) фото-, кино-документы
- 7) фонодокументы.

«Наиболее обстоятельной работой в этой области является специальное исследование Л.Н. Пушкарева «Классификация русских письменных источников по отечественной истории» (М., 1975). В работе дан развернутый обзор литературы о классификации источников.

Несколько позже, в 1981 году, И.Д. Ковальченко усовершенствовал эти схемы. Он выделил 4 типа исторических источников:

- 1) вещественные
- 2) письменные
- 3) изобразительные
- 4) фонетические.

И.Д. Ковальченко в своем труде «Методы исторического источника» пишет: «По методам и формам отражения действительности вся совокупность исторических источников четко делится на четыре категории (или типа): вещественные, письменные, изобразительные (изобразительно-графические, изобразительно-художественные и изобразительно-натуральные) и фонические» [5, с. 135]. Выделение указанных четырех категорий исторических источников по методам и формам отражения действительности позволяет определить тот круг проблем, которые возникают в связи с источниковедческим анализом и использованием каждой из них, и разработать соответствующие методы их решения [5, с. 136].

На сегодняшний день наиболее используемой классификацией исторических источников среди источниковедов и историков является видовая классификация Л. Н. Пушкарева.

Рассмотрев классификации различных ученых можно выделить несколько типов классификации:

- 1 По цели создания
- 2 По степени близости источника
- 3 По носителю
- 4 По цели создания и носителю
- 5 По способу отражения источником исторического факта
- 6 Классификация А. С. Лаппо-Данилевского: источники, изображающие историческое явление, и источники, отображающие явление.

7 Классификация источников по «социально-экономическим формациям» в соответствии с марксистско-ленинской схемой исторического развития

8 По видам: летописи, акты, мемуары, периодическая печать и т. д.

Так, Е.В. Пчелов - российский историк в области вспомогательных исторических дисциплин; источниковед пишет:

«В целом можно выделить несколько типов классификации:

1 Классификация по цели создания. Предложена немецким ученым И. Дройзеном. В соответствии с ней источники делились на: ненамеренные (остатки, отражающие факты непосредственно), намеренные (свидетельства) и смешанные (памятники).

2 Классификация по степени близости источника к историческому факту, введена Э. Бернгеймом в 1889 году. Исторические источники разделяются на остатки и традицию. Это разделение источников, а соответственно и источниковедческого анализа (для традиции необходимы и внешняя, и внутренняя критики, для остатков – достаточно внешней), было весьма широко распространено в источниковедении.

3 Классификация источников по носителю известна по трудам Э. Фримена, который разделил источники на: вещественные (памятники), письменные (документы) и словесные (повествования). В несколько видоизмененном виде эта система вошла в практику источниковедения в советский период, здесь источники были классифицированы в соответствии со способом кодирования и хранения информации на семь типов.

4 Смешанная классификация по цели создания и носителю (А. Ксенополь): вещественные (памятники), ненамеренные и осознанные (документы).

5 Классификация К. Эрслева по способу отражения источником исторического факта: остатки (людей и природные), изделия, произведенные людьми, факты современной жизни, дающие представление о событиях прошлого.

6 Классификация А. С. Лаппо-Данилевского: источники, изображающие историческое явление, и источники, отображающие явление. Благодаря первым возможно непосредственное восприятие события, данные вторых требуют «расшифровки».

7 В советском источниковедении утвердилась классификация источников по т. н. «социально-экономическим формациям» в соответствии с марксистско-ленинской схемой исторического развития.

8 Источники могут быть разделены также по видам: летописи, акты, мемуары, периодическая печать и т.д. [6].

Наряду с этими классификациями большой интерес вызывает типологическая классификация С.О. Шмидта. В основе этой классификации лежит внешний вид источника. Классификация С.О. Шмидта представляет группы, включающие многообразие различных источников.

Он выделил следующие типы и подтипы:

- 1) Вещественные источники (все предметы исторического происхождения)
- 2) Изобразительные источники (произведения искусства, фотографии, кинокадры)
- 3) Словесные источники (разговоры, памятники устного творчества)
- 4) Конвенциональные источники (нотная запись)
- 5) Поведенческие источники (обычай и обряды)
- 6) Звуковые источники (звуки, записи голосов) [3, с. 21-22].

Таким образом, на сегодняшний день наиболее популярной классификацией исторических источников среди исследователей является видовая классификация Л.Н. Пушкарева. Он поделил исторические источники на 7 видовых групп: вещественные, письменные, устные, этнографические, лингвистические источники, фото-, кино-документы, фонодокументы. Эта классификация на наш взгляд является наиболее точной и полной классификацией источников. Но помимо этих групп стоит выделить еще один вид исторических источников – интернет-источники, поскольку в наш век современных

технологий, интернет-ресурсы являются наиболее применяемым видом источника для познавательной и исследовательской деятельности. Необходимо заметить, что процесс появления новых групп источников находится постоянно в развитии и надо постоянно отслеживать изменения в историческом процессе и совершенствовать классификацию исторических источников.

ЛИТЕРАТУРА

1 Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. - 702 с.

2 Философский словарь / Под редакцией Фролова И.Т. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.

3 Шмидт С.О. О классификации исторических источников. Вспомогательные исторические дисциплины – Вып.16 – Л., 1985. – С. 3-24.

4 Никулин П.Ф. Теория и методика источниковедения и отечественной истории X – начала XX вв.: Учебное пособие. – Томск: Томский государственный университет, 2014. - 96 с.

5 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. - М.: Наука, 2003. - 486 с.

6 Пчелов Е.В. К вопросу о принципах классификации исторических источников // www.opentextnn.ru/history/istochnik/problems/?id=1332

СПЕЦИФИКА ИСТОЧНИКОВОЙ БАЗЫ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

КУЗЕМБАЕВ Н. Е.

к.и.н., доцент, Павлодарский государственный педагогический университет,

г. Павлодар

ЖАЛГАСБАЙ Ж.

студент, Павлодарский государственный педагогический университет,

г. Павлодар

Период древнего Казахстана охватывает огромный пласт истории Казахстана с момента появления первых людей на его территории до появления письменности в тюркском периоде.

Период камня на территории Казахстана характеризуется появлением первого человека, стоянок его расселения. В палеолите были открыты древнейшие стоянки и мастерские и доказано, что территория Казахстана была заселена около 1 млн. лет тому назад. Было выяснено важное значение для развития палеоэкономики племен эпохи бронзы казахстанского металлургического центра и доказано, что территория нынешнего Казахстана была одним из регионов, где протекал процесс трансформации скотоводческо-земледельческих племен в ранних кочевников. Наука значительно продвинулась и в изучении динамики урбанизационных процессов, развития оседлой и городской культуры. Установлено, что через территорию Казахстана проходил Великий Шелковый путь, который в наше время считается одним из наиболее значительных достижений мировой цивилизации.

В IV-III тыс. до н.э. в степной зоне Евразии прогрессировало увлажнение климата. В этих условиях происходили изменения в древнем Казахстане: в долинах Ишима, Тобола, Иртыша усиливается оседлость ранее бродячих групп охотников и рыболовов, происходят качественные изменения, проявляющиеся в переходе к производящим формам хозяйства – скотоводству и земледелию. Формируется культура коневодов, известная по раскопкам поселения Ботай на севере Казахстана в лесостепной зоне. Было установлено, что Казахстан входил в зону одомашнивания лошади – того важного процесса, который сыграл выдающуюся роль в развитии всей цивилизации Евразии. Еще в начале 80-х годов были обнаружены памятники протогородской цивилизации в степной зоне. Относятся они к XVIII–XVI вв. до н. э. – это эпоха ранней бронзы. В контексте истории Евразии хронологически открытая протогородская культура выглядит так: это Троя VI в. Малой Азии; раннемикенский период материковой Греции; эпоха среднего царства Египта; развитая культура городов-государств междуречья Тигра и Евфрата [1, с. 5].

Для открытой археологами цивилизации характерны памятники типа Аркаима и Синташта, Кента. Поселения этого времени прямоугольные, либо круглые в плане, окружены стенами из специального грунта с примесью гипса и глиняных блоков. Стены имеют парапеты, башни, лабиринты входов, рвы и выносные фортификационные сооружения. Внутри расположены жилища знати и рядового населения, ремесленные мастерские. Центральная площадь служила для собраний ритуальных празднеств. Эти поселения, точнее протогорода, имели систему коммуникаций улиц, систему водосборников. Жилища площадью от 150 до 300

кв. м были двухэтажными. Найдено огромное количество оружия и орудий труда, украшений из бронзы. Кузнецы и металлурги были привилегированным слоем общества, так же, как и воины-колесничие, богатые захоронения которых обнаружены в некрополях, находившихся рядом с протогородами. Тут же находились и храмовые комплексы. Обнаружена культовая скульптура мелких форм из камня в виде человеческих фигурок. Видимо, это изображения божеств, подобные тем, которым молились жители древней Месопотамии в дни ежегодных празднеств. Найдены глиняные «таблеткообразные» таблички с разнообразными знаками. Возможно, это зачатки знаковой системы – письма. Этот факт имеет огромное значение для понимания уровня культуры общества. Зарождение письма связано, как доказано, с началом государственности. Обитателями в протогородах были земледельческо-скотоводческие общины. Люди занимались земледелием, знали ирригацию, разводили породистый скот. Высокого уровня достигли добыча, плавка и обработка металла – меди и бронзы. Именно металлургия бронзы и лежала в основе экономики этой цивилизации, связанной с истоками государственности. Следует отметить, что уже в это время начинают складываться основы будущего Шелкового пути, соединившего Запад и Восток. К эпохе поздней бронзы относится открытая археологами бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана с ее монументальной архитектурой и многочисленными поселениями, где выплавлялась медь. Центральный Казахстан становится одним из крупнейших центров производства меди и бронзы, орудий и оружия из них. Таким образом, дальнейшие исследования в области археологии эпохи бронзы выходят на уровень решения глобальных культурологических и социологических задач [2, с. 85].

Уже в эпоху бронзы в Казахстане происходит сложение культуры ранних кочевников, изучение которой остается важной задачей казахстанской археологии. Сейчас выделена и обоснована степная цивилизация с рядом присущих ей признаков: наличие государственности, регулярные торговые, культурные и политические связи в степной и горной зоне, культурно-мировоззренческая общность, которая выражалась в наличии монументальной погребальной архитектуры, идеологии, социальной стратификации общества. Открытие археологами выдающихся памятников сакской культуры, таких, как курган Иссык, Чиликты, мавзолей Тегискена и Уйгарака, сакских городов Чирик-Рабат и Баланды, позволило совершить прорыв в исторических знаниях. Опираясь на найденные свидетельства

письменности, выдающиеся произведения искусства, можно говорить о древних государствах саков, возникших на территории Казахстана в середине I тыс. до н. э. Таким образом, начало государственности на территории Казахстана отодвигается почти на тысячу лет в глубь истории, и сейчас необходимо судить о нем в контексте с такими древними государствами, как Ахеменидский Иран, Древняя Греция, Ханьский Китай, Бактрия, Хорезм. Археологическими исследованиями установлено, что в III в. до н. э. – III в. н. э. на территории Казахстана формируются и существуют объединения государственного типа – Усунь в Семиречье и Кангюй – в Южном Казахстане. Население этих государств сочетало скотоводство с земледелием. На территории Кангюя возникают оседлые укрепленные поселения со стационарными жилищами из сырцового кирпича, развивается градостроительство. Открытие сотен поселений и городов на территории, занятой усунями и кангюями, опровергает ранее утвердившееся мнение о кочевом характере этих государств. Оседлость и кочевание, земледелие и скотоводство составляли основу этих государств. Экономические связи между кочевым и оседлым населением, как установлено, носили самый разносторонний характер – регулярный обмен продуктами животноводства и земледелия, ремесленными изделиями. Так из степи в оазис распространялись достижения в области военного дела, вооружения, конского снаряжения, тогда как из городских центров и оазисов в степь шли предметы роскоши, ткани, благовония, драгоценная утварь. Ряд поселений, расположенных на границах оазисов и степи, специализировался на поставке тех или иных изделий кочевникам. Убедительно доказано, что взаимоотношения кочевников и земледельцев осуществлялись зачастую в рамках единой социально-экономической структуры, а скотоводы и оседлые жители составляли базу конкретного политического или этнополитического объединения [3, с. 75].

В период развитого и позднего средневековья процессы взаимодействия скотоводов, оседлого населения и горожан моделируются в тех же закономерных явлениях, которые отмечены и для более ранних периодов истории, – экономические и культурные связи, – в рамках такого политического объединения, как Караханидское государство. Город и степь составляли не два антагонистических мира, а его экономическую базу. Рост городов Центральной Азии в IX – начале XIII вв. во многом был связан с процессом оседания кочевников. Они принесли в городскую культуру много степных элементов, и в целом в это время сформировалась своеобразная

городская культура. Культурные и экономические связи кочевников и горожан прослеживаются и в более позднее время – при выяснении истории развития Ак-Орды, Могулистана и Казахского ханства. Позднесредневековые города Отрар, Туркестан, Сайрам, Сауран, Сыгнак и Сузак служили центрами экономических связей кочевников и земледельцев, где осуществлялся культурный обмен и торговля не только горожан Южного Казахстана и кочевников Сарыарки, но и Средней Азии, Поволжья, Восточного Туркестана. Изучение археологических памятников в Казахстане позволяет реконструировать процессы взаимоотношений различных культурных традиций, расширяет базу доказательств того, что территория Казахстана была одним из центров историко-культурного синтеза и что взаимодействие кочевого и оседлого населения привело к взаимообогащению культур. Именно в недрах такого синтеза лежат многие достижения культуры народов Казахстана. Выявляется роль Шелкового пути – пути диалога культур. Именно он уже с глубокой древности, связывая Запад и Восток, Азию и Европу, служил основой идеи евразийства. Казахстан, а это хорошо доказывают археологические материалы, был своеобразным мостом и ретранслятором связей культур. Именно в городах Казахстана встречались различные религии, культурные эталоны, этносы, которые создали одну из ярких самобытных городских цивилизаций, традиции которой перешли и в Новое время [4, с. 12].

Таким образом, в условиях безписьменного периода в истории древнего Казахстана историческая наука располагает в подавляющем большинстве материальными или археологическими источниками, не автохтонными письменными источниками персидскими, китайскими, арабскими, частично европейскими историческими источниками. При изучении обозначенных источников необходимо вычленять объективную, субъективную сторону содержания письменных источников, поскольку внешние не автохтонные источники отражают действительность через призму собственного видения исторических событий, в большинстве своем это источники стран, которые стремились завоевать территорию Казахстана, поэтому всесторонний анализ при использовании этих источников – основная задача исторической науки периода древнего Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1 Акишев К.А. Вопросы археологии Казахстана / К.А. Акишев, К.М. Байпаков. - А.: Мектеп, 1979. – 159 с.

2 Акишев К.А., Аргынбаев Х.А., Алимбаев Н. Археологическое и этнографическое изучение Казахстана. // Историческая наука советского Казахстана (1917 - 1960 гг.). Очерки становления и развития. - А-А «Гылым», 1990. – 270 с. - С. 43-61.

3 Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана: (На основе исследования малых форм). – А.: Галым, 1994. - 260 с.

4 Артыкбаев Ж.О. Этнология и этнография: учеб. пособие. – А.: Фолиант, 2001. – 303 с.

АЛАШ АРЫСТАРЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА БАУЛИ ОТЫРЫП, ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУ

КУЛЬМАГАНБЕТОВА Р. А.

тарих пәнінің мұғалімі, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

*Бала тәрбиесі – бір өнер, өнер болғанда ауыр өнер,
жеке бір ғылым иесі болуды тілейтін өнер. ...бала тар ойлы
ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі,
бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мылқау жанды болса,
бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы.*

М. Жұмабаев

Жаңа дәуір қарсаңында халқымызға өз жолдауын жолдаған Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деп атады. Мұндағы мақсат ұлттың ұлы мұраты болатын. Ұлы Дала елінің бойында белгілі тарихи себептермен қалғып кеткен прагматизмді ояту арқылы ұлттық, қоғамдық ойға, іске сілкініс әкелу, тәуелсіз елдің санасына ұлттық құндылықтарды сіңіру. Жаһандану аясында ұлт ретінде жойылып кетуге апарып соқтыруы мүмкін рухани мөңгүрттіктен сақтанудың, қазақ тілінің шын мәнінде мемлекеттік тіл деңгейінің көтерілуінің басты алғышарттарының бірі – қазақ мектебінің нағыз ұлттық мектеп болып қалыптасуы. Онсыз білім жүйесінің ұлттық моделін жасау да мүмкін емес.

Әлемдік білім кеңістігінің даму тарихы, оның әр кезеңіндегі айқындаған тенденциялары әр халықтың гүлденіп өркендеуінің, қоғамдағы прогрессивтік өзгерістердің білімге байланыстылығын, жалпы білім саласының маңыздылығын дәлелдейді. Әрбір мемлекеттің интеллектуалдық, экономикалық, парасаттылық және

мәдени қарымы білім саласының күйіне және оның прогрессивтік даму мүмкіндіктеріне тікелей байланысты екендігін педагогика ғылымы мен білімнің даму тарихы айқындайды.

Сурет 1

Осы тұрғыдан алғанда егемен Қазақстанның ғылымы мен білімінің стратегиясы білім беру жүйесінің ұлттық білім мен тәлім-тәрбие идеяларын сақтай отырып, әлемдік білім кеңістігіне кірігумен анықталады. Мектептің әлеуметтік институт ретіндегі негізгі міндеті жалпы білім беруді жүзеге асыруда мемлекет, қоғам және тұлға сұранысын ұштастыру, үздіксіз білім жүйесінің басқа да буындарымен сабақтастығын қамтамасыз ету екендігі көпшілікке мәлім. Осы тұрғыдан алғанда қазақ мектебі өзінің қалыптасу, даму тарихының әр кезеңінде жүктелген міндеттерді заман талаптарына сай атқарып келді. Қазақ мектебінің тағдырын ұлт тағдырынан бөлек-жара қарауға болмайды. Қазақ мектебі бүгінгі күнге жеткенше қазақ халқының тағдырына жазылған қилы-қилы заманға сәйкес небір қиын күндерді бастан кешті. Жалпы қазақ мектебінің жағдайын ХХІ ғасырдың өркениет талаптарына сай ұйымдастыру үшін оның рухани бастауларын білген жөн. Қазақ тәлімінің тарихы ежелгі дүниеден бастау алса, сол дәуірдің рухани мәдени жетістіктерінің айғағы болып табылады.

XX ғасырдың екінші жартысында астанамыз Алматыда қасиетті қара шаңырақ ретінде тек №12 қазақ орта мектебі ғана жұмыс істеп тұрды. Ал қазақтың ұлттық болмысын жоғалтпауына тек ауыл мектебі

қызмет етті десем артық айтқандық емес. Елімізүшін «Елімайлап» талай соққыға басын тіккен, күңіреніп тұрып алған қазақтың батыр ұл-қыздары да негізінен қазақ мектебінің түлектері. Міне еліміздің Тәуелсіздігі 27 жылға қадам басып, Елордамыз Астана қаласының 20 жылдығы да ел көлемінде тойлануда. Етек жеңімізді жиып, еңселі ел болған шақта білім беру мектептерінде оқыту мен тәрбие беру үрдісінде жаңартылған білім бағдарламасының оқу мақсаттарын іске асыруда, рухани құндылықтар қаншалықты дәріптеліп жүр? деген ой барша қазақ азаматын толғандырары сөзсіз. Міне осы тұста қазақ халқының бостандығы мен азаттығы жолында озық ойларымен Алаш арыстары мәңгі тарихымызда өшпес із қалдырған. «Алты Алаштың баласы бас қосқан жерде ең қадірлі орын ұстаздікі» - деп бастап, барлық ғұмырын ұлттық тәрбие беру ісіне арнаған Мағжан Жұмабаев «Ұлтымыздың тілі, ұлтымыздың тарихы» - деген болатын. Балаларды тәрбиелеудің мың сан мәселелеріне Мағжан іркілмей кірісті, осынау зейнетінен бейнеті көп жұмысқа білегін сыбана мыйдай араласты. Алаш арыстарының білім беру, ұлттық сананы қалыптастыру туралы пікірлері мен идеяларын негізге ала отырып білім беру мен бала тәрбиесін бүгінгі күнгі құндылықтармен байланыстырсақ, біздің келешегіміздің кемел боларына кәміл сенемін.

Қазақ мектебін өз мәртебесіне сәйкес биікке көтеру – қажырлылық пен қатар терең парасаттылықты, болжамдау шеберлігін және соның барлығын ұлттық мүдде тұрғысынан зерделеуді қажет етеді. Бұл ретте біз алдымен ұлттық мектептің табиғатын ұғынуымыз керек, өйткені екі жақты мән – мағынаға ие. Бір жағынан, ол ұлттық мінез, идеалды танытатын, халықтың мәдени-тарихи дәстүрлерінен тамыр алатын мектеп болса, екінші жағынан, бәсеке дәуірінде халықтың зәрулігінен туындаған қажеттілігі мен болашаққа ұмтылыстарын бейнелейтін, яғни дүниежүзілік өркениет артықшылықтарын меңгерген мектеп болуға тиіс екенін ескеруіміз қажет. Бүгінгі қазақ мектебі ұлттық және жалпы азаматтық екі ағын бірін-бірі толықтырып тұратын үйлесімділікті таба білуі қажет, асыра сілтеуге жол бермеген жөн. Алаш зиялылары ұлт тағдыры және руханият құндылықтарын аманат ретінде кейінгі ұрпаққа қалдырды. Халқының бостандығы мен еркіндігі келешегі мен тәуелсіз қазақ елінің биік мұраттары үшін жан сала күрескен Алаш зиялыларының арман-аңсарлары бүгінгі тәуелсіз еліміздің жағдайында жүзеге асып отыр.

Алаш зиялысы ұлтына «Оян, қазақ!» деп жар сала жүріп, ұлттын ойлантқан Міржақып Дулатовтың дінге қатысты ой-пікірлері «Серке», «Қазақ» газеттері мен «Айқап» журналында жарияланып

тұрған. 1907 жылы «Серке» газетінде жарияланған мақаласында: «Енді шенеуніктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдет-ғұрпымызға, біздің молдаларға тиісті неке мәселесіне араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды» – деп, өткір сынға алды.

Алаш зиялылары армандаған дербес мүфтияттыққа қазақ елі 1990 жылы жетті. Елімізде мешіттер саны көбейіп, медреселерде шәкірттер білім алуда. Бұл Алаш қайраткерлерінің арманы еді, Алаш зиялыларының мұраты тәуелсіздік арқасында іске асты.

Алаш қозғалысының қайраткері, Түркістан өлкесі халықтарының азаттық күресінің жетекшісі Мұстафа Шоқай өзінің шығармаларында халқымыздың азаттығымен қатар руханият мәселесіне де көңіл аударды. М. Шоқай ұлт-азаттық күресте мына мәселеге көңіл аударады: «Біз барлық отандастарымызды үміт, иман, сенім тәрізді моральдық күшпен ғылыми-техника күшін бірлестіре отырып, ұлт-азаттығы жолында жұдырықтай жұмылуға шақырамыз. Үміт, сенім, иман – ұлттық күреске бел байлап кіріскен адамдар үшін аса қажетті қасиеттер» [4].

Мұстафа Шоқайдың ұлттық сананы қалыптастыруға қатысты ой пікірлері бүгінгі күнде де өзекті. Ұлттық деңгейде ойлайтын бәсекеге қабілетті интеллектуалды ұлт қалыптастыру, индустриялық-инновациялық өркендеу жолына түсу мемлекетіміздің болашағына деген сенімінен туындап отыр. Қазіргі таңда ділді, дінді, тілді сақтап дамыту арқылы еліміздегі басқа ұлыстарды ұлтымыздың тілі мен ділі, мәдениеті негізінде топтастыру мен бірігейлендіру маңызды болып отыр.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Алаш ұраны» атты өлеңінде:

Ұраным, қорғаным сен, Алаш!

Жолыңа құрмалдық мал мен бас!

Өнер тап, өргешап, қару ап,

Аллалапалға бас, ал, Алаш!

Жеке адамның тектілігі тілді, дінді таза ұстау, атадан балаға, бабадан ұрпаққа берілетін асыл мұра ділді қорғау. Қазақтың тілді қадірлеп, тіл арқылы жанды тәрбиелеп, ойды, білімді дамыту өнерінің бойында дәткілік аз емес. Қазақ ұғымында ойлы адам ғана тілді қорғай алады, себебі ой білім мен қабілеттің бірлігінен туатын дүние. Тектілік дұрыс білімнен, дұрыс ойдың, дұрыс ойдан дұрыс идеяның қалыптасуына ықпал ететін қасиет. Жоғарыда айтып өткенімдей, сонау ұлттық қалыптасу тарихынан бастап, оның дүниетанымы, мәдениетін, тарихы мен тарихи санасын, құндылықтарын сақтайтын қасиет тектілік. Адамның бойындағы қорғану күші, өшпейтін,

өзгермейтін, жоғалып кетпейтін мінез, ол қанша данышпан, ғалым, ойшыл, батыр болса да ұлтты сақтап дамытып отыратын негіз. Қазақ өмірінде, қазақ ойшылдарының, ақындары мен жазушыларының, тіпті, алаш зиялыларының мұраларында өмірді тектілікпен суреттейтін шығармашылықтың рухы басым. Тілдің қасиетін білген, сөздің құнарын тарихтың рухымен салмақтаған адам ғана бабалар тағылымын бойына ұялата алатындығын тұлғаларымыздың рухани дәстүрі дәлелдейді. Алаш мұраты тәуелсіздігі жолында күресуге және өркендеуге шақырады. Ж. Аймауытов саналы өмірін елінің бақыты үшін сарп еткен, халқын ояту үшін күрескен ұлттың болашағы жолындағы өмірлік іс-тәжірибесін ізбасарларымен бөліскен, елдің елдігін сақтауды мақсат еткен ойшыл. Халқын ұлттық және діни құндылықтарына берік болуға үндей отырып, тарихи сана негізін жаңғыртып, рухты биіктетуді мақсат тұтқан. Ұлтымыздың ХХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, ақын, ғалым Ахмет Байтұрсынов елінің мүддесі мен еркіндігі үшін табанды күрескер ретінде көрінді.

Алаш зиялысы Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларында Ислам құндылықтары үміт, сенім, ғылым, сұхбаттастық және бейбітшілік құндылықтары ойшылдың азаттық туралы көзқарастарымен қабаттаса көрінеді. Оның «Әдебиет танытқыш» еңбегінде кисса, насихат, толғау, ғашықтық, терме сынды діндар дәуір ауыз әдебиетінің ерекшеліктері қарастырылады. Ахмет өз өлеңдерінде Ислам дінін ұлттық бірлік пен бірегейліктің қайнар көздерінің бірі ретінде көрсеткен.

Сұлтанмахмұт Торайғыров «Алаш ұраны» атты өлең шумағында:

Алаш туы астында,
Біз алаштың баласы.
Күніміз туып көгерді,
Сарыарқаның даласы.
Құрт аурудай жайлаған,
Құртпаққа бізді ойлаған,
Қанымызға тоймаған,
Қолымызды байлаған,
Ерімізді айдаған,
Елімізді лайлаған.
Жерімізді шимайлаған,
Өшті залым қарасы.
Жасасын, алаш, жасасын!

Алаш туы астында,
Өлсек бірге өлдікбіз.
Не жақсылық, не қайғы,
Көрсек бірге көрдікбіз!
Ішкі жанжал таласты,
Күншілдікпен қарасты,
Мына жерге көмдікбіз!
Жасасын, алаш, жасасын!
Алаш туы астында,
Күн сөнгенше сөнбейміз.

Енді ешкімнің алашты,
Қорлығына бермейміз!
Адамдықтың жолына,
Бастаған ерлер соңында,
Басқаға көңіл бөлмейміз,
Қандай шайтан келсе де,
Алдауына көнбейміз.
Өлер жерден кеттікбіз,
Бұл заманға жеттікбіз!
Жасайды алаш, өлмейміз!
Жасасын, алаш, жасасын!

Алаш қайраткерлері көтерген тәуелсіздік пен азаттық идеясы, халықты білім мен ғылымға тартуы, ұлт мүддесі мен руханиятына адалдығы мен жанашырлығы олардың шығармалары мен дүниетанымында айқындалды. Олар еліміздің мәдени-рухани дамуына, ұлт ынтымақтастығына қызмет етті. Алаш зиялылары қазақтың сол уақыттағы тыныс-тіршілігі тарихи-қоғамдық, мәдени-рухани өмірін өз шығармаларында жан-жақты қарастырып, ұлттық болмыс-бітімді, ұлттық рухты айшықтады. Олар тіл мен діннің тұтастығын, діл мен рухтың беріктігін ұлттық ұйысудың қайнар көздерінің бірі ретінде діни құндылықтарға мән берді. Ұлттық және діни құндылықтарды шығармаларына арқау еткен Алаш зиялыларының мұраты бүгінгі тәуелсіз елімізде іске асып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Молдабеков Ж. Қазақтану және жанару философиясы. - Алматы: Қазақ университеті, 2009.

2 Қазақ әдебиеті «Маса» Ахмет Байтұрсынұлы //2015 ж 25.10 № 3 бет //

3 (Қирабаев С. Тәуелсіздік идеясы және «ұлтшылдық» әдебиет // Ақиқат. – 2009. – №1. – Б. 61.61 б.).

4 Ғ. Есім. Қазақ философиясының тарихы. Алматы, 2006.

5 А. Қасабеқ, Ж. Алтаев. Қазақ философиясы. Алматы, 2007.

6 У. Қалижанұлы. Қазақ әдебиетіндегі діни – ағартушылық ағым. А,1998.

HISTORICAL LEGAL ANALYSIS OF THE ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN (SECOND HALF OF XIX CENTURY – BEGINNING OF XX CENTURY)

MAMYTOVA S. N.

doctor of historical sciences professor, department of «History of Kazakhstan»

S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

AITBAY A. N.

student, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

Political integration with Russia inevitably led Kazakhstan to be included in the all-Russian market. That influenced the expansion of commodity-money relations and the development of entrepreneurship in the province. However, the colonial policy of tsarism, which was aimed at turning Kazakhstan into an agrarian and raw material appendage of the metropolis, prevented their wide and rapid development. «The immediate goal of Russian colonial policy was the same as that was the target for the Dutch of the XVII century -direct robbery» Pokrovsky wrote [1, p. 19]. The predatory orientation of the policy of the colonial administration is frankly expressed in the speech of the director of the Department of Agriculture Kryukov who, at one of the meetings, stated that «with respect to the Kazakhs, one should pursue the same policy treated as the Americans lead to the Indians, driving the latter from their lands to remote and desert regions of Kazakhstan» [2, p. 117]. The result of the government course was a dramatical worsening of the Kazakh's people life quality because they lost their lands in favor of the so-called «reliable Russian people» who had moved to the region intensively. According to a famous Kazakhstani demographer N. V. Alekseenko, the growth of immigrants to Kazakhstan was significant. Only in the Steppe Territory from 1870 to 1906 512023 people settled, and by 1914 the number of migrants here reached 714395 people [3, p. 69]. Settlements were usually created in cultivated areas belonged to Kazakh auls. Expropriating the most fertile lands from the Kazakhs, the

colonial administration considered very little of how this would affect the Kazakh economy. The governor-general inspecting the steppe provinces cynically suggested the Kazakhs who were complaining that they had been ruined by the best land expropriation, moving to the south of Kazakhstan, to the sandy deserts, since in the north the land is needed for resettlement colonization [4, c. 110]. Serious damage to the cattle farm was done by surveying in the resettlement areas of the nomadic paths where the cattle were driven. As the Soviet historian O. Vaganov points out, «sometimes the matter was not limited to a single shift of Kazakh auls» [5, p. 75]. As a result of the intensified colonization of the region, the Kazakh population became significantly depleted. That led to an extreme narrowing of the market, which is an unfavorable factor for the development of entrepreneurship.

Slowing down of this process was also caused by the weak legal protection of entrepreneurs. Restricting the development of entrepreneurship in the period under study was the fact that the country had no satisfactory legislation regulating the legal conditions of commercial and industrial activities. Mutual relations of entrepreneurs were to be determined by the Commercial Charter. But in it, as was noted at the congress of the Union of Industrial and Trade Enterprises in 1915, «there is no hint not only of a special system of trade actions and transactions, but even a legal concept of the merchant is not even defined» [6, p. 32]. In general, the situation of entrepreneurs who acted in the sphere of trade was not easy. The right to trade on a significant scale was obtained by representatives of the privileged merchant class. Such privileges were given to indigenous residents very rarely. The decisions taken by government to involve Kazakhs in trading were caused as K. Kasyimbayev states, not so much concern for the welfare of the local population as by the desire to expand the market for the sale of Russian goods and to increase the collection of tolls to the treasury [7, p. 67].

The legal foundations of commercial entrepreneurship in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century were contained in a number of legislative acts such as the Regulations of January 8, 1863 in particular. The Regulations left two merchant guilds (instead of the former three) and simultaneously introduced the category of «petty -bargaining» as well as «delivery» and «peddlary». «Those who wanted to be engaged in entrepreneurial activities, regardless of class, were required to buy Certificates for the right to trade. Commercial rights granted by merchant certificates (1st and 2nd guilds) for annual and semi-annual trade, for 1-5 category trade certificates are defined in Annex 1 to Article 464 of the Charter on fees [8, p. 25, 28]. Commercial and industrial fees were divided into patents and tickets. Legislation of the 60s of the XIX century eliminated class restrictions

in commercial and industrial entrepreneurship only formally. The situation changed only in 1898, when the right to engage in trade and industry was given regardless of the right of registration to the merchant class. Since that time, not only guild merchants but even peasants were trading. The major event was the abolition of customs lines in 1868 that separated the Kazakh steppes from the rest of Siberia [9, p. 34].

Regional business activity was under the control of local authorities, in particular, in cities under the supervision of the City Duma and the City Administration. They appointed trading days for the rural inhabitants in order to encourage them to bring agricultural products to urban areas. The regulation of trade was carried out under the Charter of foodstuffs (1902). Thus, according to the Charter, «It was strictly forbidden to traders or industrialists to strike, bargain or otherwise agree to raise the price of food items and to exorbitantly reduce this price with the idea to restrict the actions of the people bringing goods or delivering those, in large quantities (Article 121). Regardless of the temporary Torzhoks (street fairs), special markets were established in the cities for daily sale of food items, and shops were set up for this purpose according to «the local amenities» (art. 123) [10]. Thus, the government tried to encourage entrepreneurship among the peasants.

The patronizing policy in relation to entrepreneurship is clearly expressed by the Minister of Trade and Industry S. I. Timashev. Summarizing the «general economic and legal measures well experienced by other countries, which could contribute to Russia's commercial and industrial development,» Timashev focused his attention on the «main task of the Ministry», which he saw in «creating an entrepreneur». He was convinced that entrepreneurship «is the cornerstone in the building of the Ministry and without it you cannot build any building» [11, c. 59]. Government measures aimed at commercial and industrial development of the region were expressed in carrying out research of soils, climatic and other conditions of the region, issuing grants from the treasury and declaring guarantees to entrepreneurs, opening vocational schools, trade schools, agricultural schools with the help of scientific expeditions. The description of one of these schools is given by the pre-revolutionary researcher of the region A. Kaufman. He gave information about the agricultural school in Pavlodar. That school was established in 1889 and was initially supported only by wealthy Kazakhs, and then partly from the state budget. In 1888 only 23 students were enrolled, later their number increased nearly four-fold. The school had a land plot in the Shakat tract, where practical classes were held. The theoretical course included the

fundamentals of agronomy, melioration, veterinary science, agriculture, and agricultural machinery. The school existed until 1919. Local authorities raised the issue of taking measures to develop Kazakh cattle breeding; they recognized «it is desirable to encourage nomads to sow grass forage, as well as to teach rational methods of livestock» [12, p. 75].

An important measure to develop business in the region was government's support for the international trade, industrial and agricultural exhibition, which was held in 1911 in Omsk. Besides the entrepreneurs of European Russia, Siberia, Western Europe, there were representatives from the Kazakh steppes. A resident of Petropavlovsk Uyezd Leshchinsky presented a harrow, Erpulev from Pavlodar brought a model of a double-wing plow (a special snow-retaining device) [13, p. 235, 247]. One of the progressive initiatives of the government was a desire to create a branching telephone communication system. So, the colonial administration of the Steppe region repeatedly tried to find means to conduct telegraph lines, from Pavlodar to Karkaralinsk in order to improve trade relations with the Botovsk Fair [14, p. 4]. But patronizing measures against entrepreneurs, caused by a natural desire to strengthen the country's economy co-existed alongside with all sorts of legal restrictions and attempts to retain maximum control over the private business initiative. The dominant line in trade and industrial policy was protectionism in relation to intermediaries - merchants, through which tsarism aimed to provide a source of raw materials for the developing metropolitan industry.

Thus, under the conditions of the colonial situation, the legal solution to development of entrepreneurship in Kazakhstan had a specific nature. The legal settlement differed in a differentiated approach to different social groups. In a privileged position there were businessmen of the mother country. The indigenous inhabitants of the province could not fully realize their entrepreneurial abilities because of the legal restrictions that existed in relation to them. It should be noted that in domestic historiography attention to entrepreneurship, especially to its legal foundations, should be defined as clearly insufficient. Modern historians face the task of carrying out complex studies, in the process of which it is important to select all positive and viable experience on private entrepreneurship in the past for the formation of a new civilized entrepreneurship.

REFERENCES

1 Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. - М., 1924. – 220 с.

2 Журнал совещания о землеустройстве киргиз. - СПб., 1907. – С.114-121.

3 Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 годы). – Усть-Каменогорск, 1999. –158 с.

4 Швецов С.П. Переселенческая колонизация. /Казахское хозяйство в его естественноисторических и бытовых условиях. Народный комиссариат земледелия КАСССР. – Алма-Ата, 1926. – 186 с.

5 Ваганов О. Земельная политика царского правительства в Казахстане (1907-1914). //Исторические записки. Т. 31. – М., 1950. – 267 с.- С. 61-87.

6 РГИА – Ф.1284. – Оп.1. – Д.3233. – Л.32-32 об.

7 Касымбаев Ж.К. Верхнеиртышские крепости в системе Азиатской торговли России во второй половине XVIII – начале XX веков. //Вестник АН КазССР – Алма-Ата, 1988. - №2. – С.65-71.

8 Устав торговый. Продолжение Свода законов Российской империи. – Т.11. - Ч.II. – СПб., 1883. – С.25-29.

9 Сборник статей по Семипалатинской области. Из Памятных книжек на 1897-1899. – Семипалатинск, 1899. – 234 с.

10 Устав народного продовольствия. Продолжение Свода законов Российской империи. Т.13. – СПб., 1902. – 700 с.

11 Жакупбекова Д.Ж. Торгово-промышленное предпринимательство в Казахстане во второй половине XIX – начале XX веков. Диссертация на соискание ученой степени к.и.н. – Алматы, 1997. – 160 л.

12 Кауфман А. Свод трудов местных комитетов по Кавказу, области войска Донского, Сибири, Степному краю и Туркестану. - СПб., 1904. – 855 с.

13 Петров И.Ф. Затея вовсе не увеселительная. /Прииртышье мое. – Омск, 1988. – 252 с.

14 Коншин Н.Я. От Павлодара до Каркаралинска. Путевые наброски. /Памятная книжка Семипалатинской области. – Семипалатинск, 1901. – 55 с.

ҚАЗАҚ ПАТРИОТИЗМІ: БАСТАУЛАРЫ, ДӘСТҮРЛЕРІ, САБАҚТАСТЫҒЫ

НҰРБАЙ Қ. Ж.

т.ғ.д., профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

«Отан отбасынан басталады» деп бекер айтылмаған болса керек, өйткені «отбасы», «Отан» – екі егіздей түбірі бір мағыналас ұғымдар. Осы орайда «Отанның» түп-қазығы «отбасы» болғандықтан, бастауын отбасынан алатын туған жерге, Отанға деген сүйіспеншіліктің түп-тамыры қайда жатыр деген сұрақ туындайды. Оның жауабын табу үшін, сөзсіз алғашқы қазақ мемлекетінің, қазақ тайпаларының тарихына, олардың ұлттық құндылықтары мен ұлттық дүниетанымы турасында сөз қозғап, тереңінен үңіліп қарағанымыз абзал.

Қазақ ғалымдары «қазақ» деген сөз алғаш рет VIII ғасырға жататын қытай жазба деректемелерінде кездесетінін айтады («Тан патшалығы тарихында») [1, 19, 122-123 б.; 2, 297 б.]. Сондай-ақ, араб саяхатшысы әрі жазушысы Мұхамед Аль-Ауфидің XIII ғасырда Үндістанда жазған кітабында «Алтайды мекендеген қарлықтар... тоғыз ұлысқа бөлінген, бұлардың ішінде үш тайпа шығыл, үш ұлыс қазақ бар», - деп айтқаны назар аударатын жайт [1, 19-20 б.]. Өйткені қарлықтардың Алтай мен Тарбағатайдан қазіргі оңтүстік-шығыс Қазақстан, Жетісу аймағына VIII ғасырдың ортасында (750-760 жж.) қоныс аударғаннан кейін барып түркеш тайпасымен бірігіп саяси одақ құрғанын ескерсек қарлық тайпалық одақтың ішінде қазақ ру-тайпаларының болғаны күмән тудырмайды. Бұл ойымызды қазақтың ғұлама ғалымы А. Марғұланның «Түрік қағандығы құлағаннан кейін (744-745 жж. – Қ.Ж.Н.) Сырдария өзені бойында «Алаш» деген атпен саяси одаққа біріккен көне қазақ тайпалары еді», - дегені дәлелдейді [3, 123 б.]. XIII ғасырда Алаш одағы Шығыс Дешті-Қыпшақ жерінде (қазіргі қазақ жерінде) «Алты арыс Алаш елі» түрінде сақталған, Ақ Орданың негізгі халқы осы «Алты Алаш елі» болды деп ойын түйіндейді ғалым [3, 123-124, 131]. Моңғолияның танымал түріктанушы ғалымы И. Қабышұлының «... ал қазақ халқы болса, осы кезден бастап көптеген рулар мен ұлыстардан құралған Қарлұқ одағының негізін қалады. Демек, қазақтың халықтық негізіне алғашқы ұйтқы болған – Түркеш пен Қарлұқ одағы екен», - деп бұл пікірге қосылады («Еліміз Алаш, керегеміз ағаш» деген ұғым сол кезде қалыптасқан көрінеді – Қ.Ж.Н.) [4, 71 б.]. Орхон-Енесай түрік жазбаларында олар «үш қарлық» («үш ұлыс қазақ») деген атпен сақталғаны белгілі, сондай-ақ Қарлық қағандығы 200 жылға жуық

уақыт қазақ жерінде дәуірлеп қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына елеулі үлес қосқаны тарихқа әйгілі [5, 142 б.; 6, 306, 310 б.].

Түркеш-Қарлық Алаш (Қазақ)одағының, кейіннен Қазақ хандығының ірге тасы киелі Жетісу өңірінде құрылғанын есепке алсақ «Риг-Веда» мен «Авестада» сақталған құнды мәліметтерге сүйеніп жазған кейбір зерттеушілердің «біздің дәуірімізден 2000 жыл бұрын ғылым мен жазу-сызуды меңгерген, өркениеттің жоғарғы сатысында тұрған арийлердің(қола дәуіріндегі андронов мәдениетіне тиесілі арийлер деген ортақ атпен танылған малөсіруші тайпаларын меңзейді – Қ.Ж.Н.) атамекені қазіргі Түркістандағы Жетісу аймағы болған», – деп айтқан пікірлерінің өзектілігі арта түседі [7, 166, 168-169 б.].

Қарлықтардың түркештермен бір одаққа бірігіп VIII-X ғасырларда ерекше күшейгендерін араб жазба деректерінен білеміз. Мәселен, 775-785 жылдары Мысыр Елінде (Египетте) билік еткен Аббасид халифы Аль-Махди өзінің әкімшілігін басқаруға сенімді адамы Йахия-ибн-Даут Аль-Хараси есімді түрік мамлюгін тағайындайды (бір қызығы, дәл осы 775 жылы Қарлық қағаны ислам дінін қабылдайды) [8, 166-167 б.]. Арабтардың түрік көшпенділерімен тығыз байланыс орнатуы VIII ғасырдың екінші жартысынан басталды деуге негіз бар, өйткені 751 жылы өткен әйгілі Талас өзені бойындағы шайқаста (Атлах қаласының түбінде) араб әскері түрік атты әскерінің көмегімен қытайлықтарды тас-талқан етіп жеңгеннен кейін, олар өздерінің әскери күштерін ержүрек көшпелі түрік жауынгерлерден жасақтауын үрдіске айналдырған (арабтар көшпелі мен отырықшы түрік тайпаларын ажырата білген және көшпенділерін ғана «қыпшақтар» деп атаған екен) [8, 138-139 б.]. Тағы мысал: 868-905 жылдар аралығында Мысыр Елінде билік жүргізген Ат-Тулунидтер әулетінің тегі қыпшақ болғанын осы әулеттің негізін қалаған Ахмад-ибн Тулунның әкесі Аббасид халифы Аль-Мамунға Хорезм шахының сый ретінде берген қыпшақ мамлюгін Тулун болған деген дерек дәлелдейді (Хорезм шахтарының әскерлері көшпелі түріктілдес қанлы-қыпшақтардан жасақталғандары және әйелдерінің де тегі қанлы-қыпшақ болғандары тарихқа мәлім [1, 185 б.; 6, 424 б.; 9, 21-22 б.]. [8, 167-168 б.]. Оғұз тайпаларының ішінде де қазақ тайпаларының болғаны анық (кейбір ғалымдардың пікірі бойынша қазақтың үш жүзіне негіз болған оғұздардың «үш оқ» тайпасы, сондай-ақ «қарлықтар мен оғұздардың... әдет-ғұрыптары да ұқсайды» [10, 41, 43 б.]. [10, 41 б.].

Біздің пайымдауымызша жоғарыда есімі аталған Йахия-ибн-Даут Аль-Харасидің ұлты қазіргі тілмен айтсақ қазақ болған.

Тарихшы-ғалымдар ауызша және жазба деректерді зерттеу негізіндетүріктестес халықтарының ішінде қазақ, қырғыз, моңғолды ғана көшпенділер қатарына жатқызады [4, 130 б.; 11, 252 б.; 12, 16 б.]. Алайда қазіргі моңғолдардың түріктестес ата-бабаларының сол кезеңде мұсылман болмағандарын, сондай-ақ тунгус-мәнжур орман тайпаларымен сіңісіп көп араласқандарының әсерінен ана тілдерінің өзгеріске ұшырағанын, қырғыздардың тым алыста, Енесай өзені алқабын мекендегендерін (Ұйғыр қағандығын тізе бүктірген Қырғыз хандығы) ескерсек, сөзсіз көшпенді қаңлы-қыпшақ тайпаларының негізінен қазақ болғандары күмәнсіз (әрине, олардың арасында оғұз-түрікмендер де болды, өйткені IX-X ғасырларда қазіргі оңтүстік Қазақстанда, астанасы Сырдария өзені бойындағы Янгикент қаласы болған Оғұз хандығының өмір сүргендігі белгілі [10, 41 б.].).

Академик М. Қозыбайтегі «... жазба деректер... «қазақ» атауының... тарихи шығуының ерте екендігін дәлелдейді..., ол алғашқыда жеке ру-тайпалардың аты ретінде жарыққа шыққан» - деп айтқан зерттеуші-ғалым Н. Мыңжанның пікірін қолдайтынын жазады [13, 10 б.]. Ғалымның айтуынша «қазақ» пен «қыпшақ» этнонимдері тарих сахнасына қатар шығып «қазақ» деген ру қыпшақ халқының құрамында өзге ру-тайпалар сияқты «қыпшақ» атын жамылып жүрген, және «қазақ» атауының даңқы қыпшақ одағы әлсіреген, өше бастағанда ғана әйгілі болды» (қыпшақтар, керісінше қазақ халқының құрамына жеке тайпа ретінде кірген – Қ.Ж.Н.) [13, 8-10 б.]. «Қазақ» ұлт аты болудан бұрын ру-тайпа аты болған, ұзақ ғасырлар өту барысында біртіндеп тіл, территория, әдет-ғұрып және мәдениет бірлігіне қол жеткізген халық аты болған деген көзқарас барған сайын көптеген жазба және шежірелік аңыз деректермен дәлелденіп отыр», - дейді қытайтанушы-ғалым Ж. Мырзақанұлы [10, 35 б.].

3. Қинаятұлы, Н. Мыңжан, М. Қани сынды қазақ ғалымдары да «қазақ» деген этникалық топтардың пайда болуын қыпшақ тайпасы қоныстанған аймақпен байланыстырады [2, 299-300 б.]. Ал «қыпшақ» деген сөз ұлттық бояуы бар атау ретінде (этноним ретінде) жазба деректемелері бойынша алғаш рет ұйғыр қағаны Элетміш Білгенің моласында табылған және VIII ғасырға жататын (759-760 жж.) «Селенгі тасына» жазылған («түрік-қыпшақ» нұсқасында) [14, 118-119 б.]. Демек, «қазақ» пен «қыпшақ» этнонимдері бір уақытта (VIII ғасырда) және бір аймақта тарих сахнасына шыққан деуге негіз бар (қыпшақтардың ата-қонысы солтүстік-батыс Алтай таулары мен

шығыс Қазақстан, Ертіс алқабында болған [14, 117, 127 б.; 15, 86 б.; 16, 43 б.].

Қыпшақтардың аталған өңірді III-V ғасырларда (қыпшақ тайпасына тиесілі әйгілі «жоғарғы Обь мәдениеті»), кейін VIII ғасырдың екінші жартысы мен X ғасырларда (қимақ-қыпшақтардың «Сросткин мәдениеті») мекендегендерін археологиялық деректер арқылы білеміз [14, 82, 117, 127 б.; 17, 40 б.]. Соңғы кезең ұлы Түрік қағандығының құлауымен (744-745 жж.) тұспа-тұс келеді. Қыпшақтарға тиесілі жоғарыда аталған екі мәдениетке де ортақ ұқсастық болған, атап айтқанда да мәйітімен бірге жылқыны көму рәсімі жаппай сипатталған [14, 82, 127 б.].

Бүгінде «қазақ» атауының тарих сахнасына алғаш рет шығуы жайлы әралуан пікірлердің айтылып жүргені рас (VIII, X-XI, XIII ғғ.), алайда біз жоғарыда айтып өткеніміздей бұл VIII ғасырға тиесілі деп есептейміз [6, 329, 428 б.; 13, 10 б.]. Олай деп айтуымыздың себебі VII ғасырдың соңы мен VIII ғасырдың бас кезінен бастап «Түркеш», «Түркеш-Алаш ұлысы» (ғалымдар түркешті ежелгі үйсіннің орнын басып, дулаттың ішіндегі ең күштісі, қазақ шежіресінде «сары үйсін» атымен шыққан тайпа ретінде қарастырады [10, 34, 37, 45 б.]. деген атпен көне қазақ тайпалары Батыс-Түрік қағандығында («Он оқ Елінде») билікке келіп, кейіннен Алтайдан ауып келген қарлықтардың қол астына бірігеді [10, 45 б.]. Түркеш қағандығы «... Алтай тауынан Тянь-Шань тауына, Баркөлден Арал теңізіне дейінгі аумақтағы он оқ тайпасын түгел биледі. Оның негізгі орталығы ежелгі үйсіндердің ата-мекенінде болды» [1, 132 б.]. Ал қарлықтардың Жетісу жеріне қоныс аударуының негізгі себебі Түрік қағандығының біріккен ұйғыр-қытай әскерінен жеңіліске ұшырап құлауы болды.

Қазақ ғалымдары Қытай тарихшысы Су Бей Хайдың пікірін негізге алып түркештер қазақ тобына жататын көне түріктер және Түркеш қағандығын алғашқы Қазақ мемлекеті дейді [1, 126 б.; 5, 123-124 б.; 10, 37, 45 б.]. Ж. Мырзақанұлы «Түркеш қағандығы дәуірінің қазақ тарихын зерттеуде төтенше маңызды бір дәуір екендігін көрсетеді», - деп салихалы ой айтады [10, 45 б.].

Енді түркеш тайпасының ұлттық құндылықтары, ұлттық дүниетанымы жайлы айтсақ, Отансүйгіштік, Отаншылдық сияқты әрбір қазаққа киелі ұғымдар бастауын солардан алатынына жазба деректемелерінде сақталған мағлұматтар дәлел бола алады. Олардың өмірдегі мақсаты (кейінгі дәуірдегі қазақтарда сияқты) олар үшін қасиетті ұғым болып саналатын «отбасы-ру-мемлекет» атты үштік қағидаға негізделген үйлесімдікте өмір сүру болды

десек қателеспейміз [5, 134 б.; 6, 302 б.]. Көшпелі қазақ қоғамында отбасы мен одан әрі қарай өрбіп жалғасатын аталық тектің (рудың) қаншалықты маңызды орын алатынын оның ру-тайпалық негізде құрылғаны байқатады, өйткені қазақтардың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен заңдары, ұлттық құндылықтары мен дүниетанымы - барлығы рулық қарым-қатынасқа негізделген еді. Біздің пікірімізше, аталған үштік қағиданың мән-мағынасын көне түрік «қан» ұғымы негізінде түсіндіруге болатын сияқты. Өйткені бұл сөздің түпкі мағынасы көне түрік тілінде «әке» деп аударылса [18, 50 б.], отандық сананы қалыптастырудың түп-өзегі, «үштік қағиданың» бірінші бөлегі «отбасы», яғни «әке» екенін байқатады. Түркештердің «үштік қағидаларының» екіншісі, туыстық негізде құрылған «ру» ұғымының астарында көне түрік және қазіргі қазақ тілінде туыстық байланысты білдіретін көдімгі адам ағзасындағы «қан» деген мағына жатса керек. «Қан» сөзінің үшінші баламасы көшпелі түрік тайпаларының елін, мемлекетін басқаратын «қан-хан» деген мағынаны білдіретінін ескерсек, оның «үштік қағиданың» үшінші бөлегі, «мемлекет» ұғымымен байланысатынын байқаймыз (оғұз тілінің ықпалымен «қан» «ханға» айналған).

Сонымен, түркештердің ұлттық құндылықтары «отбасы (қан-әке-отбасы) - ру (қан-қандастық-рубасы) - мемлекет (қан-мемлекет басшысы-елбасы)» атты үштік жүйеге негізделгені байқалады, былайынша айтқанда отағасы-отбасы - рубасына, рубасы - елбасына айналған. Танымал түріктанушы-ғалым С. Кляшторныйдың «Структура авестийского скотоводческого социума (кола дәуіріндегі арийлер мен турлар тайпаларына тиесілі андронов мәдениеті-Қ.Ж.Н.), т.е. воплощение космического порядка среди людей предельно проста: глава дома, глава рода... и глава страны (царь)», - деп жазғаны ойға ой салатын мағынасы тереңде жатқан сөздер деп білеміз [14, 30 б.]. Түрік халықтарының ынтымақ-бірлігін аңсап, тәуелсіздігі үшін күрескен әйгілі түріктанушы-ғалым, ойшыл З.В. Тоғанның айтуынша түркештер әскери жорыққа шыққанда шайқаста қаза болған жауынгерлерінің сүйектерін еттен ажыратып, теріге орап елдеріне әкеліп жерлеген екен [5, 132-133 б.].

Біздің болжамымыз бойынша Түркеш-Қарлық Алаш одағы қазіргі тілмен айтсақ Керей-Арғын одағы болғанға ұқсайды. Қытай тарихшы-ғалымы Шуе Зун Жынның айтуынша, Түркеш қағандығын «түркеш», «шеп», «шимойын» атты 3 тайпа құрған болса, қағандар алғашқы екі рудан шыққан екен [1, 130 б.; 5, 125 б.]. Қазақ шежіресі бойынша аталған 3 тайпа қазақ руларымен, дәлірек

айтсақ керей тайпасымен байланысты болып шығады [1, 122, 158-159 б.]. Этнограф-ғалым Г. Потаниннің пікірі бойынша да керей тайпасы сары үйсіннен, яғни түркештен тарайды [19, 52 б.; 1, 122, 158-159 б.]. И. Қабышұлының «Түркеш ханы Сұлудың: «Түрік жерінде елім қалды» деп арман етуіне қарағанда Керей, Найман хандығы мен меркіт, қонырат тайпалары Моңғолия жерінде қалып қойғанын меңзесе керек», - деп жазғаны олардың қазақ ру-ұлыстары болғанын байқатады [4, 70 б.].

«Ал қарлықтар Одағы (Алтай-Қарпық) кезінде дәуірлеген тайпалардың бірі – болат-қарлықтар (арғындар)» болғанын академик М. Қозыбайтегі жазған [13, 10 б.; 10, 40 б.]. Ж. Мырзақанұлы да «болат қарлықтар Орта жүз қазақтарының ата-бабалары болған» дейді [10, 46 б.]. Ғалымның айтуына қарағанда «... арғындарды арысын айтқанда... ғұндарға, берісін айтқанда қазақ даласында және Орта Азияда 170 жылдан астам дәурендеген Қарлұқ одағына байланыстырады» [10, 45 б.]. Сондай-ақ, алғашқы болып, анығын айтсақ 1456-1459 жылдары Керей мен Жаныбек сұлтандарының соңынан ерген керейлер мен арғындар болғанын Алаш қайраткері, әйгілі зерттеуші-ғалым М. Тынышбаев жазған еді [20, 76, 84, 113 б.].

Араб жазба деректерінің мәліметтері бойынша, Мысыр Елінде қыпшақ мәмлүктері билік жүргізген уақытта мемлекеттік маңызы бар мәселелер «сийаса» (қазақ тіліндегі «саясат» сөзінің шығу тегі арабтың сөзі болса керек), яғни «үш йаса-ясы» атты заңдар негізінде қаралып, мұсылмандық «шариғат» заңдары екінші орындатұрған [8, 134-135 б.]. Отансүйгіштіктің үлгісі ретінде тағы дерек келтірсек қыпшақ мәмлүктері жат елде өмір сүрсе де арнайы үкім шығарып әр сәрсенбі күні белгіленген жерде жиналып қымыз ішуді дәстүрге айналдырған екен [8, 154 б.].

Отанға деген сүйіспеншіліктің мән-мағынасы мен мазмұны Қазақ хандығы дәуірінде, кейінгі патшалық және кеңестік отаршылдық заманда да өзгермеген, қазақ халқы үшін басты мақсат тәуелсіздік пен ынтымақ-бірлікке жету болды. XX ғасырдың бас кезінде, қазақтың басына қиын заман туғанда ұлттық құндылықтарды ұран еткен, түріктілдес халықтардың ұлт-азаттық қозғалысына басшылық еткен, ұлттың (түркістандық ұлтының) саяси хәм рухани көсеміне айналған ұлы тұлға Мұстафа Шоқайдың мақсаты да ұлт тәуелсіздігі үшін күресу болды [21, 237 б.].

Белгілі түрік ойшылы, қоғам қайраткері Зия Гөкалптың пікірі бойынша «ұлттық ынтымақты күшейту үшін бәрінен бұрын отансүйгіштік моралін (патриотизм) күшейту қажет» [22, 272 б.].

Ежелгі түрік-қыпшақ тайпаларында «отансүйгіштік моралі өте күшті болған. Ешқандай түрік өз елі, яғни ұлты үшін өмірін... пида етуден тартынбайтын. Өйткені ел Көктөңірінің жер бетіндегі көлеңкесі болатын» [22, 273 б.]. Қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабай да «не көрсем де Алаш үшін көргенім маған атақ ұлтым үшін өлгенім...», – деп айтқан сөздерімен Отаны үшін, ұлты үшін өзін құрбан етуге дайын екендігін өлеңмен жырлаған [23, 315 б.]. Ортағасырлық түріктанушы-ғалым М. Қашғари «замандастарын... Отанды сүюге, адал, шыншыл, тұрақты болуға шақырады...» [24, 185 б.].

Бүгінде өскелең ұрпақтың Отанға, оның тарихы мен дәстүріне, тілі мен мәдениетіне, еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін, ұлттық рух пен азаматтық сананы қалыптастыру үшін руханилыққа бару, дінге, иманға жығылу керек. Өйткені ата-бабаларымыз үшін адами, рухани құндылықтар бірінші орында тұрды. «Қазақ шешендерінің қалдырған мұраларына зер салсақ адамның шынайы мәні оның руханилығында екендігі айқын көрінеді» [25, 407 б.]. Ұлы ғалым «Ш. Уәлиханов қазақ қауымында рухани болмыстың басқа этностарға қарағанда әлдеқайда жоғары тұратындығын...» айтқан [24, 407 б.]. Сонымен қатар, «адам затының жер бетіндегі тіршілік дүниесіндегі шынайы жолы тек руханилықпен байланысты болып танылған» [25, 407-408 б.]. Алаш азаматы Мағжан Жұмабай үшін «... руханилыққа басымдық беру дәстүрі...» асамаңызды [26, 295-296 б.].

Жастарды отаншыл, отансүйгіш болып ата-ананы, үлкенді сыйлауға, имандылық пен адамгершілік қасиеттерге негізделген Саржан-Кенесары Қасымұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай сынды ұлы бабаларымыздың келешек ұрпаққа мирас етіп қалдырған өсиет сөздері мен істерін үлгі тұтып, ой-санасына сіңіріп тәрбиелеудің маңызы зор. Ұлы түрік ойшылы Йолығ тегін ескертіп кеткендей ұлттық дәстүрден, тілі мен ділінен, бабалар өсиет еткен жолдан ажырамаған ұрпаққа өзге мәдениеттің шексіз ықпалында қалудың қауіпі жоқ [26, 214, 231 б.]. Жастар рухты, жігерлі болса Отанын, ұлтын, елін, жерін шынайы сүйетіні күмәнсіз.

Сөзімізді қорытындылай келе айтарымыз «отансүйгіштік», «отаншылдық», «ұлтшылдық» деген сөздер мән-мағынасы тең ұғымдар, сондықтан да Түркеш-Қарлық Алаш (Қазақ) дәуірінен бастап кешегі «Алашқа» дейін жалғасып келген тарихи сабақтастықты үзбесек, ұлы бабаларымыз біздерге мирас еткен өсиетін бұзбасақ, ұлттық болмысымызды, ұлттық санамызды, ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпай сақтасақ ғана болашағымыз жарқын болмақ [27, 60 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұратхан Қани. Қазақтың көне тарихы. - Алматы: «Жалын», 1993.
- 2 История Казахстана в пяти томах. 2 том. - Алматы: «Атамұра», 1997.
- 3 Әлкей Марғұлан. Шығармалары. 13 том. - Алматы: «Алатау», 2012.
- 4 Ислам Қабышұлы. Тұран әлемі. - Алматы: «Санат», 2007.
- 5 История казахской государственности (древность и средневековье). - Алматы: «Адамар», 2007.
- 6 История Казахстана в 5 томах. 1 том. - Алматы: «Атамұра», 2010.
- 7 Е.П. Савельев. Древняя история казачества. - Москва: «Вече», 2010.
- 8 Батыршаұлы Бақытты. Мысыр мамлук мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғғ. - Алматы, 2005.
- 9 С.Г. Кляшторный. История Центральной Азии и памятники рунического письма. - Санкт-Петербург, 2003.
- 10 Жакып Мырзақанұлы. Қазақ шежіресінің жазба тарихи деректермен байланысы жөнінде // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1993, № 1.
- 11 Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахского народа (из серии «Библиотека казахской этнографии»). - Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005.
- 12 Радлов В.В. Труды по казахской этнографии (из серии «Библиотека казахской этнографии»). - Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005.
- 13 Манаш Қабашұлы Қозыбайтегі. Ата тарихы туралы сыр // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1993, № 1.
- 14 С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. - Алматы: «Рауан», 1992.
- 15 В. Бартольд. 12 лекций по истории турецких народов Средней Азии. - Алматы: «Жалын», 1998.
- 16 Лев Гумилев. Хунну. Хунны в Китае. - Москва: «Айрис Пресс», 2003.
- 17 Ю.С. Худяков. Роль древних тюрок, кыргызов, кимаков и кыпчаков в трансляции культурных достижений в лесостепные и таежные районы Сибири в эпохи раннего и развитого средневековья // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. Сб. материалов

международной научной конференции. - Алматы: «Дайк-Пресс», 2008.

18 Древние тюркские диалекты и их отражение в современных (тюркских) языках. - Фрунзе: «Ілім», 1971. Под редакцией Батманова И.А.

19 М.С. Муканов. Абак-Кереи // Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясының хабарлары. 1993, № 1.

20. Мұхамеджан Тынышбаев. История казахского народа. - Алматы: «Сана», 1998.

21 Мустафа Шокай. Туркестан – наша общая колыбель (Туркестан в документах личного архива М. Шокая 1920-1940 гг.). 1 том. - Алматы: «Қазығұрт», 2011.

22 Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. Түркі халықтарының тарихи ойы. 10 том. - Астана: «Фолиант», 2006.

23 Әбдімәлік Нысанбаев. Қазақстанның философиялық мұрасы және оның маңызы. // Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. Қазіргі түркі философиясы. 20 том. - Алматы: «Жазушы», 2009.

24 Азиз Нарынбаев. Махмұд Қашғари шығармашылығындағы түркі халықтары көзқарасының бейнеленуі. // Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. Қазіргі түркі философиясы. 20 том. - Алматы: «Жазушы», 2009.

25 Д. Раев, Ж. Молдабеков. Билердің бірлік идеясы және битану. // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20-томдық. Қазақ бишешендерінің дүниетанымы және философиясы. 9 том. - Астана: «Аударма», 2007.

26 Ә. Нысанбаев. Мағжан дүниетанымы туралы сөз. // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20-томдық. XX ғ. басындағы қазақ философиясы. - Астана: «Аударма», 2008.

27 Ә. Нысанбаев, Н. Аюпов. Түркі фәлсафасы жайында // Әлемдік философиялық мұра. 20-томдық. Қазіргі түркі философиясы. 20 том. - Алматы: «Жазушы», 2009.

ЧТО ЗНАЧИТ «ТРАНСНАЦИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ»?

РАХИМОВ Е. К.

PhD, асоц. профессор (доцент), ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Транснациональная история (англ. transnational history) – это направление в исторической науке, которое возникло после периода холодной войны, в начале девяностых, хотя зачатки ее прослеживаются еще с 1920-х гг. Она представляет собой, с одной стороны, критику национальных и имперских традиций историографии, с другой стороны, транснациональная история является и их преемницей.

Сразу поясним, что в англоязычной традиции существует различие: 1) history of the world (адекватный перевод – всемирная история) и 2) world history (переводится как – транснациональная история; вариант «мировая история» ассоциируется на русскоязычной почве скорее со всемирной историей). С транснациональной историей тесно связано понятие global history – глобальная история.

В центре внимания области транснациональной истории – изучение закономерностей, общих для всех национальных культур, а также взаимосвязей и конфликтов, которые не могут быть объяснены как результаты действий отдельных государств или развития национальных интересов и рынков.

Историки, изучающие транснациональные процессы, считают, что нации или империи либо не являются главными движущими силами истории вообще, либо являются ими только в определенный отрезок исторического времени. Но общий исторический процесс эти историки понимают по-разному [1].

Данный термин относительно новый. Ее внедрение в науку в 1990-е годы тесно связано с исследованиями в американской истории. Основателями транснациональной истории, выступают такие ученые-историки как Дэвид Телен, Томас Бендер, изучавшие проблемы передвижения людей, идей, технологий и институтов за пределы национальных границ [2; 3]. Они распространяют начало транснациональной истории с момента возникновения государства как важного явления в мировой истории. Время данной эпохи можно датировать с Вестфальского мира (1648 г.), в котором изложены основы международного права в отношениях между суверенными государствами. Термин был использован для описания событий того

времени, с так называемой эпохи демократических революций, когда началось зарождение американской нации.

Прежде чем начать описывать транснациональную историю, следует заметить, что эффективность ее концепции тесно связана с более широкими событиями имевшими место в политике и обществе. Дискуссии в американской исторической периодике в 1990-х и 2000-х гг. не позволили, однако, придти к общему пониманию принципов и концепции транснациональной истории в историографическом контексте развития термина, и исторической практике его развертывания.

Так, в 1992 году журнал «American History» посвятил специальный выпуск об «интернационализации» национальной истории. Редактор журнала Д. Телен, также организовал специальный семинар по проблемам транснациональных подходов в Институте социальной истории в Амстердаме (Нидерланды) в 1998 году, издал работы участников семинара в специальном выпуске «Нации за ее пределами. Транснациональные взгляды на историю Соединенных Штатов» (декабрь 1999 г.) [2].

Между тем, Организация американских историков, совместно с Т.Бендером и историками Нью-Йоркского университета, начала другой проект интернационализации американской истории. Серия конференций, проводимых в Ла-Пьетра во Флоренции (Италия), привели к публикациям с целью переосмысления американской истории в эпоху глобализации (2002), при участии ключевых участников научных мероприятий в Ла-Пьетра [3]. Эти изыскания стали основой для дальнейших разработок по новым методам транснациональной истории. Хотя они тесно связаны с американской историей, но стали основой для появления работ по многим другим аспектам транснациональной истории, в т.ч. на европейском материале.

Окончательное формирование понятия «транснациональной истории» было связано, с такими явлениями, как глобализация, популяризация мировой истории, бурное развитие сравнительной истории. Глобализация, как правило, отвергает основные концепции транснациональной истории из-за ее связей с теорией модернизации, так как его нацеленность направлена на гомогенизацию мира и т.п. Но следует признать, что глобальные перспективы должны стать частью транснациональной истории.

Транснациональная история – понятие, которое охватывает мировую историю, потому, что национальная история отдельных

стран с самого своего раннего периода тесно связана с процессами во всем мире. Экономическая, а затем политическая экспансия европейских и американской нации привела к тому, что их история перестала быть сугубо национальной, а переросла в транснациональный, наднациональный уровень.

В системе транскультурных или межкультурных отношений был возможный круг конкурентов, но практики в Ла-Пьетра предлагали рассматривать их в качестве более широких, а потому расплывчатых понятий. Понятие транснациональной истории позволило ученым осознать важность нации и в то же время контекстуализировать свой рост. Защитники транснациональной истории, как правило, отличают свои исследования от сравнительной истории. Тем не менее, снова и снова, они должны были ясно дать понять, что сравнительная история могла бы дополнить транснациональные подходы, хотя они не были точно такими же. Можно плодотворно сравнивать истории двух или более стран, но сравнительная история, как правило, рассматривает национальные границы как данность. Согласно концепциям транснациональной истории, мы должны изучить историческое пространство, традиционные социальные, культурные институты, и наконец, традиции нации в совокупности и как они менялись с течением времени. Так, принципы транснациональной истории направлены на разработки в контексте отечественной истории и позволяют объяснить историю с точки зрения национальных влияний.

Новое движение стало продуктом как интеллектуальных, так и политических обстоятельств. Возникнув из желания синтезировать разрозненные отрасли социальной истории, особенно в области дипломатической истории, последняя со временем все более утрачивала связь с социальной историей. Новые вызовы в изучении проблем мировой истории нуждались в определении культурных перспектив. В то же время, социальные историки, особенно те, кто работал по темам реформаторства и истории женского движения вышли за национальные рамки и главным объектом изучения избрали деятельность неправительственных организаций, отдельных реформаторских движений, с тем чтобы выявить их влияние на действия государства-нации. Иное влияние было обусловлено политическими и интеллектуальными последствиями быстро меняющейся исторической ситуации. Так, распад СССР и появление новых глобализационных вызовов подвело гуманитариев к поиску путей повышения эффективности государства в качестве основы для исторического анализа.

Хотя тема нашего исследования стала известна сравнительно недавно, но использование термина «транснациональная история» в историческом и социологическом дискурсе появился ранее. Впервые он был использован в политической науке, например, для описания деятельности транснациональных корпораций и международных профсоюзов в 1970-х годах. Американские политологи Роберт Кехоэн и Джозеф Най опубликовали интересную работу «Транснациональные отношения и мировая политика», которая может быть примером данного жанра [4]. Данный труд ориентирован на формальные государственные институты, и не включает анализ новой социальной истории, поэтому авторы не могли в более глубокой исторической перспективе показать траекторию транснационального движения, за исключением некоторых небольших моментов.

Чуть позже, использование данного термина перешло в область права. Так, американский ученый и судья Филипп Джессап использовал термин и разработки в области «транснационального права» в 1950-х годах в ответ на рост новых наднациональных институтов, в частности ООН [5].

Происхождение термина «транснациональный» само по себе может быть прослежено, по крайней мере, с 1916 г., когда была опубликовано эпохальное для Соединенных Штатов сочинение Рэндольф Борн «Транснациональная Америка», где была обоснована экспансионистская роль США в новом мировом порядке [6].

Он считал, что благодаря огромному сочетанию культур и людей, Америка сможет превратиться в транснациональную нацию, соединенную культурными связями с другими странами. Борн считал, что США как страна будет расти интенсивнее, расширяя взгляды людей и сохраняя национальные особенности иммигрантов, вместо того чтобы соответствовать всеобщему идеалу плавильного котла. Это расширение взглядов людей в конечном итоге приведет к нации, где все, кто живет в ней, объединены, что неизбежно приведет страну к величию. Современники, однако, трактовали термин по-разному. Так, с использованием идей Р. Борн было связано обоснование американской политики мультикультурализма, что в некотором роде было вызовом американской исключительности. Историки произвели гораздо более давнюю традицию транснациональных сочинений, которые никак не могут быть идентифицированы с нынешним транснациональным движением или же интеллектуальной повесткой дня.

В области транснациональной истории (и связанных с этим событий, имеющих место в современной социологии и антропологии) вырисовывается перспектива превращения ее в глобальную историю, так как их принципы и концепции вполне взаимно восприимчивы. «Транснациональное» является понятием более широким, но менее всеобъемлющим. Оно имеет детерминированный и однонаправленный характер вследствие глобализации и общности с термином «трансграничный», последний может основываться на границы в рамках национальных государств, в том числе муниципалитетов. Цель транснационального лейбла на самом деле более точная, чтобы сосредоточиться на отношениях между нацией и факторами, находящимися вне области нации.

Существует гипотеза о том, что народ любой ценой держится суверенитета и собственной идентичности, отсюда транснациональные измерения менее важны или не важны вообще. Но это является полным заблуждением для измерения этих отношений как факторов, которые должны быть научно взвешены. Глядя на внешние и внутренние факторы в американской истории, мы понимаем, что это заблуждение, особенно касательно XIX века, когда государство было относительно слабым, а развитие торговли, накопление и движение капитала и рабочей силы протекало в естественных условиях. Когда же нация и государство становятся жизненно важными факторами, то само по себе их развитие переходит на транснациональный уровень.

Таким образом, глобальный контекст безопасности, экономической конкуренции и демографические изменения требуют, чтобы границы страны должны быть четко обозначены, но в то же время открыты для внешнего мира. Государства не существуют в изоляции. Национальные идентичности должны быть определены в отношении других лиц, в том числе как транснациональное явление, подрывающее нацию, ее фундамент.

Транснационализация нации через множество границ от иммиграционного контроля и карантина здравоохранения до государственных проектов по национальной мемориализации окончательно завершилась совсем недавно – в американском случае, с 1880-х до 1940-х гг.

Согласно транснациональному подходу, движущие силы истории как, например, групповые или гендерные социальные идентичности или корпорации, не совпадают с идеологическими и географическими границами наций и империй. Транснациональная история позволяет по-другому рассмотреть соотношение личности

и общества, роль границ в возможностях человеческого развития, а также феномен войны.

При классическом подходе принято рассматривать войну как конфликт наций или конфликт империй. При его исследовании задача историка состоит в том, чтобы восстановить логичное поведение наций, которые, как считается, действуют согласно своим интересам и пытаются их защитить. Война является естественным последствием совершенно нормального самовыражения нации. Историки долгое время работали согласно этой традиции, и большинство писали при этом с точки зрения своей нации [7].

В то же время, транснациональная история совершенно по-другому рассматривает феномен войны. Во-первых, она с антропологической точки зрения не считает войну естественным общественным проявлением. Война – это трагическое событие, которое заставляет рассматривать человека не просто как «политическое животное», как говорил Аристотель, а как «животное, которое способно к самоуничтожению на массовом уровне». Необходимо подчеркнуть, что человек употребляет все свои творческие способности для создания такого оружия, как атомная бомба, которое может уничтожить все человечество. Это заставляет нас в XXI веке, т.к. мы уже увидели это оружие в действии, пересмотреть саму идею войны и понять, что есть такая вещь, как национальные интересы, и что надо в интересах человечества соблюдать именно национальный интерес [8].

Так, транснациональная история рассматривает конфликт с точки зрения общечеловеческих интересов. Новым направлением заинтересовались такие европейские историки как Марк Мазауер, который долгое время занимался историей балканских стран. Изучением таких новых тоталитарных явлений, как национал-социализм, являются постимперские историки, например, Илья Герасимов [9]. Они стали совершенно по-другому рассматривать главные категории действующих лиц. Ими, с точки зрения транснациональной истории, являются не нации и их представители – президенты, императоры, – а разные группы общества. Складывается такая картина, которая представляет общество и войну по образу «Войны и мира» Л. Н.Толстого. Она показывает, как разные общественные группировки, корпорации используют эту категорию «нации», «национального» в своих интересах.

В европейской исторической литературе много исследований в рамках транснациональной истории посвящено Первой мировой

войне, которую называли долгое время «Великая война» [10]. Среди последних публикаций по данной теме следует указать работу профессора истории из Кембриджа, австралийца по происхождению Кристофера Кларка, которая называется «Sleepwalkers» (в русском переводе «сомнамбулы» или «лунатики»). Его концепция заключается в том, что на самом деле Первая мировая война – это такой конфликт, который развивался по совокупности не совсем осознанных по своим последствиям действий. Множество источников невозможно свести к понятию вины, например, отдельной нации, или даже определенных династий [11].

Транснациональная история, как и само понятие «транснациональный», уходит корнями в изучение миграции, предпринимательства, распространения научного знания, пишет британский историк Патрисия Клевин. Империи, разнообразие способов и культур потребления, население, управление – все эти темы рассматриваются теперь в иных международных аспектах. Поэтому новая история международных отношений может расширить свое исследовательское поле и охватить такие направления, как история труда, рабочая история, история региональных и международных организаций.

Глобальная история, которая является одним из элементов в спорах о процессе глобализации, бросает вызов старым национальным и местным историям, которые, по мнению П. Клевин «провинциализировали» Европу. Глобальная история выросла на основе «постколониальных исследований, с их стремлением «пересекать границы» и двигаться «поверх границ» в связях и сравнениях Запада и Востока, вдохновляясь «новой историей империй» с ее тягой к децентрализации, дестабилизации и разрушению социально-конструированных категорий» [12, с. 626].

Также на глобальную историю повлияли гендерные исследования, заставившие, в частности, переосмыслить проблему отношений во власти. Для европейских специалистов по глобальной истории, полагает П. Клевин, необходимо отказаться от традиционных взглядов на историю стран Европы как «выстроенных в единую постпросвещенческую эпоху», определяемую «прогрессом» и «завоеванием» [12, с. 626].

Мы согласны с П. Клевин, что специалистам по транснациональной истории следует объединить усилия для выяснения общего в истории стран Европы, Азии и Африки и то, как они влияли на формирование друг друга в течение долгого времени. Ведь зачастую специалисты

по европейской истории просто игнорировали влияние азиатских и африканских народов на историю континента. К тому же, и с той и с другой стороны есть тенденция определять имперские завоевания как взаимодействия через континенты. Здесь на первое место выходит период европейских завоеваний и колонизаций раннего Нового времени. Следует привлечь к данной работе наших отечественных историков, проводить совместные исследования с европейскими и американскими учеными, тем самым расширить транснациональную историю Евразии от океана до океана.

Новая глобальная история открывает для молодых исследователей новые источники, речь идет о прежде игнорировавшихся архивных материалах, о пересмотре истории международных организаций, таких, как Лига Наций, ООН, ВОЗ, МОТ и ОИК, а также некоторых неправительственных организаций. Архивы и документы международных организаций становятся важным источником для понимания и интерпретации истории XX и начала XXI вв. «Международные организации, правительственные и неправительственные, глобальные и региональные, дают новую возможность рассмотреть и сравнить историю отдельных частей Европы» [12, с. 630].

С точки зрения отечественной казахстанской специфики, очень интересно рассмотреть транснациональную историю не как совсем новое явление, а как некоторое критическое переосмотрение российского имперского и советского тоталитарного опыта. То есть, у нас в каком-то смысле уже один раз была транснациональная история, подкованная идеологией марксизма-ленинизма. Хорошо, конечно, что мы отошли от этих узких идеологических рамок, где единственными транснациональными деятелями истории оказываются буржуазия и пролетариат как абстракции гораздо более сложного процесса взаимодействия групп и ассоциаций. Но полностью отказываться от марксистской точки зрения на историю, нам кажется, было бы неразумно, учитывая возможность освещать с их помощью современные глобализационные процессы.

Именно такой анализ, который совмещает социокультурное понимание нации с экономическим пониманием развития общества и возможности личности развиваться в них, дает полное представление об интересах человека, как субъекта, который стремится к самореализации, и в политическом смысле, и в индивидуальном смысле. Он позволит проследить, насколько этот интерес совпадает с идеологическими конструкциями, которые ему навязываются

разными предприятиями, государствами, социальными группами, и так далее.

Таким образом, в рамках транснациональной истории человек не рассматривается как «брошенный» в определенную нацию и связывающий свою судьбу с судьбой только конкретной нации. Мы подразумеваем, что человек рождается изначально свободным. То, что он родился в конкретной стране, а не в какой-то другой стране, с точки зрения его свободной конституции – явление достаточно случайное, и вопрос состоит в том, как он будет себя дальше вести, как он будет смотреть на свою историю.

Какую роль могла бы сыграть транснациональная история в переосмыслении казахстанского исторического опыта? Для Казахстана важно понимание своей национальной истории в системе транснациональной истории огромного евразийского пространства, тюркского мира, уже – Центральной Азии. И сейчас встает такой вопрос, который обсуждался общественно, – стоит ли дальше развивать цивилизационный подход, противопоставляя глубинную Азию в системе конфликтов и культурного взаимодействия с другими империями, в первую очередь с оседло-земледельческими империями Востока и Запада, или нации с другими нациями, или же стоит рассматривать целесообразность обращения к концепциям транснациональной истории. Представляется, что в исследованиях в русле транснациональной истории можно увидеть будущее истории как науки, которая не даст забыть уроки давних конфликтов и контактов, но и двигаться дальше и преодолевать конфликтные позиции, развивая идею свободы в отношении развития обществ.

Претворение идей транснациональной истории в новейшем актуальном виде, несомненно, повлияет на характер преподавания истории в отечественных вузах.

Во-первых, если транснациональная история станет учебной дисциплиной в университетах, то это поможет студентам преодолеть фрагментарность современного знания и понять, что история, культурология, дипломатия, геополитика не отдельные островки знаний, а часть единого, глобального и междисциплинарного подхода к объяснению нашего мира. Да, у нас был опыт преподавания в начале 2000-х гг. дисциплины «Казахстан во Всемирной истории» для всех специальностей высшего образования, при котором делалась попытка рассмотреть исторические процессы на территории Казахстана как часть транснациональной истории. К сожалению, затем, по неизвестным нам причинам, произошел отход от данной концепции,

замена названием просто «Историей Казахстана», а с недавних пор «Современной историей Казахстана».

Во-вторых, подобный взгляд на прошлое должен помочь людям понять сложность взаимоотношений между человеческим пространством и биосферой. И это важно, потому что мы все больше узнаем об опасных последствиях нашего технологического и экологического вмешательства в окружающую среду. Эти знания помогут человеческому сообществу более ответственно подходить к проблеме выбора. И наконец, такая история может обеспечить точку отсчета для создания чувства человеческой солидарности или глобальной ответственности. Поэтому ее изучение и преподавание может играть важную роль в решении глобальных проблем, с которыми казахстанское общество сталкивается уже сегодня.

ЛИТЕРАТУРА

1 Гусейнова Д. Пять книг о транснациональной истории. Электронный ресурс: <https://zonasingularn.livejournal.com/33233.html> (Дата посл. обращения 15.04.2018).

2 Thelen David. The Nation and Beyond: Transnational Perspectives on United States History. // *Journal of American History*, 86, 1999, pp. 965–975.

3 Bender Thomas (ed.): *Rethinking American History in a Global Age*. Berkeley 2002.

4 Keohane R. O., Nye J. S. (Jr) Ed. *Transnational Relations and World Politics*. Cambridge. MA: Harvard University Press, 1972, p. IX-XXIX. Русский перевод Ирины Шилобреевой. Электронный ресурс: <http://docplayer.ru/34640898-Transnacionalnye-otnosheniya-i-mirovaya-politika-vvedenie-r-o-keoheyn-dzh-s-nay-ml.html> (Дата посл. обращения 15.04.2018).

5 Philip Jessup. *Transnational Law*. Yale University Press, 1956.

6 Bourne S. Randolph. *Trans-National America* // *Atlantic Monthly* 118 (July 1916): pp. 86-97. Электронный ресурс: <https://www.twirpx.com/file/2493587/> (Дата посл. обращения 15.04.2018).

7 Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма (сб. науч. работ). Общ. ред. И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семенов. Серия: *Ab imperio - Новые границы*. – М.: Новое издательство, 2010. – 428 с.

8 Bayly C.A., Beckert S., Connelly M., Hofmeyr I., Kozol W., Seed P., *AHR Conversation «On Transnational History»*. // *American Historical Review*, 111:5, 2006, pp.1440-1464.

9 Герасимов И., Могильнер М., Семенов А. Изобретение империи: языки и практики. М.: Новое Издательство, 2011.

10 World War I. Электронный ресурс: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_I (Дата посл. обращения 15.04.2018).

11 Clark C. The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914. London: Penguin, 2012.

12 Clavin P. Time, manner, place: global, transnational and international contexts //European history quarterly. – L., 2010. – Vol. 40, N 4. – pp. 624–640.

ЖАҢҒЫРУ МЕН ДАМУДЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖОЛЫ: ТАРИХ САБАҚТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

САЙЛАУБАЕВА Н. Е.

т.ғ.к., доцент, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
УЗБЕКБАЙ Ә. Б.

студент, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласынан кейін Қазақстанның жаңғыруына ел болып атсалысып жатырмыз. Рухани жаңғыру бағдарламасы қазақ халқы үшін аса маңызды. Өйткені, біз әр түрлі кезеңде, әр түрлі қилы замандарды бастан өткерген халықпыз. Еуразия кеңістігін 15-ші ғасырға дейін жалпы түркі дәуірі деп аталып келгені белгілі. Арғы ата-бабаларымыз, Еуразия кеңістігіндегі карталардың қалыптасуына ықпал еткен болатын. Еуразия кеңістігіндегі мемлекеттердің құрылуына, қалыптасуына, тіпті, қирауына да әсер еткенін тарих беттері айғақтайды. Өкінішке орай, кейінгі ғасырларда ата-бабаларымыз қалап кеткен тарихымызды ары қарай жалғастыруға қатыса алмадық. Бұл тұлғаларымыздан, асыл қасиеттерімізден айырылуға әкеп соқты. Соның салдарынан елдікті жасаған тарихи оқиғаларды жадымыздан шығарып алдық. Әсіресе, «Түркі әлемі» деп аталатын үлкен кеңістікті біріктіретін ұлттық кодтарымыздан көз жазып қалғанымыз қынжылтады. Бүгінгі таңда кешегі тарихымызды, тұлғаларымызды, құндылықтарымызды қалпына келтіру үшін рухани жаңғыру аса қажет. Себебі, ұлттық кодтар, әсіресе рухани кодтар берік, ұлттың жады мықты болу керек. Сонда ғана бүгінгі жас ұрпақ бағыттан жаңылмайды.

Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында қазақ жеріндегі руханияттың алты мыңжылдық

дамуын он екі кезеңге бөліп қарастырады [1]. Б.з.д. 4-мыңжылдықтағы Сынтасты, Арқайым, одан кейінгі Таңбалы, Есік, Бесшатыр қорым-кешендерінен бастап, ежелгі дәуірдегі сақ, ғұн, үйсін дәуірлері, түркілердің тарихи сахнаға шығып, руналық жазбалармен қатар, Кодекс куманикус, Қорқыт ата, Манас жырларын, сондай-ақ әл-Фараби, Ж. Баласағұн, М. Қашқари, Қ. А. Йассауи мұраларын қалдырған ерте ортағасырлық кезең, Алтын Орда тұсындағы дастандар мен Майқы биден бастау алған қазақ билері мен ақын-жырауларының рухани мирасымен сипатталатын Қазақ хандығы дәуірі. Жалпы, қазақ халқының тарихындағы ең үлкен жаңғырудың бірі осы кезеңде жүзеге асқан болатын.

Қазақ хандығы қалыптасып, еркіндікті жандарынан артық санайтын, сөйгүлігін жансерігіне балаған бүтін бір ұлт ортақ мүдде мен ортақ арманның айналасына топтасты. Ғалымдардың ортақ пікіріне сүйенсек, Қазақ хандығы 1465 жылы құрылған. Бұған Мұхамед Хайдар Дулатидің «Тарихи Рашиди» еңбегіндегі деректерді дәлел ретінде келтіреміз. Сонымен қатар, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» және қазақтың заңғар жазушыларының қатарынан саналатын Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан да көп мағлұматтар алуға болады. Керей мен Жәнібек Ақ Орда мемлекетінің ханы Әбілхайырдан бөлініп, Шу мен Талас өзендерінің аралығында орналасқан Қозыбасы деген жерге қоныс тепкені тарих беттерінен белгілі. Ұлы даладағы ұлы дүбір, міне, осылай басталғанды. Асан Қайғы желмаясын желдіртіп халқына камсыз ғұмыр кештіретін Алла тағаланың дәрегейіндегі жәннат бағының жердегі прообразы – Жерұйықты іздеуі де осы кезден басталады. Белгілі ғалым Әуелбек Қоңыратбаев өзінің «Қазақ фольклорының тарихы» атты еңбегінде де Асан Қайғы туралы тұжырымды қуаттайтын көптеген дерек келтіреді. Біріншіден, «Асан Қайғы өмір сүрген уақыт XV ғасыр болса керек» деген болжам айтады. Екіншіден, «әйгілі жырау, көшпелі елдің философы, халықтың мұңын білдіруші» және де Хафиз Таныштың жазбаларына сүйене отырып, Сыр өңіріндегі даладағы саяси қайраткерлердің бірі» деп бағалайды. Бұл кітаптың тағы бір құнды тұсы, оның «Асан Қайғы творчествосының негізгі идеясы – Қазақ хандығы тайпаларының бірлігі!» деп тайға таңба басқандай етіп көрсеткендігі. Осыған қарағанда, Асан Қайғы бабамыз Алтын Орда кезіндегі Жәнібек хан емес (1342–1356) одан берірек Қазақ хандығын құрған Жәнібектің маңында болғаны байқалады [2].

Сонымен бірге, Қарахан дәуіріндегі өнердің озық үлгілері саналатын аты әлемге әйгілі «Диуан лұғат ат-түрік» («Түркі тілінің

сөздігі), Махмұд Қашқари) және «Құтадғу білік» («Құтты білік», Жүсіп Баласағұн) сияқты шоқтығы биік шығармалар дүниеге келді. XIII ғасырдың басында Шыңғысхан шапқыншылығына дейінгі Орталық Азия мен Еуразияның Ұлы даласында орнаған геосаяси ахуал және орасан зор саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени өзгерістер мен құбылыстар түркі тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының тарихи санасынан өшпес таңбасын қалдырды. Әсіресе, соның ішінде түркі қағанаттарын құрушылардың өршіл рухы «Күлтегін», «Білге қаған» жазбаларынан айқын аңғарылады.

Ерте түркілердің бойындағы құлдыққа төзбей, еркіндікті қадірлеу қасиеті тасқа қашалып жазылған еңбектерден айқын аңғарылады. Түркі халықтарына тән еркіндік идеясы Желмаясына мініп мәңгілікті іздеген Қорқыт ата туралы аңыздарда терең философиялық мағынамен ұштасып кетеді: «Ажал уақыты жетпейінше, ешкім де өлмес», «Қар қаншама жауғанымен жазға бармас, гүлденіп өскен бәйшешек күзге бармас», «Тозған мақта бөз болмас, ежелгі жау ел болмас». Қорқыттан қалған осы ғибратты сөздер оның дүниетанымдығының кеңдігі мен асқан ойшылдығын аңғартады. Мәңгілік өмір таппай, көк Тәңірісін мойындауын ол мына сөздермен қорытындылайды: «Тәңірі пендесінің маңдайына не жазса, сол болады. Оның жазуынсыз адам жамандық көрмейді, ажал келіп өлмейді. Өлген тірілмейді, кеуденнен жаның кетсе, ол қайтып келмейді».

Рухани тазаруды жақтаған Қорқыт ата «Ат жемейтін ащы шөптің гүлденіп өспегені жақсы, адам ішпес ащы судың жылға қуып ақпағаны жақсы, атаның атын былғаған ақылсыз баланың әке омыртқасынан жаралып, ана құрсағында шырланып тумағаны жақсы», «Күлді қаншама үйгеніңмен төбе болмас, қара есектің басына алтын жүген таққаныңмен тұлпар болмас», деп артына терең мәнді ұлағатты сөздер қалдырған ол табиғат пен адамдар арасындағы үйлесімділікті, әдемілікті, табиғи жарасымдылықты жырлайды. «Төкаппарлықты тәңірі сүймес», «Мыңғырған мал жиғанмен адам жомарт атанбас», «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман», «Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ» [3]. деген бабамыздың ұлағатты сөздері тарихи сабақтастықпен жол тартып, кейінгі қазақтың өзіндік ұлттық санасынан берік орын алды. Қорқыттың бастан кешкен жеке өмір жолы мен жырлары, айтқан өсиеттері келешек ұрпаққа қалдырған орасан зор рухани мұра болып табылады.

Қазақ халқының этномәдениеті мен әлеуметтік жадындағы батырлық рух XVIII ғ. жоңғарлармен соғыста және XIX ғасырдағы

ұлт-азаттық күресте (Махамбет, Шернияз, Нысанбай және т.б.) қайта көтерілгенімен, Қазақ хандығының Ресей құрамына өтуі нәтижесінде «зар заман» құбылысы басталады. Еркіндік пен бодандықтың, дәстүр мен еуропалық метрополиядан енген жаңа тәртіптердің шегіне жете шиеленісуі Шортанбай Қанайұлы, Дулат Бабабайұлы және Мұрат Мөңкеұлы сияқты «зар заман» ағымы ақындарының шығармалары арқылы пайымдалады. Олар өз шығармаларында XIX ғасырдағы қазақ өміріне тән барлық құбылыстарды сынға алады. Отаршылықты әшкерелеп, әлеуметтік үйлесімділік уақыты ретінде өткен дәуірді идеалдандыра отырып, бүгінгі заманның келешегінен де үмітін үзіп, түңіледі. Қазақтар ата-бабадан қалған рухани құндылықтарын ұмытып, елдің ішін әділетсіздік, арамдық, өтірік, өсек-аян, ақымақтық басып кетті, тіпті мал да айдауға көнбей қойды. Көңіл қуантатын ешнәрсе таппаған зар заман ақындарының кеудесін кернеген мұң мен зар әбден күнәға батқан замандастарының құлағына жете қоймайды. Қазақтың дәстүрлі этномәдениетіндегі индивидуалдық және қауымдық факторлардың арақатынасын қарастырғанда, оларды органикалық тұтастық немесе адамдық ынтымақтасудың көшпелілік тәртібі деп анықтауға болады. Хандық дәуірде бұл тәртіп қазақ қоғамының болмыс бітіміне сәйкес болғанымен, кейінгі трансформацияларда өзінің үйлесімдіруші функцияларынан айырылып қалды. Өйткені, XVIII ғасырдан бастап қазақтың әлеуметтік мәдениеті ішкі қисындылықтан гөрі сыртқы әсерлер ықпалымен түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Бұл әсерлер (Ресей отаршылдығы, Қытай мен Орта Азия мемлекеттерінің экспансиясы, жоңғар шапқыншылығы) қазақтың әлеуметтік мәдениетін шайқалтып жіберді. Атамекеннің тарылуы қазақтың кісілік негіздерін шайқалтатын, жаугершілік пен отаршылық әсерінен өрістеген теріс қылықтардың көбеюіне әкелді. Өзгерістер жағдайында қазақтың әдеп мәдениетін трансформациялауға шақырған тұлғалар ағартушылар болды. Ыбырай Алтынсариннің мына өлең жолдарында бұл ой анық айтылып тұр: «Желкілдеп шыққан көк шөптей, жас өспірім достарым, қатарың кетті-ау алысқа-ай, ұмтылыңыз қалыспай. біз надан боп өсірдік, иектегі сақалды. «өнер – жігіт көркі» деп, ескермедік мақалды. . . біз болмасақ, сіз барсыз, үміт еткен, достарым. сіздерге бердім батамды».

Қазақстандағы Ресей империясының отаршылдық саясаты халықты рухани жағынан күйзеліске ұшыратты, оның діні мен діліне, әдебіне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне нұқсан келтірді. Халықтың тәуелсіздіктен айырылып, бодан болуынан ұлттық мінезде ұнамсыз

кылықтар көбейе түсіп, жасқаншақтық, «күлдық психология» пайда бола бастады. Қазақ елі осындай тұйыққа тіреліп, одан қалай шығуды білмей, болашағын ойлап, қабырғасы қайысқан кезде халқымыздың Шоқан, Ыбырай, Абай сынды асыл перзенттері сол заманғы мәдениеттің күрделі мәселелерін ағартушылық жолмен шешуге ұмтылды. Хакім Абай 34-ші қара сөзінде «Адам баласына адам баласының бәрі – дос», – дейді. Абай қазақ этикасының түбегейлі ұстанымы – «Адам бол» талап-мұратын жоғары деңгейге қойды [4].

XX ғасырдың басында қазақтың дәстүрлі этномәдениетін өзгерту қажеттігін мойындаған мынадай бағыттар қалыптасқан:

1 Түркиядағы «Танзимат» және Ресейдегі милләтшілдік пен жәдидшілдік идеялары ықпалымен дамыған діни-реформистік ағым (М.-Ж. Көпеев, Ғ. Қараш, Ғ. Мұсағали, А. Әділбайұлы, Ә. Кердері т.т.) Жәдидшілдік атауын қазақ тіліне «жаңару, елдікті сақтау үшін жаңа бағытты ұстау» деп аударуға болады. Осы бағыттың бір өкілі, ақын Ғұмар Қараш былай деген: «Надан шейх діннің соры, күннің соры, Бір қашпа, надан шейхтан мың кері қаш. Құран – шам, ақыл – басшы, ғылым – құрал, Құралсыз шекпе сапар, жолың болмас! Айырылма жатсаң-түрсаң Құранды ұста, Жол бастар қараңғыда ол бір компас». Бұл бағыт қазақ топырағында жаңа мағынадағы «мұсылманшыл қазақ мәдениетін» қалыптастыруға ұмтылды.

2 «Түрікшілдік бағыт» (М. Шоқай, М.Жұмабаев, Т.Рысқұлов, М. Ходжаев т.т.) Бұл бағыттың өкілдері түркілік өркениет тұтастығы контекстін- де қазақ мәдениетін қалыптастыруға шақырды. Бұл типтің басты ерекшеліктеріне тарихи сананы түркілік тұтастық идеясы негізінде жаңғырту, тәңіршілдік, Батыс пен Шығыстан даралану, қазақ халқы түріктің қара шаңырағының иегері деп мойындау т.т. жатады. Осы бағыттың басты ерекшеліктері М. Жұмабаевтың «Пайғамбар» өлеңінде көрнекті суреттелген. Ерте күнде отты күннен Гун туған, Отты Гуннен от боп ойнап мен туғам, Жүзімді де, қысық қара көзімді Туа сала жалынменен мен жуғам. Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар, Мен – Күн ұлы, көзімде күн нұры бар. Мен келемін, мен келемін, мен келемін – Күннен туған, Гуннен туған пайғамбар. Соқыр сорлы, көрмей ме әлде көзің көр? Күншығыстан таң келеді, енді көр. Жердің жүзін қараңғылық қаптаған, Жер жүзіне нұр беремін, Күн берем!

3 XX ғасырдың басында қазақ қоғамында қалыптасқан келесі бағытқа реформашыл либерал-демократтық сипаттағы тұлғалар жапады және олар Алаш ұлттық қозғалысын дүниеге әкелді (А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов т.т.). Ә. Қодар Алаш қозғалысының руханият саласында үш тенденциясы

болды дейді: а) ағартушылық (А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов); ә) көшпелі әлеммен ностальгиялық қоштасу (Ж. Аймауытов, М. Әуезов); б) жаңа ұлттық мифтік шығармашылық (М. Жұмабаев). Қазақ халқының этномәдениетіне Алаш қозғалысының өкілдері ұлттық мүдде тұрғысынан қарады.

Алаш қозғалысының 20 ғасырдың басындағы қазақ қауымының саяси-әлеуметтік құқықтарын қорғау, ұлттық бірегейлігін сақтап қалу жолындағы күресі елге қызмет етудің жарқын көріністерінің бірі болып табылады. Алаш қозғалысының пассионарлық идеялары біздің ата-бабаларымыздың азаттық алып, дербес мемлекет құру жолындағы сан ғасырлық аманатымен ұштасып жатыр. Сол кездегі ұлт зиялылары арман еткен мемлекет тәуелсіздігі мен ұлт бостандығына бүгінгі ұрпақ қол жеткізді. Бұл ретте Мәмбет Қойгелдиев Алаш қозғалысының ренессанстық құбылыс болғанын дәлелдеп берді. Тарихшы ғалымның пікірінше, «советтік кезең идеясы бүгінгі көзқарастар тұрғысынан күйрей жеңілгенін, ал алаштықтардың мүддесі өміршен болғанына көз жетіп отырғанын айтты. «Алаш қозғалысы бұл ешқандай да ретроградтық қозғалыс емес, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы болатын», деді [5]. Алаш тақырыбы даулы тақырыпқа айналуы тиіс емес-тін. Өйткені, біріншіден, өз бағдарламаларына сәйкес алаштықтар поляктар немесе финдер секілді Ресейден бөлініп, дербес мемлекет құратынын мәлімдеген жоқ. Ресей Федерациялық құрылымға өтсе, оның құрамында автономия түрінде қалуды жобалады. Екіншіден, алаштықтар қоғамдық дамуда еуропалық жолды, яғни демократиялық және рыноктық құндылықтарды ұстанатындықтарын өз бағдарламаларында ашық жария етті. Үшіншіден, Ә. Бөкейхан мен оның серіктері өздерін ұлы орыс мәдениетіне жақын тұратындықтарын, тіптен осы жолда өздерін шәкірт санайтындықтарын ылғи да ескертіп отырды. Қазақ қоғамында орыс әдебиеті мен мәдениетінің озық үлгілерін насихаттау жолында тұрды» [6].

Сонау ертетүркі және түркі дәуірлерінен бергі қазақ мемлекеттілігі кезеңдерін қамтыған ел мен жердің бірлігін білдіретін «Атамекен», «Өтікен», «Ергенеқон», «Жиделі-Байсын», «Қайырымды қала», «Еділ мен Жайық», «Жерұйық» идеялары мен «еділшілдік», «тұраншылдық», «түркішілдік», «оғызшылдық», «шыңғысшылдық», «ноғайшылдық», «түркістаншылдық», «Алаш», «Қазақ» идеологияларынан қазақ даласындағы тарихи сананың эволюциясын байқауға болады.

Ал кейінгі отаршылдық пен тоталитаризм дәуірінде алдыңғы қатарға азаттық, еркіндік, тәуелсіздік мәселелерінің тікелей өзі

шығады. Әлемдегі адамның орны, әлеуметтік тұрғыда әділ қоғам орнату, социумдағы адамның рөлі, оның рухани құндылықтары мен адамгершілік бағдарлары туралы әл-Фарабиден бастап Шәкәрімге дейінгі Ұлы даланың ойшылдары қалдырған мұралар осы идеяның рухани-адамгершілік негіздерін білдіреді. Алаштық ардагерлердің көтерген «Оян, қазақ!» ұранының астарынан Абайдың «Адам болын!» аңғару қиын емес. XX ғасырдың басында ұлттық сананың оянуымен саяси тәуелсіздік пен рухани дербестікті көксейтін ұлттық идея келесі ғасырлардың тоғысында жаңаша сипатта жарқын көрініс берді. Кеңестік дәуірдегі диссиденттік пен жастар қозғалыстарын айтпағанның өзінде, жетпіс жылғы тоталитаризмнің дағдарысы мен тоқырауы тұсында, горбачевтік қайта құру заманында ұлттың тарихи өзіндік санасы қайта оянып, тәуелсіздік қарсаңында еркіндікті көксеген идеялар бірінен соң бірі бой көрсете бастады. Кеңестік тоталитаризмнің қабырғасын сөккен «Желтоқсан-86» көтерілісінен кейін іле-шала бейресми қоғамдық ұйымдар жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай қаптады. Ұзақ жылғы бодандықтың тымырсық ауасынан кейінгі тәуелсіздіктің самал лебін сезінгендей «Желтоқ-сан», «Азат», «Азамат», «Алаш», «Аманат», «Қазақ тілі», «Невада-Семей», «Жерұйық» ұйымдары мен партияларының елдегі демократияны дамытуға, тәуелсіздіктің түбегейлі алынуына қосқан үлесі зор болды және де бұлардың атауларының өзі қазақ халқының тарихи өзіндік санасының әр алуан қырларын айшықтап тұрды.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басты. Мен жыл басындағы халыққа Жолдауымда Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жарияладым» деп атап өтеді [7]. Сол екен, бүгінгі тәуелсіз қазақ мемлекетінің ең ұлы мұраты – ұлттық идеяны қалыптастыру болып отырғаны анық. Өсер ұрпақтың саяси қоғамдық санасын қалыптастырып, тәрбиелеп отыру мақсатында кешегі саяси тарихымыздың ақиқатын зерттеп оқыту маңызды. Бұл жөнінде оң бағыт берген Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» кітабының «Алаш мұрасы жене осы заман» атты тарауында былай деген болатын: «...Өткен ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алған, рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлітарапынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. Қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал. Ол тұста ой еңбегімен кәнігі түрде шұғылдану атадан балаға жұғысты болып отырған» [1]. Ендеше,

жаңғыру мен даму жолында ата-бабаларымыздан өзімізге мирас болып, біздерге аманат болып қалған рухани құндылықтарымызды басшылыққа ала отырып, оны ертенгі өркендеуіміздің бір құралына айналдыра білуіміз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1999. – 157 б.
- 2 Сүйіншәлиев Х. «VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті» Алматы. Мектеп. 1989. 164-бет, («Бес ғасыр жырлайды» Алматы. Жазушы. 1989. Т.22-бет.
- 3 Қорқыт ата кітабы / түрік тілінен аударған Балтабек Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 157 б.
- 4 Абай. Қара сөз. – Алматы: «Көшпенділер», 2011 – 184 б.
- 5 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
- 6 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
7. Назарбеу Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. // Егемен Қазақста. 12 сәуір. 2017 ж.

«АЛЮМИНИЙ КАЗАХСТАНА» В СПЕЦИАЛИЗАЦИИ ИНДУСТРИИ ПАВЛОДАРА

САРСИКЕЕВ И. Б.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Изучение материальной культуры человечества во все времена привлекало к себе внимание исследователей. Осознать особенности развития цивилизации через специфику ее индустриальных особенностей - достойная задача для многих ученых. Химическая промышленность является полноценной составляющей индустрии, одной из ведущих ее отраслей, роль которой в современном мире все более возрастает.

Необходимость исследования региональных особенностей территориально-отраслевых перестроений во многом определяется спецификой стоящих перед экономикой Приморского края задач по созданию на базе многообразных форм собственности эффективного хозяйственного комплекса.

Значение исторического подхода к изучению промышленных структур Павлодарской области определяется тем, что сложившаяся территориально-хозяйственная структура является одновременно

результатом прошлого и важным фактором будущего развития региона. Необходимо применение исторического подхода к решению региональных проблем, возникающих в современных условиях, и к построению концепций будущего перспективного развития. Только исторический подход может прояснить пути развития, обнаружить те тупики, которых надо избегать, и, с другой стороны, ознакомиться с уже имеющимися сведениями о положительных достижениях, чтобы избавиться от труда открывать Америку в очередной раз.

Промышленность - основа экономики большинства современных развитых стран мира и регионов. Будучи важнейшей градообразующей структурой, промышленность сформировала и наиболее крупные поселения - города и поселки городского типа, связанные между собой разнообразными взаимодействиями. Города плюс транспортная сеть - это каркас, на котором все остальное держится, остов, который формирует территорию, придает ей определенную конфигурацию. Поэтому промышленность следует рассматривать в качестве основы территориально-хозяйственного комплекса региона.

Освоение - первичная стадия хозяйственного развития, связанная с возникновением на низовом уровне одного или нескольких предприятий, технологически не связанных между собой. С развитием техники и технологии производства, ростом численности населения, формированием потребностей в продукции промышленности, созданием и совершенствованием транспортной инфраструктуры, возникновением внутренних и внешних устойчивых связей предприятий по сырью и готовой продукции происходит укрупнение предприятий и формирование отраслей специализации. Дальнейшее развитие промышленности невозможно без вспомогательных и обслуживающих производств, так как наиболее существенные и устойчивые производственные связи, как правило, возникают между предприятиями различных отраслей, образуя территориально-промышленные сочетания производств или территориально-промышленные структуры, возникновение которых представляет собой следующую стадию развития промышленности. За счет комплексности размещения предприятий различных отраслей на территории отдельных промышленных центров возникает социально-экономический эффект.

Достижение качественно нового уровня в развитии территориально-промышленных структур края было связано с высоким уровнем обобществления производства в советский период, сложившейся специализацией Павлодарской области, широким

межотраслевым и межрайонным кооперированием в условиях всеобщего планирования.

Опыт территориально-промышленного развития Павлодарской области как предмет специального исторического исследования представляет большой теоретический и практический интерес.

Строительство Павлодарского алюминиевого завода было возложено на генерального подрядчика выполнения работ - «Павлодаралюминстрой».

В 1962 году был сдан в эксплуатацию первый крупный объект производства – опытный цех или как его образно называют «завод в заводе», на котором происходило апробирование новых технологий, использованных позднее в реальном производстве.

20 октября 1964 года в опытном цехе был получен первый казахстанский глинозем. А 31 октября 1964 года Государственная комиссия под председательством Сергея Георгиевича Стародубровского подписала акт приемки первой очереди Павлодарского алюминевого глиноземного завода в постоянную эксплуатацию.

В 1967 году завершилось строительство 2-ой очереди завода. 10 января Государственная комиссия приняла в эксплуатацию цех спекания.

Строительство цеха редких металлов (ХМЦ) и освоение новой технологии с момента строительства и по настоящее время производилась под руководством одного из старейших работников завода Асигата Алькенговича Алькенова.

В 1963-1964 годах появились первые ударники коммунистического труда. В 1978 году звание «Коллектив коммунистического труда» первый завоевал цех кальцинации, а в 1979 году это звание было присвоено Павлодарскому алюминиевому заводу.

В 1976 году продукции завода был присвоен Знак качества.

В 1980 году группа инженеров и ученых была удостоена Государственной премии СССР.

В 1982 году работники завода были удостоены также высокой награды-премии Совета Министров СССР. Эта премия была вручена за разработку и внедрение высокоэффективной системы управления технологическим процессом.

В 1985 году лауреатами Государственной премии стали Петр Ермилович Абатуров – заместитель директора завода по технике безопасности и Евгений Николаевич Дмитриев – главный механик завода. Этого звания были удостоены за разработку и внедрение

новой технологии обработки взрывом сварных соединений крупногабаритного оборудования и металлоконструкции [1, с. 114].

12 февраля 1971 года за успехи, достигнутые в освоении новой технологической схемы переработки бокситов и высокие темпы роста производительности труда, завод награжден орденом Трудового красного знамени. Через год была освоена первоначальная проектная мощность завода и ему присвоено звание «имени 50-летия СССР».

По итогам работы 9 (1971-1975) и 10 (1976-1980) пятилетки был завод занесен в Золотую книгу почета Казахской ССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ «За трудовую доблесть в девятой пятилетке» и «Трудовую доблесть в десятой пятилетке».

А по итогам 1993 года, за конкурентную и качественную продукцию, а также участие в развитии экономики своей страны и интеграцию в мировую экономику, завод удостоился международного приза «Золотой глобус».

За счет целенаправленного маркетинга управляющей фирме впервые в 1995 году удалось достичь полной реализации копившихся складских запасов галлия, заключив контракты с рядом ведущих стран.

В 1996 году на базе ПАЗа, как головного предприятия, было создано мощное акционерное общество «Алюминий Казахстана», в состав которого вошли: Павлодарский алюминиевый завод, Тургайское бокситовое рудоуправление, Краснооктябрьское бокситовое рудоуправление, рудник Керегетас по добыче известняка и ТЭЦ-1. Все это позволило обеспечить жесткую технологическую цепочку производства глинозема на основе собственной рудной базы и энергетических ресурсов.

Краснооктябрьский рудник создан в 1950 году. В его составе 12 месторождений, в том числе Красногорское, которое является самым крупным в Казахстане. Активная разработка данного месторождения началась в 1998 году и была доведена до 1 млн. тонн руды в год. Это стало возможным после того, как на Павлодарском алюминиевом заводе была разработана технологическая схема переработки этих бокситов. По результатам на руднике добыто 2581,4 тонн руды.

Тургайский рудник открыт в 1963 году. С момента основания на руднике добыто и отправлено на Павлодарский алюминиевый завод более 66 млн. тонн бокситов. В составе рудника 8 месторождений. Из них наиболее крупные: Верхнее-ашутское и Нижнее-ашутское. В 1999 году на руднике добыто 1025,2 тыс. тонн.

Рудник «Керегетас» введен в эксплуатацию в 1964 году. Он добывает и поставляет на Павлодарский алюминиевый завод

известняк. Производительная мощность «Керегетаса» - 2 млн. тонн в год. В 1999 году добыто 1691,7 тыс. тонн [2, с. 115].

Несмотря на то, что Павлодарский алюминиевый завод всегда был лидером отрасли, к своему 30-летию в 1994 году он подошел не в лучшей форме. Уникальное оборудование изнашивалось, запасы сырья, на которые все эти годы «жил» завод, истощались. Это означало, что через десять лет ПАЗ мог прекратить своё существование.

В том году на пост руководителя компании пришел Алмаз Турдуметович Ибрагимов. В 1995 году предприятие было преобразовано в АО «Алюминий Казахстана», вслед за этим последовала смена менеджмента, изменился подход к организации производства. В состав преобразованного предприятия вошли три рудника, поставляющих на завод бокситы и известняк. Таким образом, производственная цепь замкнулась: добыча сырья, его переработка и выпуск готовой продукции – глинозема. В это же время было взято направление на увеличение глинозема. Именно тогда перед АО «Алюминий Казахстана» встала сырьевая проблема. Запасов торгайских бокситов, для переработки которых и строился в свое время завод, был на исходе. Процент же использования краснооктябрьских бокситов, из-за высокого содержания в них примесей, на заводе в то время был невысоким. Благодаря ученым, инженерам предприятия была создана уникальная схема для переработки некондиционных бокситов Красногорского рудника Краснооктябрьского бокситового рудоуправления. Данная разработка была предложена на соискание Государственной премии республики.

Для внедрения новой технологической схемы была разработана Комплексную программу технического развития». В рамках программы на заводе было построено более 40 дополнительных объектов производства, произошло увеличение производительности действующего технологического оборудования.

Инвестиции в реконструкцию завода в период с 1994 по 2004 год составили порядка 125 млн долларов. Наряду с основной задачей – обеспечением завода сырьем как минимум на 50 лет, программа позволила решить еще одну – увеличение выпуска глинозема до 1,5 млн. тонн в год. Огромная заслуга в этом принадлежит президенту акционерного общества А.Т. Ибрагимову.

7 июня 1997 президент республики Нурсултан Назарбаев заложил на территории действующего завода капсулу, символизирующую старт строительства нового предприятия: Павлодарского электролизного завода, который должен был воплотить мечту главы государства о

производстве собственного казахстанского алюминия. Но в связи с тяжёлым финансовым положением в стране, а также острой нехваткой квалифицированных кадров, работы начались только в 2005 году. А.Т. Ибрагимов лично руководил строительным процессом. Завод был построен за небывалые для мировой практики сроки – 27 месяцев. 12 декабря 2007 года вступил в строй первый пусковой комплекс по выплавке 62, 5 тыс. тонн алюминия в год. На открытии первого в стране завода по производству «крылатого металла» присутствовал президент Н.А. Назарбаев.

С выходом АО «Алюминий Казахстана» на новую отметку в 1,5 млн. тонн глинозема в год, его развитие не останавливается. Продолжается реконструкция технологических схем на отдельных переделах, направленная на улучшение качества глинозема, повышение энергоэффективности, укрепление безопасности производства. Кроме того, перед предприятием поставлено новая задача – к 2010 году выйти на отметку 1,8 млн. тонн глинозема.

Вместе с ростом производительности на предприятии активизировалась природоохранная работа. Разработана и реализуется экологическая политика направленная сокращение выбросов в атмосферу при росте производства. В 2003 году АО «Алюминий Казахстана» был получен сертификат системы менеджмента качества ISO 9000, а в 2005 года сертификат на соответствие действующей на предприятии системы менеджмента окружающей среды международному стандарту ISO-14001: 2005 [3].

В 1992 году правительство республики приняло решение об организации алюминиевого производства в Казахстане с привлечением иностранных кредитов и использованием зарубежных технологий.

Строительство АО «Казахстанский электролизный завод» началось в 2003 году. В марте 2003 года республиканский комитет госимущества на закрытом тендере продал госпакет акций (31,6 %) АО «Алюминий Казахстана» швейцарской компании Cogisa. Одним из условий продажи акций являлось обязательство покупателя построить в Павлодаре завод по выпуску первичного алюминия и ввести в эксплуатацию первый пусковой комплекс в декабре 2007 года. На период строительства и запуска завода швейцарская компания Cogisa учредила в Павлодаре своё казахстанское предприятие – АО «Казахстанский электролизный завод».

12 декабря 2007 года – состоялось открытие КЭЗ.

Спустя 10 лет с момента запуска АО «Казахстанский электролизный завод», входящее в Евразийскую Группу (ERG),

преодолело еще один важный этап – произведено уже два миллиона тонн первичного алюминия. Благодаря слаженной работе, ответственности и квалифицированности персонала предприятию в кратчайшие сроки после запуска удалось выйти на проектные показатели, и работать эффективно, не сбавляя темпы. Вся технологическая цепочка построена с применением новейших технологических решений, позволяющих добиваться высокого уровня ресурсосбережения, требуемого качества продукции, соблюдения норм по экологической безопасности.

КЭЗ – один из первых крупных промышленных проектов, реализованных в новейшей истории Казахстана. На протяжении десяти лет электролизный завод выпускает отечественный алюминий, соответствующий всем требованиям международных стандартов. Казахстанский алюминий зарегистрирован на Лондонской бирже металлов, что подтверждает качество выпускаемой продукции – первичного алюминия.

Сегодня КЭЗ – это промышленный гигант и гордость отечественной экономики. В год запуска первой очереди, к концу 2007 года Казахстанский электролизный завод выпустил 11 тысяч тонн первичного алюминия. А в июне 2010 года Глава государства Нурсултан Назарбаев запустил вторую очередь производства и вывел предприятие на проектную мощность в 250 тысяч тонн. 2011 год предприятие завершило с объемом выпущенной продукции в 251 тысячу тонн казахстанского алюминия.

С момента своего запуска Казахстанский электролизный завод произвел уже 2000000 тонн первичного алюминия.

Казахстанскому электролизному заводу удалось преодолеть не один рубеж, поставленный перед молодым предприятием. На сегодняшний день работа с предприятиями Евразийской Группы налажена «от» и «до». За десять лет КЭЗ потребил свыше 29 млрд. кВт/ч электроэнергии Евразийской энергетической корпорации. На КЭЗ было отгружено порядка 4 млн тонн глинозема, произведенного из сырья казахстанских рудников. К тому же с прошлого года в Евразийской Группе начата реализация масштабного проекта по увеличению доли местного содержания. Так за 2016 год КЭЗу удалось практически полностью отказаться от импортных элементов – изложниц, которые теперь изготавливают АО «Алюминий Казахстана», блюмсы – токоподводы, изготавливаемые на еще одном предприятии ERG. Ко всему прочему с недавнего времени переработка оборотного электролита также вошла в список общегрупповых проектов.

Завершающим этапом всего цикла трудоемкой работы предприятий Евразийской Группы станет продукция нового предприятия - завода по производству алюминиевых сплавов на территории СЭЗ «Павлодар». Таким образом, в Павлодарской области будет выстроена полная цепочка – добыча боксита, получение глинозема, первичного алюминия и производство изделий из алюминия. Это уже четвертый и пятый передел продукции. На сегодняшней стадии находится заключение договора с данной компанией. Первоначальный объем определен на данном этапе – 18 900 тонн первичного алюминия в год, - рассказал президент АО «Казахстанский электролизный завод» Роман Романов.

Кроме этого, в процесс производства алюминия внедрен павлодарский прокаленный нефтяной кокс, который сегодня используется в технологическом процессе КЭЗ [4].

Напомним, что в канун своего 10-летнего юбилея АО «Казахстанский электролизный завод», входящее в состав Евразийской Группы (ERG), стало победителем конкурса на соискание премии Президента Республики Казахстан «Алтын Сапа». Предприятие удостоено специальной премии – «Лидер качества».

ЛИТЕРАТУРА

1 Инсебаев Т.А., Азербайев А.Д., Абдрахманова А.Д., Рандюк И.В., Шегенова З.К. Павлодарская область: страницы истории (1938-2008). – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2007. – 314 с.

2 История экономики Павлодарской области (1938-2003 гг.) / Абилов М. Н., Шорманов Д. Р., Ахметов Д. К. и др. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2003. - 227 с.

3 Акционерное Общество «Алюминий Казахстана» // <http://www.ilk.kz/content/41440>

4 <https://erg.kz/index.php/ru/news/735>

ПРОГРАММА «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» В ДЕЙСТВИИ

СЛАНБЕК М. И.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

МОЛДАКИМОВА А. С.

к.и.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Программа «Рухани жаңғыру» - это приоритетное на сегодняшний день направление для деятельности нашего общества. Президент РК Назарбаев Н.А. в своем послании представил свое видение того, как нам вместе сделать шаг навстречу будущему, изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей [1].

К основным аспектам программы относятся национальное сознание, конкурентоспособность, прагматизм, национальная идентичность, культ знания.

Все эти аспекты имеют прямое отношение к отечественной истории. В ходе исторического развития наше государство так или иначе сталкивалось с ними, а в настоящее время казахстанцы пытаются их рассмотреть комплексно, в их взаимосвязи. Потому что только таким образом программа «Рухани жаңғыру» качественно достигнет поставленных задач.

По всем этим направлениям в Республике Казахстан идет активная работа, результаты которой нашли свое отражение в презентациях, конференциях, выставках как в Казахстане, так и зарубежом. Так, в прошлом году были реализованы масштабные проекты: в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже презентация Программы «Рухани жаңғыру». В рамках этого мероприятия прошли конференция «Казахстанский путь и модель Нурсултана Назарбаева», фотовыставка «Казахстан-Астана», выставка книг казахстанских литераторов и картин казахстанских художников, презентация карты «География сакральных мест Казахстана». Кроме того, был показан документальный фильм о Казахстане и Астане, организован гала-концерт с участием Казахского государственного академического оркестра народных инструментов имени Курмангазы, ведущих солистов театра «Астана Балет», театра «Астана Опера», заслуженного деятеля Казахстана Едиля Кусайнова, Димаша Кудайбергенова и других мастеров искусства [2].

У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа, культурно-географический

пояс святынь Казахстана – это и есть такая символическая защита и источник гордости, который незримо несет нас через века [1]. - констатирует Назарбаев Н.А. в своем выступлении.

Для реализации этого пункта с 2017 года в республике в рамках проекта «География сакральных мест Казахстана» организовываются разнообразные мероприятия, направленные на воспитание патриотических чувств казахстанцев. Силами историков, ученых, краеведов составлен список объектов общенационального значения из 100 объектов, и регионального значения из 456 объектов [2]. Соответственно, были изданы две книги, с описанием этих объектов, а также первый том энциклопедии «Сакральный Казахстан». Также создана многофункциональная виртуальная карта «География сакральных мест Казахстана» и интерактивная карта по объектам регионального значения. Созданы 3D модели некоторых объектов, вошедших в общенациональный список - мавзолеи Кожа Ахмета Яссауи и Карахана. Сняты видеоролики для социальных сетей на трех языках, четыре научно-популярных фильма о сакральных местах Казахстана [2]. Результатом данного проекта станет несомненно повышение туристического потенциала Казахстана.

Историки, конечно же, заинтересовали проекты, направленные на развитие и изучение сакральных мест нашей Родины, организация экспедиционных работ для выявления памятников истории и культуры, требующих, например, реставрационных работ, более глубокого изучения в числе которых мавзолеи Кожа Ахмета Яссауи, Арыстан баб, Бекет ата, Сисем ата, городища Тараз, Туркестан, Отырар, Сауран, Сарайшык, мемориальный комплекс Абая Кунанбаева.

Недавно вышло Постановление Правительства о создании республиканских историко-культурных музеев-заповедников Бозок, Ботай и Сарайшык. Создание музеев-заповедников даст возможность сохранить особо ценные памятники культуры, повысить конкурентоспособность в привлечении туристов, даст импульс реализации научно-исследовательских, консервационных и археологических работ [2].

Активно население нашей страны приняло участие в проекте «100 новых лиц Казахстана». Каждая область выдвинула своих кандидатов, в числе которых были представители разных профессий, члены неправительственных организаций, государственных органов, бизнеса. Проект «100 новых лиц Казахстана» – это история 100 конкретных людей из разных регионов, разных возрастов и

национальностей, которые добились успеха за эти стремительные годы», - написал Глава государства. Главная цель – рассказать о талантливых и трудолюбивых людях страны, чьи достижения могут вдохновить народ, доказать, что благодаря своим стремлениям, таланту можно добиться больших результатов. Президент, предлагая данный проект, хотел тем самым обратить внимание общества на обычных людей, наших современников со всех регионов Казахстана и дать всем возможность познакомиться с историей успеха людей живущих рядом. По результатам всеобщего онлайн голосования были определены 102 победителя проекта [3].

На сегодняшний день разнообразие мероприятий, проводимых в рамках проекта «Туган жер» налицо. Нурсултан Назарбаев предложил разработать эту программу с дальнейшим прицелом, что со временем она расширит свои границы и перерастёт в программу «Туган ел». «Одним из важных проявлений патриотизма является отношение человека с особой привязанностью к родной земле, её культуре и традициям. Это основа культурно-генетического кода любого народа, которая её определяет как истинную нацию, а не случайно собравшееся общество», – отметил Нурсултан Назарбаев.

В рамках проекта Национальный музей провел ряд международных мероприятий в Китае, Великобритании и Беларуси. В апреле во Всероссийском музее народного творчества и декоративно-прикладного искусства в Москве открылась выставка, представляющая ювелирное искусство Великой степи. На выставке в качестве главного символа Республики Казахстан представлен «Золотой человек». Этот проект будет в этом году продолжен в Музее национальной истории Азербайджана, в историческом музее провинции Шэньси КНР, в Национальном музее Корейской Республики. Кроме того, проект «Шествие Золотого человека по музеям мира» в 2019 году будет представлен в музеях Японии, Грузии, Великобритании, Испании и Турции, в 2020 году в музеях США, Италии, Австрии, Франции и Германии [2]. Таким образом, данное направление будет способствовать сплоченности, развитию национальной идентичности казахстанцев.

Таким образом, Программа «Рухани жангыру» это новый подход к решению многих задач нашего общества. Вызовы современности, модернизация образа жизни, прогресс технологий заставляют Казахстан соответствовать новым требованиям, идти в ногу со временем. Эта программа нашла живой отклик среди населения,

а это значит, что «Рухани жанғыру» стала основой казахстанского патриотизма.

ЛИТЕРАТУРА

1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания//http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

2 http://www.inform.kz/ru/arystanbek-muhamediuly-programma-ruhani-zhangyru-ukrepila-nashu-gosudarstvennost_a3217953

3 100 новых лиц Казахстана / Официальный сайт проекта: <http://www.100esim.el.kz>

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНА АРНАЙЫ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЫЗДЫКОВА А. М.

т.ғ.к., доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ. ЖУМАКУЛОВА Н. У.

студент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазіргі таңда Қазақстанға ХХ ғасырдың 30-40 жылдары күштеп қоныс аударған халықтардың ұрпақтары бейбіт елімізде бір шаңырақ астында өмір сүріп келеді. Бұл бейбітшілікті мәңгі сақтау мақсатында Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығымен 1995 жылы 1 наурызда «Қазақстан Халқы Ассамблеясы» құрылды. Бұл Ассамблеяның басты мақсаты еліміздегі әртүрлі ұлт өкілдерінің тату-тәтті өмір сүруін көздейді.

Кеңес Одағындағы тоталитарлық жүйедегі жаппай құғын-сүргін кезеңіндегі нәтижесіз жазалау шаралары тек жекелеген адамдарға, дін иелеріне, әр түрлі әлеуметтік топтардың өкілдеріне ғана емес, сондай-ақ ұжымдық жауапкершілік ұстанымы бойынша жекелеген халықтарға да қарсы қолданылды. Тоталитарлық жүйе жеке халықтарды саяси құғындауды депортациялау, яғни күштеп жер аудару әдісін қолданды.

1980-1990 жылдары Қазақстан аумағына депортацияланған немесе күштеп қоныс аударылған халықтардың өмірі туралы тарихи құжаттарды зерттеу басталды. Себебі, осы кезеңде мұрағат қойнауында жатқан құпия құжаттардың беті ашылып, ғылыми айналымға енгізілді. Кәріс және неміс халықтарының депортациясына қатысты көлемді еңбектер жарияланды деп айтуға болады. Сол қиын-қыстау 1930-1940

жылдар кезеңде неміс ұлты Солтүстік Қазақстанға, соның ішінде Павлодар өңіріне көшірілгені белгілі. Қазақстанға сол кезеңде қоныс аударған немістердің тарихы туралы мақалалар, кітапшалар, бірнеше кандидаттық диссертациялар және құжаттар жинағы жарияланған.

К.Эрлихтың неміс тілінде «Тірі жәдігер» деген еңбегі жарық көрді. М.К.Қозыбаев «Принудительный труд в СССР: трудармейцы Казахстана на защите Отечества», Кригер В.Э., Фризен А.Н. «Из истории советских немцев», Лайгер М.П. «Социально-культурное развитие немцев Казахстана: научно-аналитический обзор», «Судьба немцев СССР на переломных этапах истории» атты ғылыми еңбектер жарық көрді. 1993 жылы В.Ауман және В.Чеботареваның «История российских немцев в документах (1972-1992гг)» атты құжаттар жинағы жарияланды. Бұл еңбекте бүкіл ресейлік немістердің тарихына қатысты құнды құжаттарды табуға болады. Ал 1996 жылы А.Айсфельд пен В.Хердтың «Депортация, спецпереселенцы, трудовая армия» деген тағы бір құжаттар жинағы жарыққа шықты. Бұл Ресейлік басылымдарда жарияланған құжаттар болды.

«Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы» жинақта сталиндік депортацияның қылмыстары, арнайы қоныстанушылар, соғысқа дейінгі және соғыстан кейінгі күштеп қоныстандырылған тарихының ашылмаған қырлары көрсетіледі [1, 36-37 б.].

Қазіргі таңда неміс халқының депортациялау тарихын зерттеумен қазақстандық тарихшылар Х. Алдажұманов пен И. В. Еврофеева айналысып келеді.

Қазақстандағы неміс халқының тарихын Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының қызметкерлері де зерттеп жатыр. 1990-жылдардың соңына қарай Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағаты «Қазақстан немістердің тарихынан» деген мұрағат құжаттарының жинағын шығарды. Бұл жинақта Орта Азия мен Қазақстанға күштеп қоныс аударылған неміс халқының жергілікті қазақтармен, орыстармен араласуы, сол аймақтың экономикасының, мәдениетінің, білім беру саласының дамуына қосқан үлесі, қоныстандырылған аймаққа бейімделген этномәдени адаптация, 1930-шы жылдары Қазақстанға немістердің күштеп қоныстандырылуының себептері мен салдары көрсетіледі.

Сонымен қатар Қазақстанда қазіргі таңда өмір сүріп жатқан неміс диаспорасы өздерінің тарихына қатысты конференциялар ұйымдастырып, оның материалдарын жинақ ретінде шығарып келеді. Айталық, «Немцы в братской семье советских народов», «История немцев Центральной Азии», «История, образование и культура

немцев Казахстана» деген конференция материалдарының жинағы жарияланды.

Осылайша, бұрынғы құпия құжаттардың саны зерттеушілерге қол жетімді болды. Деректанушылар мен мұрағатшылардың еңбегі арқасында Қазақстан халықтарының депортациялау тарихы туралы әр түрлі материалдар жарық көрді. Зерттеу нәтижесінде ғалымдар көптеген халықтардың тағдырларындағы қайғылы үдерісті терен түсінді.

Қазақстандағы неміс ұлтының қоныс аудару кезеңі КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 28 тамыздағы № 21-160 «Еділ бойы аймағында тұратын немістерді қоныстандыру туралы» қаһарлы Қаулысымен сәйкес келді. Еділ аймағындағы немістердің автономиялық республикасының жойылуы, неміс халқының тағдырында қайғылы оқиға болды. Депортация кезінде немістер - мәжбүрлі қоныс аударуға ұшыраған ең үлкен топ болды. Саратов пен Сталинград облыстарында және Еділ аймағында тұратын неміс халқын шығысқа: Коми Республикасына, Оралға, Қазақстанға, Сібірге және Алтайға қоныс аударды. Жаңа жердегі қоныс аудару мәселелері және шаруашылық-экономикалық жүйе КОКП-ның Облыстық Комитетіне тапсырылды, олар «Қоныстанушыларды қабылдауға дайын» деп жауап береді. Сондай-ақ, Қазақстанға қоныстанушыларды қабылдауға болатын өңірлердің саны анықталды. Осыған сәйкес Павлодар облысы 51353 арнайы қоныстанушыларды қабылдады [2, 20-21 б.].

Қазақстандағы большевиктер құрған Коммунистік партия, облыстық, аудандық атқару комитеті аймақтағы арнайы қоныстанушыларды қабылдауды ұйымдастыруға жауапты болды. Павлодар облысы Коммунистік партиясының бюросы (большевиктер) 1941 жылдың 2 қыркүйегінде «Немістерді қабылдау және экономикалық тұрғыдан реттеу шаралары туралы» Қаулы қабылдады. Осы қаулыға сәйкес Қазақстандағы большевиктер құрған Коммунистік партия аудандық атқарушы комитеттерінің хатшылары қоныс аударушылар үшін арнайы мәселелерді шешуге тиіс болды: қажетті үйлер мен үй-жайлар құрылысын бастауға, қоныстанушыларды тағайындалған жерге тасымалдауды қамтамасыз ету, жаңадан ұйымдастырылған неміс ұжымдық шаруа қожалықтарының құрылысы мен қоныстануы үшін мемлекеттік қаражат есебінен сумен, жайылымдармен және егістік жерлермен қамтамасыз етілген жер учаскелерін бөлу [3, 84 б.].

Облыстық және аудандық жербөлімшелер қоныс аударушыларға жер үлестіріп беру мәселесімен айналысты. Оларға техникалық көмек көрсету үшін жер учаскесінен арнайы мамандар аудандарға жіберілді.

Қоныс аударушыларға мал мен астықты беруді жоспарлады, сондай-ақ, олардың бұрынғы тұрғылықты жеріне орай, жаңа елді мекендердегі азық-түлік өнімдері берілді. Сондай-ақ т.Самарин (Облполнаркомзаг), т.Снегирев (Трест совхозов), т.Чередниченко (Облзаготзерно), т.Горбенко (Облзаготскот) басшылар көшіп-қонушыларға арналған мал, жемшөп, астықтықпен қамтамасыз етуі керек болды [3, 85 б.].

Қоныс аудару кезінде адамдардың көп бөлігі азық-түлік бекеттерін ұйымдастыруды, санитария және медициналық қызмет көрсетуді қажет етті. Бұл қызмет көрсетуге т.Долгополов (Облтоготдел), т. Савельев (Облторг), т.Брагин (Облпотребсоюз) басшылары қоныстанушыларға азық-түлікпен қамтамасыз ету және жүк түсіру учаскелерінде жауапты болды [3, 85б.].

Тұтастай алғанда, қоныс аудару жөніндегі нұсқаулық Ішкі Істер Халық Комиссариатына (НКВД) берілді және Облыстық жер бөлімшесі, совхоздардың тресті, Қоныс аудару департаментін сонымен бірге олардың жергілікті органдарын көшіру жұмысына тартуға құқылы болды.

Барлық қоныстанушылар қоныс аудару кезінде үлкен қиындықтан өтті. Жоғарыда көрсетілген органдар қоныстанушы халықтарға әр түрлі себептерге байланысты жоспардағы көмекті көрсете алмады.

1941 жылдың 25 қарашасындағы мәліметке сәйкес Павлодар облысына 47500 адам келуі жоспарланған, бірақ нақты келген неміс қоныстанушыларының саны 51377 адамды құрады. Қоныс аудандарғандардың барлығы колхоздық шаруашылықтарға, совхозға және МТС-ға орналастырылды. Павлодар облысында қоныс аудару әкімшілігінің тегін тұрғын үй қорына 4190 адам орналастырылған, 3150 адам совхозда, ал 13800 адам ұжымдық шаруа қожалықтары үйіне орналастырылды [5].

Арнайы қоныс аударушылар - немістерді қайта қоныстандыру үшін жаңа ұжымдық шаруа қожалықтарын құру және оларды қолданыстағы ұжымдық және совхоздарға ауыстыру туралы шешім қабылданды. Жаңа шаруа қожалықтары мен колхоздарға орналасуы экономикалық орталықтарға арналған орындарды таңдауға мүмкіндік беретін облыстық және аудандық жерді басқару органдарына жүктелді және «Қолданыстағы ұжымдық шаруашылықтардың игерілмеген жерлерін, сондай-ақ мемлекеттік жер қорының жерлерін ішінара алу

арқылы 15 колхозды ұйымдастыру» туралы шешім қабылдады [3, 85б.]. Осы жүргізілген жұмыстардан кейін Павлодар облысының Лебяжі, Ертіс, Максим Горький, Павлодар, Каганович, Үрлітүп аудандарында төмендегідей жаңа колхоз құру туралы шешім қабылданды.

Кесте 1

Аудан	Колхоз саны	Қоныстанушылар үшін арнайы ауданнан бөлінген жер
Лебяжі ауданы	1 колхоз	Малыбаев жер қоры (мемлекеттік жер қоры)
Ертіс ауданы	2 колхоз	Жамбыл атн.колхоз Ертіс ауд.округіндегі мемлекеттік жер қоры
Максим Горький ауданы	7 колхоз	«Жас Қайрат», «Бірінші ру», «Октябрь-Тан», «Завет Ленина», «Каммунар», «Жаңа-Тан», «Светлый Путь».
Павлодар ауданы	1 колхоз	Ефремовка ауылындағы мемлекеттік жер қоры
Каганович ауданы	1 колхоз	«Жайса-Майдан» колхозының және Энгельстің колхоздық учаскелерінің есебіндегі мемлекеттік жер қоры
Үрлітүп ауданы	1 колхоз	Үрлітүп ауданындағы ұйымдастырылған жерлер
Ескерту: Кесте мұрағаттық мәліметтеріге сүйеге құрастырылды: (ГАПО. Ф.646.Оп.1. Д.175. Л.189)		

Қонысаударушыларды орналастырылынған және орналастыруы қалыптасқан колхоздарға жұмысшы депутаттарының аудандық кеңесі қоныс аударған шаруа қожалықтарын сельхозартельдерін Қаулысының V, п.7 және II, п.2 бөліміне сай сол колхоздарға мүше ретінде қабылдау керек болды [6. 189б.]. Бірақ, кейбір колхоздар қоныс аударған неміс халқын орналастыруға асықпады. Себебі олар қоныс аударушыларды қыс мезгілінде келіп отыр деп колхоздардың мүшесі ретінде тіркемеді [7, л.45].

1945 жылдың ақпанында Павлодар облысының арнайы қоныс аударушылардың экономикалық құрылымын Қазақ КСР халық комиссарлары Кеңесінің өкілетті өкілі Л.Зайтов тексерді. Ол Қазақ КСР Халық комиссарлары Кеңесіне, партияның облыстық комитетіне, облыстық атқару комитетіне мынадай баяндама ұсынды:

1 Павлодар облысының қолда бар күштері мен ресурстары Цюрупинский, Лозовский, Галкинский және Каганович аудандарында арнайы қоныс аударушылардың ең үлкен концентрациясы өңірлеріне

жіберілуі керек. Жақын арада осы облыстарда аймақтық ұйымдарға, соның ішінде құрылыс техниктерінің командаларына көмектесу үшін арнайы бригадалар жіберу керек.

2 Арнайы қоныс аударушылардың күрделі материалдық жағдайын ескере отырып, Қазақ КСР Халық комиссарлары Кеңесі ерекше қажеттілігі бар отбасыларына ақысыз ақшалай жәрдемақылар беру үшін Павлодар облысына 591,5 мың рубль бөлді. Бір отбасы үшін жәрдемақы мөлшері бір мың рубльге белгіленді.

Мұрағат құжаттарындағы мәліметтерге сәйкес, 1945 жылдың 1-ші сәуірінде Солтүстік Кавказдан арнайы қоныс аударушылар Павлодар қаласына және облыстың барлық аудандарына көшірілді. Арнайы қоныс аударушылардың ең көп саны Цюрупин, Лозовск және Павлодар облыстарында, Үрлітүп және Куйбышев аудандарында орналастырылды. Арнайы қоныстанушылардың басым бөлігі 5 885 отбасы (24 354 адам), совхоздарда 922 отбасы (3 725 адам), кәсіпорындарда - 190 отбасы (4 919 адам) және басқа ұйымдарда - 502 отбасы (1832 адам) болды [8].

Арнайы мамандарды жұмысқа орналастыру күрделі мәселелердің бірі болды, өйткені бірінші кезекте аудандар, колхоздар мен совхоздардың нақты мамандықтар бойынша қажеттіліктерін есепке алу қажет болды, ал екіншіден, жаңадан келгендер арасынан мамандықты тіркеу және кәсіптік тіркеу жүргізілуі тиіс еді. 11.10.1941 ж. Павлодар облыстық атқару комитеті «Қоныс аударушы - немістерді экономикалық тұрғыдан ұйымдастыру туралы» Қазақстандағы большевиктер құрған Коммунистік партиясының Павлодар облыстық комитеті Бюросының қаулысында: неміс қоныстанушыларын бөлу кезінде аудандардағы аграрлық мамандардың кадрларының қажеттігін есепке алмады, соның салдарынан кейбір аудандарда ауыл шаруашылық мамандарына үлкен қажеттілік туындады, ал Лозов ауданында және басқа да аудандарда сол мамандық артық болды [3, 112 б.]. Одан әрі қоныс аудару аудандар, колхоздық шаруашылықтар, жұмысшылардың қолына деген қажеттілік, ауыл шаруашылығы мамандарын қамтамасыз ету есебінен жүзеге асырылды. Тұтастай алғанда, барлық жұмысқа қабілетті мигранттарды жұмыспен қамтамасыз ету мәселесін шешуді жергілікті билік органдары қарады. Олар: аудандық кеңестердің атқарушы комитеттері, аудандық басқармалар, колхоздар, совхоздардың директорлары, ауылдық кеңестердің атқарушы комитеттері болды [9, 175].

Жаңа үйдің құрылысы, қоныстанудан бұрын салынып жатқан тұрғын үйлер мен мал жайылымдарын жөндеу және арнайы құрылған

бригадалар бүкіл колхоздық шаруашылықтарды орналастыру үшін бөлінді. Бұл бригадалар аудандық кеңестердің атқарушы комитеттерімен, жергілікті партиялық комитеттермен, аудандық жер бөлімдерімен, ұжымдық шаруашылық кеңестерімен, қоныстанушылар санынан қалыптасты. Қажетті көлікті алған бригада белгіленген жердегі ағаш кесу алаңдарында құрылыс материалдарын жинауға кірісті [9, л175].

КСРО Ауыл шаруашылығы Халық Комиссариаты нұсқауына сәйкес «Облополнаркомзаг» (Т.Самарин) тікелей қоныс аудару ұжымдық шаруашылықтарында жүргізді. Мемлекет тарапынан Жер аударылған немістерді қабылдау және орналастыру үшін бір орталыққа бағынған Мемлекеттік Орган іс жүзінде толықтай жұмыс атқармады.

Еліміз депортация кезінде жазықсыз адамдардың жаппай қоныс аударуымен байланысты барлық қиыншылықтар мен зардаптарға ұшырады. Сол кезде Қазақстандықтар күштеп қоныс аударылған тұрмысы төмен адамдарды қабылдап қана қоймай, депортацияланған халықтардың барлық ауырсынуы мен қорлануына куәгер болды. Бұрынғы КСРО халықтарының 40-тан астамы арнайы қоныстандыру, депортациялауға ұшырағаны белгілі. Депортация саясаты кезінде Павлодар облысының ұлттық құрамы түбегейлі өзгеріске ұшырады. Бұрынғы Кеңес Одағының түрлі өңірлерінен қоныс аудару ағымдары Павлодар облысының халқын ұлғайтты және туыс емес топтардың пайда болуына себеп болды. Бұл сұмдық оқиға, күштеп қоныс аудару тоталитарлық режимнің қатыгез саясаты болды. Кейіннен тоталитарлық режимнің дұрыс емес, көптеген халықтардың өмірінде қиын-қыстау кезеңін өткізген саясат екенін тарих дәлелдеді. Осы мәліметтерге, өткен тарихқа сүйеніп біз сталиндік режимде зардап шеккен кінәсі жоқ көптеген депортацияланған халықтарға құрмет көрсетуіміз керек екенін ұғамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 А. Оралханова «Қазақстандық көрістер мен немістер»// Қазақ Тарихы,-2015,-№4(135).
- 2 [Лайгер М.П. Социально-культурное развитие немцев Казахстана. Алма-Ата, 1990. стр.20 - 21].
- 3 Павлодарцы в годы Великой Отечественной. 1941-1945. Сборник документов. - г.Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005 – 748с.
- 4 Хасанаев М. «Для расселения выделить районы Казахстана...» (Архивные документы о депортации народов в Казахстан) //

Депортация народов и проблемы прав человека. Материалы семинара. Алматы, 1998.

5 Переселение народов на территорию Казахстана в 1937-1956 годы// <http://biofile.ru/his/29792.html> (дата обращения: 25.02.2018)

6 ГАПО. Ф.646.Оп.1. Д.175. Л.189

7 ГАПО. Ф.646.Оп.1. Д.130. Л.45

8 Аманова А.С. «Из истории размещения и устройства эвакуированного и депортированного населения в Казахстане» // Вестник КарГУ, - 2009.

9 ГАПО. Ф.646.Оп.1. Д.175.Л.175

ОТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ШЕЖІРЕЛІ ОМБЫ ҚАЛАСЫ

ТАЛҒАТБЕК М. О.

тарих магистрі, оқытушы, Тарих факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

БОЛҒАМБАЙ Д., ОРЫНБЕК Ж.

студенттер, Тарих факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті, Астана қ.

ДҮКЕНБАЕВА З. О.

т.ғ.д., профессор

Омбы қаласы XIX ғасырдың II-ші жартысында Сібір өлкесінің ағартушылық және саяси орталығының бірі болып табылды. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басында Омбы қаласының оқу орындарында бірталай қазақ жастары білім алған болатын. Бұл Сібір өлкесіндегі қала қазақ ұл – қыздары көп шоғырланған орталықтың бірі. Қазақ даласы мен Батыс Сібірдің шекарасында жатқандықтан, қаладағы саяси жағдайлар қазақ зиялы қауымына да өз әсерлерін тигізді. Себебі қазақ интеллигенциясының көп бөлігі Омбы қаласында тек білім алып қана қойған жоқ, сонымен бірге олар ғылыми жұмыстарын жазып, саяси қызметтермен айналысып, елдің саяси-мәдени өміріне белсене араласты. Сібірдегі ең бір ескі оқу орны 1813 жылы негізі қаланған Сібір кадет корпусы болатын. Бұл элитарлық оқу орнын 1847–1853 жылдары қазақтың ағартушы ғалымы Ш. Уәлиханов әскери ғылыми білім алғанын білеміз. 1853 жылы Шоқан кадет корпусын бітіргеннен кейін Сібір казак әскеріне қызметке жіберіледі. Көп ұзамай Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорт оның қабілеттілігіне назар аударып 1854 жылы Шоқан оған адъютант болып тағайындалды. 1855 жылы Ш.Уәлиханов Гасфорттың Омбыдан Іле Алатуына дейінгі сапарына қатысады. 1856–1857

жылдың қысында ол экспедицияларда жинақталған этнографиялық материалдарын өңдеумен айналысты, сондай-ақ ертедегі қазақтар тарихынан қызықты, бұрын беймәлім болып келген деректерді іздеп табу мақсатымен Омбы мұрағатында болды. Шоқанның тұлға болып қалыптасуына Омбы қаласы үлкен рол атқарды [1, 1].

1881 жылы 1- қаңтарда Омбы қаласында 20-оқу орны орнатылды. Мұнда 1567 ер балалар және 414 қыз балалар білім алды. Мұның бәрі орта оқу орны деген статуска ие болған болатын. Сонымен қатар, Омбы қаласында гимназия, прогимназия, пансиондар семинария, арнаулы мектеп тағы да басқалар болды. XX ғасырдың басында Батыс Сібірдегі алғашқы арнаулы оқу орындарының бірі Омбыдағы оқытушылар семинариясы еді. Ол 1872 жылы 1 желтоқсанда педагогикалық кеңестер шешімімен ашылған. 1900 жылы 1 қаңтарда семинарияда тек 77 оқушы болғандығын, ұлты мен діни наным бойынша оларды 1889 жылы- орыстар-77, немесе 96,1 %, қазақтар-3 немесе 3,9 %, 1890 жылы орыстар- 76 немесе 98,7 %, қазақтар-1 немесе 1,2 % [2,1]. екендігі айтылған. Қазақтардан оқушының аз болуын, Ақмола және Семей облыстарындағы, көшпелі қазақтарда мектептердің жоқтығы кейінгі уақытта облыстық әкімшілік және жергілікті дирекцияның назарын аударып, ауылды жерлерде мектеп ашу ісін қарастырды. XIX ғасырда семинарияда оқитын қазақтар саны өте аз болған. Семинарияда айтулы оқытушылар жұмыс істеп, олар қазақ халқына ағарту ісінің қажеттігін түсініп, 1904 жылғы педагогикалық кеңесте семинария жұмысына қазақ тілінің мамандарын шақыру туралы шешім қабылдады [3, 3]. Сонымен қатар мұнда «Омская учительская семинария, будучи единственной, на всю западную Сибирь, в течение большого времени обслуживала огромный район, приготавливая учителей для народных, сельских, городских и уездных училищ. Но в настоящее время обстоятельства изменились, почему и роль семинарии должна прийти в соответствие с ними. Семипалатинская семинария озобочена приготовлением учителей для киргизских школ этой области. Между тем Акмолинская область, с многочисленным киргизским населением, для которой Министерством народного просвещения открываются многочисленные школы-без контингента учителей-киргиз. Мы должны позаботиться о подготовке учителей-киргиз для киргизского населения, по примеру, Ташкентской и Семипалатинской семинарий» [4, 1]. Бұдан әрі педагогикалық кеңес семинария директорыясының өтінішімен:

1 Омбы семинариясына жылына қазақтардан 10–15 адамға дейін оқуға түсуге, ондағы кандидаттарды Омбыға орыс-қазақ пансионнан 2-і класты қазақ училищесінен алуға болады.

2 Қазақ тілінің маманын жылына 600 сом айлық жалақымен жұмыс істеуге шақыру және қазақ тілін оқытуға қосымша сағат берілу керек деп, қазақ тілін оқытуға молданы шақыруды керек еместігін айтты.

7 мамыр 1914 жылы тәрбиеленушілердің 1–3 класқа дейінгі білімін яғни, 1913–1914 жылдары оқу жылының көрсеткіші мен емтиханға жіберілуге көрсетілген көрсеткіш мынандай «дайындық курсында тәрбиеленуші 4-класта М. Жұмабаев, бірінші-үшінші класта Байлин Тұрғанбек, Сейфуллин, Сәдуақасов екінші класта Арыстанбек Сәдуақасов, Нұрмақов Нығмет [5]. Семинарияға қатысушыларды тізе беретін болсақ, Ақмола облысы Атбасар уезі Жезді болысының №1 қазақ ауылынан Баржақов Ахмет, Ақмола облысы Атбасар уезі №5 қазақ ауылынан Мешінбаев Сейіл, Ақмола облысы Атбасар уезі Айнақұл болысының №2 қазақ ауылынан Нұрұмов Қорған [6]. 1914 жылы жоғарыда аталған үш қазақ мұғалім атағына ие болды. 2-класстық тәрбиеленушілер арасынан Сәкен Сейфуллинді атап өтеміз. 1916 жыл қазақ жастарының семинарияда оқуға деген талпынысы едәуір өскендігі жайлы деректер көре аламыз. Мұнда да таныс есімдер кездеседі. 1916 жылдың 7 - тамызындағы хаттамада семинарияның дайындық класына түсу үшін өтініш білдірушілер: 1. Альмұхамедов Нұрмахамет; 2. Жүніспеков Сүтжан; 3. Жанғұнақ Жүнісбек; 4. Қадылбеков Нұрғали; 5. Сейілов Айтмұхамед; 6. Садуақасов Исмаил [7]. Қазақ жастары жыл сайын бөлінетін стипендияға оқитын еді. Бірақ қазақ жастары үшін бұл стипендия жеткіліксіз болатын, сол себептен олар мемлекет тарапынан қолдау жасауларына өтініш білдірген еді, бірақ бұл өтініштері мемлекет тарапынан қабыл болмады.

1882 жылы Батыс Сібірде Омбы техникалық училищесі құрылған еді. Ресей императорының бұйрығы бойынша бұл училище төменгі техникалық мамандар дайындау үшін құрылған болатын, училищенің негізгі мақсаты Сібір темір жолын салуға кадр мамандарды қажет етті. Техникалық училищенің бітірушілерінің арасынан біз Итжанов Ильяс, Тарабаев Иманбай, Сердалин Мәмбет-Әлі және Әлихан Бөкейхановты да кездестіреміз. Әлихан Бөкейхановты директордың өтініші бойынша ең үздік оқушылардың бірі болғандықтан Санкт-Петербургке орман шаруашылығы институтына жіберіп, оны жақсы

бітіріп шығады. Еліне қайтып оралғаннан кейін Омбыдағы орман шаруашылық училищесінде сабақ берді.

Омбыда Транссібір магистралінің ашылуымен жаңа оқу орындары ашылып көптеген ауыл шаруашылық, өнеркәсіп, сауда мамандығын даярлады. Сібірде медицинамен қамтамасыз ету өте мардымсыз болатын. 1883 жылы 2-ші арнайы кластың тізімі бойынша емтихандардан өту туралы мәліметтерде: 1. Досымбеков Баймұрат, хирургиядан - 5, медсанургиядан - 5, фармакология - 5. 2. Досымбеков Садық орташа балы хирургия - 4,9, медсанургиядан - 4,5, фармакология - 5. 3. Айманов Атбас хирургия - 4, фармакология - 4. Қазақ балаларының оқудағы жетістіктерін көруге болады. «1886 жылы 2-кластың үздік оқушысы Ниязбековке құрмет грамотасы берілген еді. Осы сияқты толық ақпараттарды Қазақстан тарихындағы ең алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі Арын Сүлейменов туралы мәліметтерді көреміз. Осы фельдшерлік мектепке қазақ тәрбиеленушісі, оқытушылар да келе бастады. Қазақ балаларына «Дала мектеп интернаты» Семей және Ақмола облыстарында ашыла бастады. Бұл мектептерде бар жоғы 10-12 балалар ғана білім алды. 90-жылдары бұл мектептер ауыл- шаруашылық мектептері болып қайта құрылды. 1910 жылы Омбыда орта ауыл шаруашылығы және коммерциялық училищелер құрылды. Омбы орта ауыл-шаруашылық училищесінде ауыл-шаруашылық бөлімі бойынша 3-сынып оқушысы Нагибина және 2-сынып оқушысы Кемеңгеров оқыған. 1916 жылы бұл оқуға Смағұл Садуақасұлы түседі.

XX ғасырдың басында негізі қаланып, кейін Омбы ауылшаруашылық институтының құрылуына себеп болған училищеді қазақтың талай жалынды жастары білім алды. Солардың ішінде Смағұл Қазбеков, Сүлейімбек Бижанов, Бірмұхамбет Айбасов, Мұхтар Саматов, Аспандияр Шорманов, Рақымбек Толысбаев, Жүніс Бабатаев, Жарқынбек Көбенов, Ахмет Абдрахымов секілді шәкірттерді атауға болады. Бұл кезеңде де Орынбор, Орал, Омбы гимназияларында ашылған қазақтарға арналған пансиондарды да жатқызуымызға болады. Осы жігіттердің бастауымен Омбыда 1914 жылы қазақтың алғашқы жастар ұйымы «Бірлік» құрылды [8]. «Бірлік» қазақ тарихындағы ұйымдастырылған тұңғыш жастар ұйымы болды. Бұл ұйымға мүше болған қазақ жастары негізінен Омбының оқу орындарында оқыған және осы қалада қызмет қылған жалындаған жастар еді. «Бірліктің» мақсаты жайлы С.Сәдуақасов «Жастарға жаңа жол» атты кітабында: «Қазақ халқын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері қатардағы жұрттарға қосу, ұлтшылдық сезімін

туғызу һәм ұлттықты сақтау. Бұл айтылған мақсаттарға жету үшін жастар арасында ұлтты сүю сезімін сіңіре беру»-деп айтып кеткен. Халықты ағартамын деген ізгі ой ұстанған ұйым оқу орындарына түсемін деген жастарға даярлық курстарын ұйымдастарды, концерттер ұйымдастырды. Кез келген ұйым – бірлестіктердің өз үні болуы тиіс, сондай үн «Бірлікте» де болды. Ол қолжазба күйінде шығып тұрған «Балапан» журналы мен «Жас азамат» газеті еді. Ұлттық интеллигенцияның үздік өкілдері өздерінің табиғи туа біткен және саналы түрде жетілдірген түйсіну қабілеттерінің арқасында өмір бойы білім-парасат деңгейін өсіріп, оқып-тоқып, үйренумен болды. Сондықтан олардың шығармашылық өресі жан-жақты дамып, шындалып, таным-білімі үнемі кеңейіп әрі тереңдеп отырды. Бұл жерде олардың шығармашылық өресі қалыптасып, Омбы баспасөзінде олардың алғашқы шығармалары баспасөзде жарияланды. Жастар ұйымы «Бірлікте» талантты қазақ жастары өздерін саясаткерлер ретінде де танытты. Бұл кезеңде де Орынбор, Орал, Омбы гимназияларында ашылған қазақтарға арналған пансиондарды да жатқызуымызға болады. Атақты Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Е. Итбаев, Асылбек және Мұсылманбек Сейітовтер, Райымжан Марсеков және тағы да басқалар өздерінің саяси қызметін осы қаладан бастап дала өлкесінің әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайына маңызды әсер етті. 17 мамыр 1917 жыл деректер Омбыда білім алған қазақ жастарының үлкен дәрежеде білім алғанын, кейінірек олардан жауапты орындарда жұмыс істеп кәдірлі тұлғаға айналғандығы айтылады. Солардың бір-екеуін айтатын болсақ, Әлихан Бөкейхан – Алаш қозғалысының іргесін қалаушы, көрнекті мемлекет қайраткері, ғалым, аудармашы, азаттық жолындағы күрестің рухани басшысы. Әлихан Бөкейханның өмірі мен қызметі Омбы қаласымен тығыз байланысты [9]. 1894–1908 жылдары Омбы орман училищесінде оқытушы, Омбы коньс аударушылар басқармасында қызмет істейді. 1896 жылы Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің мүшелігіне өтеді. 1896–1901 жылдары Тобыл губерниясы экономикасын зерттеу экспедициясының, кейін Ф. А. Щербина экспедициясының құрамында болады. 1903 жылы С. П. Швецов Сібір экспедициясының құрамында болып қазақтың дәстүрлі шаруашылығының жай-күйіне арналған іргелі еңбегін жазады. 1905 жылдан бастап қазақ елінің тәуелсіздігі жолындағы саяси күрес ісіне белсене араласады. Петербурттiң заң университетiн алтын медальмен бiтiрген қазақтан шыққан тұңғыш құқық магистрі Жақып Ақбаев 1903–1906 жылдары

Омбы сот мекемелерінде қызмет еткен [10]. Айтпенев Мұқан өзінің өмірінің тең жартысын Омбы қаласында өткізіп Кеңес өкіметінің идеяларын жақтаушылардың бірі болды. Смағұл Сәдуақасов ірі мемлекет және саяси, мәдениет қайраткері. 25 жасында Қазақ елінің Халық ағарту комиссары болған асыл азамат пешенесіне жазылған 33 жыл ғана ғұмырында он бес жасынан Омбы өңіріндегі ауылдарда бала оқытып, 27 жасында Ташкенттегі қазақ педагогика институтының ректоры қызметтерін атқарып, мемлекеттік, қоғамдық қызметпен қоса әдеби-ғылыми шығармашылықпен айналысып азаматтық болмысы жарқырай танылған. Итбаев Ережеп Омбы сотында жұмыс істеп Алаш қозғалысының белсенді қатысушыларының бірі. Азаттық жолында құрбан болған Алаш көсемі Отыншы Әлжанұлының есімі де осы қаламен байланысты. Қайтсем де білім аламын деп келген Отыншы Омбының уездік училищесіне оқуға түседі. 1891 жылы қолына мұғалім деген қағазын алған Отыншы осы қалада қалуды ұйғарады. Ақмола облысының орталығы Омбы қаласында Отыншының он төрт жылғы өмірі өтті. Қайраткер қаладағы сот кеңселерінің маңайында қызмет етті. Облыстық сот әскери ведомствоға бағынғаннан кейін, ол әскери офицер де болған деп айта аламыз [11]. Қазақ зиялыларының Омбы бөліміндегі қызметтерінде, XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанға буржуазиялық қатынастардың енуі, ұлттық буржуазия мен интеллигенцияның қалыптаса бастауы, жалпыхалықтық ояну жағдайында ұлттық-мемлекеттік бірлік мәселесін айқындауға алғашқы іргетасын қалады.

Омбы қаласы «Үш жүз» партиясының құрылған жері екендігімен де белгілі ол жөнінде – Омбы кеңес депутаттарының органы болған «Революционная мысль» газеті: «Қазақ социалистік партиясы «Үш жүз» құрылды, ол өзінің орталық комитетін сайлады, тұрағы Омбы қаласы» – деп жазды [12]. Қазақ тарихында «Үш жүз» партиясы социалистік бағытта құрылған тұңғыш саяси партия ретінде орын алады. Ал оның көсемі Көлбай Төгісов қоғамдық-саяси қызметін, өмір жолын, публицистикалық шығармашылығын осы Омбы қаласымен байланыстырды. Омбы қаласы дала өлкесінің ағартушылық орталығы ретінде қазақ интеллигенциясының қалыптасуы мен дамуына, саяси күресте шындалуына маңызды әсер еткендігін атап өтуіміз керек. Сонау Шоқан Уәлихановтан бастап Омбыда білім алған Әлихан Бөкейханов, Кошке Кеменгеров, Мағжан Жұмабаев, Мұхан Айтпенев, Сәкен Сейфуллин, Асылбек және Мұсылманбек Сейітовтер, Айдархан Тұрлыбаев, Ахмет Әбдірахымұлы, Әділбек Майкөтов, Смағұл Қазыбекұлы, Смағұл Сәдуақасұлы, Мұхтар

Саматұлы, Сүлембек Байжанұлы, Бірмұхамед Айбасұлы, Асфандияр Шорманұлы, Ережеп Итпаев және тағы да басқаларды атауымызға болады. Омбыдағы оқу орындары қазақ интеллигенциясының рухани баюына ұлт-азаттық ауыр кезеңдерде революциялық күрес тұсында қазақ көшбасшыларының шығуына әсер етті [13]. Омбы қазақ халқының мәдениеті мен ғылымына, әдебиеті мен өнеріне ілгерінді әсер еткені белгілі. Ертис жағасындағы бұл қала ұлтымыздың талай біртума ұлдарының қанатын қатайтты. Осы қалада оқыған, бұл жерде қызмет істеген Алаш азаматтарын толық атап өту мүмкін емес. Тұтас алғанда Омбы қаласы көп уақыт бойы қазақтың дәстүрлі қоғамдық өмірі мен қазақ зиялы қауымының қалыптасуына өз әсерін тигізді. Қазаққа кесірін де тигізген, септігін де дарытқан Омбы қаласының Алаш қозғалысына байланысты кешегісі мен бүгіні, тарихи орны зерттеліп келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Из историй Омска. 1716-1917 годы. Указ. соч.-С.151-152.
- 2 Обзор Акмолинской области за 1901-1916 г. Ведомость №2.
- 3 Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897, Акмолинская область. Том 30. СПб.1904.
- 4 Омск в панораме веков. Омбы, 1999, 159-б.
- 5 Весть Омск, Справочник. Омбы, 1911, 16-б.
- 6 Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы 77-бет
- 7 Көлбай Төгісов. Шығ. Жинақ. Алматы, 2003ж. 30-31-б.
- 8 Омбы облысының мемлекеттік архиві 3-қор, 7-тізбе, 11296-іс
- 9 Қойгелдиев М.К. Алаш қозғалысы, Алматы; Санат, 1995 65 бет
- 10 М.Құлмұхамед «Алаш бағдарламасы: қиянат пен ақиқат» Алматы, 2000 92-93бет
- 11 Қ.Кеменгеров «Омбыда оқыған қазақтар» Петропавл 2010, 17-19 бет
- 12 Ясперс К. Смысл и назначение истории.-М.: Республика, 1994.-527с.-С.28.
- 13 Ә.Бөкейханов Таңдамалы, Алматы, 1995 31-бет. Қазақ энциклопедиясы.

САЯСИ ЖҮЙЕ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

ШАМШИНОВА Г. Ж.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЕЛЬМУРАТОВ Г. Ж.
с.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Ғылымға «саяси жүйе» терминінің енгізілуі саясатты зерттеуде институттардың құрылымын формальды түрде анализдаудан олардың қарым-қатынастарын түсіну мен жалпы алғанда саясаттың жеке сала ретінде қарастыруға көшуді білдірді. Үдірістерге аударылған назардың құрылымға көрсетілген назарға қарама-қайшы болуы жүйенің тұрақтылығы мен өзгергіштігіне әсер ететін факторларды айқындауға мүмкіндік берді.

Жүйелер теориясы әлеуметтік ғылымда басым болған, экстремалды эмпиризмге, саяси өмірдің жекелеген элементтерінің «сплит» тәжірибесіне қатысты реакция ретінде пайда болды. Алғаш рет жүйелер туралы теория биология ілімінде XX ғасырдың 20-жылдарында көрініс тапты. Осы жүйелік тәсіл қоғамдық ғылымдарда қолданылғанға дейін онжылдақтар өтуі тиіс еді. Әлеуметтануға жүйелік тәсілдің енгізілуі Талкотт Парсонс есімімен тығыз байланысты.

Саясаттануға жүйелі тәсілді америкалық саясаттанушысы Д. Истон енгізді. Ол өзінің «Саяси өмірдің жүйелік анализі» сынды еңбектерінде ол саяси жүйенің өзін-өзі сақтау үшін қажетті жағдайларды қарастырып, оның 4 категорияларын анализдаған:

- Саяси жүйе;
- Саяси жүйені қоршаған орта;
- Саяси жүйенің реакцияшылдығы;
- Қайта байланыс қарқыны.

Парсонстың кейбір құрылымдық-функционалды тәсілдерін қолдана отырып, Истон «қоршаған ортаға және оның әсерлеріне негізделген жүйе» түсінігін негізге ала отырып, саяси өмірдің жүйелік анализін тұжырымдады. Осындай анализдың тұжырымдамасы бойынша жүйені аман сақтап қалу үшін оның реакциялық қабілеті жоғарғы деңгейде болу қажет.

Саяси жүйенің қоршаған орта арасындағы қарым-қатынас пен алмасу «шығыс - кіріс» принципі арқылы жүзеге асады. Бұл принцип қоршаған ортамен, өзге қоғам мүшелерімен байланысқа түсуге жол ашады. «Кіріс» арқылы саяси жүйеге әсер ететін арналар, ал «шығыс» арқылы жүйенің қоршаған ортаға кері

әсерін тигізуі жүзеге асырылады. Д.Истон «шығыстың» екі түрін ажыратады: талап қою мен қолдау көрсету. Талап қою – бұл билік органдарына қаратырылған қалаған немесе қаланбаған қоғамдағы құндылықтарды бөлу туралы пікір. Оған, мысалға алғанда, еңбекақыны көбейту туралы талаптар, әлеуметтік салаға бөлінетін қаржыны ұлғайту жөніндегі шарттар, және т.б. жатады. Истонның пайымдауынша, осыған ұқсас талаптар мемлекеттің саяси жүйесінің әлсіреуіне әкеліп соқтырады. Жүргізіліп отырған саясатты қолдау, керісінше, саяси жүйенің күшеюін білдіреді. Саясатты қолдауды білдірудің сипаттамаларына салықты уақтылы төлеу, әскери парызынды өтеу, мемлекеттік институттарды құрметтеу, саяси тәртіпті қолдауға бағытталған іс-шараларды өткізу, патриоттық сезімдерді білдіру және т.б. жатады [1, 98 б.].

Саяси жүйе қоршаған ортаға қатысы бар бірқатар функцияларды атқарады: мақсаттарды, белестерді айқындау, қоғам жұмысын реттеуге бағытталған бағдарламаларды жүзеге асыру, алға қойылған мақсаттарды іске асыруды қол жеткізу үшін ресурстарды жұмылдыру, ортақ мақсат пен құндылықтар насихаттау арқылы қоғамның барлық мүшелерін интеграциялау және т.б. Демек, саяси жүйе тек қана сақтау, өзгерту және бейімделу қызметтерін атқаратын элемент ретінде ғана емес, белгілі-бір функцияларды іске асыратын құрылымдарды байланыстыратын институт ретінде қарастырыла алады [2, 65 б.].

Саяси жүйенің оның атқаратын қызметтері тұрғысынан зерттелуі функционализмнің анализдеудің бір әдісі ретінде қарастырылуына негіз болды. Функционализмнің дамуына айтарлықтай үлес қосқан америкалық саясаттанушы Г. Алмонд болып табылады. Ол XX ғасырдың 50-60 жылдарында дамып отырған елдерге еуропалық саяси жүйе үлгісінің енгізу тәжірибесінің негативті жақтарын зерттеуге алған. Батысқа қарағанда, өзгеше әлеуметтік-экономикалық және мәдени-діни ортаға енгізілгеннен кейін саяси институттар өздерінің көптеген функцияларын жүзеге асыра алмады, қоғамның тұрақты дамуына қол жеткізе алмады. Осыған ұқсас тәжірибелердің анализіне негізделі отырып, Г. Алмонд бастаған бір топ ғалымдар зерттеудің салыстырмалы түрін дамытуға көп үлес қосты. Өртүрлі саяси жүйелерді зерттей отырып, эффективті түрде әлеуметтік дамуға кепілдік беретін негізгі функцияларды анықтау маңызды мәселе болатын.

Саяси жүйелердің салыстырмалы анализі формальды институттарды зерттеуден саяси мінез-құлықтың нақты көріністерін

қарастыруына әкелетіні айқын еді. Осыдан шыға отырып, Г. Алмонд саяси жүйені тек қана билік етуші институттар арқылы емес, саяси аспектіде қарастырылатын түгелдей дерлік құрылымдар арқылы жүзеге асырылатын, рөлдер мен олардың қарым-қатынастарының тұтастығы ретінде қарастырды. Осылайша, ол құрылым түсінігі ретінде бір-бірімен тығыз байланысқан рөлдердің тұтастығын келтіріп өткен.

Д. Истонның «қоршаған ортаға енгізілген, қоршаған ортамен түрлі байланысқа түскен және рөл тұрғысынан айырбасқа негізделген жүйе» туралы ойына негізделе отырып, Г. Алмонд саяси жүйе үш функцияны эффектісі түрде жүзеге асыруы тиіс:

- Сыртқы ортамен қарым-қатынасты іске асыру функциясы;
- Саяси жүйенің ішкі қарым-қатынасын реттеу функциясы;
- Жүйені сақтау және бейімдеу функциясы [3, 180 – 186 б.].

Дамыған елдердің ақпараттық технологияларға өтуі, қоғамның барлық өмір сүру салаларына компьютерлік техникалардың жаппай енгізілуі әлеуметтік жүйелердің анализінде механикалық модельдердің қолдануына үлкен үлес қосқаны сөзсіз. Өзінің 1963 жылы жарық көрген «Басқару нервтері: саяси коммуникация мен бақылау» атты еңбегінде саяси жүйені ақпараттық-кибернетикалық модель ретінде бірінші болып қарастырған америкалық саясаттанушы К. Дойч болып табылады. Ол саяси жүйені «коммуникациялық әдіс» концепциясы, коммуникация мен ақпараттық ағымдар желісі ретінде зерттеген. К. Дойч саясатты билік ету мен алға қойылған мақсаттарды жүзеге асыру үшін халықтың бар күш-жігерін жұмылдыру үрдісі тұрғысында түсінген. Саяси жүйе мақсаттарды құрастыру, оларды түзеу сынды функцияларды қоғамның осы мақсаттарға көзқарасының жағдайы, мақсатқа қол жеткізуге қалған арақашықтық пен алдыңғы іс-әрекеттердің нәтижесі туралы ақпаратты негізге ала отырып, жүзеге асырады.

Осыдан келе отырып, саяси жүйелердің функцияларын жүзеге асырылуы сыртқы ортадан түсетін ақпараттың көлемі мен сапасынан және саяси жүйенің өзінің қозғалысы жөніндегі ақпараттан тәуелділігі айқындалады. Аталып өткен ақпараттардың осы екі түріне негізделе отырып, саяси шешімдер қабылданады. К. Дойч келтірген саяси жүйенің функцияларының моделінің бөлшектеріне үңілмей-ақ, саяси жүйе әлеуметтік жүйенің өміріндегі ақпараттың орын алатын рөлдің негізінде құрылғанын айқындай аламыз. Коммуникациялық жүйенің бұтақталуы байқалатын шарттарда ақпарат «басқарудың нервтері» болып табылады. Басқару

нервтерінің іс-әрекеті биліктің эффективтілігін анықтайды. Бірақ ол ақпаратты беру үрдісіне «үстінен астына» және керісінше ықпал ететін басқа айнымалылардың мәнін ескермейді. Мысалға алғанда, саяси күш-жігер де, идеологиялық қалаулар да ақпараттың іріктелуіне, ақпаратты шешім қабылдайтын орталықтарға жеткізу әдістеріне ықпал ете алады.

Саяси жүйелерді интерпретациялаудың өзгеше құрылымдық-функционалды тәсілін 40 жыл бойы, 1950-1990 жылдар аралығында, өзінің жұмыстарының біртұтас циклінде қолданысқа алған америкалық саясаттанушы Г. Алмонд болып табылады. Г. Алмонд макро- және микротәсілдерді және саясатқа қатысты концепцияларды біріктірудің масштабты және амбициозды әрекетін қолға алады. Бір жақтан, Г. Алмонд, Д. Истон секілді Т. Парсонс, А. Радклифф-Браун, Б. Малиновскийлардың идеяларының әсер етуінен, ішінаралық және халықаралық тіршілік ортасына енгізілген макрополитикалық жүйенің тіршілік ету болжамына негіздеген. Басқа жағынан, ол макромодельге белгілі плюралистермен (А. Бептли, Д. Трумэн және т.б.) әзірленген партиялар мен топтық бірлестіктердің іс-әрекеті, саяси әлеуметтендіру мен азаматтарды жұмылдыру сынды микроқұрылыстарды енгізуге тырысады.

Г. Алмонд өзінің саяси жүйелердің моделінде макрожүйенің бірқатар функциялардың тобын жүйелік ұйымға оның элементтері ретінде енгізілген, жекеленген институттар, топтар, тіпті жеке индивидтермен біріктіре отырып, аналитиканың үш деңгейін (немесе бөлшектерін) айқындайды:

1 Бірінші деңгей – бұл «кіріспен», яғни сыртқы немесе ішкі ортаның саяси жүйеге көрсетілетін әсерімен тығыз байланысты, «үрдіс деңгейі» (process functions). Бұл деңгей саяси жүйе саяси институттар арқылы, кейбір жағдайларда динамикалық, рәсімдік жолмен өзінің функцияларын жүзеге асырған кезде көрініс табады. Оған: мүдделерді белгілеу (топтық бірлестіктер), мүдделерді біріктіру (партиялар), саяси бағытты қалыптастыру (парламент), саясатты жүзеге асыру (атқарушы билік), арбитраж (сот органдары) жатады.

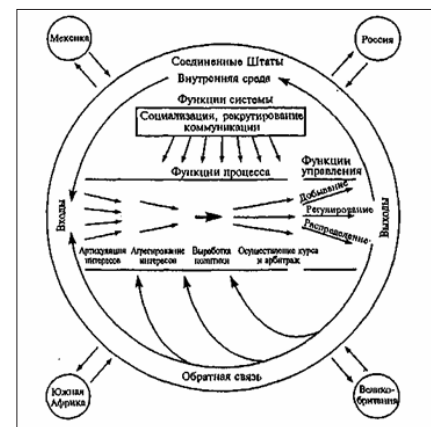
Әлеуметтік қоғамның институттық жүйелермен байланысқа түсуі, осылайша, саяси үдірістің динамикасын қалыптастырады. Г. Алмондтың осы деңгейінде мемлекеттік органдардың шешімдері мен іс-әрекеттеріне байланысты индивидтер мен топтардың мүдделерінің «конверсиялануы» байқалады [2, 65 б.].

2 Екінші деңгей, «жүйелер деңгейінде» (system functions), қоғамның саяси жүйеге бейімделу үдірісі жүзеге асады. Бұл

үдірістен саяси жүйенің тұрақты көбеюі немесе керісінше түбегейлі өзгерістің перспективалары тәуелді болып келеді. Біріншіден, бұл шіркеу, мектеп және отбасы сынды әлеуметтік институттармен тығыз байланысқан, саяси жүйенің стандарттары мен құндылықтарына белгілі-бір индивидтерін әлеуметтендіру функциясы болып табылады. Екіншіден, бұл саяси жүйенің жақтастары немесе қарсыластарын, саяси өмірмен профессионалды түрде байланысқан тұлғаларды қоса отырып, белсенді немесе пассивті азаматтарды жұмылдыру функциясы. Үшіншіден, бұл БАҚ-тың ақпараттық, насихаттаушылық және манипуляциялық жұмысы арқылы жүзеге асатын, саяси коммуникация функциясы. Өтпелі кезеңде бұрынғы саяси жүйе жеткілікті әлеуметтенуді, жұмысқа орналасуды, жұмылдыруды және тиімді насихаттауды қамтамасыз ете алмайтын ескі институттардың дисфункционалды сипаты нәтижесінде құлдырауы жүзеге асырылуы мүмкін [2, 66 б.].

3 Қорытындылаушы үшінші функцияда, «басқару функциясында» (policy functions), мен тығыз байланысты циклдің ең соңғы тапсырмалары жүзеге асырылады: 1) бұл елдегі салық жинаумен байланысты, олардың «өндірісі» (немесе дамуы); 2) қоғамның ұжымдық ресурстарының құрылымдық реттелуі (бір әлеуметтік саладан және экономиканың белгілі-бір салаларынан екіншісіне көшу); 3) қоғамның ұжымдық ресурстарын қамтамасыз ету (әлеуметтік жәрдемақылар мен зейнетақыларды бөлу, экономикалық іс-шараларды ұйымдастыру және т.с.с.). Әрі қарай, басқарушы, яғни саяси жүйенің тұрақтылығын нығайтатын немесе әлсірететін «басқару деңгейінің» іс-әрекеттерінің нәтижесі, қоғам ресурстарының ретке келтіруі әлеуметтік ортаға өзгерістер әкелетіні сөзсіз. Сол себепті, кері байланыстың көмегімен, Д. Истон көрсеткен модельдегідей, бұл «цикл» тұйықталады [2, 65-66 б.].

Осы аталып өткен анализдердің негізінде Г. Алмонд саяси жүйенің моделін (сурет-1) құрастырады.

Сурет 1 – Г. Алмонд ұсынған саяси жүйе моделі

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Рахымбаева А.С. Саясаттану. Астана: «Фолиант», 2006 – 216 б.
- 2 Жамбылов Д. Саясаттану. Алматы: «Жеті жарғы», 2008 – 279 б.
- 3 Әбсаттаров Р. Саясаттану негіздері: 2 томдық оқу құралы. Алматы: «Қарасай». – 1-том – 2011 – 423 б.

ҰЛЫ ДАЛА ӨРКЕНИЕТІ МЕН РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

ЫБЫРАЙ А. Ж., НҰРБОЛАТОВА А. Н.

Т-11 тобы, Тарих факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

ТАЛҒАТБЕК М. О.

тарих магистрі, оқытушы, ғылыми жетекші, «Қазақстан тарихы» кафедрасы
ДҮКЕНБАЕВА З. О.

т.ғ.д., профессор, ғылыми жетекші

*Бестөбе басың биік, бауырың жазық,
Туған жерде көз тартқан алтын қазық
Жабырқатса жаныңды мазасыз ой,
Самал лебін алады лезде жазып.
Еркелеп қырқасында күн күледі,
Молдір шық алақанға төгіледі.
Бұрқырап жусаны мен жуа исі.*

Қаққызар таңдайыңды бүлдіргені – деп, талай сұңғыла алыптардың жыр арқауы болған туған жер – адам өмірінде киелі орын алады. Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, бауырында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекені, талай жанның өмірбақи тұратын өлкесі. Осы орайда, Алаш қайраткері Жүсіпбек Аймауытовтың: «Туған жердің қымбатын ғылым іздеп, кітап қарап сарылып, көзінің майын тауысқан, көшенің шаңын көп жұтқан шәкірт білмесе, кім біледі? Ыстық қой, шіркін туған жер!» деген сөзі есіме түседі [1, 13–14 б.].

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қазіргі Қазақстанның басты рухани құндылықтары айқын көрініс тапқан. Бұл – мақала ғана емес, мазмұны терең, ауқымы өте кең, ұлт руханиятын ХХІ ғасыр биігіне көтеретін рухани жаңғыру бағдарламасы деуге болады. Елбасы ғылым, білім, мәдениет пен тарихты тұтастай қамтитын ұлттық рухани жаңғыру бағдарламасын халық назарына ұсынды және ХХІ ғасырдағы жаңа ұлттың, жаңа қазақтың феноменін анықтап берді. Әрі, осы жаңа дәуірдегі ұлттың рухани жаңғыруы жолының алты бағдарын белгілеп, ұсынған.

Елбасының мақсаты – ұлттың ұлы мұраты. Ол – Ұлы Дала елінің бойында белгілі тарихи себептермен қалғып кеткен прагматизмді ояту арқылы, ұлттық қоғамдық ойға сілкініс әкелу, тәуелсіз елдің санасы мен ағзасын отаршылдық, кембағалдық,

бойкүйездік комплекстерінен тұтастай арылту. Мемлекет басшысы қазақтың ежелгі «дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» қағидасын мықтап ұстануға шақырады: «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек». Мемлекет басшысы нұсқап отырған ұлттық бірегейлікті сақтай отырып, заман ағымына қарай оның сипаттарын өзгерту, «білім культін» қалыптастыру, мемлекет пен қоғамды революциялық емес, эволюциялық жолмен дамыту, ең бастысы, сананың ашықтығын, яғни әлемдік озық жаңалықтарға, ғылым-білімге құшақты айқара ашу идеялары ұлттың рухани-мәдени қалыбы болмақ. Әрі жаңа дәуір сынақтарын бәсекелік қабілеті ерекше ел ғана өңсере алады [2, 2]. Осы тұрғыда, Елбасының мемлекет пен қоғам алдына қойып отырған нақты міндеттері рухани саладағы түбегейлі реформалардың бастауына айналарына күмән жоқ. Латын әліпбиіне көшу – Мәңгілік Елдің рухани жаңғыруының басы болса, «Туған жер» бағдарламасы жаңа ғасырдағы әлемдік, өңірлік, ішкі-сыртқы тәуекелдерге қарсы тұра алатын отаншылдық тәрбиенің, ұлтжандылықтың кепілі болмақ. Сондай-ақ, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы жалпыұлттық қасиетті орындарды және аса қастерлі жерлерді сақтауға, әрі елдегі туристік инфрақұрылымды дамытуға мүмкіндік береді. «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыру Қазақстанды өз шығармашылығы арқылы дүние жүзіне танытатын көптеген таланттарға жол ашады.

«Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы бүгінгі замандастарымыздың түрлі салалардағы жетістіктерін дәріптеуді қамтамасыз етеді және жастарды адамгершілікке тәрбиелеудің жарқын үлгісі болады. Бұл тапсырмалар мемлекеттің және азаматтық қоғамның барлық идеологиялық жұмысының орта мерзімді перспективадағы негізі болады. Сондай-ақ, Елбасы өз мақаласында қазіргі жаһандану заманында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу, өркениеттің жақсысын алып, жаманынан жирену жөнінде өте құнды пікірлер айтты. Ендігі міндет – осы айтылғандарды іске асыру жолында аянбай еңбек ету. Ұлттық жаңғыру, туған жер тұтастығы мен ел болашағының негізі.

Көшпелілердің киелі мекеніндегі жүзеге асып жатқан «Туған жер» бағдарламасына еліміз деген әр азамат аянбай қызмет ету

керек. Әр адам өз туған жерінің, елінің тарихын жетік білу керек. Осы мақсатта, мен өз туған жерімді, талай ақындардың жырына арқау болған жер жәннәті Жетісуым туралы баяндамақпын.

Ақ бас шыңдар басынан тастан-тасқа секіріп сарқырай аққан өзендер, қыз жанарындай мөлдіреген көлдер мен бау-бақшалы Жетісу жері өзінің сұлу табиғатымен тартымды. Қасиетті Жетісу жерінің қойнауы да тарихқа тұнып тұр.

Жер жанатын иемденген Алматы облысында мәдени және тарихи түрлі ескерткіштердің көп болуына байланысты туризмнің дамуына қолайлы жерлердің бірі. Жетісу жерінен небір тарихи ескерткіштерді көруге болады. Алматының жанында тарих және мәдениет ескерткіштерінің ертеден қалған бірқатары бар. Бұл бірінші көп санаттағы және түрлі образдағы сәулет ескерткіштері: Іле қорғандары және сақтардың алтын бұйымдары, Ұлы Жібек жолындағы ортағасырлық қалалар және қола дәуіріндегі таулы суреттері (петроглифтер). Жетісу аймағындағы ежелгі адамдардың іздері тұрақ немес еңбектік тасты бұйымдары ретінде сақталған. Мекеннің қоныстануы бірнеше жүзжылдыққа созылған. Бұл малшылар тайпасы ауа райының жылынуымен қонысты тау бөктеріне аударып, одан кейін Тянь-Шань тауларына орын ауыстырғандары белгілі болып отыр. Жетісуда қола дәуірінің бірнеше тарихи қоныстары қазылған. Бұл балшық қоспасымен тастан жасалған жердегі қабырғалар тереңдігі 1-2 метр шым үйлер және жер кепелер. Осындай қазбаларды Түрген шатқалындағы Асы жерінде (XII–X ғ.ғ.) және Көксу өзенінің бойындағы (X–IX ғ.ғ.) Құйған және Талапты қоныстарынан көре аламыз. Жетісудағы ерте темір дәуіріндегі ең ірі қоныстар Шарын-Сары-Тоғай өзенінің бойында жатыр. Бұл аймақта шойын қазанның, түрлі ыдыстар, құмыраның, сонымен қатар еңбектің тас құралдарының түр-түрі табылған. Ең бағалы көне ескерткіштердің бірі Тамғалы шатқалы Алматы қаласынан солтүстік-батысқа қарай 180 шақырым жерде орналасқан. Тамғалыда түрлі жануарларды, құдайларды суреттейтін 4500 петроглифтер бейнеленген. Тамғалы аса құнды адамзат мұрасы ретінде ЮНЕСКО тізіміне енгізілді, мемлекеттің қорғауында. Шатқал шыңдары б. э.д. XIV–XIII ғ.ғ. құрылған ежелгі түрік және Сақ қола дәуірінің петроглифтерін біздің заманға жеткізген өте сирек кездесетін мұра. Суреттер шыңдардың бетінде орналасқандықтан оларды бірден оңай көруге болады. Ежелгі суретшілер түрлі жануарлардың, аңды аулау көрінісін, мифологиялық сюжеттерді тасқа қашап қалдырған.

Петроглифтерден көне тарих туралы маңызды ақпараттар аламыз. Бұл өзіндік белгілі бір тарихи жүйе, ескерткіштер ашық аспан астында орналасқан [3, 20].

Алматы –Талдықорған тас жолының 110 шақырымында Қербұлақ ауылына дейін 13 шақырым қашықтықта Тамғалытас (Жазылған тастар) шатқалы Іле өзенімен қиылысқан жерде жатыр. Бұл жерде будда құдайлардың бейнелері қашалған тастарды көруге болады. Бұл мекенге буддизмді миссионерлер әкелгенге ұқсайды. Шатқалдың шыңында қызыл тас укесегі бар, оның биіктігі екі қабатты үймен тең. Онда үш түрлі фигуралар: түрлі діни, йогтар, тең төрт қолды Будда суреттелген. Будданың айналасында тағы екі құдайдың бейнесі берілген. Үш басты құдайдың шығыс жақ тұсында тік кесегеде айдаһарлар ханы бейнеленген. Ойжайлау шатқалы солтүстігінде Қордай орында, Кіндіктас тауларында Отар бекетінен батысқа қарай 40 шақырым жерде орналасқан. Ол теңізден 1200 км биіктіктегі кішкене шектелген шоқылары бар таулы аймақ. Ежелгі өзендермен, далаларымен қиылысады. Сол жағалаудағы солтүстік-батыс бөлігіндегі шатқалдарда, шыңдарда петроглифтер қашалған. Түрік уақытының композициясы бар. Бұнда екі салт аттылар бейнесі суреттеледі. Ешкіөлмес жотасы Жетісу Алатауының батыс бөлігінде Талдықорған қаласынан 30 шақырым қашықтықта орналасқан. Жотаның солтүстік жағынан жазық далаға көтеріліп, оңтүстік жағынан Жетісу-Көксу сулы өзендердің бір саласына құяды. Ешкіөлмес жотасы және оң жағалуы Көксу өзенінің арасындағы жолында көптеген қола және ортағасыр дәуіріне дейінгі археологиялық ескерткіштер сақталған. Аймақта ерте темір дәуірінің қабірлері көптеп кездеседі. Осы уақытта Жетісу аймағында сақ тайпалары қоныстанған еді. Көптеген сақ-көшпенділер қорғандары өзінің мөлшерімен таң қалдырады, олардың диаметрі шамамен 100 метр. Үлкен қорғандарды патшалық деп аталады. Қорғандардың көбі ежелден тоналып, ішіндегі асыл заттар ұрланған болатын. Есік қаласының маңында бірнеше белгілі қорғандар сақталған. Ежелгі қорғандардан жерленген адамдар сүйектері мен бірнеше жүз алтын бұйымдар табылды. Бесшатыр қорғандары көңіл аударарлық. Алтын-Емел ұлттық саябағында бір жерде 31 қорған орналасқан. Ең үлкені – диаметрі 108 метр, биіктігі 17 метр. Қорғандар тігінен және ендігінен орнатылған жеті тас топтамасымен тұйықталған. Жалпы Жетісу жерінде мұндай қорғандар мен қазба тарихи ескерткіштер өте көп. Әрине бұған қызыға қараушылардың саны да жылдан жылға артып келеді. Археолог, тарихшы мамандар ғана емес, шетелдік

туристер осы ескерткіштерді көруге жиі келеді. Сондықтан аймақта бұл бағытта туризмды дамыту әлеуеті өте зорараз, Түркістан, Отырар ежелгі қалаларын басып өтетін Ұлы Жібек жолы бойынша саяхат өте қызықты болып келеді. Жетісуда ең ірі Қоялық қаласының қалдықтары қазіргі Қойлық ауылы маңында сақталған. Қаланың құрылыс қалдықтары биіктігі 5-тен 10 метрге дейін және ұзындығы бірнеше шақырымға дейін жетеді. Шығыс Жетісу қалаларының жоспарлануы мен құрылысы Батыстан ерекшеленеді. Шығыс Жетісу қалашықтарында қамалдар жоқ, болса да мөлшерімен кіші болады. VII ғасырдан бастап Жетісу қалалары салына басталып, олардың көбі X ғасырдан XIII ғасырға дейін салынды. Ортағасырлық қалалар керуен жолдарының бойында пайда болған. Бүгінгі күнге дейін Ұлы Жібек жолының бөліктері сақталды. Мысалы, Тараз қаласынан Құлан ауылына дейін, одан кейін Шу өзенінен Шу даласына дейін созылады. Шу өзенінің даласынан шығыс Жетісуға Қастек асуы арқылы жоғарыда орналасқан Қастек қалашығына дейін созылады. Бұл Ұлы Жібек жолының өз кезінде қаншалықты құнды, заманында зор рөл атқарғанын көрсетеді. Оның бәріне осы жолдармен жүріп көз жеткізуге болады.

Алматы облысының жері ежелден Сақ, Үйсін, Қаңлы тайпаларының мекендегені бәрімізге белгілі. Осы біздің аймақтан яғни Панфилов ауданына қарасты Басғұншы ауылынан үйсін дәуіріне жататын бірнеше бұйымдар табылған. Ол бұйымдарды іздестіріп жинаған ауданға белгілі тарихшы, білім беру ісінің үздігі Молот Мұсаұлы Солтанаев өзінің «Ескерусіз жатқан елеусіз ескерткіштер немесе кейбір атауларды жаңаша пайымдау» атты еңбегінде Шығу (Қызылаңғар) қаласы туралы: «Меніңше, үйсіндердің Қызылаңғар қаласы, ел-жұрт ежелден-ақ мындаған жылдардан бері мекендеп келе жатқан көне қоныстың орнында бой көтерген қала. Чигу, Чигучень, Қызылаңғар – атаулы қалалардың орны Жаркент аймағындағы Қорғас өзенінің тау аңғарынан шығып орта тұсында орналасқан Басғұншы ауылының маңайы дей келе оған біршама дәлелдер келтіреді. Соның бірі, Басғұншы ауылынан 20 шақырымдай жердегі Шежін атауымен байланыстылығы. Себебі, Қытай деректерінен ұққанымыздай – Хань әулетінің билеушісі үйсін күнбиі Елжауға өзінің туысқаны Жанду Уаңның қызы Шижүн ханшаны үлде мен бүлдеге орап ұзатқаны. Мұндағы Шежін аймағының атауы қытайдың Чижүн (Сюньзюнь) ханшайымының атымен түбірлес, мағынасы бір, тек айтылуы ғана бөлек екендігінде. Қазіргі Жаркент аймағындағы Шежін ауылы Чижүн ханшайымының қонысы болған жер дей келіп, одан әріге ғұндарға қатысты

деректерге ойысады, мәселен: ...Ғұн тәңірқұтының ұлы даладағы үстемдігін біржолата құртуға кіріскен Хань патшалығының қалың әскері б.д.д. 71 жылы ғұндардың жеріне басып кіріп, қантөгіс ұрыс жүргізіп, аяусыз қырғынға ұшыратады. Нәтижесінде, Хань патшалығына бағынғысы келмеген солтүстік ғұндардың Тәңірқұты (Чжичжи қазақша Шөже) батысқа қарай ығысқан. Ол қаңлылармен одақтасып б.д.д. 44 жылы үйсін еліне шабуыл жасап, астанасы Чигу (Қызылаңғарды) қаласын басып алып б.д.д. 44-33 жылдары билік жүргізгендігін осы «Басғұншы» атауының өзі-ақ дәлелдеп тұр» деп, сөзін аяқтайды. Мұндағы «Бас» сөзі – бас, бастаушы, басты адам, ал, «күн» күн, ғұн – сөздері ғұн тайпасын мензейді, «шы», «шак» – сөздері, ел, жұрт деген ұғымды білдіреді. (Ежелгі дәуір әдебиеті, Алматы 1991ж. 13-14 беттер, Қ.Салғараұлы Көмбе. Алматы 1989 ж. 20-бет) Әрине, бұл әлі де түпкілікті, жан-жақты зерттеуді қажет ететін дүние екендігі даусыз. Бұдан басқа да көптеген көне заманға тән заттар табылуда 2014 жылдың 7 сәуірінде Басқұншы ауылының тұрғыны Исинтаев Токтасын ата өзіне тиісті жер телімінен көне тас құралдар тауып алған. Тас құралдар табылған жер көне қаланың орны. Табылған заттардың бірі ұзындығы 45–46, ені 8–9 сантиметрлік дән үгіткіш. Егіншілікпен айналысқан адамдардың негізгі құралдары болуы керек. Шағын ғана бір қолмен ұстап кен үгітетін екі тас келсап (балға, және кішкентай шағын ұсақ заттарды үгітуге пайдаланылатын) тас құрал егіншілікпен айналысқан адамдардың негізгі құралдары. Токтасын қарияның айтуы бойынша осы жерден тастан ойып жасаған тостаған және ұзындығы – 50–60 см, ені – 20–25 см болатын тастан ойып жасаған астау табылған. Шамасы үйсіндер кен орнынан алынған қоспаларды тас астауға салып ұсақтап үгітіп, содан кейін қорытқан болуы керек.

Академик, археолог Ә.Марғұлан Бегазы – Дәндібай мәдениетін зерттегенде сол жерден табылған тас балғалар мен бұлардың да көлемі бірдей балғалар немесе келсаптар біздің даламызды мекендеген ежелгі бабаларымыз кен өндіру ісін кеңінен жүргізгені көрінеді. Бұл жер Үйсіндердің көне жұртының орны, яғни тұрағы болғандықтан осы жерден қыштан, қайрақ тастан жасалған үлкен шылапшынға (Токтасын ақсақал «ежіре» - дейді) ұқсас затты жер жырттып жүрген трактор басып сындырып кеткен. Төменгі Басғұншы ауылынан табылған тастан қашап жасалған кен үгітетін астаудың тұғыры болуы бек мүмкін. Сынықтары шашылып, сол орында қалған. Тағы бір қызықты жәдігердің бірі - ұзындығы 60 – 70 см жебе. Үйсін жауынгерлерінің сол заманда қолдан соққан

ұштарды жебенің ұшына орнатып жауына жасындай жарқылдата заулата тартқаны білінеді. Шірімей жатқандығына қарағанда қоладан соғылған болуы керек. Жебенің мындаған жылдар топырақ астында жатуы оның күнгірттеніп кетуіне ықпал еткен. Ұшын тазалап жібергенде жарқырап шыға келген. Осы жерден егістік алқабынан ер тұрман табылған және оны тапқан кісі де осы қария. Шағын ғана ердің екі қапталы, қасы, артқы қасы (көттігі) бөлек шабылып жасалған, қаттылығына қарағанда осы өңірде көп өсетін жидеден шауып жасалған болуы керек. Алдыңғы қасына түгелдей қалақша темірден қапсырма жүргізген, оны екі қапталымен жалғастыра отырып құйысқандыққа дейін шегендеп апарған. Құйысқанды бекітетін жерге айналсоқ жасап айылбас орнатқан, оны темірден соққан. Шамасы ерді қыз балаға арнап жасатқан болуы керек, себебі, қас бетімен, ердің екі жақтауына жалтырауық тастардан көз салған. Ердің қасының басына жасалған жылы 1913 жыл деп жазылған және жасаған шебердің аты болуы керек, арапша жазу бар. Мұндай көне жәдігерлер Басғұншы ауылының орны мен батысындағы қырат үстіндегі Көкжазықтан көптеп табылады. Көкжазықты орналасқан үйсін обаларын зерртеу барысында үлкен кара тас назар аудартады. Кезінде колхоз басшылары егіс көлемін ұлғайту мақсатында обалардың арасындағы бос алаңқайларды жыртқызып, егін егіп тастаған жерде жатыр екен. Бетін жартылай топырақ жауып қалыпты. Тазалап жіберіп суретке түсіріп алдық. Қара тас бетіндегі көне жазулардың ежелгі аңшылардың аң аулау мезеттері қашалған. Осы ауылда тұратын мектеп оқушысы да көне жәдігерлер тапқан. Қыштан жасалған шағын көзенің биіктігі 12 см, бүйірі қысыңқы, ернеуінің ені 12 см. Бастапқыда бүйірінде тұтқасы болған, бірақ сынып түсіп қалыпты. Үй тұрмысында, сүт, көже қайнатуға пайдаланған болуы керек түбі мен бүйірі күйеден көрінбейді. Сол сияқты үлкен кен үгітетін тас астаудың түбін тауыпты. Үстінгі бөлігі сынып түсіп қалған.

Ендігі бір көптеген археологтар мен тарихшылардың көңілін аударатын ескерткіш үйсін суретшісінің тасқа қашап (шекіп) салған бейнесі. Үлкен адамның алақанындай қалақша тастың шеттері дөңгелендіріліп кертілген. (Нұрсағат Әлібаевтың айтуынша «коржик» (тәтті тоқаш) нан). Тастың сәл дөңестеу бетіне үйсін суретшісі, үйсін яки ғұн жауынгерінің бейнесін салған. Басына тәж киген патша немесе қолбасшы жауынгер болуы мүмкін, қолында қылышы, бір қолында найзасы бар салт атты жауынгер сұлбасы бедерленген. Жауынгердің астындағы атының төбелігіне де тәж

кигізілген. Соған қарағанда ұлы қолбасшының немесе жауынгер патшаның бейнесі көрінеді. Салт атты батырдың суретінің айналасынан күн сәулесінің шапағы таралғаны келтірілген. Табылған заттардың барлығы шамамен б.з.д III ғ – б.з. III ғ осы араны мекендеген Үйсін мемлекетінің бас қаласының орны Басғұншы екендігін көрсетеді [4, 11-12]. Басғұншы ауылы орналасқан (Шығу – Қызыл Аңғар қаласының орны) мекеннің астыңғы қатпарында қазақ халқының қалыптасуының негізгі ұйытқысы болған ұлы үйсіндердің, біздің бабаларымыздың тіршілігінен дерек беретін қаншама жәдігер жатыр десеңізші.

Осы мақаланы жазу барысында және тасқа түскен жауынгердің салтанатты киінген сұсты бейнесіне қарай отырып ежелгі қытай жазбаларында «Үйсіндер жауынгер халық» деп мойындаған сөзді тағы да бір есімізге түсіреді.

Бұл мақаланы жазудағы басты мақсатым көшпелілердің мекені болған, жер жәннәті Жетісудың сырға толы Басқұншыдан басқа қаншама тарихи-мәдени жерлерін мақтанышпен дәріптеп, туған жерге деген сүйіспеншілігімізді таныту еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы 1991 жыл. 13-14 беттер.
- 2 Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». 26 сәуір, 2017 жыл.
- 3 Салғараұлы Қ. Көмбе. Алматы 1989 жыл. 20-бет.
- 4 Солтанаев М.М. Үйсін қаласының орнынан табылған жәдігерлер. Алматы 1992 жыл. 11-12 беттер.

4 Секция. Гуманитарлық ғылымдарының өзекті мәселелері

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘСКЕРИ ІСІ МЕН ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫ

АЗИМХАНОВ С. С.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

КУЛУМБАЕВА М. Ж.

магистр, аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақстан тарихы бойынша оқу орындарда оқу құралдарында әскери тарихы толық көлемде қарастырылып ашылмаған. Тәуелсіз Қазақстан – кешегі заманда төрткіл дүниені тітіреткен, салт атты әскери өркениетімен салтанат құрған айбынды көшпелілердің ұрпағы. Еуразияның ұлы даласын тұлпар тұяғымен дүбірлеткен баһадүр бабаларымыздың соғыс тәжірбиесі мен заңдарын әлем елдерінің қарулы күштері қабылдап, әскери жүйесін жасақтағаны біз үшін мақтаныш. Сондықтан әскери іс, әскери өнер, әскери тарихымыз жауынгерлік дәстүріміздің өнегесі мен тәлім-тәрбиесі өлшеусіз рөл атқарады. Әскери іс тарихын зерттеу ертеңді, болашақты тану үшін қажет және әрқашанда тарих шиыршықтала дамып, қайта қайталанатын ұмытпағанымыз жөн. Қазақстан Халқына Жолдаудың ұлттық сананың, ұлттық бірегейлікті одан әрі дамытуда ұзақ мерзімді бағдарламалық құжат қабылдауымыз керек. Жолдауда ұлттық білімнің салтанат құруының алдына нақты мақсаттар; міндеттер қойылған. Соның ішінде әскери іске, әскери білім беру саласына тікелей қатысты, жоғары білікті әскери мамандар даярлауды, заманауи техникалық база қамтамасыз ететін жаңа деңгейге көтеру негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Осы мақсатта жастарды қазақстандық патриотизм мен интернационализмге, демократиялық қоғам ісіне шексіз берілгендік пен Отанға, Қарулы Күштерге деген сүйіспеншілік, әскери борышты мүлтіксіз орындауға әзірлік рухында тәрбиелеуге бағытталған.

Жастарға ұлттық-патриоттық тәрбие берудің бір мақсаты жастардың бойындағы игілікті құлшыныстар мен сезімді ояту, жандандыру адамның ар-ожданына, абыройына, ерік-жігеріне, парасатына ықпал ету, адам бойындағы басты сезім – парыз сезімін ұштап тәрбиелеу.

«Қазақстан Республикасын қорғау – оның әрбір азаматының қасиетті парызы мен міндеті» – деп Ата Занда көрсетілген осы бір мағналы ұғымды өскелең ұрпақ жастайынан бойына сіңіріп өсуі керек [1].

Патриотизм – Отанға деген сүйіспеншілік, ар азаматтың бойындағы күш – қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау деген сөз. «Патриотизмнің маңызды элементтерінің бірі онымен байланысып жатқан ұлттық рух, ұлттық патриотизм – бұл ұлт ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті, өз халқына деген сүйіспеншілігі» - деп Б. Момышұлы патриотизмнің мәні мен маңызы ашып көрсетті .

Халқымыздың басты ерекшеліктерінің бірі – адам бойындағы ар мен намысты ерте қалыптастыру, бала бойына сіңіру, сөйтіп оларды адам тіршілігінің, іс – қимылының өлшеуі ретінде қорғау .

Бүгінгі таңда қоғам мен мемлекеттің білім беру жүйесінің алдына қойып отырған міндеттерінің бірі - студенттерді ұлттық тәрбиелеу болып табылады. Бұл талаптың көкейкестілігі қазіргі әлемді жаһандандыру жағдайында бұрынғыдан да артып отыр. Осы тұрғыдан алғанда ұлттық бірегейлікті сақтаудың басты жолдарының бірі – жастарға ұлттық тәрбие беруде халықтың мәдени мұрасын пайдалану.

Жастардың арасында отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруға мынадай факторлар әсер етеді: ұлттық сезім, ұлттық мақтаныш, ұлттық сана, ұлттық игі дәстүрлер, ұлттық парыз, бірлік және міндет. Жауынгер-жазушы Б. Момышұлының «Соғыс психологиясы» деген еңбегінде аталған қасиеттерге жан-жақты сипаттама беріледі [2]. Солардың ішінде автор әсіресе ұлттық парыз ұғымына аса мән береді. Оның пайымдауынша, ұлттық парыз – Отанға деген сүйіспеншілік, сыртқы жаулардан елін, жерін аман сақтап, ата-баба дәстүріне өте сезімталдықпен, жауапкершілікпен қарау. Парыз сезімі қиындықтан қаймықпай, қарсы келген дұшпанмен тайсалмай шайқасып, Отан үшін ақтық демі біткенше қызмет етуге даяр болу сезімнен туады, нәтижесінде бұл тікелей ерлік істерге итермелейді. «Ерлік – Б. Момышұлының сөзімен айтқанда, табиғат сыйы емес, ең алдымен, өзінің ар-намысынды және азаматтық абыройынды ұятқа қалу, опасыздық пен маскара болу сезімнен қорғай отырып, тұтас коллектив өмірінің игілігін ғана емес, қауіп-қатерін де бөлісіп, жауды барынша жою, жанға-жан, қанға-қан аяусыз кек алу жолымен жеке басынды және отандастарынды қауіпсіз етуге ұмтылу, саналы түрде қауіп-қатерге бас тігу».

Кейінгі тарихи оқиғалар кезеңінде, әсіресе Ұлы Отан соғысында, қазақ халқының өзін патриотизм мен халықтар достығы жолын қуушы ретінде көрсетуі прогресшіл патриотизм идеяларын меңгеруінің жарқын дәлелі болып табылады. Мысалы, ағылшын жазушысы Александр Верг. «Қызыл Армияның ең тандаулы солдаттарының

біразы қазақтар болды, тұтас алғанда бүкіл соғыс бойында қазақтар өздерін тек жақсы жағынан көрсетті, ал Сталинградтың өзінде тандаулы солдаттардың ішінде Орта Азия халықтардың өкілдері – кыргыздар, қазақтар мен башқұрттар» - деп жазса, осы соғыста кеңес одағының батыры Б. Момышұлы «Соғыс жылдарында Отанымыздың шақыруымен жүз мыңдаған Қазақстандықтар ел намысын, ер намысын қорғап, олай майдан шебінде тірескеннің тізесін бүктіріп, белдескеннің белін сындырп айқасты. Қазақстандағы көшпенді топтардың ерте заманнан 19 ғасырдың ортасына дейінгі әскери және соғыс жүзгізу тәсілі көшпенді мал бағу ерекшелігімен және әр кезеңдегі өзіндік қарулануымен тікелей байланысты және әскердің құрамы мен ұйымдасуы, әскери мінездемемен ерекшеленеді. Қазақ ғылымының бастауында тұрған Шоқан Уәлиханов XIX ғасырда қазақтардың әскери ісін сипаттауға көп көңіл бөлді. Ол қазақтардағы қарудың түрлерін екіге бөліп көрсетеді. Біріншісі – мал күзеткенде және ішкі қақтығыстар кезінде қолданылатын қарулар. Олардың қатарына қамшы, құрық, сойыл жатады. Екінші топқа соғыс кезінде қолданылатын қарулар кіреді. Олар: ертеректе қайқы қылыш, кейін сапылар; селебе мен жекеауыз және «үнемі әр қазақта болатын пышақ»; одан әрі найза; садақ, жақ және жебелері; мылтық [3] деп көрсетеді. Ш. Уәлиханов бұл қарулардың тек атауларын ғана беріп қоймай, сонымен қатар олардың неден жасалғанын немесе оларды қай жерден әкелетінін, түр-сипатын, асыну ерекшеліктерін көрнекті түрде өзінің салған суреттерімен бейнелеп отырған. Орта ғасырлардағы түркілерге келсек, түркі жұрты VI-VIII ғасырларда, Византия және сасанидтік Иранмен соғыс-тарда әскери өнерді дамытуға баға жетпес үлес қосты. XII-XIII ғасырларда Шыңғыс хан түркі халықтарының әскери дәстүрі мен өнеріне және жергілікті найман, керей, қыпшақ, қаңлы, дулат т.б. этникалық түрік тектес бірлестіктерге сүйеніп, атты әскерді құру мен үйретуде және әскери дара басшылықта соғыс өнерінің ең жаңа тәжірибесін жинақтады. XIV ғасырда Әмір Темір және оның мұрагерлері аса күдіретті тұрақты әскери күш құруда әлем тарихының сахнасына бірінші болып шықты. Сонымен, б.з.д. VI ғасыр мен бергі XIV ғасыр арасындағы сактар, хұндар, түркілер, Шыңғыс хан, Әмір Темір дәуіріндегі әскери өнердің дамуы - біздің рухани және әскери өнердегі қазыналарымыз әскери тарихымыздың деректі көздері болып табылады. Демек, қазақ елінің қорғаныс күштерін құруы б.з.д. VI ғасырдан, сактар дәуірінен бастау алады.

XV ғасырдың ортасынан бастап, жергілікті этникалық бірлестікке сүйенген тайпалар қазақтың ұлттық мемлекетін құрды. Қазақ

мемлекетінің тәуелсіздігін қорғауда есімі аса құрметпен айтылатын: Қасым хан, Хақназар хан, Тәуке хан, Әбілқайыр хан, Тәуекел хан, Есім хан, Абылай хандар баға жетпес әскери дара басшылық тәжірибесін жинақтады. Ота-нын қорғауда өздерінің қабілеттілігімен, жеке басының ерлігімен халық жадында ұмытылмас тұлға болып қалған: Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Шапыраш-ты Наурызбай т.б. батырлар қазақ әскери тарихында өзіндік қолтаңбаларын қалдырды және қазақ әскери өнерінің дамуы-на аса зор үлес қосты.

Қазақтар белсене қатысқан Азамат соғысы жылдары (1918-1920 жж.) Қазақстан аумағында 4 кавалериялық бригада, 7 кавалериялық полк, 2 кавалериялық дивизион, 4 кавалериялық эскадрон, 4 жаяу әскер полкі, 8 күзет полкі және басқа да бөлімшелер құрылды. Олар азамат соғысына белсене қатысты. Ұлы Отан соғысына қазақстандықтардың қатысуы туралы айтатын болсақ, мұнда да біздің жерлестеріміз жеңіске өлшеусіз үлес қосты. Қазақстанда құрылған 20-дан аса дивизиялар мен бригадалар шексіз батылдықпен шайқасты.

Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстан даласынан 1 млн. 200 мыңға жуық ұлдары мен қыздары Брест қамалы мен Мәскеуді қорғады, Ленинградты ұзақ уақыттық блокададан құтқаруға қатысты, Сталинград түбіндегі қанды шайқаста, Орел, Курск шайқасында тайсалмады, Украинаны, Белоруссияны, Прибалтиканы, Молдованы азат етуге күш салды, Берлин түбіндегі шайқастарға қатысты.

Тәуелсіздік алған кезден бері ұлттық мемлекеттің тұғырғын биіктетер мәселелер көбейді. Қазірдің өзінде Президентіміз Н. Ә. Назарбаевтың басшылығымен, болашақ Қарулы Күштердің лайықты бет-бейнесін жасау жөнінде шаралар қабылданып жатыр. 1997 жылғы қараша айынан бастап, Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерін реформалау жөніндегі Жарлық іске асуда. Ол реформа бойынша, Қарулы Күштердің құрылысы төмендегідей түрде жүйеленеді:

Құрлық әскерлері.

Әуе қорғанысы күштері.

Әскери – теңіз күштері.

Құрлық әскерлері – операциялар мен ұрыстық іс-қимылдарды өткізу, қару-жарақ түрлері мен саны жағынан көлемді саналуан Қарулы Күштерінің түрі, әскери театр алаңында жаудың агрессиясына тойтарыс беруге, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі мен аумақтық тұрақтылығын қорғауға арналған. Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Құрлық әскерлері Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 7 мамырдағы № 1085 Жарлығына сәйкес құрастырылған.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 20 сәуірдегі №554 «Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Құрлық әскерлері Бас қолбасшысының Басқармасы мемлекеттік мекемесін құру туралы» Қаулысы және де Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 2009 жылғы 21 сәуірдегі № 1/14/1503 Директивасына сәйкес Құрлық әскерлері бас қолбасшысы басқармасы құрылған. ҚР ҚК Құрлық әскерлерінің негізгі тапсырмалары: Агрессияны тоқтату үшін әскерлерді жауынгерлік даяр күйінде ұстау. Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығы мен егемендігін қорғау. Мемлекеттік және әскери объектіні күзету мен қорғау. Құрлықтағы мемлекеттік шекараны қорғау. Бітімгершілік және басқа да тапсырмаларды орындау. Құрлық әскерлерін дамытудың басты мақсаттары: Еліміздің әскери қауіпіне қарсы тұра алатын, саны, құрылымы және құрамы жағынан оңтайлы, үнемі дайын және белгіленген уақытта жайыла алатын, қажетті қарсылық көрсете алатын қабілеті бар Құрлық әскерлерінің әскери бөлімдері мен бөлімшелерін, құрылымдарын, бірлестіктерін және басқару органдарын құру. Құрлық әскерлерінің құрылуы мен дамуы барысындағы маңызды тапсырмаларының бірі сапалы өзгерістерді іске асырумен қатар ұрыстық мүмкіндіктерін сақтап қалу және де оны әрі қарай жетілдіру болып саналады. ҚР ҚК ҚӘ құрылуы мен дамуының негізгі бағыттары Құрлық әскерлерінің замануи кезеңдегі құрылуы мен дамуының негізгі бағыттары болып анықталды: ұйымдастырушылық-штабтық құрылымының жетілдірілуі; Құрлық әскерлерінің техникалық жағдайы мен жабдықталуының жақсаруы; әскери қызметшілердің жауынгерлік әзірлігі деңгейінің, құрылымдар, әскери бөлімдер мен бөлімшелердің үйлесімдігінің жоғарлауы; қару-жарақ пен әскерлерді басқару жүйесінің қарқындығын жоғарлату; офицерлер мен сержанттар кадрларын дайындау жүйесін жетілдіру; жеке құраммен жинақтаудың сапалық көрсеткіштерін арттыру, әсіресе келісімшарттағы әскери қызметшілермен.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 17 қарашадағы «Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін реформалау жөніндегі бұдан былайғы шаралар туралы» Жарлығы мен Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің 1998 жылғы 1 сәуірдегі директивасын орындау үшін Қазақстан Республикасы қорғаныс қабілетін нығайту мақсатында 1998 жылдың 1 маусымында Қазақстан Республикасы Әуе қорғанысы күштері құрылды. Әуе қорғанысы күштерінің бас қолбасшысының 2008 жылғы 17 сәуірдегі №146 «Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Әуе қорғанысы күштерінің құрылған күнін белгілеу туралы» бұйрығымен Қазақстан Республикасы

Әуе қорғанысы күштерінің құрылған күні 18 тамыз күніне бекітілді. Әуе қорғаныс күштерінің құрылуы әскери дайындық мәселелерінде, әсіресе алдымен оның техникалық құрамдас бөлігі, сонымен қатар жауынгерлік дайындық мәселелерінде ілгері қарай қадам жасауға мүмкіндік берді. Қарулы күрестің салмақ түсу нүктесін әуе саласына ауыстыру бойынша әлемдік үрдіс ескерілді, осыған байланысты ұшу қашықтығынан да, соққы беретін нысаны жағынан да, қуаты жағынан да шектеулері жоқ дерлік әуеден шабуылдау құралдары анағұрлым көбірек қауіп тудыра бастады. Қазақстан жағдайында осындай қатерге тек авиацияның, зенитті-зымыран және радиотехникалық әскерлердің біріккен күшімен ғана тиімді төтеп беруге болады. Тек осындай әдіспен ғана анағұрлым ұтқырлыққа қол жеткізуге болады және елдің маңызды аймақтары мен әскерлер топтасуын қорғау үшін күштер мен құралдардың жылдам шоғырлану мүмкіндігін қамтамасыз етуге болады. Қазіргі кезде ҚР ҚК Әуе қорғанысы күштерінде жауынгерлік топтарды жөнге салу бойынша, барлық ұшқыштар құрамын класына, олардың жоғарғы пилотаж өнерін меңгеруіне дайындықтар, шынайы шайқас жағдайында авиациялық және зенитті-зымыран кешендерін қолдануға дайындық бойынша жоспарлы және қарқынды жұмыстар жүргізіліп жатыр. Сонымен қатар ұшқыштар мен зымыраншылардың моральдық-психологиялық тұрақтылығына, олардың кәсіби шеберліктерін жетілдіруіне және техника мен қарулардың жауынгерлік әзірлігіне ерекше назар аударылады. Әуе қорғанысы күштерінің негізгі міндеттері: Қазақстан Республикасы әуе шекараларының қорғанысын қамтамасыз ету; мемлекеттік, әкімшілік және әскери нысандардың әуе шабуылына қарсы қорғанысы; ҚР ҚК әскерлерінің басқа түрлері мен тектерін авиациялық қолдау бойынша жауынгерлік тапсырмаларды орындау. Әуе қорғанысы күштерінің құрамына төмендегілер кіреді: әскери әуе күштері; әуе шабуылына қарсы қорғаныс күштері; тікелей бағынышты бөлімдер; парашюттік дайындық орталығы; әуе қозғалысын басқару органдары.

Қазақстан әскери-теңіз күштері 1993 жылдың 2-сәуірінде Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен құрылды. Бастапқыда Ақтау қаласында әскери-теңіз базасы құрылды. 1999 жылдың шілде айында әскери-теңіз базасы Қазақстан Республикасы ҰҚК Шекара қызметі Теңіз бөлімдерінің құрамына кірді. 2003 жылдың 7-мамырында Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің құрылымын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» №1085 Жарлығы шықты. Осы сәттен бастап Әскери-теңіз күштері Қазақстан Республикасы

Қарулы Күштерінің жеке түрі ретінде қалыптасты. 2010 жылдың ақпан айында еліміздің Президенті – Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің Жоғары Бас қолбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Әскери-теңіз күштерінің қолбасшысына Жауынгерлік Туды табыстады. Каспий теңізінің казакстандық секторында Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасын, аумақтық тұтастығын, егемендігі мен экономикалық мүдделерін қорғау. Агрессордың шапқыншылығына лайықты тойтарыс беру, қарулы қактығыстарды окшаулау және алдын алуға атсалысу. Порттық аймақты, мұнай табу нысандары орналастырылған жасанды аралдар және платформаларды қоса алғанда сулы аудандарды қорғау және күзету. Суасты-диверсияға қарсы қорғаныс жүргізу. Құрлықтағы әскерлердің қимылын теңізден қамтамасыз ету, теңіз десантын түсіруге жағдай жасау, әскерлер мен материалдық құралдарды тасымалдау, теңіз миналарын орналастыру. Еліміздің ӘШҚ мүддесінде теңіздегі радиолокациялық бақылауымен бірге барлау қимылдарын жүргізу. Халықаралық келісімдерге сәйкес бірлесе қорғану тапсырмаларын Каспий жағалауы мемлекеттерінің әскери-теңіз күштерімен бірге орындау. Мұнай күйылған және басқа да азаматтық кемелерді шығарып салу. Теңізде жүру қауіпсіздігін навигациялық-гидрографиялық қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар жөніндегі министрлікпен бірлесе теңізде іздестіру-құтқару жұмыстарын іске асыру. Қарулы Күштердің бөлімдері мен құрамалары және Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері, әскери құрылымдарымен бірлесе оқу-жаттығу тапсырмаларын орындау. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарына табиғатты қорғау және бақылау міндеттерін орындау, сондай-ақ теңіздегі апат немесе экологиялық апаттың зардабын жою барысында көмек көрсету [4].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл 30 тамыз.
- 2 Б. Момышұлы. Психология войны - Алма-Ата: «Қазақстан», 1990. - 240 с.
- 3 Ш. Ш. Уәлиханов. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи / Бес томдық шығармаларының толық жинағы. Т.1. – Алма-Ата: Ан Каз ССР, 1961. – 463-468-бб.
- 4 Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігінің ресми сайты: https://mod.gov.kz/kaz/struktura/vooruzhennye_sily_rk/sily_vozdushnoi_oborony/index/

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИНТЕГРАЦИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИЯ

АЙТЖАНОВА Р. М.

п.ғ.к., профессор, Академик Е. А. Бөкетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

АЙДАРБЕКОВА Б. Ж.

магистрант, 6М010300-Педагогика және психология мамандығы,
Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ.

Кеңестік білім беру жүйесі ұзақ жылдар бойы қалыпты дамыған балалар мен ерекше көңіл бөлуді қажет ететін балаларды бөліп келді. Сондықтан, балалар тең құрбыларымен қатарласа білім алуға, өз мүмкіндіктеріне қарай жалпыға ортақ дүниелерді игере алмады.

Дегенмен, қай кезеңде болмасын жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру қоғам алдындағы ең маңызды, жауапты іс болып қала береді. Білім берудің болашағы қоғамның даму үрдісімен, білімнің ғылыми интеграцияға ұмтылуымен, қоғамда жинақталып және үнемі өсіп отыратын ақпарат көлемінің әртүрлі тегімен анықталатыны өткен жүзжылдықта-ақ айқындалып қойған. «Интеграция» сөзінің ұғымы, «интеграция» термині алғашқы рет неміс және швед ғалымдарымен ХХ ғасырдың 30 жылдарында қолданылған болатын. Соңғы жүз жылдар ішінде бұл термин басқа ғылымдарға ене бастайды: бастапқыда философияға, кейіннен психологияға, соңында педагогикаға енгізілді.

Қазіргі таңдағы интеграция – бұл қоғамның және оның жүйелеріне қолдау көрсетіп дамытатын барлық қоғам мүшелері қатыса алатын таңдау құқығы бірдей мүмкіндігі шектеулі адамдар мен қалыпты дамытын адамдардың өмір әрекетінде бірлескен болмысының түрі ретінде түсіндіріледі. Интеграция – мүмкіндігі шектеулі жандарға қол жетерліктей барлық әлеуметтік процесті, білім берудің барлық сатысын, бос уақытты, жұмысты, алуан түрлі әлеуметтік рөлдер мен функцияны жүзеге асыру барысындағы таңдау құқықтары мен атсалысуын қарастырады. Бұл құқық көптеген дамыған елдерде заңдастырылған [1, 37 б.].

Сондықтан «интеграция» ұғымы жаңалық емес. Ол әлемнің көптеген мемлекеттерінде жүзеге асырылуда, әрі білім беру саясатының жетекші бағдары ретінде қарастырылады.

Интеграция тәсілін қолдаушылар, ерекше қажеттілігі бар балалардың жалпы білім беретін ортаға ауысуы үшін, өз қабілеттерін бағдарлама тапсырмаларын орындауда мүмкіндіктерін көрсету

арқылы жетістікке жетуге болатындығын алға тартады. Яғни, мүмкіндігі шектеулі балалардың ерекшеліктерін ескере отырып, қалыпты дамыған балаларға қойылатын талап-міндеттердің теңдей орындалуын қамтамасыз ету.

Білім беру үрдісі - түрлі элементтерден тұратын тұтас жүйе, осы жүйенің дұрыс құрылуы балалардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, білім берудегі интеграция - ол баланың жеке тұлғасының іс-тәжірибелік, еріктік, қызығушылық қабілеттері мен көңіл-күй мүдделерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

Демек, «Интеграция» педагогикада үлкен маңызға ие ұғым. Өйткені мүмкіндігі шектеулі жанның өміріне араласу, оны жалпы адамзаттық ортаға енгізу оңай міндет емес. Дамуында ерекше қажеттіліктері бар жандардың барлық әлеуметтік нысандардың қызметіне қатыса алатындай нақты мүмкіндігі болуы керек. Интеграция идеясы, мүмкіндігі шектеулі жандардың тұрмысы мен өмірі, тұтас қоғамның жағдайы мен тұрпатына барынша сай болуы тиіс дегенге саяды.

Сонымен, білім беру жүйесін интеграциялау тұтастықты қалыптастырып, білімді жүйелеу мен жинақтауда, ерекше қажеттілігі бар жандардың қалыпты адамзат өмірінде өз орны бар екендігін сезіне отырып, білім алуы, тәрбиеленуі, өмір сүру қабілетін арттыруы деп айта аламыз.

Кейінгі жылдары XX ғасырдың 80 жылдарында АҚШ -тың жалпы мектептегі әдістемелік және дидактикалық, ұйымдастырушылығының маңыздылығы білім беру жүйесіндегі педагогика ғылымында интеграция «дұрыс» терминологиясының орнына біріктіріп оқытудың жағдаяттың таңбалаушы жаңа ұғымның пайда болуы мен оны қолдануға (түзетуге) септігін тигізді: ол «inclusion», «инклюзив» (лат. *includio* кірістіремін, қосамын) – бұл жаңа халықаралық құжаттардың арқасында бүкіл әлемге түбегейлі таралып барлық дамыған елдер үшін білім беру саласына басты бағыт ретінде қалыптасты. Оған 1994 жылы Испанияда шыққан «Саланман Декларациясы» құжаты себеп болды [2, 160 б.]. Инклюзивтік білім беру идеясының туындауы балаларды бір-бірінен ажырататын қарама-қайшылықтарды жою мәселесіне бағытталады.

Инклюзивия ұғымына терең үңілсек, бұл - даму мүмкіндігі шектеулі балалардың қалыпты дамыған балалармен бірге әлеуметтендіру және интеграция процестерін жеңілдету мақсатындағы жеңілдетілген оқыту жүйесі ретінде, қазіргі таңда мүгедек балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның, отбасының

қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын білім беру процесі.

Инклюзивті білім берудің басты мақсаты, балалардың дене, психикалық, зияткерлік, мәдени-этникалық, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім беруде, кедергілерді жою арқылы ерекше қажеттіліктері бар балалардың қоғамдық ортаға қосылуын, олардың әлеуметтік бейімделуін анықтау.

Әлемде осы мақсатқа сай білім беру жүйесінде ерекше қажеттіліктері бар жандардың жалпы білім алуын қанағаттандыру үшін мектептерде тиімді жағдай жасалуда. Ерекше білім алу қажеттілігі бар балаларды оқытуда олардың мүмкіндіктеріне, мектеп жетістігінің нормаларына, қоғамдағы мінез-құлық пен тәртіп қағидаларына сай болмауынан қиындықтар туындайды. Дамуында айрықша белгілері бар балаларды оқытуда туындаған кедергілер, белгілі бір қосымша немесе арнайы бағдарламаның, қосымша қызметтің, не өзгеше материалдың болуын талап етеді. Осы ретте «инклюзия» термині білім беру үрдісіне көмекке келеді.

Инклюзия қазіргі таңда барлық әлемде жүзеге асырылуда, бұл, жеке қажеттілікті түзету, педагогикалық қолдау мен бейімдеу, баланы емес, балалардың білімдік сұраныстары мен жеке ерекшеліктеріне ортаның, отбасының белсенді қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыру. Сондықтан, ерекше қажеттілігі бар балаларды оқытып, тәрбиелеуде туындаған мәселе бойынша жұмыстар атқару, шешімін табу жолдарын оңтайландыру педагогтарға қойылған басты міндет. Әрбір баланың психологиялық-физиологиялық дамуы қоғамдық, әлеуметтік талаптарға сәйкес болуы не болмауына қарамастан баланы жеке тұлға ретінде сыйлау, оның жеке даралығын қабылдауды қамтамасыз ететін инклюзивті білім беру идеясының таралуы әлемде білім беру үрдісінің жаңа талаптары мен міндеттерін шешуді талап етеді.

Еліміз тәуелсіздік алғалы барлық сала бойынша көптеген өзгерістерді басынан кешуде, соның ішінде білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың баршаның сапалы білім алуға құқықтарының теңдігі; әрбір адамның зияткерлік дамуы, психикалық-физиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған негізгі қағидастарын алуға болады [3, 9 б.].

Қазіргі заманғы дамыған демократиялық қоғамдастықтың білім беру жүйесі жеке тұлғаның білім алу қажеттіліктеріне сай болуға бағытталған, оның ішінде:

– жеке дара бейімділігін, мүдделерін, себептері мен қабілеттерін, толық және түрлі тұлғалық қалыптасуындағы және дамуындағы қажеттіліктерін ескеру (тұлғалық жетістік);

– жеке тұлғаның әлеуметтік ортаға кірігуі және қоғамдық өмірде жемісті еңбек ету қажеттіліктерін ескеру (әлеуметтік жетістік);

– жеке тұлғаның әмбебап еңбек және практикалық білік дағдыларын менгеруі, мамандық таңдауға дайындық қажеттіліктерін ескеру (кәсіби жетістік).

Демек, біздің ойымызша, «инклюзия» және «интеграция» бірін-бірі толықтырып отыратын, білім беру үрдісіндегі аса маңызды, жауапкершілікті қажет ететін ұғымдардың бірі. «Интеграцияда» дамуында ауытқушылығы бар балаларға дәстүрлі қызмет көрсетіледі, яғни: олар жалпы білім беретін мектепке барады, бірақ басқа дені сау балалармен қатарласа отыра алмайды, арнайы сыныптарда оқиды да ал инклюзивті білім беру немесе «білім баршаға» бағдарламасы - барлық балаларға теңдей қоғамдық өмірге белсене қатысуға мүмкіндік береді. Сондықтан, инклюзивтің интеграциядан айырмашылығы, бұл – ерекше балалардың арнайы сыныптарда емес, құрбыларымен бір сыныпта отырып оқуға мүмкіндік алуы.

Негізгі инклюзивті білім беру міндеттерінің бірі, кез-келген білім беру мекемесі айрықша қажеттілігі бар балалар үшін тиімді жағдайлар жасай алады. Осыған орай инклюзивті білім берудің негізгі белгілері болып:

– дамуында айрықша белгілері бар балалардың өзі қалаған немесе таңдаған мектепке бара алуы;

– балаларды бөле-жарудың болмауы, аралас топтарда оқуы;

– жас ерекшелігіне сай сыныпта теңдей білім алуы;

– білім алуға әрекеттесе шешілген және арнайы қарастырылған әдіс-тәсілдердің болуы;

– мекеме ұжымның кедергілерді жою барысындағы біріккен жұмысының нәтижелілігі жатады.

Қорыта келе, білім берудегі интеграция және инклюзивті білім беру мәселесі күрделі. Әлі де талдауды, кедергілерді жоюда шешімдер табуды көздейді. Инклюзивті бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастыруға болады [4,188 б.]. Мұндай білім негізінде барлық адамдарға тең құқылы қарым-қатынас, арнайы білім беруді қажет ететін балаларға арнайы жағдай жасау, жеке түзеу-дамыту бағдарламаларын іске асыру қажеттілігін қанағаттандыру ойластырылған. «Инклюзия» әел баста-ак

адамдардың ізгілік, адамгершілік құндылықтарынан туындаған көрініс екені анық. Сондықтан, тәрбие берудің негізгі мәйегі – мейрім мен сүйіспеншілікте. Бала кімнен мейрім көрсе, сол адамды жақсы көреді. Ендеше сүйіспеншілік – бала тәрбиесіндегі басты қағида. Мүмкіндігі шектеулі балалар қоғамда шет қалмауы тиіс деген ұғым әр адамның жүрегінде орын алуы керек. Олардың дені сау балалармен бірдей дәрежеде білім алып, өмірге көзқарастарының жақсы деңгейде қалаптастырудың негізін қалау, оларды қолдау қазіргі адамзат қоғамының міндеттерінің бірі. Сонымен қоса, инклюзивті оқыту үрдісі балаларды толеранттылыққа тәрбиелеудің бастауы. Бүгінгі бала - ертенгі қоғам адамы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ақбергенова Ш.Т., Исабаева З.М., Жумадилова Г.Қ. Инклюзивті білім беру жүйесіне тарихи шолу І.Жансүгіров атындағы ЖМУ Вестник – 2012. 37 бет.

2 Тебенова К.С., Каргин С.Т., Заркенова Л.С., Рымханова А.Р. Основы инклюзивного образования. Учебное пособие – Алматы – 2017. 160 бет.

3 Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. (3-бап, 1,2,3 тармақтары)

4 Аққожина Р.С. Инклюзивті білім беру – қоғам қажеттілігі. «Инклюзивті білім берудің теориялық және тәжірибелік өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары – 2016. 188 бет.

5 Малофеева Н.Н. Понятия «интеграция» и «инклюзия» в специальном образовании. Педагогическое мастерство - электронный журнал. info@pedm.ru

6 Ерифиренко О.Ф. Инклюзия и интеграция в образовании. Педагогическое мастерство - электронный журнал. info@pedm.ru

ОРТА ЖҮЗДІҢ БОЗ АРҒЫМАҒЫ – САҚҚҰЛАҚ БИ

АХМЕТКАЛИЕВА Н. Б.

студент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ҚАРИМОВА А. Е.

т.ғ.к., доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,

Павлодар қ.

*Ақыл – адамды аздырмайтын ем,**Білім – таусылмайтын кен,**Адамның басшысы – ақыл,**Жетекшісі талап,**Шолғыншысы – кәсіп,**Қорғаны сабыр,**Қорғаушысы – мінез.***Саққұлақ би**

Ел қамын жеген ерлер, олардың сөзін сөйлеп, жағдайын ойлаған шешендер, билер өмір сүрген замандарда би де, шешен де, абыз да халықтың көкейіндегісін жарыққа шығарған әділет жоқшысы болған. Биді, шешенді, абызды билік те, барлық та жасай алмаған. Би, шешен, абыз тұғырына топты жарып, таразы басын тең ұстап, әділін қара қылды қақ жара айтқан кісілер көтерілген. Билік айту, шешендік, абыздық – табиғи дарындылық, асыл текті ақылдылық, арғыны көре білу, көсемдік істеу, ақпа-төкпе шешендік - көшпелі ел өмірінің қасиетті өнері.

Қазақтың атақты билері Төле, Қазыбек, Әйтеке билерден қалған данышпандық сөз дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес. Олардан жеткен мұраны Мұхтар Әуезов: «Ауызша әдебиеттің ішінде елдің белгілі ұғымын білдіретін, жалған дүниеге көзқарасын сездіріп, өткенді қалай түсінуін көрсететін сөздің барлығы да бір-ақ адамға тиісті емес, жалпақ елдің сыбағасына тиетін өнер туындысы», - деп бағалаған. Шешендік сөздер қашан да халықтың қажетті мұрасы болып табылған. Басқа әдебиеттің түрлері сияқты, шешендік сөздер халық өмірінің айнасы, кешегісі мен бүгінгісі. Сонымен бірге олар - тәрбие құралы. Сондықтан оны қазақ халқының рухани және тарихи тіршілігімен бірге жасасып келе жатқан рухани-қоғамдық елеулі құбылыстың бірі деуге болады. Олай дейтініміз-халықтың өткен заманда басынан кешкен өмірі, жақсысы мен жаманы, ерлігі мен елдігі туралы арманы осы шешендік сөздерде көрініп отырады. Қазақ халқы қандай ауыр жағдайда өмір сүрмесін, өзінің сүйікті

би-шешендерінің сөзін жадында сақтап, жаттап айта жүруді, одан үлгі-өнеге алуды тоқтатқан емес.

В.В.Радловтың: «Ертістің шығысында дала қазақтарының молдалары шығарған қол тумалар туындылары болды», - дегені осы өңірде өмір сүрген би-шешен, ақын-жырауларды айтып отырса керек. Осы Ертістің Омбы өңірінде өмір сүрген би-шешендердің толғаулары мен шешендік сөздері өмірдің ішкі-сыртқы өзгерісі, дамуы сияқты құбылыстарға толы. Едіге би, Шоң би, Торайғыр би, Бапан би, Саққұлақ би, Байсерке абыз, Тоқсан би, Домақ шешен, Бектұр ақын, т.б. халық даналығын жырлап, оның асыл ойларын түйіндеп, жұрттың көңілін үлгі-өнеге боларлық аталы сөзге үнемі аударып отырған.

Қара сөздің жүйрігі, арғынның ақсақалы атаған Саққұлақ би бұрынғы Ақмола уезі, Қазіргі Ақмола облысы, Ерементәу ауданында 1800 жылы дүниеге келген. Қазақ халқының тарихында есімі мәлім Қанжығалы Бөгенбай батырдың шөбересі. Тікелей тұқым қуып қарасақ, Бөгенбай батырдың баласы – Тұраналы, одан Бапан би, Бапаннан Саққұлақ би туған. Бұл деректер Кемпірбай ақынның Саққұлақтың өзіне айтқан өлеңінде кездеседі.

Ассалаумағалейкум, боз арғымақ,

Қол бастап, ата жауға тартқан садақ,

Бөгенбай Тұраналы, әкең Бапан,

Ежелден ел қорғаған кәрі аруақ.

Орта жүздің боз арғымағы - Саққұлақтың шын есімі Сәбден (кей деректерде Сәбелен. Орта жүз, арғын тайпасының атақты биі, шешені елге алғырлығы әрі шешендігімен жасынан жақсы таныс болған. Саққұлақ би бала күнінде қатты сырқаттанып, көп уақытқа дейін айықпай, ата-анасын қатты састырса керек. Әке балаға сыншы деген ғой бұрынғылар. Саққұлақ бидің әкесі Бапан бұқарашыл, кішіпейіл, ақиқатты сүйген, рақымды адам болған. Әкесінің осындай қасиеттері Саққұлақ бидің де бойына дарыған. Жас кезінде зерек болып, билердің шешендік өнерімен қатар Тәуке ханның «Жеті жарғысын» жақсы меңгерген екен. Осыған орай ол қазақ даласында өмір сүрген ділмар жыраулардың дастандары мен өсиет-қиссаларын, қазақ халқының ежелден бергі тарихын жетік білген. Мал жайын жақсы білген қолы іскер болыпты. Қарттардың айтуынша табак, саптыаяқ сияқты үй тұрмысына қажетті бұйымдарды сол аймақта одан артық ешкім жасай алмаған көрінеді. «Ермек болады» деп ол кәсібін қартайған шағында да тастамаған екен. Саққұлақ шешен саятшылықпен де айналысыпты. Саққұлақ жасынан зерделі де зерек өскен ол 12–13 жасынан әкесі Бапан бидің қасында жүріп, шешендік

өнерін ұштаған, ел билеу ісіне араласқан. Баласының қабілетін сезген әкесі Сәбденді 15 жасында кішігірім дау-дамайды шешіп келуге жұмсаған. Ол 16 жасында сол өңірде шешендік атағы шыққан Байдалы бимен сайысқа түсіп, Байдалының «Құлағың неткен сақ еді» деген сөзінен кейін «Саққұлақ» атанып кеткен. Саққұлақ бидің «Саққұлақтың Шоқанға берген батасы», «Ақыл туралы», «Шоқанның Саққұлақ биге қойған сауалдарына берген жауабы», «Төрт нәрседен қашық қыл», «Мұсаның өліміне айтқаны», «Орман-тоғай жер сыны», «Жақсы қатын алсаңыз дүр-шекерді», «Қыз күнінде балаң-балаң», «Шоқанның қарындасына айтқаны», Шоқан қазасына орай «Бұл да бір ғалымның бірі еді-ау», «Шыңғысқа өз аузынан айтқан көңілі», «Батырдың басы орда қалар», «Байдалы биге айтқаны», «Ғылым туралы», «Мұсаға айтқаны», «Мүсетке айтқаны», т.б. көптеген шешендік сөздері бар. Саққұлақ бидің Шоқанға берген батасында:

Саққұлақ шешен Шоқанның білімі мен мінезіне қатты риза болып еліне аттанарда былай деп бата берген екен:

Біліп тұрған бала екенсің,
Туысындағы дана екенсің.
Айла-ақылы дарыған,
Атаң Абылайдың
Тап өзіндей хан екенсің.
Өсе берсін бақытың!
Үстінде ағар тақыттың!

Сонда Шоқан «Ақсақал, тақыт дегеніңіз артық болар», деп жымысып, езу тартқан екен. Саққұлақ би оған іркілмей: «Мынаны қазақ тақ дейді ғой, білімпазым», - деп қасында тұрған орындықты көрсетіпті. Бұл тұғырыңнан таймай өт деген сөзі екен.

Саққұлақ шешеннің Шоқан өліміне арнаған екі көңіл айтуы бар. Біреуі әкесі Шыңғысқа хат арқылы, екіншісі Шыңғысқа өз аузынан айтқаны. Алғашқысы қалың елдің қайғылы халін байқату сарынындағы, яғни халықтық жұбату түріндегі сөз.

Бұл оқиға 1866 жылы көктемде Ереймен жерінде Шешен ауылы әлі жайлауға көшпеген кезде болған екен. Саққұлақ үйінің алдына бір кеште суыт жүрген пәуескелі біреулер келіп тоқтайды. Олар – Шыңғыс сұлтанның Баянауылға, Шоқанның нағашысы Мұса мырзаға жіберген кісілері екен. Бұлардың суыт жүрулерінің жәйі – Шоқанның өлімін Мұса Шорманұлына естіруге бара жатқан қара хабаршылар екен. Бұлардың басшысы – Тұрлыбек ұлы Жүсіп мырза Саққұлақтың құдасы.

Шоқанның қазалы хабарын естігенде, салқынға белін қаптырып алып, науқастанып қалған Саққұлақ, басын көтеріп алып:

«– Ah! Ah! О, шіркін ажал-ай! Саған да жарқыраған жанат, қылшылдаған болат керек екен ғой! Болмас! Болмас! – деп күйінішті өкінген екен де жолаушыларға қарап:

– Алла марқұмның алдын жарық, артын хайырлы етсін!», – деп көңіл айтып, бет сипап, дұға оқыған екен.

Жүсіптердің қайтар жолда соқпай, Аюлы-Нияздытып өтетінін естіген Саққұлақ кенже баласы Ералыға Шыңғысқа хат жаздырады. Ол хатта Шыңғысқа білдірген көңілі:

«Ескендір жиһанды кешті,
Жәмшит адамның майын ішті,
Неше ғалым бұл дүниеден көшті
Айла таппай бәрі де өшті.
Бұл да сол ғалымның бірі еді-ау,
Арманына жетпей кетті-ау!
Ақсұңқар тұғырдан ұшты,
Ауырлық сізге түсті.
Мезгілсіз салған бұғалық,
Өзіңізге денсаулық,
Хайырлы хаза болсын!» [5,100 б.].

Саққұлақ шешеннің қысқа-қысқа екі-төрт тармақтан тұратын немесе бір-екі ауыз сөзден тұратын терең талғаммен толғаған ойлары мәнділігімен құнды. Осы Саққұлақтың алғыр ойшылдығынан бір-екі мысалдар келтірелік.

«Адам баласына тән, бір-бірінен туындайтын үш қасиет бар: ол – қылжаңдық, мылжыңдық, алжушылық. Жасында қылжаң болған адам өскенде мылжың болады, қартайған соң мылжың адам алжиды», - дейді. Шешен өмірдің өнегелі тағылымдарымен қатар өкінішті сабақтарын, дүниенің сұмдығы адамның жаман мінезінен байқалатынын, одан сақтануға шақырып, мұны барлық адамға бірдей міндет етеді. Шешеннің «Бас болатын жігіттің бес белгісі болмақ: тыңдай білу, сыйлай білу, сынап білу, жылай білу, шырай беру», - деген ойларынан ұлылығын танығандай боламыз. Жоғарыда келтірілген екі сөзіне қарасақ, Саққұлақ шешеннің өзіне дейінгі би-шешендерге қарағанда сөзі салмақты, талғамы терең, мағынасы кең ой қорытудың жолын өрнектеп айта білгендігін байқаймыз. Көбінесе адам құлқын, жан дүниесін, қадір-қасиетін әңгіме етеді.

Қанжығалы Бөгенбай батырдың сүйегі Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне жерленгені тарихтан белгілі. Саққұлақ шешеннің зираты бүтін кезінде көз тартатын ғажап мазар болған дейді оның ұрпақтары.

Саққұлақ би кесенесі - сәулетті ескерткіштердің бірі. Ақмола облысы Ерейментау қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 24 шақырым жерде, Қоржынкөл көлінің солтүстік-шығыс жағалауындағы ашық далада орналасқан. Кесене 2006 жылы «ҚазЖоба қалпына келтіру» Республикалық мемлекеттік кәсіпорыны ғылыми-зерттеу және жобалау филиалының Жиынтық бөлімімен (жетекшісі Г.Қамалова) зерттелген. Қанжығалы руының биі Саққұлақ кесенені 1880 жылы өзінің үлкен ұлы Нұралы үшін салдырған. Нұралының қабірінен құлпытас сынығы Бөгенбай батыр атындағы Ерейментау тарихи өлкетану мұражайында сақтаулы. Саққұлақ би кесенесі өлшемдері 33x140x70 см. шикі кірпіштен салынған. Қасбеттерінің қырларында екі тірек аралығының доға тәрізді жабыны мен бос жерлері бар сегізқырлы күмбезді көлем түрінде болды. Сегізбұрыштың оңтүстік-батыс қыры кірпіштің екі төменгі қатарына дейін бұзылған қалған қырлардың қабырғаларының қалдықтары 2,5 метр биіктікте сақталған. Екі тірек аралығының доға тәрізді жабыны ойық түріндегі кесенеге кіріс-шығыс жағынан орналасқан. Ұрпақтарының бірінің аты жазылған ескі тастың жанындағы батыс қабырғаның маңында Саққұлақтың өзінің және екі ұлының аттарымен және өмір сүрген уақыттарымен үш жаңа қабірүсті ескерткіш орнатылған. Саққұлақ би Қоржынкөл көлінің жағалауындағы Бөгенбай батыр ұрпақтарының қорымына жерленген. Мазарын халық шебері Рысқұл орнатқан. 2000 жылы Саққұлақ би кесенесінің қирандысына орталық композицияның сегізқырлы күмбезді саркофағы салынып, толық қалпына келтіру жұмыстары жүргізілген. Ескерткіш мемлекет қорғауына алынған.

Біздің қолымыздағы Саққұлақ шешеннің сөздерінің тақырыбы өр алуан. Бұл сөздерде мазмұнына қарай арнау да, толғау да, дау да кездесе береді. Саққұлақтың жиырмадан астам сөздері дәл осы шешеннің сөздері болып қабылданып жүр.

Оның шешендік толғауларына «Ғылым шала ақылды кісіні бүтін ақылды қылады», «Аңсағанда ішкен су», «Қыз күнінде балақ-балақ», «Ақыл – аздырмайтын ем», «Орман-тоғай – жер сыны», «Ағасы бар дұшпанға құрған аудай» т.б. толып жатқан шығармалары бар.

Саққұлақ шешеннің сақталған мұрасын зерттеу ісі қолға алынбай келеді. Шешендік өлең-толғаулары мен билік сөздерін, оның көркемдігін, тіл байлығын тексеруде бірлі-жарым адамдардың

жанашырлық көрсеткені болмаса, әдебиетші ғалымдар әлі қолға алып, ауыз тұшырлық ой-пікір білдіре қойған жоқ.

Саққұлақ мұрасынан байқайтынымыз: біріншіден – сөздерінің тікелей шындықты сипаттайтыны, екіншіден – халық бұқарасының мүддесін үнемі жоғары ұстап отыратыны.

Ғалым Б.Адамбаев: «Талапты жастар үлкендерден, қариялардан өнер-білім үйренуді, өздеріне міндет, мұрат тұтқан, жақсының атын ерттеп, қасына ертіп, үлгі-өнеге алуды ар-намыс санамаған», - дей келіп, «Қандай болмасын белгілі бір өнер саласында атағы шыққан адамдардың барлығы да осындай «халық мектебінен» тәлім-тәрбие алып, үлгі-өнеге алған», - дегені Саққұлақтың өзіне де, балаларына да тікелей қатысы бар сөздер.

Оның шешендік нақыл сөздерінен елдік пен ерлік, ғылым, білім, жақсылық пен жамандық туралы терең философиялық ой-түйіндерді байқауға болады. Басқа би-шешендердей емес, Саққұлақ би өзі айтқан билік сөздері мен басқа билердің аталы сөздерін, бағалы ойларын үнемі қағазға түсіріп жүрген. Кісі қолынан қаза тапқан би Бөгенбай батыр ұрпақтарының қорымына жерленген. Саққұлақ биден 7 ұл қалған. Нұралы, Ералы деген ұлдары әкесіне тартып би-шешен болған. Ералының «Жантай» деп аталатын дастанын С.Сейфуллин жазып алып, «Әдебиет майданы» журналында (1936 ж.) жариялаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 жыл. – 695 б.

2 Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1-кіт. – А.: Ғылым, 1993. – 236 б.

3 Омбы өңірі қазақтарының 18 – 20 ғасырлардағы әдеби шығармашылығы. - А.: Өнер, 2001. – 187 б.

4 Даланың дара ділмарлары.-Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі», 2001. - 592 бет.

5 Жәніс Ә.Т. Бөгенбай батыр (ХУІІІ ғасырдың ұлы қайраткері). – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 212 б.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ ЖОЛЫ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТТІЛІГІНІҢ ӨЗГЕШЕЛІГІ

АХМУЛДИНОВ Б. Т.

магистрант, С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

МАМЫТОВА С. Н.

т.ғ.д., профессор, С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақстанның бүгінгі тәуелсіздігі ата-бабамызбен көптеген жүзжылдықтар бойы қаланған мемлекеттілік іргетасына негізделген. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен дамуы мәселесі өзекті мәселелердің бірі болып табылады және ғылыми ортада да, сондай-ақ ел арасында да талқылануда. Көбісі Қазақстанның мемлекеттік дәстүрлерінің, қазақтардың этникалық түп-тамыры сияқты ежелгі тарихы бар дегенмен келіседі. Оны ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаев та атап өтті: «Біздің дала өркениетіміздің тарихы бай және ол бірнеше мыңжылдықты қамтиды. Бұл азапты жолдың әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі жерлерде бірнеше рет біздің мемлекеттілігіміздің негізі салынып, жалауы көтерілді» [1, 59 б.].

Қазақстанда ұлттық мемлекеттілік идеяларын даярлау XIX ғасырдың бірінші жартысында сол кезеңнің Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин сынды алдыңғы қатарлы ойшылдарымен басталды. Олардың ағартушылық қызметі ұлттық мемлекеттілік идеологиясының қоғамдық сана-сезімге әсерін арттырды. Бұл әсіресе XIX ғасырда Қазақстан Ресей империясының колониясына айналғанда ұлттық идеология бәрібір өмір сүруін жалғастыра беруі арқылы танылды. Қазақ ағартушыларының әлеуметтік бостандық, ар-намыс бостандығы, құқықтық мемлекет идеялары қоғамда кеңінен танылды.

Ұлттық мемлекеттілік концепциясын қалыптастыруда «Алаш» партиясының қызметкерлері маңызды рөл атқарды. Бұл қозғалыстың көрнекі өкілдерінің еңбектерінде ұлттық мемлекеттілік идеологиясының элементтері қалыптасқан негізгі көзқарастар баяндалған. Бұл көзқарастарға: қоғамда әлеуметтік теңдік пен әлеуметтік әділеттікті бекіту идеясы; қоғамды құқықтық мемлекет құруға жетелеу идеясы; мемлекеттік билік институттары бүкіл халыққа қызмет ету керек деген фундаменталды норманың апологетикасы; азаматтық қоғамның өзін өзі басқаратын құрылымдарды дамыту қажеттігі; ғылым мен білімді қоғам мен мемлекеттің әлуметтік даму прогресі ретінде дамыту міндеттілігін жатқызуға болады. Бұл идеяларды практикалық іске асыру талпыныстарын келесі

алаш қозғалысы өкілдерінің қызметінен байқауға болады: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Х. Досмұхамедов, М. Сералин және басқалары. Ұлттық идеологияны таратудағы маңызды рөл баспа сөзіне берілді. Олардың патриоттық күш-жігерлерінің арқасында «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы басып шығарылды [2, 66 б.].

Кеңес үкіметі кезінде қазақ ұлттық мемлекеттілігінің мәселесін академик М.К. Қозыбаев белсенді дамытты. «Откуда «есть - пошла» казахская земля» мақаласында ғалым қазақ этносы мен мемлекеттілігінің генеалогиялық терең түп-тамырлары туралы баян етті. Ежелгі қайнар көздерді зерттей отырып, ол қазақтардың пайда болу кезеңдерін, эволюция факторларын, және мемлекеттіліктің пайда болу мен қалыптасу ерекшеліктерін сараптады. Көшпелі халықтарға тән ерекшелік қазақ мемлекеттілігінің артта қалып қоюы мен кеш дамуы туралы көзқарасқа қарсы шыға отырып, ол «қазақ халқының тарихы дүниежүзілік тарихи прогресс контекстінде үйлесімді дамып келе жатқаны туралы куәлік етеді» деп басып айтты. Еуразиялық кеңістіктің орталық территориясында бірегей геосаяси орналасуы Қазақстанды оның тарихының дамуында азия және еуропа үрдістерін тығыз шиеленістірген түрік және славян халықтарын байланыстырушы буынға айналдырды. Кең дала жазықтарында басты рөлді көшпенділік атқарған дала және отырықшы өмір сүру қалпының өзіндік синтезі болып табылатын қайталанбас өркениет құрылды. Бүгінгі таңда көшпенді өркениет туралы пікірталастар өзінің өзектілігін мәселенің айтарлықтай жеткілікті ғылыми даярлығы үшін жойды (дегенмен пікірталас іздері әлі де ғылымиға жақын әдебиеттерде байқалады), Еуразия халықтары арасында көшпенді өркениеттің жоғары дамығаны туралы қорытынды көптеген беделді ғалымдармен мойындалған. Қазір қазақтардың мемлекеттік құрылымының пайда болу себептерін зерттеген кезде ең алдымен Қазақ мемлекетінің барлық тарихи дамуында ізін қалдырған көшпенді өркениет пен оның еуразиялық мәні концепциясына негізделген әдісті қолданады. Және дәл осы факторларға байланысты дала қазақтары өздерінің бірегейлігі мен көпшілігін сақтап қала алды [3, 18 б.].

Бірақ қазақ мемлекеттілігінің тарихи түп-тамыры қайда және оның қалыптасу уақыты қайсы деген мәселелерді шешуде пікірталастар әлі де сақталуда. Белгілі түркітанушылар Ә. Х. Марғұлан, Л.Н. Гумилев, С.Г. Кляшторный және басқалары біздің мемлекеттілігіміздің түп-тамырын Ұлы түрік мемлекеті кезеңімен байланыстырады. Академик М.К. Қозыбаевтың ойынша ол әлдейқайда ерте, ерте көшпенділік заманынан бастап қалыптаса

бастады. М.К. Қозыбаев б.д. дейін VIII–VII ғ.ғ. «...Ұлы далада өндірістің көшпенді тәсілі қалыптасты, сақ-үйсін (Жетісуда), қанлы (Арал маңында), ғұн (Қазақстанның Солтүстік-Батыс бөлігінде), алан (Батыс Қазақстанда) этномәдени қоғамдары қалыптаса бастаған» уақыт болды деп есептейді. М.К. Қозыбаев оларда мемлекеттілікке тән келесі белгілердің болуын атап өтті: билік, халық, әскер, аумақ, оның бөліктерге бөлінуі, көршілес елдермен сыртқы байланыс. Ол әсіресе ежелгі түріктер - ғұндардың рөлін атап өтті, олар басқалармен салыстырғанда билік құрылымында көп жетістіктерге жетті [4, 101 б.].

Әрі қарай ғұндардың және олармен ассимиляцияланған сақтардың, үйсіндер мен қаңлылардың этномәдени қоғамдары жаңа даму сатысы – протомемлекеттік аумақтық-әкімшілік бірліктер – түрік қағанаттарына өтті. Олардың билік құрылымдары мен басқару аппараттары әлдеқайда жетілген болды. Рубасылық иерархияның орнына саяси келді. Саяси пирамиданың басында қағандар тұрды, бастапқыда олар сайланып, сосын өздерінің лауазымдарын мұрагерлік жолмен беріп отырды. Осылайша, билік басылары үшін өздігінше жеткілікті және бағалы құрылым құрылды. Бұл мемлекетке тән мемлекеттік құрылым ерекшеліктері бар түрік қағанаттарының біртіндеп дамуына жағдай жасады. Бастапқыда бұл функциялар қарапайым болды және басымдығы бойынша жаңа территорияларды жаулауға бағытталды. Мемлекеттің басқа да маңызды функциясы пайда болды - дәнекерлік. Қаған әділеттілік белгісіне айнала бастады, ол сыртқы «мүдделі емес» күшке айналды, оған ішкі даулардың шешілуін, сотты тапсыруға болады. Сонымен бірге қаған құқық көзі болған жоқ, ол тек түрік ортасында дәстүрлі жолмен құрылған құқықтық нормалардың тасушысы мен жеткізушісі болды. Сонымен қатар, атап өтетіні, алдағы өткен кезеңге қарағанда түрік қағанаттарының кезеңі экономикалық гүлденумен, саяси күшпен, түріктердің құқық шығармашылығының дамуымен сипатталады. Бұның барлығы заманауи Қазақстан мен жақын жатқан аумақтардың бірқатар мемлекеттер тарихының өрбуіне жан-жақты әсер етті. Түрік қағанаттарының кезеңінде М. К. Қозыбаевтың айтуынша, «мемлекеттік ұйымдастыру, әкімшілік, қаржылық, салық жүйесінің орасан тәжірибесі жиналды. Бұл тәжірибе мемлекеттілік пен монғолдардың ұлы державалығын құру сатысына айналды» [5, 1–5 б.].

Қазақстан территориясында мемлекеттік құрылуының келесі кезеңі монғол және постмонғол кезеңімен байланысты, бұл кезде монғолдардың Ұлы империясы, кейіннен Алтын Орда орнында Ақ Орда, Әбілқайыр хандығы, Моғолстан, Ноғай Ордасы құрылды. Бұл

мемлекеттілік дәстүрінің дамуында маңызды кезең болды. Жоғары аталған хандықтардың пайда болуы шаруашылықтың және олардың құрамына енген жерлерде экономикалық-мәдени байланыстардың нығаюына әкеп соқтырды. Халықтың түрлі қабаттары тығыз байланысқа түсе бастады. Бұның барлығы бір жағынан этникалық топтардың тіл, материалды және рухани мәдениет бойынша жақындасуына, екінші жағынан хандыққа қоғамның ішкі мәселелерін шешуге де, сондай-ақ сыртқы экспансияға тойтарыс беруге күш берді.

Шығыс Дешті Қыпшақ, Жетісу мен Түркістан жерінің орасан зор аумағында болған табиғи экономикалық интеграция мен күрделі этносаяси және этномәдени үдерістердің эволюциялық циклы Қазақ Хандығының құрылуымен аяқталды. Оның пайда болу уақыты - 1465–1466 жж. – ұзақ уақыт және осы уақытқа дейін XVI ғасырдың ең ірі сараптамалық Мұхамад Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашиди» трактатына сай анықталуда. Автордың назарында Моғолстан тарихы болғанына қарамастан, онымен ұсынылған материалда Қазақ хандығының құрылуы мен дамуының негізгі сәттері туралы құнды деректер бар. Жәнібек пен Керей хандардан билік пен жерге таластың ең ауыр кезеңдерінде қазақ жерлерінің бірігуінің жаңа жолы бастау алады. «Сол уақытта, Дешті Қыпшақта Әбілқайыр хан билік етті. Ол жошыдан шыққан көптеген сұлтандарға маза бермейтін. Жәнібек пен Керей одан Моғолстанға қашты. Исан Бұға хан оларды құшақ жая қарсы алып, оларға Моғолстанның батыс аймағын құрайтын Шу және Қозы Баши аумағын берді. Сол кезде олар сол жерде билік құрып, Әбілқайыр ханның өлімінен кейін өзбек ұлысы күйреп, тәртіпсіздіктер басталды. Оның бағыныстыларының көп бөлігі Жәнібек пен Керей хандарға қоныс аударды» деп жазады мырза Хайдар. Талас пен Шу өзендерінің аңғарында, Батыс Жетісу жерлерінде құрылған Қазақ хандығы Керей мен Жәнібектің басшылығымен екі жүз мың адамды құраған қазақ тайпалары мен руларын қамтыды. Сол кездің санағы бойынша ол айтарлықтай күш болатын [6, 66 б.].

Қазақ халқының өзінің мемлекеттілігін құруға деген орасан зор талпынысын көріп, Керей мен Жәнібек ол талпынысты дамытып, дұрыс бағыттады. Олардың билік ету жылдарында шаруашылық өмір жақсарды, ал ол өзіндік сауда қарым-қатынасының тұрақты жүйесін қамтамасыз етті. Адам ресурстарының толықтырулармен және жерлердің кенеюімен мемлекет дами түсті. Қазақтардың мемлекеттік территориясы XV екінші жартысында – XVI ғасырдың басында олардың этникалық территориясының айтарлықтай бөлігін қамтыды.

Бұл кезеңде мемлекеттің саяси ағзасы берік болып, оның еуразия аймағының елдері арасындағы беделін нығайта түсті.

Сыртқы саясаттың негізгі мәселесі геосаяси көшбасшылық үшін күрес және Қазақстанның оңтүстігіндегі сауда жолдарынан түсетін пайда болды. Бұл аумаққа көптеген шығыс сұлтандары қызыға қарады. Және бұл аумақтың керемет жайылымдарын ескере отырып, осы аумақ үшін күрес күрделі және созылмалы болды, себебі оның әскери-стратегиялық маңызы зор және оңтүстік шекараны нығайтуға өте қажет болды. Сырдария маңындағы қалалар аумағындағы оңтүстік жерлер үшін тартысты күресте Керей мен Жәнібектің жеңісі айқын болды. Оның бірнеше себебі бар: біріншіден, көп халық бөлігі сол жерлердің заңи иелері ретінде қазақ хандарын қолдады; екіншіден, Қазақстанның оңтүстік бөлігі үшін тартыста өзінің бәсекелестерін өз жағына аударған икемді саясаткерлер мен батыл әскербасылары Керей мен Жәнібектің жеке бас қасиеттерімен қамтамасыз етілген Жетісудағы берік сүйеніштің болуы [6, 68-69 б.].

Билеуші мен қолбасшыға тән көзге түсер талантымен Қасым хан көзге түсті. Парасатты және икемді саясатының арқасында ол ыдырап кеткен мемлекетті біріктіріп, Дешті Қыпшақты өзіне бағындырды, бағыныстылар санын миллионға дейін жеткізді. Ол оның билік етуші жерлеріне еш ойы жоқ Мәскеу билеушісі, моғолстан ханы сияқты көршілес мемлекеттермен бейбіт қарым-қатынас орнатып, өзін шебер дипломат ретінде танытты. Оның билік етуі кезінде Қазақ хандығы туралы алғаш рет Батыста естіді. Қасым ханның өлімінен кейін ел қайтадан талан-таражға түсті. Келесі басшылардың басшылық ете алмауы салдарының нәтижесі стратегиялық маңызды оңтүстік аумақтан айырылып қалу мен хандықтың құлдырауы болды.

Қазақ хандығында оң өзгерістер хан тағына Қасым ханның ұлы, жас басшы Хақ-Назардың келуінен басталды. Өте күрделі ішкі жағдайларда, орыстар, жоңғарлар, сібір татарлары, башқұрттар, ноғайлар тарапынан төніп тұрған қауіпке қарамастан ол әкесі Қасым ханның белгілеп кеткен шегінде хандық шекараларын қорғап қалды. Ол өзінің басшылық ету кезеңінде Арал мен Сырдария маңынан Жайық пен Ембіге дейінгі жерлерді өзіне қаратты. Сырдария маңындағы қалалар үшін, Қазақстан оңтүстігінің отырықшы-егіншілік аудандары үшін болған көпжылдық соғысты Шығай хан мен оның ұлы Тәуекел хан жалғастырды. Бір жағынан бұл соғыстар мемлекеттің әлсіреуі мен құлдырауына әкелсе, екінші жағынан оңтүстік аймақтардың жалпы территориямен бірігуі хандықты нығайтып, байытуға мүмкіндік берді. Бірақ күн санап артқан XVII

ғасырдағы қайшылықтар Қазақ хандығын дамуы жағынан тағы да артта қалдырды. Өзара тартыстың астанасын Түркістан деп жариялаған Тәуекел ханның үлкен ұлы Есім хан мен Ташкентке қоныстанған Тұрсын ханның арасында болды. Қазақ хандарының тартыстарын, мемлекеттің бөлек жүздік аумақтық шектерде ыдырап кетуін пайдалана отырып, қазақ жерлерінде ортаазиялық басшылар шаруашылық етті. Ондай жағдайларда сыртқы қысым үдеп, мемлекеттіліктің жойылып кетуіне жоңғарлар үлкен қауіп төндірді. XVII ғасырдың 30-40-жылдары Жетісу мен Ертіс маңына үлкен қауіп төнді. Жоңғарлардан қысым көрген қазақтар туған жерлерін тастап, қарақалпақтар, өзбектер, башқұрттар мен ноғайлардың жерлеріне амалсыздан қоныс аударды. 1644 жылы Есім ханның мирасқоры Жәңгір хан аз қолмен жоңғарлардың әлдеқайда басым әскерін қиратты. Бірақ қазақ жерін толықтай басып алу мен халықты жою қауіпі әлі де сақталды. XVII ғасырдың 80-ші жылдарында жоңғар қоңтайшысы Қалдан қарсыласуға қарамай бірқатар қазақ қалаларын жаулап алды. Тұрғындардың көп бөлігі қырылды, ал қалған бөлігі тұтқынға алынды [6, 83 б.].

Қазақ хандығының жаңа көтерілуі Тәуке ханның қызметімен байланысты XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басында қазақтардың күшін қырғыздармен және қарақалпақтармен біріктіріп, жоңғар басқыншылығын тоқтатуға талпыныс жасады. Бірақ сол уақытта пайда болған жағдайға байланысты (шыңғыс хан тұқымының өзара тартыстары, орта азиялық мемлекеттермен күрделі қарым-қатынас) ол міндет өте күрделі және орындалмас болды. Бұл тартыстарды тоқтату үшін, халықты біріктіру үшін, хан билігінің беделін қалпына келтіру үшін Тәуке хан әдет-ғұрып құқығын біріктіретін «Жеті Жарғы» жинағын шығарды, ол заң жинақ мемлекеттік құрылым мен құқықтық тәртіптің негізін қалады. Сонымен бірге ол көршілермен достық қарым қатынас орнатты, бірақ қазақ халқының жартысын қырған «Ақтабан шұбырынды» трагедиясын - 1723-1728 жж. Ұлы жүт жылдарын алдын ала алмады. Бұл кезеңде Шығыс жақтағы ресей экспансиясы кеңейіп, қазақ территориясында беки түсті. Бұл қиын-қыстау кезеңде өзін атақты мемлекеттік қызметкер, қолбасшы және дипломат ретінде Абылай хан танытты. Біздің қоғамда Абылай хан тұлғасы жөнінде әлі күнге дейін пікірталастар жүргізіліп, оның қызметіне түрлі баға берілуде. Абылай ханды кейде қарсыласудың орнына ол Ресей және Қытаймен әріптестікке барды деп айыптайды. Шынымен Абылай хан бұл империяларға қарсы шығу идеясын еш қолдаған жоқ. Ол кезде Ресей

мен Қытайдың күштері өте қуатты еді. Бірақ Абылай ханның екі бағыныстылық саясаты іргелі және тарихи тұрғыда преспективалы болды. Ол өз халқын, этнотарихи тұтастылықты сақтап қалуға талпынды, мақсатты бағытталған мемлекеттік құрылысты жүзеге асырды және сол арқылы далада тыныштықтың орнауы мен экономикалық гүлденуді қамтамасыз етті. Абылай ханның билік ету кезеңі Қазақстан тарихында «алтын ғасыр» болып саналады. Ол Қазақ хандығын Еуразияның ұлы державасына айналдырды, ал оның образы қазақ тұтастығын қалыптастырудағы маңызды факторлардың бірі болып қала береді [7, 32-33 б.].

Қазақ хандығының тарихы – намыс пен таңырқаудың ерекше пәні. Бірнеше жүзжылдықтар бойы Ұлы дала кеңістіктерінде қазақ мемлекеттілігі қалыптасып дамыды, өткен қазақ ұрпағы орны толмас жоғалтулар мен айырылулар арқылы Еуразияның ұлы мемлекетіне айналды, басқыншыларға тойтарыс беріп, бостандық пен тәуелсіздікке қол жеткізді. Қайсарлықтың өзегі әрдайым өз тарихын білуге негізделген жоғары патриоттық рух пен өз Отанына аянбай қызмет ету болып табылады. Азаматтары ел тарихын білетін және қадір тұтатын мемлекетті еш уақыт жеңуге болмайды деп бекер айтылмаған. Сондықтан, біз тарихшылар білгенімізбен бөлісіп, оны қоғам қажетіне жаратуымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Нурсултан «В потоке истории». Алматы, 1998.
- 2 Нурмагамбетова, Р. К. Движение Алаш и Алаш-Орда: историография проблемы, 1920-1990-е годы XX века/Р. К. Нурмагамбетова.-Алматы,2003.-155 с.
- 3 М.К. Козыбаев «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Память народа». Книга первая. Алматы, 2000.-420с.
- 4 Досаев У.С. Академик М.Козыбаев: Проблемы становления казахской государственности. //«Материалы республиканской научно-практической конференции» Петропавловск 2004.
- 5 Козыбаев М. Степная цивилизация и ее уроки//Абай.-1998.-№4.-С.1-5.
- 6 История Казахстана в пяти томах. Том 2. Алматы . «Атамұра», 1997 г. 624 с., илл., карты
- 7 История Казахстана в пяти томах. Том 3. Алматы . «Атамұра», 2000 г. 768 с., илл., карты

ОСНОВАТЕЛЬ КАЗАХСКОЙ ПОЛИТОЛОГИИ

ӘЛІБЕК Т. Қ.
профессор, Костанайский государственный педагогический институт,
г. Костанай
ГАБДРАХИМОВА А.
студент 4 курса, Социально-гуманитарный факультет,
Костанайский государственный педагогический институт, г. Костанай

Президент страны Н.Ә.Назарбаев в своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» обращает особое внимание на новое гуманитарное образование. Он пишет что «мы должны создать условия для полноценного образования студентов по истории политологии, социологии, философии, психологии, культурологии, филологии. Наша гуманитарная интеллигенция должна быть поддержана государством путем восстановления гуманитарных кафедр в вузах страны. Нам нужны не просто инженеры и медики, но и люди, хорошо понимающие современность и будущее» [1]. Из этого следует, что вузам необходимо изменить прежнее отношение к дисциплинам гуманитарного профиля. Не секрет, что в некоторых вузах такие фундаментальные предметы как социология и политология объединены в один предмет и сокращен объем до двух кредитов. А ведь этих дисциплин Президент страны считает основополагающими в гуманитарном образовании будущих специалистов.

В годы независимости в нашей стране сложилась совершенно новая система общественных дисциплин. В конце 80-ых годов прошлого века в общественном сознании населения СССР произошли коренные изменения, которые означали кризис марксистской идеологии. Такой процесс наблюдался особенно среди студенческой молодежи. Явное подтверждение этому Алматинские события декабря 1986 года. В некоторых вузах страны студенты отказывались изучать марксистско-ленинскую философию, политическую экономию, теории социализма и политическую историю. Требовали включить в учебный план такие дисциплины как политология и социология. В таких условиях кафедры общественных дисциплин вузов спешно перестраивали свою работу. В учебные планы были введены новые предметы. Одной из таких дисциплин явилась политология.

Молодому суверенному государству для осуществления внутривнутриполитической и внешнеполитической деятельности стали необходимы специалисты по политическим отношениям, знающие историю, экономику, политику, государственную систему органов

управления, а также владеющие способами руководства и управления на различных уровнях.

На истоках политических исследований и подготовки кадров по новой специальности стоял доктор исторических наук, профессор, академик Академии естественных наук РК, академик Академии сельскохозяйственных наук Республики Казахстан, академик Академии педагогических наук Республики, основатель политической науки в Казахстане Тлемис Тлеугабылович Мустафин .

В приветственном слове на юбилейном мероприятии, посвященной 75-летию со дня рождения профессора Мустафина Т.Т. в Казахском национальном университете имени аль-Фараби – Премьер-министр РК И.Н. Тасмагамбетов (в настоящее время – посол РК в России) отметил, что он «стоял у истоков становления политической науки Казахстана. Он являлся первым председателем докторского диссертационного совета по политическим наукам в республике, первым Президентом Академии политических наук Казахстана. Под его руководством подготовили и защитили кандидатские и докторские диссертации десятки ученых нашей республики, ближнего и дальнего зарубежья. Многие из них входят в когорту государственных и общественных деятелей» [2, 25 с.].

1991 году он добился открытия в университете новой специальности «Политология», переориентировал тогда кафедру социально-политической теории в выпускающей кафедрой политологии. Это произошло, когда в 1991 году философско-экономический факультет разделился на два самостоятельных подразделения: факультет философии и политологии, факультет экономики и социологии. С 1991-1992 учебного года и по сей день кафедра политологии функционирует в составе вновь образованного факультета [3, 87 б.].

В начале 90-х годов группа ученых КазНУ выехала с первым визитом в Оклахомский государственный университет, в г. Стиллуотер в США. Доминирующую роль в их научных и человеческих контактах играл именно Т.Т. Мустафин, который объединял казахскую делегацию и создавал деловую атмосферу с американскими учеными. Это был первый прорыв ученых университета за пределы суверенного Казахстана, первый мост доверия, который был заложен нашими профессорами. Именно в тот визит были созданы условия для многолетнего научного и образовательного общения между учеными университетов. Еще не так была распространена государственная программа «Болашак», а в Стиллуотере уже учились более 30-ти казахских студентов. Многие из них попали на обучение благодаря

финансированию программы американским университетом, который имел договор с КазНУ [4, 33 б.].

Он является автором более 274 трудов, в том числе 5 монографий, 2 учебника. Под его руководством защитили 25 кандидатских и 4 докторских диссертаций [5,10].

Мустафин Т.Т. родился в 1928 году в небольшом казахском ауле Костанайской области в семье учителей. Его отец был одним из первых советских педагогов. Образование получил в Омск, преподавал русский язык в сельских школах. После окончания семилетней школы Мустафин Т.Т. 1943 году поступает в Мендыгаринское казахское педагогическое училище [6,342-343 бб.].

В 1945 году после окончания педагогического училища, начал свою карьеру в качестве преподавателя в семилетней школе в родном селе. В 1946 – 1951 годы учился на факультете истории Казахского Государственного университета имени Аль – Фараби .

В студенческие годы активно принимал участие в научных кружках, и писал свои первые научные доклады. В старших курсах его назначили председателем студенческого научного совета на историческом факультете. В те времена такие мероприятия являлись новой организационной формой привлечения студентов в области научного творчества. Его однокурсники вспоминают: « он был не только обычным студентом, но и отличался большим желанием глубоко понять предмет» [7, 77 б.].

После окончания КазГУ Т.Т. Мустафина отправили на однолетний курс повышения квалификации преподавателей высших учебных заведений в Среднеазиатский университет имени Ленина в городе Ташкент. Как слушатель курса он совмещал учебу и преподавательскую деятельность в Узбекской партийной школе [8].

Карагандинский период его жизни (1953-1975гг.) было особенно плодотворным. Здесь он от рядового преподавателя вырос до профессора, заведующего кафедрой. В 1962 году он закончил аспирантуру и защитил кандидатскую диссертацию в МГУ имени М.В. Ломоносова. В 1974 году на заседании специального совета Среднеазиатского государственного университета защитил докторскую диссертацию [9].

На кафедре общественных дисциплин где был заведующим Т.Т.Мустафин начинала свою трудовую деятельность в качестве ассистента и один из авторов этих строк. Выпускнику казахской школы, казахского отделения университета было не легко вести занятие в группе с русским языком обучения, да еще на пятом курсе

вечернего отделения, где студенты были старше чем их преподаватель. Но Тлемис-агай говорил, что если есть у тебя глубокие знания то ты можешь его передать студентам на любом языке. На кафедре работали очень опытные преподаватели. Член партии большевиков 1905 года С.Ф.Иванов, старый большевик М.М.Лоншакова, ведущий доцент А.Н.Агафонов которые помогли мне стать настоящим вузовским педагогом [10].

Институт возглавлял тогда талантливый организатор высшего образования, замечательный ученый и просто хороший человек Поспелов Петр Моисеевич. Его ласково называли батей карагандинских врачей и не только Карагандинских а всего Казахстана. Выпускники Карагандинского мединститута работают во многих областях страны. Говорят что самые лучшие врачи Израйля это карагандинцы. Он заботливо относился выпускникам казахских школ, которым два раза было труднее овладеть медицинских терминов. Когда меня привели к нему он поинтересовался на какую тему я написала дипломную работу. Я назвала тему «Ульрих фон Гуттен немецкий гуманист». Он одобрил моего выбора предмета. Ведь мне предстояло вести занятие по курсу «Основы научного коммунизма». Он дальше спрашивает меня не трудно ли будет вести занятие на русском языке. Я ему ответила, что буду осваивать два предмета: со студентами научный коммунизм и русский язык. Ему понравился мой ответ и я с его легкой руки стала вузовским преподавателем [11].

В городе Караганда судьба дала шанс Т.Т. Мустафину работать плечом к плечу с известными учеными руководителями высших учебных заведений республики, с такими как: А. Здравомыслов (философ, социолог, один из основателей социологии в КСРО), Е.Букетов, А.С. Сагинов, П.М. Поспелов и др.

В 1975 году его пригласили в Казахский Национальный университет, где он работал до конца своей жизни. Сначала, открывается кафедра повышения квалификации преподавателей социальных наук в КазГУ имени Аль-Фараби. Спустя год Т.Т. Мустафин назначается заведующим этой кафедры. Под его руководством кафедра показывает лучшие результаты в научно – методических работах и получает призовые места в конкурсах [12, 199 б.]. 1987 - 1988 годы он работал на должности проректора по учебной работе Казахского Национального университета [13, 64 б.].

Профессор Мустафин был прекрасным лектором. Его лекциями восхищались слушатели. Они отличались доходчивостью, аргументированностью, новизной материалов. Он был очень

требователен к себе и к членам кафедры. Т.Т. Мустафин был специалистом своей профессии, уделял очень большое внимание научным исследованиям и того же требовал от слушателей. Профессор Мустафин был прекрасным организатором и поставил на высокий уровень учебный процесс вуза.

По решению Ученого совета КазНУ им. аль-Фараби именем Т.Т.Мустафина была названа одна из аудиторий факультета философии и политологии. Начиная с апреля 2008 года в этой аудитории проводить защита диссертаций всех диссертационных советов по социологии, психологии и педагогике и политологии. Сдесь же проводится заседания ученого совета факультета, круглые столы, научные форумы. И первым таким форумом станет круглый стол – «Актуальные проблемы казахстанской политической науки», посвященный 80-летию Т.Т.Мустафина, который прошел в мае месяце 2008 года в рамках ежегодных Мустафинских чтений. На нем состоялась презентация специального номера информационно-аналитического журнала «Саясат-Policy» и «Казахстанская наука – политология», также посвященного этой памятной для казахстанской политологической науки дате [14, 49 б.].

Хорошей традицией в университете стали конференции в рамках Мустафинских чтений. В конференции всегда принимают участие ученики, коллеги, соратники профессора Мустафина. Особыми гостями на кафедре стали супруга Тлемиса Тлеугабуловича – Марьям Ильясовна и сын – Алмаз Тлемисович. В 2011 году известным политологом Е. Кариным учреждена ежегодная стипендия им. Мустафина [15, 107 б.].

Вся семья Т.Т. Мустафина – это талантливые учёные. Тлемис Тлеугабулович внёс свой вклад в историческую и политическую науку; его жена Марьям Ильясовна Даулетбакова – в медицинскую науку; их сын – в математическую науку. Алмаз Тлемисович Мустафин с его книгой «Принципы самоорганизации в экономической эволюции» известен не только в Казахстане, но и в США, где он преподавал, и в Японии, где он защищал свою докторскую диссертацию. Такими людьми, как Т.Т. Мустафин, М.И. Даулетбакова и А.Т. Мустафин гордится весь Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру //Егеменді Қазақстан. 2017, 12 сәуір.

2 Тасмагамбетов И.Н. Приветственное слово на конференции, посвященной 75-летию со дня рождения профессора Т.Т. Мустафина // Тілеміс Мұстафин / Құрастырушылар: Г.Ө. Насимова, Г.Б. Әскеева, Н.А. Саитова. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 25 с.

3 Саитова. Н.А. Ответ Мустафина Т.Т. – талантливого педагога и ученого – на вызов времени // Тілеміс Мұстафин / Құрастырушылар: Г.Ө. Насимова, Г.Б. Әскеева, Н.А. Саитова. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014, 87 б.

4 Темирболат Б.Б. Памяти профессора Мустафина // Тілеміс Мұстафин / Құрастырушылар: Г.Ө. Насимова, Г.Б. Әскеева, Н.А. Саитова. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 33 б.

5 Там же, с.10

6 Наурызбаева Э. Мұстафин Тілеміс Тлеуғабылұлы // Ашамайлы-керей Танаш баба шежіресі. – Қостанай: «Центрум» ЖШС, 2011. – 342-343 бб.

7 Күзембайұлы А.Өкінішсіз өмір. Қостанай: «Центрум» ЖШС, 2015. – 77 б.

8 Тілеміс Мұстафин / Құрастырушылар: Г.Ө. Насимова, Г.Б. Әскеева, Н.А. Саитова. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 7-8 бб.

9 Күзембайұлы А. Ұлы обаның ұлы тұлғасы // Нұрлы таң, 2018, 3 ақпан.

10 Из воспоминаний проф. Т.Алибек.

11 Алибек Т. Самородок из аула Лаба // Костанайские новости. 2018, 4 февраль.

12 Тілеміс Мұстафин / Құрастырушылар: Г.Ө. Насимова, Г.Б. Әскеева, Н.А. Саитова. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. 199 б.

13 Утешов С.К. Человек неутомимой энергии // Тілеміс Мұстафин / Құрастырушылар: Г.Ө. Насимова, Г.Б. Әскеева, Н.А. Саитова. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 64 б.

14 Лұқпанов А.И. Қазақстандық саяси ғылымның атасы // Тілеміс Мұстафин / Құрастырушылар: Г.Ө. Насимова, Г.Б. Әскеева, Н.А. Саитова. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 49 б.

15 Насимова Г.О. Чтобы помнили // Тілеміс Мұстафин / Құрастырушылар: Г.Ө. Насимова, Г.Б. Әскеева, Н.А. Саитова.

– Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. 107 б.

«ҚАМБАР БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ САНДЫҚ ӨРІС

БЕЙСЕН А. А.

магистрант 2 курса, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

СЫЗДЫҚОВА Г. О.

ф.ғ.д., профессор, ғылыми жетекші, «Қазақ тіл білімі кафедрасы», Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Сан категориясы, сан туралы зерттеу өте ертеден басталады. Сан, санау адам өмірінде маңызды орын алады. «Сан дегеніміз – белгілі бір заттың, құбылыстың есеп мөлшері» [1; 706]. Ал «өріс» термині бастапқыда психология, биология, әлеуметтану саласында қолданып келсе, кейіннен тіл ғылымына ғалымдар И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.де Соссюрдің еңбектері арқылы еніп, қалыптасты. Бұл ұғымға «Лингвистикалық түсіндірме сөздігінде» мынадай анықтама берілген: «Өріс – заттардың, ұғымдардың, қызметтік және мағыналық ұқсастығы бар құбылыстардың лексикалық жиынтығы [2; 160]. «Өріс» туралы алғашқы теориялық тұжырымдар Й. Трир, Г. Ипсен т.б. зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі.

«Өріс» ұғымының санмен байланысы, сан өрісі, оның құрылымы мен берілу жолдары қазақ тіл білімінде де әр қырынан қарастырылады. Ғалым С. Исаев сан ұғымын, сан өрісін көптік ұғыммен тығыз байланыста қарастырып, көптік ұғымның негізгі берілу жолы ретінде көптік жалғауларын атап көрсетеді. Ал көптік ұғымның аналитикалық тәсіл арқылы берілуі туралы мынадай тұжырым жасайды: «Сан есімдер, сандық мәні бар сөздер, қайталама қос сөздер т.б. зат атауының алдынан келіп, оны анықтап тұрса, ол зат біреу емес, бірнешеу (көп) екенін түсінеміз. Әдетте ондайда зат атауын білдіретін сөз көптік жалғауынсыз қолданылады: талай жыл өтті, көп адам жиналды, жүздеген тонна жүк жіберілді, мындаған машина жүк тасып жүр, мая-мая шөп үйген, тау-тау астық үйіліп жатыр т.б.» [3; 64]. Ғалым Н. Оралбайдың пікіріне назар аударсақ: «Мағынасы жағынан сандық ұғымға жақындығы бар сөздер тілде кездеседі. Олар: жалғыз, дара, жалқы, сынар, қос, егіз т.б. Алайда сандық ұғымға қатысы бар мұндай сөздердің мәні кейбір сан есім сөздермен мағыналас та болады. Олардың ішіндегі жалғыз, жалқы,

дара, сыңар сөздері бір сан есіммен мағыналас, қос, егіз сөздері екі есептік санмен мағыналас» [4,176–178].

Сан ұғымына қатысты ғалым К.Ахановтың еңбегінде де маңызды тұжырым жасалады. Ғалым сан категориясын тілдердің барлығына тән, жалпылама ортақ категория ретінде қарастыра отырып, оны «көптік ұғыммен» тікелей байланыстырады. Зерттеуші «олардың етістіктерге тікелей қатысты болмай, оның қатысы есімдіктер немесе зат есімдер арқылы ғана іске асатындығына» баса мән береді. Сонымен қатар сан есім мен сан категориясының айырмашылығын былай түсіндіреді: «Кейде сан есімдердің де көптік формада қолданылатындары бар, бірақ грамматикалық сан категориясы сөз табы ретінде қаралатын сан есімдерге тән категория емес. Көптік формасы нақтылы санды емес, жалпы «көп» деген ұғымды білдіреді, оның қанша екенін нақты түрде көрсетпейді. Ал әрбір сан есім белгілі бір нақты санды білдіреді», – дейді [5, 344]. Ғалымның бұл пікірі бойынша, сан есімдер нақты санды білдірсе, ал сан-мөлшер категориясы нақты емес, белгісіз санды білдіреді. Мысалы, бес кітап, көп кітап деген тіркестерді алатын болсақ, алдыңғысы – кітаптың нақты санын атап көрсетсе, соңғысы кітаптың тек көптігін білдіріп тұр.

Көптік категориясы сөз болғанда, ол тек көптік жалғаумен ғана шектелмеу керек. Көптік мағына грамматикалық тұрғыдан жекелік мағынаға қарама-қайшы мағына ретінде заттың сандық ұғымының шеңберінде өмір сүреді. Сондықтан бұл категория көптеген тілдерде қазақ тіліндегідей көптік категориясы деп емес, сан категориясы (мысалы, орыс тілінде категория числа, қазіргі қырғыз тілінде сан категориясы) деп аталынады [6, 431].

Зерттеушілер З. Күзекова мен М.Асылбаева санның орталық және перифериялық өрісін сипаттай келе, оның екі орталығын көрсетеді: 1) Сөздердің лексика-грамматикалық топтары – сан есімдер; 2) басқа сөз таптарындағы сан ұғымына қатысты құрылымдар [7, 56].

«Қамбар батыр» жырындағы сан өрісінің берілу жолдарын, лексикалық және грамматикалық амалдарды сан өрісі туралы осындай ғылыми тұжырымдар негізінде анықтауға болады.

Қазақ тіліндегі сандық өрістің берілуінің ең негізгі жолы – сан есімдер арқылы берілуі. Сандық өрістің берілуінің бұл жолы «Қамбар батыр» жырында сан есімнің бірнеше мағыналық түрлері арқылы көрініс табады. Мысалы:

Жекеленген дұшпанға
Ақ түйғындай құнтиды.

Қыз Назымға таласып,
Екі батыр соғысты [8, 43].

немесе:

«Нұр жауар деген талаптан»;
Уағадаға опа қып,
Бесінші күн жетемін,
Тірі қып қойса Жаратқан!» [8, 56].

Бұл мысалдардың біріншісінде сандық өріс екі батыр деген тіркесте екі есептік сан есімі арқылы берілсе, екінші мысалда бесінші деген реттік сан есім арқылы беріліп тұр.

Қазақ тілінде сандық өрістің берілуінің екінші жолы – көптік жалғаулары арқылы. Зерттеу нысанына алынған «Қамбар батыр» эпостық жырында мынадай жолдар кездеседі:

Жақсылар, дастан айтайын,
Әуелі, Алла сыйынып,
Екінші, кәміл піріме.
Құлақ салып тындаған,
Жамандық көрме тіріде.
Батырлар қылған қайратын
Қартаймай тұрып өріде [8, 41].

Осы мысалдардағы жақсылар, батырлар деген сөздер көптік жалғауы арқылы берілген. Бұл мысалда сан жағынан бөлшектеп көрсетуге келмейтін біртекті нәрселердің жиынтығын білдіретін атауларға (жақсы-лар, батыр-лар) көптік жалғауы жалғанып, заттың көп екенін білдіріп тұр.

«Қамбар батыр» жырындағы көптік жалғауы арқылы келген сөздердің сандық жиілігіне тоқталатын болсақ, жырда көптік жалғауы арқылы келген 63 сөз бар. Ол жырдың 1 %-ын құрайды.

Сан ұғымының келесі берілу жолы – көп, аз ұғымына қатысты сөздер. «Қамбар батыр» жырында сан өрісінің берілу тәсілінің бұл түрі де кездеседі:

Шалдар да жаман желіккен,
Қартайған адам көп екен
Кемпірден көңіл зеріккен [8, 68].

немесе:

Алтауының ішінде
Ақылы көп артықша
Алшыораз еді еркегі [8, 47].
Келмембет Алшыоразға көп сөз айтып,
«Көргенше аман бол!»– деп кетті қайтып [8, 71].

Бұл мысалдарда сандық өріс көп адам, ақылы көп, көп сөз деген тіркестер арқылы сипатталып тұр.

«Қамбар бытыр» жырындағы аз, көп сөздерінің қолданыс жиілігін анықтайтын болсақ, жырда көп сөзімен келген 21 тіркесті кездестіреміз, ол жырдың 0,4 %-ын құрайды. Ал аз сөзімен тіркесіп келген сөздер жырда кездеспейді.

Сан ұғымы жалғыз сөзімен келген тіркестер арқылы да беріледі. Мысалы:

Аузында Жәдігердің көптің көзі,
Баршаға жауап берді жалғыз өзі.
Халайық құлақ салып, құп тыңдады,
Қамбардың қандай түрлі бар деп сөзі [8, 69].

немесе:

Ұядан жалғыз баламын,
Құс етін беріп бағамын
Үйдегі екі көрімді [8,73].\

Мұндағы жалғыз бала, жалғыз өзі деген тіркестер арқылы сан ұғымын, яғни заттың біреуі ғана екенін байқай аламыз. «Қамбар батыр» жырында жалғыз сөзімен 13 сөз тіркесіп келеді. Ол жырдың 0,2 %-ын құрайды.

Сан ұғымы -дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтары арқылы үлкен немесе кіші затты білдіреді. Мысалы:

Үлкендігі басының
Он екі қарыс қазандай [8, 48].

деген жолдарда үлкендігі басының он екі қарыс қазандай дегенде басының тым үлкендігін білдіріп тұр.

Шыбықтай белі бұралып,
Сүйретіп алтын шашбауын,
Ордаға барып кіреді [8, 51].

деген жолдарда шыбықтай деген сөз алдыңғы мысалда көрсетілген он екі қарыс қазандай деген сөзге қарама-қарсы мағынада, белінің тым жіңішке екендігін білдіріп тұр. «Қамбар батыр» жырында -дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтары арқылы келіп, үлкен немесе кіші затты білдіретін тіркестердің саны бесеу. Ол эпостың 0,09 %-ын құрайды.

Сан ұғымы сан мағыналы есімдіктер, үстеулер арқылы да жасалады.

Мысалы:

Бел байлады бәрі де
Алшыоразбен жауласып,
Өткізбекке бейілді [8, 71].

Әуелі – айтқан, екінші – тыңдағандар,
Жетіссін мұрадына барша жандар [8, 84].

немесе:

«Жиылсын тез, кешікпей, барлық халық!» –
Деп жіберді шапқыншыны онды-солды [8, 56].
Айдаһардай ысқырып,
Бетіне жайды заһарын.
Бір жасауыл жіберіп,
Жинады тегіс шаһарын [8, 61].

Бұл мысалдарда бәрі, барша, барлық, тегіс деген жалпылау есімдіктері арқылы белгілі бір заттар мен құбылыстардың жиынтығына, толық қамтылуына нұсқай айтылып, сан мағынасын білдіріп тұр.

Жүргенде иін тіресіп,
Тоқталып біраз кідірді [8, 52].

Бұл үзіндіде сандық өріс сан ұғымы біраз деген мөлшер үстеуі арқылы берілген. «Қамбар батыр» жырындағы сан мағыналы есімдіктер мен үстеулердің жиілік статистикасына тоқталатын болсақ, сан мағыналы 67 есімдік жырдың 0,3 %-ын құраса, 8 сан мағыналы үстеу жырдың 0,1 %-ын құрайды.

Сан ұғымы санды білдіретін қайталама қос сөздер арқылы да жасалады. Мысалы:

Неше жыл Назым жүрді жылай-жылай,
Қамбардың күйігінен кешіп ылай;
Адамы көңіліндегі болып душар,
Жеткізді мұратына патша Құдай [8, 82].

«Қамбар батыр» жырындағы бұл мысалда сандық өріс жылай-жылай қайталама қос сөзі арқылы жасалып, бұл тіркес жылау кимылының ұзақтығын білдіріп тұр.

Қорыта айтқанда, ерлікті, батырлықты дәріптеп, отаншылдық, ел қорғау сарынындағы қазақ фольклорының тарихи сипаты басым көркем де құнды үлгілерінің бірі – «Қамбар батыр» жырындағы сан категориясының грамматикалық кеңістігі сан есімдер, көптік жалғау, сан мағыналы есімдіктер, үстеулер, тұрақты тіркестер мен арнайы морфологиялық формалар арқылы көрініс табады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.

- 2 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. - 304 б.
- 3 Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 303 б.
- 4 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 388 б.
- 5 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
- 6 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. -784 б.
- 7 Күзекова З., Асылбаева М. Сан ұғымы және олардың өрісі туралы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2012. -№1 (135). – 55-57 бб.
- 8 Батырлар жыры. 2-том. – Алматы: Жазушы, 2000. -280 б.

ПОСТКЕҢЕСТІК МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ ПАРЛАМЕНТТІК ДЕМОКРАТИЯ: ТАРИХИ ШОЛУ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙ

БЕКШЕ Д. С.

С. Торайғыров атындағы ПМУ магистранты, Павлодар қ.

Конституциялық Кеңес конституциялық заңнаманы қамтамасыз етуде маңызды роль атқарады. Оның қызметі – қазақстандық заңнаманың Негізгі Заңның рухына және әрпіне сәйкес келуінің берік кепілі.

Н. Назарбаев

Алғашқы кездегі сақ қоғамын әскери – демократиялық жүйе деп түсіну керек. Ал әскери – демократиялық қоғамда ел басқару тізгіні тайпа көсемдерімен қатар қолбасшылардың, батырлардың қолында болады. Әскери демократия заманында байлық тек шаруашылықты ұйымдастыру жолымен ғана жасалмайды. Байлық – ендігі жерде – соғыс, басқа жұрттардың мал – мүлкін тартып алу арқылы жасалады. Түскен олжа жауынгерлер арасында тез бөлінбейтін. Тайпа көсемдері, қолбасылар, батырларға үлес бастапқыда көбірек, кейіннен тіпті толығымен тиетін болған. Бұл кейін мүлік теңсіздігіне әкеліп соғып, қоғамда бай, кедей топтар қалыптаса бастады. Бұл әлеуметтік теңсіздікке, таптық жіктеліске алып келді. Соңында таптық қоғамдағы меншікті қорғайтын, әлеуметтік қайшылықтарды шешетін, өндіріс

пен соғысты, қорғанысты ұйымдастыратын аппарат – мемлекет пайда болды.

Үйсіндер мен қаңғыларда мемлекеттік пен құқықтың бастамасы болған, біраққа қоғамдық ұйымдасудың негізі болып ру, тайпа, тайпалар одағы есептелген, халықтан тыс мал иелері аристократтарына бағындыратын күш болған емес; бұл тайпалардың әскери күшін қаруланған халық құрайтын. Осы құрылысты Ф. Энгельс «әскери демократия» деп атаған, бұл ерекшелік ру тайпалық ұйымнан мемлекеттік құрылысқа өтпелі кезеңге тән. Үйсіндер мен қаңғылар Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихында белгілі із қалдырды. Қазақтар, өзбектер, түрікмендер үйсіндердің, қаңғылардың және түрік тілдес басқа халықтардың ұрпағы болып саналады.

Ханды сайлауға ру-тайпа ақсүйекті қауымдары шақырылды. Әдеттігідей, жиналысты таулардың төбелерінде өткізілді. А. И. Левшин пікірі бойынша: «Жалпы жиналысты өткізгенде қатар-қатар кілімдер мен киіктер төселеді, оған сұлтандар, ақсақалдар, билер және қолбасшылар жасына, атағына және билігіне қарай бойынша орын алады, ал жай халық олардың артқы жағында орналасады».

Атақты-әйгілі адамдар орта айналасында орын алды, әрқайсының орны оның әлеуметтік жағына қарай байланысты болды. Маслихат жалпы намаз бен басталады, одан кейін құрметті ақсақалға ел ағасына сөз беріледі. Халықтың алдында таққа үміткерлер мен жақтаушылар сөз сөйлеп және неге лайықты екенін айтады. Маслихатта жиналған халық өз көз-қарасын айқау жақтауымен немесе қабылдамаумен білдіреді. Одан соң болашақ ханды сайлағаннан кейін, оның жақтаушыларына сөз беріліп, осы үміткердің онды жағымен теріс жақтарын айтады. Кейбір рәсімдерге мұсылмандық құқық элементтерін қосылды. Ең беделді, ең құрметті ақсақал жиналыс барысын ашып және жиналған қауымға болашақ ханның ерекше жағын, шығу тегін және неліктен ұлы қоғам осы үміткерді ұсынғаны жайлы айтады, содан соң үміткер жайлы сөз қозғауға бастауын айтады. Егер кез-келген адам хандық таққа үміткерге сынау жағын айтқысы келсе, ол әрқашанда қолдауланды.

Ереже бойынша, құрылтайға үміткерлер тек-қана алдын-ала талқылаудан кейін және бірауыздан шешім қабылданған сайлануы жайлы. Себебі, жұма күні «ханды көтеру» ресми түрде белгіленді. Белескенің бас жағында ап-пақ киіз төсеп, бірнеше мәртебелі кісілер болашақ ханды барлық мұсылмандардың қасиетті қаласы Меккеге бет жағымен қаратып отырғызды. Одан кейін, дала құқық нормалары бойынша, ең құрметті төрттіктің ішіне сұлтандар, билер, құрметті

үлкендер және батырлар үш рет ханды ап-пақ киізбен бас жағынан көтеріп жерге қайта түсіреді». Осы іс-белгіледі ханның ресми түрде сайлануын және салтанатты түрде жарияланады. Ханды ап-пақ киізбен көтерді, өйткені салт-дәстір бойынша «кұрылтайдағы салтанатты оқиғаларды сұлтандар, ходжалар ап-пақ киізге отырды». Басқа сәттерде ру басшылары ап-пақ киізге отырғызып және көтерді сайланған ханды.

Хан мемлекеттік басшы ретінде азаматтық, әкімшілік және әскери істерді қатар жүргізді. Ұлыстарда және ру-тайпаларда ондай міндетті өкілдік билік ретінде сұлтандар және билер атқарды. Қазақстанның Оңтүстік қалаларында басқару жүйесінде ішкі әкімшілік шенеуніктер орналасты: уәзірлер, вакилдер, хәкімдер, даругалар хандар мен уақытша билік басқаруға тағайындады. Төменгі дәрежедегі қызметкерлер салық жинау, суландыруды бақылау және қоғамдық тәртіпті сақтау қызметін атқару.

Әр-бір қазақ жүзінде тағайындалған хан болды, әр-бір қазақ хандығында Ұлы хан басқарды, дегенмен оны да сайлану жүйесі арқылы сайлады. Атқарушы билік толығымен ханның қолында болды. Төрелерден тұратын маслихат ханды тағайындады. Бірақта, ханды биліктен құлату оқиғалары байқалды. Таңғаларлықтың бірі, Моңғол империяның салт-дәстүрін сақтаған мемлекеттерде, Шыңғысханның ұрпақтары туа-бітінен құқық жағынан билікке қол жеткізе алды. Олар қазақтың бірде-бір ру-тайпаларына жатпайды. Дегенмен, ұлыстардың, жүздердің, хандардың қолбасшысы болып өздерінді қазақ халқынан жекеленген жоқ. Қазақ хандығы мен қазақ халқымен бірге: басты мүдделерді жаулардан қорғау үшін тайсалмай және жігерлікпен күресті.

Қазақ хандығының алғашқы хандары Жәнібек пен Керей Маслихатпен шектелген хан билігін жақтады.

XV ғасырда ханның тұсындағы билер кеңесі өзінің қызметін атқарды. Маслихатпен салыстырғанда билер отырысы кіші кеңес деп атады. Билердің атқару міндеттеріне кеңес мәжілісін атаймыз және оған беделді билер мен қоғамның қолбасшылары қатысты.

Билер біріккен қоғамда орындаушы, сот және билік жүйесін басқарды.

XVII ғасырдың басындағы реформалардың барысында хандық өкілділігінің билігі шектелді. Хан жоғарғы бас қолбасшы және жоғарғы соттың басшысы болып қалды, дегенмен бірнеше қатар құқықсыз айырылды. Мысалы, бейбіт келісім-шарт, соғыс ашу,

басқа елдерге елшілік жіберу немесе өлім жазасы билігін орындау үшін маслихаттың келісімі қажет болды.

Маслихатта үш жүздің өкілділігімен жиналыстар өткізіліп отырды. Хандық пен халықтың арасында даму іс-әрекеттерінің негізгіде бағыттары белгілейтін маңызды шешімдер қабылданды. Маслихат жылына бір рет күзгі мезгілде Ұлытау, Түркістан және Ташкенттің қасында өткізілді.

Қазақ халқы ханның билігін мұрагерлік жолмен берілуін XVII ғасырға дейін қолдады.

Заң шығарушы билік Қазақ хандығында Маслихаттың қолында болды. Маслихатта хандарды тағайындап, орнынан босатты, соғыс және бейбітшілік мәселелерін шешті, жоғарғы биді сайлады тағыда басқа маңызды шешімдерді қабылдады.

Меритократия – әдісі бойынша маслихатта ханды сайлау және биліктен құлату негіздері байқалды және лайықтардың ішінен ең лайықтасын таңдау ережелері болды. Мемлекеттік қызметті атқару үшін Тәуке ханның жарлығы бойынша: «бейбіт өмір сүру және мемлекетті басқару үшін ханды тағайындау қажет. Хан міндетті түрде елдің құзырындағы азаматшалармен санасуы және ел құзырындағы азаматшалар ханның заңнамаларын сөз-сіз орындау міндетті»

Парламентаризмнің теориялық маңызды мәселелердің бірі халықтағы өкілдік мүшелерінің мемлекеттегі басқару қатыстылығын айқындалуы болды. Заманауи әдебиеттерде мемлекеттегі басқаруының парламенттегі ықпалының түсіндіруіндегі үш негізгі тәсілдер көрсетіледі: 1) заңдарды қабылдау жайында нормалық-құқықтық негіздегі мемлекеттік басқару қатынасын қамсыздандыру; 2) саяси басшылық ретінде; 3) Мемлекеттік мүшелердегі, оның ішіндегі мемлекет пен өзіндік ұйымдасқан мекемелер ретінде ұйымдастыру.

Парламентаризм теориясының құрылу тарихында тұрған, ғалымдардың шығармашылық мұраларына жоғарыда айтылған жан-жақты пікірлерден қазықтыруына назар аударулыда.

Парламентаризмнің құрылуы жайында қазіргі заманда қоғамдық жүйенің өзгеруімен сауда-экономикалық және саяси-демократия уақытына көшуіндегі байланысы белгілі.

Бүгінгі таңда постсоветтік мемлекеттерде саяси демократия жүйесі ең маңызды сұрақтардың бірі болып табылады. Парламент рөлінің нығаюы саяси жаңартуда өзекті құрамдас бөлік үдерістері саяси істерді қабылдауға шақырады. Оны мен коса үкімет құқық тараулығы толығымен саяси абыройлығымен арттырады. Өкілетті

билік мүшелерінің саяси демократия жүйесіндегі сауалдар негіздері жаңғартылуда қазіргі уақытта және көптеген постсоветтік мемлекеттерде ортақ назар аударылуда.

Парламентаризм қазіргі саяси үдерістегі негізгі саяси – құқық компонентін құбылысы. Ол өкілетті демократия институтын, көп партиялы жүйесі, таңдау дауысы және тағы басқалары маңызды сауалнамаларға құрылуымен байланысты.

Мемлекеттік үкіметтің биік мүшелер жүйесінде парламент ерекше орын алады. Биік өкілетті мүшелер тікелей халық қалауын, мән нысанын және зағдардың күш – қуаттылығын маңызды саяси шешулеріне келеді. Парламентаризм институттары мемлекетте демократиялық қозғалыстардың негізгі тұтқыш құрылуына және дамуына әкелуімен қатар азаматтық қоғамның бастауына мүмкіншілік береді. Саяси демократиялық легитимді жүйесінің тиімділік істері өкілетті институттарымен тығыз байланысты. Парламенттің нәтижелісізділігі сол саяси жүйесіндегінің шегінде қызмет қосалқы легитимділігінің бұзылуына ықтимал.

Әсіресе, парламентаризм институттары ауыспалы (транзитті) кезеңге көшетін мемлекеттерінде өте маңызды. Сондықтан парламентаризмнің басты қағидаларының бірінде демократия негіздерін көрсетілуде – сайлау жүйесі, жайдарлық, жарыстық және айқын ережелерді сақтау. Әр – түрлі шетел елдердегі парламенттің істерінің тәжірибелігі постсоветтік мемлекеттер кеңістігінде парламентаризмде мәселелердің құрылуына заңға сыйымдылығы танутыда. Парламентаризмді тиянақты зерделеу және әлемдік тәжірибелік элементтің Қазақстанда еңгізудің онымен демократиялық мемлекет құруда маңызды бағыттардың бірі болды. Саяси демократиялық трансформация жүйесінің түріндегі заң шығарушы үкімет мүшелерінің міндеттері тұрақтылық және біріктірілу (интеграция) талап етілуде. Постсоветтік мемлекеттерде демократизация істерінің тәжірибесіндегі ерекше көрініс (аспект) парламенттің тұрақты ықпалы, олардың арасындағы алаусыздықты бейбіт жолмен реттеу, сайланбалы үкіметтің өкілділігін (легитимность) нығаюы жана демократиялық жүйе арқылы жұмылдыру (мобилизация) мен жана саяси институттардың әр – түрлі тұрғындардың топтарын, қауымдарын кенеутуін қолдау болды.

Постсоветтік елдер демократиялық үкіметті құру үшін басқа мемлекеттердің тәжірибелігін кең ауқымда пайдаланады. Парламентаризм институтының қалыптастырылуы постсоветтік

мемлекеттерде көбінесе жүзеге асты еуропаның саяси – құқық дәстүрлер қолнында. Парламентаризм постсоветтік кеңістікте әр – түрлі бастапқы шарттар парламентте ұлттық дамуын бейнелеген: Ресейде, Украинада, Грузияда және тағы басқа мемлекеттерде революцияға дейінгі дәстүрлі парламент қолданылды, сол себептен ендеше парламент мекемесі жартылай ұлттық мемлекетті қалпына келтірді. Постсоветтік мемлекетті тәуелді түрде үш топқа бөлуге болады және төменгі депутаттар, жалпыұлттық, палаталар өкілетті үлгілерін қалыптастырады. Бірінші топта орналасты: мемлекеттерінде конституцияда тікелей ұлттық өкілдік қағидалары бекітілген және еркін мандат немесе бұйрықты (императивтік) мандатқа тыйым салынады. Ол Армения, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова және Тәжікістан.

Екінші топта орналасты: мемлекеттерінде конституцияда мандаттың мәні аңықталмаған, бірақ депутаттың байланысында нақты институт пікір депутатына және сайлаушыларды иілегіне заң түрінде бекітілмеген. Демек, жанама тіркелген ұлттық үлгі өкілділігін айтуға болады. Осындай парламент Ресейде, Әзірбайжанда, Украинада және Түркімістанда. Екеру керек осы мемлекеттерде мандаттың мән – жайы өзгере алады негізгі заңдарға енгізуісіз.

Үшінші топта орналасты: Беларусь және Өзбекстан мемлекеттерін жатқызуға болады. Осы мемлекеттерде заң шығарушы өкілділігі депутатты кері қайтаруға және басқа бұйрықты (императивтік) мандатты нысанын құрайды. Беларусияда және Өзбекстанда барлық деңгейдегі депутаттарды кері қайтаруға біріккен тәртіп орналасқан. Беларусияда кері қайтару басымшылығы сан жағынан топты сайлаушылардан түрленбелі.

Постсоветтік мемлекеттерде өкілетті билік мүшелерінің әдістемесінің шамалы есептеу саннында халықтың үшінші дәрежелік түбір санның осы мемлекеттерде парламенттің салыстырмалы зерттеу конституциялық тәжірибиде кең ауқымда қолданылған жоқ. Сонымен бірге, еске алу керек, екі палаталы парламентте тек қана бір палата жалпы – ұлттық өкілділік болып саналады және халық санына байланысты есептеуде үшінші дәрежелік түбірде нақты болу қажет.

Постсоветтік мемлекеттердің талдауларына қол жеткізген қорытындылар жылдар бойы өткен реформалардың нақты институтының дамуы бүгін айғақталған. Бүгінгі уақытта парламенттің шынлымалық тәжірибелері осы мемлекеттерде тарихи – мәдениеттік және саяси – әлеуметтік айырмашылығы бөлінгені айқын. Бірақ, ескеру керек, барлық Тәуелсіз Мемлекеттер Одағы (ТМД) елдерінде

алғашқы кезеннен өтті және ұлттық мүшелердің өкілдерінен құрылды. Қазіргі уақытта олардың даму үдерісі, «демократиясы дамыған» мемлекеттердің өткен жолдарымен біртіндеп дамуда.

Парламентаризм институты Тәуелсіз Мемлекеттер Одағы (ТМД) елдерінде тағыда ұзақ уақыт бойы көптеген кедергілерге және қиындықтарға қарамастан әрі қарай нығаюына мен дамуына тырысады. Осы ұйымда институциональдық және тәжірибиелік іс – шараларды біртіндеп кенейтуде.

Әйткенмен, белгілеуге қажет постсоветтік мемлекеттерді демократизациялау үдерісі қоғамда саяси – мәдениеттілік деңгейін жоғарлатылуда. Осы мемлекеттерде халықтың саяси өміріне парламент өз маңыздылығын арттырылуда. Мысал ретінде, Қазақстанда жоғарғы заң шығарушы мүшелерді бақылау функцияларының құрамалары кеңейтілуде және заң шығарушылыққа көптеген мүмкіншіліктер бастамалары көрсетілуде болғанымен парламенттің үкімет алдында жауапкершілік өсуде. Оған талай дәрежелер себептес саяси партиялардың дамуы және басқа азаматтық қоғам институттарының пайда болуы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Фроянов И. Я. – Л., 1980. – С. 184.
- 2 Левшина А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. - Алматы: Санат, 1996. - С. 347.
- 3 Султанов Т. Поднятые на белой кошме. Ханы казахских степей. – Астана. – 2006. – С. 25.
- 4 См.: Жумаганбетов Т.С. История государства и права Республики Казахстан. – Алматы: Жеті жарғы, 2000. – С. 79
- 5 Древний мир права казахов. В 10 томах. Том 4. – Алматы. – 2005. - Стр. 434.
- 6 Конституции государств – участников СНГ. – М.: Норма, 2001.
- 7 Политическая наука и государственная власть в России и новых независимых государствах. – Екатеринбург: Уральское отделение РАН, 2004.
- 8 Конституционные законы Республики Казахстан о Президенте, о Парламенте, о Правительстве, о референдуме, о выборах. – Алматы: Юрист, 2004.

БІЛІМ БЕРУДІҢ ЗАМАНАУИ ТАЛАПТАРЫ

БОЛТАЕВА С. Ж.
аға оқытушы, Нархоз Университеті, Алматы қ.

Оқытудың жаңа технологиясы – оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдануды, оқытудың әр түрлі әдістері мен формаларын біріктіруді, оқу материалын тиімді пайдалануды, ең бастысы оқытудың сапасын арттыруды көздейді [1]. Сондықтан да, қазіргі таңдағы білім беруді реформалаудың мақсаты – ұрпақты сапалы біліммен қамтамасыз ететіндей білім берудің тиімді жүйесін жасау ұлттық білім жүйесін әлемдік білім кеңістігіне кіріктіру болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда ЖОО педагогикалық ұжымының алдында үлкен міндеттер тұр. Техникалық прогресс пен ғылыми ақпарат көлемінің ұлғаюуы ЖОО білім беру мазмұнын қайта құру оқытушылар алдына жаңа талаптар қояды. Білімді бүкіл еліміздің интелектісін дамытатын барометрге айналдыратындай дәреже қажет. Әлемде орын алып жатқан пәрменді алға жылжушылық жастардың білімділікпен біліктілікке деген сұранысын арттыруды қажет етерлік жағдай пісіп жетілді. Уақыт талабына сай оқу процесіне жаңа заманауи терминдер ене бастады. Оның ең бастыларын атап өтер болсақ, инновация технология интеграция т.б.

«Инновация» - деген термин – латынның «novus» жаңалық және «in» енгізу деген сөзінен шыққан демек «жанарту, жаңалық, өзгеру» деген ұғымды береді. Инновациялық білім беру – іскерліктің жаңа түрі. Инновациялық қызмет оқу ісін дамытуға, пәндердің мәнін тереңдетуге, оқытушының кәсіптік шеберлігін арттыруға басқа жаңа технологияларды енгізуге, пайдалануға жөнелуіне қажетті жұмыстар жүргізуге бағытталған. Мұндай технологияларды қолданудан, біріншіден, оқытушы ұтады, яғни, ол сабақты тиімді ұйымдастырып одан белгілі нәтиже шығарады, екіншіден, студент ұтады, себебі оның тақырып бойынша танымы кеңейеді және пәнге деген қызығушылығы артады. Осылайша білім берудің қалыптасқан әдістемесіне оқытудың жаңа технологиясы тұрғысынан өзгерістер енгізілсе, білім сапасы арта түспек. Кәсіптік білім беру жүйесінің негізгі міндеті – белгілі бір көлемдегі білім берумен шектелмей, алынған кәсіптік білімді адам өз қажетіне, өмірдің нақты жағдайында қолдана біліп, қоғамға пайдасын келтіру. Ендеше, осы міндетті орындауда инновациялық технологияны қолдану – өмір талабы.

«Технология» - бір істегі шеберлік пен өнердегі әдіс жиынтығы. Оның оқу процесіндегі орнына келер болсақ, технология дегеніміз – оқу процесін жандандыру мақсатын ұйымдастыру, белгілі бір мақсатқа жұмылуда алдын-ала ойластырудың ықпалы мен әсері және оқу процесін ойдағыдай жүзеге асырудың мазмұнды техникасы.

«Интеграция» - дегеніміз латынның «integration» - қалпына келтіру, толықтыру, «integ» - тұтас, бүтін яғни экономикалық субъектілерді біріктіру, олардың арасындағы байланыстарды дамытып, өзара ынтымақты іс-қимылын тереңдету. Қазіргі таңдағы ЖОО оқу процесіндегі болып жатқан өзгерістер интеграцияланудың салдары. Заманауи оқу технологиясының қанат жаюы, оның диапазонының қазақ елін қамтуы.

Қазіргі білім жүйесінің ерекшелігі – тек біліммен ғана қаруландырып қана қоймай, өздігінен білім алуды дамыта отырып үздіксіз өз бетінше ізденуіне қажеттілік тудыру. Оларды отандық, ұлттық және әлемдік мәдениет арналарынан хабардар ету. Кешегі дәстүрлі кеңестік білім жүйесінің кеңінен ревизиялануы қазіргі нарық заманымен байланысты болып отыр осыдан нарықтық экономиканың талабына сай бәсекелестікке қабілетті маман дайындау алға қойылған басты мақсат. Білікті деген педагогтармен қамтылған қандайда мықты жоғарғы оқу орны болмасын студентке өмірінің соңына дейін жетерлік білім бере алмайды, өйткені әлемнің ақпараттану жылдамдығы мен ашылып жатқан жаңалықтар оның үнемі алға жылжуын талап етеді, бұл уақыт талабы. Қазіргі адам ақпараттар тасқыны кезеңінде өмір сүруде. Ал, ЖОО-да бұл процесс СОӨЖ, СӨЖ барысында анық байқалады, студенттің өз бетінше ізденуіне мүмкіндіктің жасалар кез. Оқытудың заманауи технологиялары жеткілікті, соның ішінде студенттерге тиімді әрі ыңғайлы деп модульдік оқытуды алар едім, өйткені оның негізгі міндеті – студенттің өз бетінше жұмыс істей алу мүмкіндігін дамыту. Әрине, өзімізге белгілі жағдай, жеке, дара оқытуға қазіргі кредиттік жүйе мүмкіндіктер бере бермейді. Өйткені, студенттің де уақыты шектеулі, оның үстіне оқу кестесі бойынша оны басқа пәндер күтіп тұрады, бұл тұрғыда онымен жеке сайт ашып жұмыс істеуге болады, бірақ бұл мәселенің қаржылық жағына мән берсек, пассивті жағдайға итермелейді. Бұл әдісті кеңінен қашықтықтан оқыту бөлімінде қолдануға толық мүмкіндіктер бар, бірақ, ондағы студенттер бұл тұрғыда толық жетегіне ілесе алмайды. Олар қызмет, отбасы т.б. себептермен, оның үстіне елді-мекендерде жасыратыны жоқ, ғаламторлық байланыс немесе қазіргі тілмен айтқанда, ақпараттық

технология толық жолға қойылмаған немесе студенттің бұл тұрғыдағы сауаттылық деңгейі сай келмей жататын жағдайлар кездеседі.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу» [2]. деп көрсетілген, бұдан туындайтын мәселе ЖОО-ның оқытушыларының алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі деңгейге лайықтап жаңа оқыту технологияларын меңгерту. Жаңа педагогикалық технологиялардың, ғылыми-теориялық мазмұны студенттердің білімін жетілдіріп қана қоймай, ол кәсіби бағыттылықты қалыптастырудың жетекші құралы болып табылады. Уақыт талабына сай белсенділік арқасында инновациялық қызметтің жүзеге асуы мына жағдайларды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді:

1 Жан-жақты ізденіс нәтижесінде нақты білім қалыптасады.

2 Инновациялық қызмет ЖОО-ның оқытушыларының кәсіби өсуін, тұрақты өзін-өзі жетілдіруін, озық тәжірибелерді зерделеп игеруін қамтамасыз етіп, жауапкершілік сезімін арттырады.

3 Инновациялық білім - ЖОО-ның оқытушыларының әлемде жаңа құндылықтарды қалыптастырып, қарым-қатынастың жаңа жетілдірілген мәдениетін игереді.

4 Инновациялық үрдістер - ЖОО-ның оқытушыларының сапалық пен белсенділікті қалыптастырып, кәсіби шеберлігін шығармашылықпен үйлестіру арқылы талаптар деңгейінде еңбек етуге жеткізеді.

Елбасы Н. Ә. Назарбаев отандық білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзінде білім беру жүйесі қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін арттыру бүгінгі өмір талабы екенін сөз ете отырып, «Жаңа формацияға жаңа педагог қажет» [3], – деп атап көрсетті. Демек, қазіргі ЖОО-на жаңа сарында қызмет етерлік, студенттердің өз бетімен жұмыс істеу қабілетін қалыптастырып, уақыт талабына сай білікті маман болуына ықпал ете алатын озық ойлы педагог – оқытушы қажет. Осы тұрғыда қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесін одан әрі жетілдіру, мемлекеттік білім беру стандарты мен бағдарламаларын жүзеге асыру, жаңа технологиялар мен жаңа буын оқулықтарын дайындап, оларды оқыту үдерісіне енгізу, еліміздің білім саясатының ұлттық моделін қалыптастыру тәрізді т.б. маңызды да мәнді, күрделі де келелі мәселелер оқытушылар қауымына келіп тіреледі. Олар өздерінің кәсіби шеберлігі мен іскерлігін, кәсіби дайындығы мен біліктілігін жетілдіруге ынталы болса ғана бұл

мақсат баянды болмақ [4]. Қазіргі таңда студент жастар ақпараттық технологияны жиі қолданады. Әрине, оның тиімді жақтары көп. Бұл технологияның нәтижесін төмендегідей топтастыруға болады:

1 Студенттерге оқылатын құбылыстар мен объектілер туралы толық және дәл ақпаратты бере отырып, оқу сапасын арттырады.

2 Оқытудың көркемділігін арттырады, яғни студенттер қиын да күрделі материалдарды көрнекі түрде қол жеткізеді.

3 Оқытудың тиімділігін жоғарылатады және оқыту материалын түсіндіру мүмкіндігін арттырады.

4 Студенттердің ғылыми дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыра отырып, олардың білімге күштарлығын, табиғи сұранысын қанағаттандырады.

Технологиялардың теріс жақтары да бар екенін атап өткен жөн. Жастардың барлығы бірдей ақпараттық технологияларды дұрыс пайдаланады деп айтудан аулақпыз. Интернет желілерінде, ақпаратты сақтау құралдарында, электронды форматтарда жалпы қоғамның дамуына кері әсер ететін мәлімет түрлері өте көп кездеседі. Әсіресе, қазіргі кезде зорлық-зомбылықты, жыныстық ашықтықты, адам өмірі мен тәрбиесіне кері ықпал етуші ақпараттар кең түрде жайылып кетті. Сондай-ақ, ғаламтордан алған материалдарды оқымай оның мазмұнымен таныспай-ақ жұмысты әкеліп өткізгісі келетін студенттер саны жеткілікті. Оларды тек қана тақырыбы қызықтырады. Ғаламтордағы форумдар, контакт т.б. сияқты байланыс желілерін тиімсіз пайдаланып, уақытын тек сонымен өлтіріп, білімге келгенде уақыты жетпей жататындары да бар. Яғни, біздің студенттер арасында ғаламторлық желі мәдениетінің әлі де толық қалыптасуы үшін біраз уақыт қажет болар. Дегенменде, жалпы алғанда бұның өзінде біздің қоғам үшін алға жылжу болып табылады.

Қазіргі таңда жаңа әлеуметтік жағынан қорғанған адам – технология және нарық талабына сай терең білімді, жан-жақты адам. XXI ғасыр – ақпарат ғасыры. Ақпараттық технология (information technology) – біріншіден: объектінің, үдерістің немесе құбылыстың күйі туралы жаңа ақпарат алу үшін мәліметтерді жинақтау, өңдеу, жеткізу тәсілдері мен құралдарының жиынтығын пайдаланатын үрдіс. Қазіргідей әлемдік ғаламдану үдерісі кезінде ақпараттар ағымынан адам баласы өзінің ұдайы дамып отыруына керекті ақпаратты саралап, пайдалана білу – бүгінгі уақыттағы басты мәселе. Ақпараттық технологияларды игеру қазіргі заманда әрбір жеке тұлға үшін оқу және жазу қабілеті сияқты сапаларымен бір қатарға және әрбір адам үшін қажетті шартқа айналды. Жоғары оқу орындарында білім беру

процесін реформалау, дамыту жағдайында ақпаратты технологиялар, электронды оқулықтар, аудиокітаптар, бейнетаспалар және т.б. озық технологияларды насихаттап пайдалану кең етек алуда. Яғни жылдан жылға біздің білім беру саласы ақпараттандырудың жаңа сатыларына көтеріліп жатыр. Шетелде тіпті онлайн форматындағы кітапханалар, ақпарат орталықтары, білім беру жүйелері қарқынды дамуда [5]. Заман талабына сай ғылым мен техниканың кең қанат жайған кезеңінде ғылыми таным әдіснамасы өте зор маңызға ие. Оқытудың басты сауалы: «Нені оқыту, қалай оқыту» мәселесі күн сайын күрделеніп келеді. Оның бірден бір себебі; білім ауқымы кеңейіп, технология дамып, ақпаратты таңдай білу мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Олай болса, «Оқытушыға жаңа технологияны ғылыми негізде меңгерту және терең білімді, ұлтжанды кәсіби маман тәрбиелеу» міндеті жүктеледі. «Нені оқыту керек?» деген сауалға мемлекеттік білім стандарты жауап берсе, «Қалай оқыту керек?» деген сауалға жауапты тек оқытушының кәсіптік даярлығынан, жаңа технологияны пайдалана білуінен, өзінің нақты мақсатын қалыптастыра білу шеберлігінен іздеу керек.

Қазіргі таңда оқытушыға деген талап өте жоғары, ол тек өз пәнінің терең білгірі ғана емес, тарихи-танымдық, педагогикалық-психологиялық сауатты, саяси-экономикалық білімді және ақпараттық-коммуникациялық білім мен технологияны жан-жақты меңгерген ақпараттық құзырлы маман болуы керек. Сонымен қатар оқытушы тек ақпараттанушы емес, студенттің жеке тұлғалық және интеллектуалды дамуын жобалаушыда болып табылады. Ал бұл оқытушыдан жоғары құзырлылықты, ұйымдастырушылық жылдам әрекетті, студенттерді қазіргі қоғамның түбегейлі өзгерістеріне лайық бейімдей алатындай, олардың зерттеушілік дағдыларын дамыта алатын қабілеттілікті талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Баубекова А.А. Оқыту мен тәжірибені іске асыру // Педагогика мәселелері 2013, № 2, 4 б.

2 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. А., Білім, 2000

3 Н. Ә. Назарбаев Астанада өтен білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан, 2004, 13 қазан.

4 Жәлелұлы Б. Жаңа технологиялар білім сапасын арттырады. // Ұлағат – 2013, № 2, 7 б.

5 [http:// аудиохрестоматия](http://аудиохрестоматия)

НЕ ЧИТАЮЩАЯ СЕГОДНЯ МОЛОДЁЖЬ – ПРОБЛЕМА ОБЩЕСТВА БУДУЩЕГО

ВАРИНА А. И., АЙТИМБЕТОВА А. Ж.
студенты, Павлодарский педагогический колледж имени Б. Ахметова,
г. Павлодар
СТЕПАНЕНКО Е. Б.
научный руководитель

Цель: провести исследование и узнать уровень заинтересованности молодёжи в чтении различной литературы.

Задачи:

1 Определить уровень заинтересованности молодёжи в чтении.
2 Формировать интерес и потребность к положительным увлечениям в жизни молодёжи.

3 Пропагандировать чтение как часть саморазвития личности.

Актуальность выбранной темы обозначена желанием приобщить своих сверстников к чтению классической и современной литературы.

Книга, библиотека, чтение на протяжении всей истории развития общества привлекали лучшие умы человечества. Все великие люди, особенно писатели и поэты, также являлись и великими читателями: Гёте, Шиллер, Толстой, Тургенев, Горький, Достоевский и многие другие. Своим многовековым творчеством и трудом они внесли неповторимый вклад в национальную и мировую культуру, формируя у рядового читателя вкус к чтению и великую духовность Слово о книге (афоризмы, изречения)/Сост. Е. С. Лихтенштейн. М., 1984. .

А для чего же нужно читать книги? Книги полезны, поэтому мы их читаем. Это позволяет нам развиваться духовно, эстетически, интеллектуально. В зависимости от тематики книг мы развиваемся в разных направлениях, а благодаря разностороннему развитию, мы становимся более интересными людьми. Благодаря книгам, мы можем для себя открыть что-либо новое, кем-то уже открытое, что экономит время и позволит быстрее двигаться вперёд. Книги дают возможность увидеть то, что было очень давно, представить, что будет дальше.

Культура личности во многом складывается из культуры чтения, которая отражает многие составляющие развития личности: мировоззренческую, культурологическую, психологическую, философскую. Культура чтения выступает как показатель гармонического целостного развития личности, его социальной зрелости, как фактор социокоммуникативного развития человека.

Таким образом, чтение формирует качества наиболее развитого и социально-ценного, востребованного человека.

Еще один аспект социального и культурного воспроизводства состоит в том, что чтение не только дает человеку возможность стать полноценным членом общества, но и детей своих воспитывать в духе уважения к учению, преданности семье и Родине, любви к прекрасному. Внимательный и вдумчивый читатель с годами приобретает мудрость, необходимую для терпеливого и чуткого общения в обществе.

«В прежнее время книги писали писатели, а читали читатели. Теперь книги пишут читатели и не читает никто» - эти слова прозвучали из уст великого писателя Оскара Уайльда, и сейчас, в нынешнее время, мы можем понять всю актуальность этого высказывания Слово о книге (афоризмы, изречения)/Сост. Е. С. Лихтенштейн. М., 1984. .

Сегодня исследователи во всём мире отмечают наступление системного кризиса чтения. Данную статью мы посвятили рассмотрению комплекса социальных проблем, связанных с прогрессом и актуальностью чтения.

Для того чтобы в полном объеме понять всю сущность данной проблемы, мы провели опрос людей, а именно молодого поколения, чтобы выявить насколько молодёжь сейчас заинтересована в чтении классической и современной литературы.

По полученным данным мы составили диаграмму, которая показывает заинтересованность молодёжи в чтении.

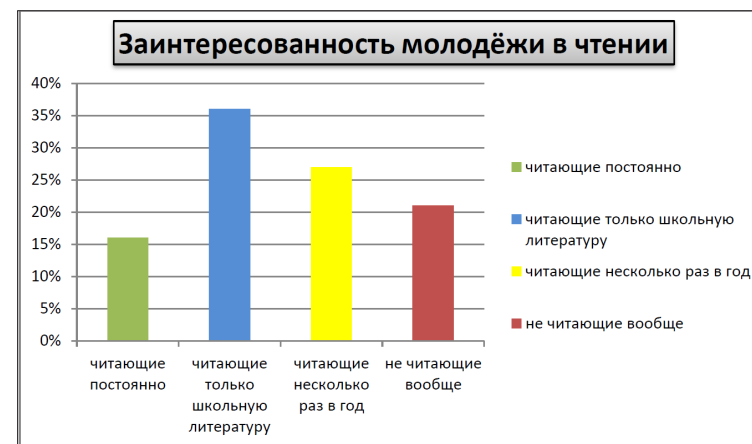

Рисунок 1

Анализируя данную диаграмму, мы пришли к выводу, что уровень читающей постоянно молодёжи самый низкий из всех показателей, составляющий только 18 %. Самый высокий показатель – это молодёжь, читающая только школьную литературу. Это говорит о том, что подросток читает не из собственного интереса или желания познать что-то новое, а только потому, что этого требует от него нынешняя система образования и, говоря простым языком, ради получения хорошей оценки или похвалы.

Мы задавали не только альтернативные вопросы: «Читаете ли вы литературу?», «Заинтересованы ли вы в постоянном чтении?», но и вопросы, которые могут выявить определенный опыт и знания, полученные при чтении книг. Например, на вопрос «Кто написал роман «Преступление и наказание»?» определённая часть молодых людей ответила, что данное произведение было написано, как ни странно, Л.Н. Толстым, М. А. Булгаковым, Н. В. Гоголем или другим известным русским писателем. Откуда они взяли эту информацию неизвестно, но не трудно догадаться, что они просто не знают и пытались ответить наугад. Вторая часть ответили верно – это Ф. М. Достоевский. Их мы отнесли частично к группе читающих постоянно и молодёжи, читающей только школьную литературу, исходя из последующих вопросов.

Четвертой группой всё-таки оказалась не читающая ничего молодёжь, которая на поставленный вопрос, ответила кратко: «Не знаю». Этих людей, по результатам диаграммы, оказалось не много и не мало, что ни есть хорошо.

Что же является причиной такого показателя чтения среди молодёжи?

Являясь частью молодого поколения, мы можем без затруднения ответить, что причина заключается в развитии информационных технологий. Подросток заменяет чтение книг проведением времени в социальных сетях, компьютерных играх, за просмотром различных фильмов и сериалов. Но не стоит считать, что это и есть основная причина. На самом деле причина – сам человек. Так как интернет можно использовать во благо и в целях саморазвития. Сейчас есть возможность читать книги в электронном варианте или заказать по интернету. Однако подросток предпочитает этому виртуальное общение или так называемое современное устойчивое выражение «по орать с мемов» – что, если обобщить, говорит о духовной деградации.

Опасна ли сложившаяся ситуация? Социальная наука свидетельствует, что социальные последствия роста неграмотности для всего общества крайне негативны. Если общество не читает, страдает его развитие во всех сферах и направлениях: в производстве, экономике, образовании, культуре, искусстве, медицине и так далее.

Значение чтения подчёркивается сегодня как духовное развитие общества, традиционно-сосредоточенное на досуговом его характере, на влиянии чтения на личностный рост.

В последние годы чтение анализируется как важнейшее средство сохранения интеллектуального и культурного потенциала общества, преемственности знаний и существенного фактора социокоммуникативного развития человека как способ развития нравственного потенциала подрастающего поколения Орлова Е. А. Рекомендации по повышению уровня читательской компетентности в рамках Национальной программы поддержки и развития чтения. М., 2008.

Подводя некоторые итоги нашему анализу, отметим следующее.

Возрождение и развитие массового чтения как одного из социальных и национальных приоритетов будут способствовать решению жизненно важных проблем общества, достижению стратегических целей. В то же время должно быть ясно, что без коренного улучшения социальных условий и роста качества жизни молодёжи решить проблему кризиса чтения невероятно трудно. Необходимы эффективная социально ориентированная государственная политика и мощные финансовые вливания в социальную сферу, в том числе для поддержки и культивирования чтения.

Завершить своё исследование мы решили, внося небольшой вклад в приобщении сверстников в чтение классической и современной литературы, для этого мы подготовили брошюры, содержащие пропаганду пользы чтения.

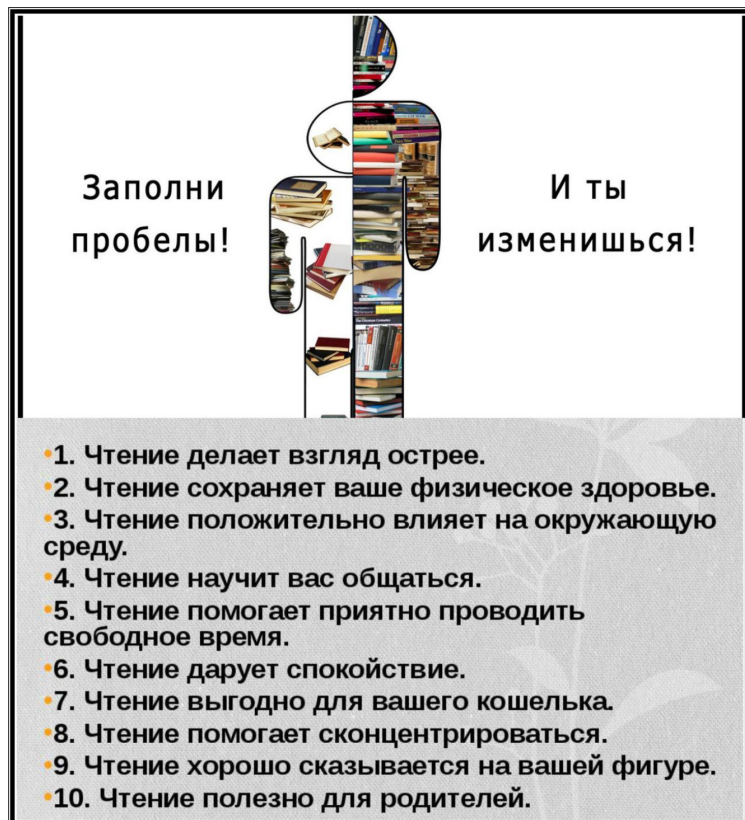

Рисунок 2

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Слово о книге (афоризмы, изречения)/Сост. Е. С. Лихтенштейн. М., 1984.
- 2 Чудинова В. П. Чтение детей как национальная ценность // Электронный источник: <http://www.polemics.ru>
- 3 Орлова Е. А. Рекомендации по повышению уровня читательской компетентности в рамках Национальной программы поддержки и развития чтения. М., 2008.

ТРАНСПОРТНО-ТРАНЗИТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

БЕРГУН А. В.

студент 2 курса, специальность Регионоведение,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана
ИБРАЕВА А. Е.,
доктор PhD, ст. преподаватель, Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева, г. Астана

В настоящее время на морские маршруты приходится большая часть международной торговли. Страны с прямым выходом к открытому морю имеют преимущественное расположение в плане преодоления меньшего количества препятствий и ограничений на границе и в целом более высокий процент ВВП по сравнению с сухопутными странами. Ситуация с сухопутными странами существенно отличается. Несмотря на технологические усовершенствования транспортировки, сухопутные страны продолжают сталкиваться со структурными проблемами при выходе на мировые рынки [1, с. 31]. Поскольку у них нет береговой линии и, соответственно, выхода в открытое море, без эффективных транспортных коридоров их международная торговля не может быть конкурентоспособной, что непосредственно связано с проблемой транзита [2, с. 201-235].

Таким образом, эффективный транзит является жизненно важным для сухопутных стран, заинтересованных в экономическом развитии. Тридцать семь стран мира являются сухопутными государствами, не имеющими выхода к морю. Три страны из тридцати семи – Азербайджан, Казахстан и Туркменистан, находятся на побережье Каспийского моря – закрытого водоема. Для трех других центрально-азиатских государств – Узбекистана, Таджикистана и Кыргызстана Каспийский коридор – наиболее короткий для выхода к открытому морю. Фактически расстояние от прикаспийских и центрально-азиатских сухопутных государств до ближайших морских портов является одним из самых больших в мире, варьирующееся от 870 км для Азербайджана и до 2950 км для Узбекистана [3, с. 30].

В то же время в Центральной Азии заложен громадный потенциал как транзитного региона, соединяющего Европу с Китаем и другими азиатскими странами, а именно предоставление транспортных услуг по транзиту грузов по направлению Запад-Восток и Север-Юг.

Страны ЕС заинтересованы в расширении торгово-экономического сотрудничества со странами ЦА. Данное взаимодействие

осуществляется в рамках программы Транспортного коридора Европа–Кавказ–Азия» (Transport Corridor Europe–Caucasus–Asia», сокращенно, TRACEKA [4].

Основной задачей TRACEKA помимо соединения торговыми путями ЕС и Китая является углубление экономического и регионального сотрудничества стран, присоединившихся к проекту, а также уменьшение транспортной зависимости бывших республик СССР от России [5].

Проект включает в себя следующие направления: станция Достык-Ташкент-Ашхабад-Туркменбашы-Баку-Тбилиси-Поти, далее через паромные переправы в Одессу, Варну, Констанцу, Стамбул. Предполагаемая пропускная способность международного транспортного коридора (МТК)- до 40 млн.тонн в год [6, с. 82].

С самого начала в формулировке программы фигурировала политическая, а не экономическая цель «поддержания политической и экономической независимости СНГ путем обеспечения возможности доступа на европейские и мировые рынки через новые транспортные маршруты. Для проведения организационных и исследовательских работ по 23-м проектам, условно разделенным на четыре сектора – торговый, морской, железнодорожный и автодорожный, ЕС выделил свыше 30 млн экю. Позднее возник дополнительный проект «Виртуальный шелковый путь» [7, с. 132].

При анализе статей на данную тему, можно предположить, что ЕС преследовал политические цели, оторвать именно центрально-азиатские страны от российского влияния, но позже, когда эта программа вызвала интерес все больше стран мира, как Китай, Япония и балканско-черноморские страны, ЕС перенаправил свои интересы в экономическое русло. Трансокеанские маршруты имеют несколько важных конкурентных преимуществ, таких как низкая стоимость доставки и высокие стандарты предлагаемых услуг. Однако данный вид транспорта имеет один недостаток-скорость доставки в два-три раза уступает сухопутным маршрутам. В этой связи использование транспортных коридоров Казахстана может быть особенно актуально для грузов, требующих более оперативной доставки. На некоторых маршрутах, автомобильный транспорт является конкурентоспособным для некоторых грузов. Именно поэтому строительство автодорожного трансконтинентального коридора «Западная Европа-Западный Китай» становится особенно актуальным. Реализация данного проекта позволит сократить время транспортировки грузов по сравнению с ныне существующими альтернативными коридорами. По данным экспертов,

подобная оптимизация повлияет на увеличение грузоперевозок в 2,5 раза к 2020 г. а среднегодовой суммарный экономический эффект составит 33,9 млрд тенге [8].

Однако в настоящее время существуют ряд барьеров, препятствующих реализации транзитного потенциала Казахстана. Во-первых, следует отметить наличие неэффективных разрешительных систем обработки грузов и сопроводительной документации. Во-вторых, к одной из главных проблем транзитных перевозок Казахстана можно отнести низкий уровень технического состояния транспортной инфраструктуры.(К примеру, уровень физического износа объектов инфраструктуры железнодорожных путей и подвижного состава составляет порядка 60 %, при том, что норматив не должен превышать 40 %) Вместе с тем транзитные перевозки по ж/д сдерживаются также наличием высокой доли однопутных магистральных участков -65 %, которые в сравнении с двухпутными участками значительно менее эффективны. Проблема износа транспортной инфраструктуры также касается и автомобильных дорог. По данным Министерства транспорта и коммуникаций РК, количество дорог хорошего качества в Казахстане составляет 16 % от их общего числа, количество удовлетворительных дорог - 49 %, неудовлетворительных – 35 % [9]. Плохое качество дорог служит одной из причин расхода ГСМ, частых дорожно-транспортных происшествий, а также низких скоростей при доставке грузов. Все это значительно влияет как на сроки доставки, так и на стоимость использования транзитных коридоров Казахстана. В-третьих, ощущается недостаток качественной приграничной инфраструктуры (терминалов, мощных перегрузочных комплексов, мотелей и т.д.), которая потенциально может приносить высокие доходы и сделать транзитные коридоры более привлекательными для иностранных перевозчиков [10].

Торговля в регионе затруднена не только из-за плохих автомобильных дорог и ограниченного количества железнодорожных путей, но и длительных задержек в пограничных пунктах пропуска и других препятствий движению грузов. ЦАРЭС сыграл важную роль в привлечении внимания к этим общим препятствиям, однако пересечение границ по-прежнему требует много времени. Еще одним свидетельством высоких издержек международной торговли в Центральной Азии является низкий рейтинг стран по показателям качества предпринимательской среды. В рейтинге Всемирного банка «Doing Business 2014» страны Центральной Азии занимают самые нижние места в категории «Международная торговля»:

Кыргызская Республика находится на 182-м месте, Казахстан – 186-м, Таджикистан – 188-м, а Узбекистан – 189-м среди 189 стран (Туркменистан в этом рейтинге отсутствует). В общем рейтинге качества предпринимательской среды (Ease of Doing Business) все четыре страны занимают гораздо более высокие позиции (Казахстан занимает 50-ю строку, Кыргызская Республика – 68-ю, Таджикистан – 143-ю, а Узбекистан - 146-ю), что означает, что проблемы именно в пересечении границ [11].

По инициативе Президента Н.А. Назарбаева в Казахстане идет реализация проекта «Новый Шелковый путь» с привлечением иностранных инвесторов. Республика не просто заинтересована в развитии транспортно-логистической инфраструктуры, но, самое главное, в создании возможности для стран Европы и Азии для эффективной торговли и обмена через данный маршрут. В этой ситуации Казахстан, развивая терминалы Достык, Хоргос и Актау и планируя приобретение терминалов в Черном и Балтийском морях, располагает развитой сетью всех видов транспорта, включая собственный терминал в порту Ляньюньган (КНР). В месте с тем занимает активную позицию по дальнейшей интеграции в коридор ТРАСЕКА. Действительно, с европейской точки зрения, роль Казахстана выделяется с точки зрения транспортного потенциала. Конечно, Казахстан не единственная страна, которая играет решающую роль в развитии транспортной инфраструктуры. Узбекистан также является важным, граничащий с каждой страной Центральной Азии, включая Афганистан. А для будущих связей между Европой и Южной Азией, Туркменистан также имеет свое место в интересах Европейского Союза. Тем не менее, как считают европейские лидеры, по торговым и транспортным условиям Казахстан занимает уникальное положение. Во-первых, в силу географии, Казахстан, между Китаем и Каспийским морем будет играть доминирующую роль в любых наземных связях между Европой и Китаем. Во-вторых, Казахстан считается единственной центрально-азиатской страной, которая пошла дальше всех в плане углубления институционального сотрудничества с ЕС, о чем свидетельствует подписание усиленного соглашения о партнерстве и сотрудничестве между ЕС и Казахстаном в 2015 году. В-третьих, в региональном контексте Казахстан предлагает улучшение бизнес-среды, имеющей важнейшее значение для установления торгового хаба: по ведению бизнеса в 2016 г. согласно рейтинга Всемирного банка Казахстан обогнал 12 позиций с 53-го в прошлом году до 41-го [12, с. 41-42].

Транспортно-транзитный потенциал Центральной Азии объективно становится одним из основных инструментов нынешнего геополитического противостояния в регионе. Значение этого фактора усиливается с учетом существенного роста торговли между Европой и Азией, который, по некоторым прогнозам, к 2020 году достигнет 1 трлн. долл. [13]. В свою очередь, центрально-азиатские государства прикладывают собственные усилия для развития транспортной инфраструктуры. В настоящее время в каждой из пяти республик региона приняты государственные программы, направленные на развитие транспортного сектора, что должно открыть им доступ к международным торговым путям. Вместе с тем реализации тех или иных планов может препятствовать целый комплекс внутренних и внешних факторов. С одной стороны, отсутствует необходимая инфраструктура, с другой – обостряются противоречия между внешними силами. В силу своего уникального географического положения Центральная Азия способна соединить не только условные Восток – Запад и Север – Юг, но и превратиться в один из важнейших узлов мировой торговли. Для дальнейшего развития транспортно-транзитного потенциала региона есть все необходимые предпосылки. Государства стремятся интегрироваться в международные геоэкономические структуры, решать общие для них экономические и торговые проблемы, сохранять стабильность и развивать всестороннее сотрудничество. В случае реализации проектов, связанных с возрождением Великого Шелкового пути, центрально-азиатские республики могут в полной мере использовать свое географическое положение и превратиться в важную транзитную артерию между двумя экономическими гигантами – ЕС и КНР. Одним из главных вопросов, стоящих сегодня перед местными экономиками, является формирование условий для перевозки товаров через их территорию. Прежде всего, речь идет о модернизации транспортных инфраструктурных систем и создании логистических услуг таким образом, чтобы скорость сухопутных перевозок товаров и снижение расходов позволили конкурировать с морским транспортом. Это особенно важно с учетом того, что по прогнозам к 2020 г. 10 % всех грузов между Азией и Европой будут перевозиться по автомобильным и железным дорогам. В настоящее время данный показатель равняется 1–2 % [14, с. 37].

Таким образом странам удастся диверсифицировать источники государственных доходов, создать новые отрасли экономики и снизить зависимость от экспорта сырья. Чтобы добиться долгосрочных постоянных перевозок товаров через центрально-азиатские территории,

нужно модернизировать транспортные инфраструктурные системы и создать скоростные сухопутные логистические услуги, чтобы конкурировать с морским транспортом. В целом, как показывает исследование в транспортной сфере, есть немало разных важных игроков, которые заинтересованы в потенциале ЦАР. ЕС внедрил достаточно инвестиций в эту сферу, однако он недостаточно активен. Однако в долгосрочной перспективе, в связи инициативой Китая «Шелковый путь», его деятельность здесь будет возрастать.

ЛИТЕРАТУРА

1 Михаэль Файе, 2004. Проблемы, с которыми сталкиваются сухопутные развивающиеся страны. Журнал по развитию человека. Том 5. No. 1, март 2004, [http://dSPACE.cigilibrary.org/jspui/bitstream/123456789/17540/1/The %20Challenges %20Facing %20Landlocked %20Developing %20Countries.pdf?](http://dSPACE.cigilibrary.org/jspui/bitstream/123456789/17540/1/The%20Challenges%20Facing%20Landlocked%20Developing%20Countries.pdf?)

2 Кишор Упрети, 2003. От Барселоны до Монтего-Бей и далее: Исследование прав сухопутных государств в отношении торговли посредством выхода к морю – Ретроспективный анализ. Сингапурский журнал международного & сравнительного права, 7, <http://law.nus.edu.sg/sybil/downloads/articles/SJICL-2003-1/SJICL-2003-201.pdf>.

3 Сюзанна Леёф и Рауль Янсенс (июнь-июль 2007). Транспорт, транзит и соглашения, облегчающие торговые ограничения в сухопутных государствах. Журнал ОБСЕ, <http://www.osce.org/secretariat/25780>.

4 www.traseca-org.org

5 Международный коридор ТРАСЕКА// <http://www.logistika.uz/atlas/2417/124>

6 Герман Новосельский Транспортная интеграция в Центральной Азии, Казахстан в глобальных процессах №4, 2014.

7 А. Казанцев Политика стран Запада в Центральной Азии: ключевые характеристики, дилеммы и противоречия, МГИМО(У) МИД России;2009.

8 Трансконтинентальный коридор «Западная Европа-Западный Китай»- новый путь в европу: от мечты к реальности. <http://www.europe-china.kz>

9 Выступление вице-министра транспорта и коммуникации РК Романа Скляра <http://www.inform.kz>

10 Asian Development Bank (ADB). 2006. Central Asia: Increasing Gains from Trade through Regional Cooperation in Trade Policy, Transport and Customs Transit. Manila: ADB.

11 Doing Business. <http://www.doingbusiness.org/> (accessed 3 January 2014).

12 S. Frederick Starr Svante E. Cornell Nicklas Norling, The EU, Central Asia, and the Development of Continental Transport and Trade, SILK ROAD PAPER, 2015.

13 China-Europe strategic plan «unprecedented»: Premier Li// <http://english.cntv.cn/20131121/105037.shtml>.

14 Якопо Пэпе. Новая геополитика Евразийских железных дорог// Казахстан в глобальных процессах, 2013. № 3.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ – БІЗДІҢ БАСТЫ МІНДЕТ

ЕЩАНОВА А. Т.

бастауыш сынып мұғалімі, № 25 қазақ қыздар гимназиясы, Екібастұз қ.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту - басты міндет 2012 жылғы 27 қаңтардағы Елбасы Н. Назарбаевтың «Әлеуметтік – экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту мақсатында 5 жылдық ұлттық жоспарды қабылдау міндеті қойылған. Ұлттық жоспардың мақсаты - Қазақстан Республикасындағы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін жағдай жасау. Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде «функционалдық сауаттылықты» қалыптастыру мәселесін негізге алудың өзектілігін арттырып отыр.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығы ең алдымен біріншіден, үйден отбасынан басталады. Өйткені, ата - аналардың балаларды оқытуы және тәрбиелеуі ұлттық жоспарда функционалдық сауаттылықтың негізгі тетіктерінің (механизмдерінің) бірі болып көрсетілген.

Біріншіден, функционалдық сауаттылық дегеніміз - адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге араласуы. Біз экономикамыздағы, әлеуметтік – саяси және рухани өміріміздегі жетістіктерді заңды түрде мақтан етеміз. Тіпті «экономика» деген сөздің өзін сөзбе сөз аударсақ «үй шаруашылығы» дегенді білдіреді. Сондықтан да отбасындағы экономиканы мемлекеттік экономиканың құрамдас бөлігі ретінде қарауға тура келеді. Демек, оған байыпты түрде біліммен әрі шаруақорлықпен қарау керек. Біліммен қарау

деген түсінікті, ал шаруақорлықпен қарау деген не нәрсе? Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығы дегеніміз – оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамытып қана қоймай, алған білімін сыныптан тыс жерде, күнделікті өмірде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету, яғни, оқушылардың мектепте алған білімдерін өмірде тиімді қолдануына үйрету. Жалпы, бұл жерде ата - ананың функционалдық сауаттылығы, соның ішінде баланың шаруашылыққа деген ұқыптылықпен қарауы болып отыр.

Екіншіден, функционалдық сауаттылық дегеніміз – өмір бойы білім алуына ықпал ететін, авторлық база жасау. Өмір бойы іздену, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына қарай ілесіп отыру. Оқушылардың функционалдық сауаттылығы екіншіден, мектептен басталады. Мектеп - үйрететін орта, оның жүрегі - мұғалім. Оқушының бойына білім нәрін дарытуға көмек беретін функционалдық сауаттылық мұғалім бойында да болуы тиіс. Барлық елде балаға білім беру ерекше орын алып келеді. Балалардың ойлау қабілетін дамытуға, байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуге оқушыларды тәрбиелеу мұғалімдердің басты борышы.

Мұғалім сабақты түрлендіріп, өмірмен байланыстырып өтуінде, пәндік білімдеріне, ептіліктеріне және сауаттылығына сүйене отырып, оқу пәндері арқылы, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру негізінде жүзеге асады. Тек білім ғана бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыра алады. Сондықтан да мұғалім сапалы білім, сапалы ой - өрісі кең тұлғаны қалыптастыру үшін 40 минуттық сабағын қазіргі заманғы білім берудің жаңа технологияларын қолдана отырып өту керек. Осы жерде орыс педагогы А.С.Макаренконың «45 жыл мұғалім болса да 45 минуттық сабағына дайындалып келу керек» деген нақыл сөзін еске алуға болады. Мұғалім оқушыны тек қана мектептің бағдарламасымен шектеліп қалдырмай, теориялық білімдерін практикалық жұмыстармен, өмірмен байланыстыра білуге үйрету керек. Осындай әдіс - тәсілдерді түрлендіріп, жүйелі түрде пайдаланып мұғалімнің шәкірттері өз бетімен жұмыс істеуге тез үйренеді.

Функционалдық сауаттылықтың негізгі міндеті - мұғалім баланы оқыта отырып, оның еркіндігін, белсенділігін, шығармашылық тұрғыда ойлауын қалыптастырып және де баланың өз бетінше шешім қабылдауға дағдыландыру. Осыған орай оқушылардың алған білімдері негізінде әрекет етуге қабілеттілік пен даналықты білдіретін құзыреттерді қалыптасытыру орта мектептердегі жаратылыстану

бағытындағы пәндер басым бағыттарының бірі болып табылады. Ой - өрісі кең тұлғаны қалыптастыруда жаратылыстану пәндерінің орны ерекше. Жаратылыстану ғылымдарының ішінде, өзгелерінен гөрі, тезірек дамып, күнделікті өмірде кеңінен қолданыс тапқаны физика. Сондықтан да болар, бүгінгі таңдағы роль атқаратын жетекші ғылымдардың біріне айналып отыр. Жыл сайын көптеген жаңашылдардың беті ашылууда.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру - оқушының логикалық ойлау қабілеттерін дамытудың үйлесімді жолы. Олай болса, функционалдық сауаттылық оқушының белгілі ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және білім, білік дағдыларының жиынтығы. Ол тек білім мен білік әлеміне барудың жолы ғана емес, ұлттық әлеуметтік дамуының өлшемі. Оқушылардың функционалдық сауаттылықтарын дамыту үшін жаратылыстану бағытындағы пәндер оқушылардың сапалы есептерді өз бетінше шығаруына көп көңіл бөледі. Сапалы есептер оқушының логикалық ойлау қасиетін шыңдайды және пәнге деген қызығушылығын арттырады. Сабақта әртүрлі әдіс - тәсілдерді қолдана отырып, оқушылардың ой - өрісін дамытуға, есептер шығару кезінде қызығушылығын арттыруға, теориялық білімдерін практикада қолдана білуге үйретеді.

Осындай мақсаттарға жету үшін мынандай міндеттерге тоқталайық.

Оқушының алған теориялық білімдерін практикамен ұштастыра білу.

Оқушылардың алған сапалы білімдерін өмірде қолдана білуге үйрету.

Кез келген проблемалық ситуациялардың шешімін таба білуге үйрету

Оқушыларды ізденіске баулып, өз бетінше жұмыс істеуге үйрету

Оқушылардың білімдерін Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудағы 2011 – 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы аясындағы халықаралық зерттеулерге (TIMS, PISA және PIRLS) қатыстыру.

Сапалы есептер шығару барысында оқушылар қажетті көлемдегі білімді игеріп қана қоймастан, өз бетінше шешім қабылдауға және болашақта мамандық таңдауына ынталандырылады. Сабақта сапалы есептер шығару арқылы алған білімдерін оқушылар күнделікті өмірмен байланыстырып отырады, өйткені оқушы ойлауға да ойлануға да қабілетті.

Қорыта айтқанда, функционалдық сауаттылықты жүзеге асырудың басты міндеті - оқушылардың теориялық білімдерін практикалық тұрғыда қолдануымен қатар тәуелсіз еліміздің келешегіне үлкен жауапкершілікпен қарауға үлестерін қосу болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс- қимыл жоспары. Астана.2012 жылғы 25 маусым.

2 Кененбаева М.А. «Бастауыш және негізгі мектепте математиканы дамыта оқытудағы сабақтастық мәселелері». Автореферат. - Астана, 2015 ж.

3 «Қазақстан-2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». 2012 ж.

4 «Әдіскер-Методист» журналы, 2013 ж.

5 Н. Назарбаев. Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы. Жалпығ Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам. // «Егеменді Қазақстан», 10 шілде 2012ж.

6 Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. // «Егеменді Қазақстан» газеті.

7 Педагогика мәселелері № 4 2014 ж.

АСАН СӘБИТҰЛЫНЫҢ «ЖЕР-ҰЙЫҚ» – ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛелЕРІ

ЖАНАБАЕВ Ж. М.

философия магистрі, аға оқытушы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

АБДИКАРИМОВА А. Ж.

педагогика және психология магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.

«Жер-ұйық» - Асан Сәбитұлы есімімен байланысты қазақ ұлттының дүниетанымындағы басты ұғым.

«Жер-ұйық» сол Асан Сәбитұлы тілге тиек еткен уақытынан бері, бір сәтке де үміті үзілмеген, танымы терең идея. Идеясы «жер» мен «ұйық» сөздерінің бірлігінен құралған, өзімен бірге ел болу, мемлекет атану көкжиегі. Ендеше сол идея өзіндік философияны қозғамақ.

«Жер-ұйық» философиясы бір тарихи кезеңнің кеңістігі мен уақытынан (XV ғасыр) шыға алмай қалған оқиға емес, ол тереннен туындаған дүниетаным. Оны дала өркениетіне тән төлдік философияның ең жоғарғы шыңы деп бағалауға тиіспіз. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек» -дегенді. Бұдан түсінетініміз, өскелең ұрпақ бойындағы отансүйгіштік қасиет сапалы бағдар алып, болашаққа Тәуелсіздік лебін алып ұшуы үшін ел тарихы мен жер тарихын, құндылығын бойына жинақтап өскендері абзал демекпіз. Өйткені, құндылығын құттықтамаған ұрпақ үшін «Тәуелсіздік» - деген жеңіл сөзге айналмасқа кім кепіл. Бұл тұрғыда зиялы қауым алдында басты міндет сапалы да, жүйелі дүниетаным қалыптастыру құру болмақ. Бұл идеялар «Асан Қайғы -«Жерұйық»», оның заңды жалғасы «Н.Ә.Назарбаев – Тәуелсіздік» ұлтымыздың ұлттық кодтары деп білмек керек. Бұл жағынан «Асанның Жер-ұйық» ілімі қазақ халқының дүниетанымының күн тәртібінен бір сәтке де түспеген. Оның бір дәлелі аңыз-әңгімелердің өз құндылығын жоймай, аңыздық мәліметтерден тарихи деректерге ұласып, Асан Сәбитұлын тарихи қайраткерге, Жер-ұйықты халқымыздың асқақ идеясына айналдыруы еді.

Асан Сәбитұлы туралы мәліметтер өте аз. Дегенмен біз оны мемлекет қайраткері, жыршы деп танимыз. Сонымен қатар, болашақты болжап, сәуегейлік танытуына қарағанда, «көне тілмен айтқанда көріпкелдік қасиет. Орысша айтқанда «ясновидящий» болған [1, 160 б.].

Мемлекеттік қайраткер ретінде Асан Сәбитұлы өз дәуірінің сұлтан- хандарымен де, би- батырларымен де үзентілес болған. Ел тағдырында шет қалмай, өз көзқарасымен саяси позициясын танытып отырған тұлға деу керек.

Ауызша айтылған мәліметтерге сүйенсек, Асан Қайғы қазақтың жыраулық поэзиясының, қоғамдық-саяси және философиялық үрдістің сабақтастығын дамытушы ғана емес, сонымен бірге ол Қазақ Ордасының ардақты тұлғасы екені даусыз. Ол Орданың негізін қалаушылармен сындарлы кезеңдерін, қалыптасу және даму жолдарын бірге өткізеді, сөз құдыретімен де, ісімен де көмектеседі. Жәнібек хан сарайындағы данагөй кеңесші. Асан Қайғының

замандастары оны өз кезеңінің танымал ғұлама тұлғасы деп бағалайды. Оның айналасында Қазақ Ордасының бүкіл саяси және рухани элитасы - белгілі мемлекет қайраткерлері- билер, батырлар, әскербасылар, әскери жетекші - фатихтер, суырып салма шешендер топтасқан. Ол халық сүйіспеншілігіне бөленген өз Жәнібекпен, оның бауыры, жақын көмекшісі Керей ханмен, атақты Жәнібек сұлтанмен, Жиренше шешенмен, оның қазақ Сапфосы іспетті, сұлу да парасатты жұбайы Қарашашпен, болашақ билік иесі, көзінің тірісінде - ақ «Қазақ жерін кеңейтуші», «Екінші Жошы» атанған Қасым ханмен, «көшпелі өзбектер» ханы Әбілхайырмен, оның немересі Қазақ Ордасының ата жауы Мұхаммед Шайбанимен және басқа Орта Азия тарихының белгілі тұлғаларымен таныс - біліс болған, әрі халық пен мемлекет тағдырын шешетін сындарлы кезеңдерді олармен жиі кездесіп отырған [1, 468-471 б.]. Бұл тарихи мәліметтер негізінде Асан Сәбитұлы өмір сүріп, қызмет еткен кезеңі тарихи де, саяси оқиғаларға толы екендігін аңғартады.

Бұл орайда Академик Ғарифолла Есімді тыңдалық: «Қазақ хандығының тарих сахнасына шығуы хандықтар арасындағы қым қиғаш талас - тартысты аласапыран кезеңмен тұспа-тұс келді. Кейінгі ұрпақ әулие танып, аты аңызға айналған «көшпелілер философы» (Ш.Уәлиханов) атанған Асан Қайғы «өзінен қалған қысқа сын болжаулары, өсиеті арқылы өзінің жайынан да, заман аңғарынан да бірталай көрініс, білік дерек береді» (М.Әуезов). Асан Қайғы ұсақ хандарының басын біріктіріп, қазақ халқын, іргелі ел етпек болған Керей, Жәнібек сұлтандарды жақтайды. Шу мен Арал аралығында Қазақ Ордасы құрылған кезде Асан Қайғы жаңа мемлекеттің ұраншысына айналады» [2, 33 б.]. – деп, Керей мен Жәнібек, олар құрған Қазақ Ордасына қатысты ойын өрбіте түсе, өз пікірін ортаға салады. Әрі қарай, «Керей мен Жәнібек құрған тұңғыш қазақ мемлекетінің типі Орда болатын, сондықтан ол «Қазақ Ордасы» деп аталды. Орда билігінің басында хан, одан төменде хан кеңесі т.т. Керей мен Жәнібек жаңа құрылған мемлекетті «Орда» деп атағанда еш жаңалық ашқандары жоқ, дәстүр жалғастырды, олардың жаңалығы өздерінің ықпалында болған түрік тайпаларының басын қосып Жаңа ұлт қалыптастыруында еді. Тарихқа жаңа мемлекетпен бірге жаңа ұлт қазақ ұлты енді. Бұл жаңалық болатын. Жаңалық қашанда жаңа ілімді қажет етеді. Сондай ілім Асан Қайғының «Жер ұйығы» болатын. Бес ғасыр өткен соң, өткенге баға беру жеңіл. Асан Сәбитұлы заманында Әбіл-Хайыр Ордасында жік шықты, оны қазіргі тілге салсақ сепаратизм деуге де болады, яғни «бүлікшіл»

сұлтандар Керей мен Жәнібек бұрын болмаған «Қазақ хандығын» құруға кірісті, ел жарылды, сонда ғұлама Асанның харекеті қандай болмақ!» дегенді [2,190 б.].

Асанның харекеті халыққа қандай жағдай болмаса да, **өз тағдырынды ел тағдырынан бөліп қарамау** ұранын ұстағандай. Сол жолда Асан қайғылы жағдайды бастан кешірді. Біртұтастылық жарылып, бірнеше бөлікке бөлінгенде, әрине елдің жаршысы да, ұраншысы да мұңлы жағдайға душар болады. Қандай да бір саяси өзгеріс өзімен бірге саяси-әлеуметтік тұрақсыздық салдарларын туындатады. Ондай тұрақсыздық ел үшін де, халық үшін де тиімсіз еді. Асанның «Қайғығы» болуы –өмір философиясынан туындады десек, академик Ғарифолла Есім «Асанның келе-келе Асан Қайғыға айналуы...өмір сүру философиясына қатысты. Ойшылдықтың мұндай дәстүрі Қорқыт- атадан басталған...Қорқыттың сұрағы-«Қайда барсаң Қорқыттың көрі»-өмір философиясы туралы мәселе болатын. Асан Қайғы өмір философиясы емес, өмір сүру философиясы туралы мәселеге ауысқан, себебі оның мақсаты айқын, ол жаңа мемлекет құру, ол үшін жер мәселесін шешу қажет. Асан Қайғы экзистенциясы дерексіз ойлауға негізделмеген, ол позитивті, болашаққа нық сенімі бар, саяси бағыты анықталған - ойшыл. Ол тектен - тек дала кезіп жүрген жоқ, жаңа мемлекетке жер анықтау ісінде жүр. Ел болу үшін, ең әуелі жер керектігі белгілі. Оның қайғысы жеке бастың мұны емес, халықтың мүддесі» [2, 34 б.].

Ел мүддесі жолында Асан Қайғы желмаясына мініп алып, елдің оңтүстігінен солтүстігіне, шығысынан батысына қарай бет алып, үнемі қозғалыс үстінде болуы, елдің ертеңі үшін алаңдайтынын шынымен де байқатады. Оның желмая мініп кезуінен кемінде екі мәселені аңғарамыз. Біріншісі, бұл мәдени географизм. Яғни, қазақ даласы қай жерден басталып, қай жерден аяқталады, қазақ жерінде қандай таулы мекендер бар, қандай құнарлы жерлер, елді - мекендер бар, қандай өзен - көлдер бар екендігінен хабардар ету болды. Сонымен қатар, еліміздің өлкелі өңірлерімен, тау-тастарымен, елді-мекендерімен, өзен-көлдерімен халқымызды етене жақындастыру, таныту мақсаты болуы мүмкін. Оның дәлелі Қаратау, Шымкент, Сайрам, Сыр бойын, Шу, Жетіқоңыр, Торғай, Терісаққан өзені, Қара қойын Қарлытау, Нұра, Есіл, Жаңашар, Ереймен, Өленті өзені, Шідерті өзені, Баян тауы, Ертіс, Семей тау, Шыңғыс тауы, Тоңлық өзені, Қызыл тау, Алатау, Қарқалы, Кент бұқтыға, Абыралы –Жалаулыға, Үшқара, Шілікті, Сулы Келесті жерлерін аралауы болмақ. **Екіншісі, оның бұл ел аралауын,**

бүгінгі тілмен айтқанда, демаркациялық шара деп түсіну болмақ. Бұдан өскелең ұрпақтың алатын сабағы жер тұтастықта болғандай, ел тұтастығы да болуы шарт. Ол жөнінде Елбасы Н. Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Әрине, туған жердің тарихын білген және оны мақтан еткен дұрыс. Бірақ, одан да маңыздырақ мәселені – өзіңнің біртұтас ұлы ұлттың перзенті екеніңді ұмытуға әсте болмайды» - дегенді. Расында да, **Жерұйық - біртұтастылықтың, бірігейліктің символы, коды деп түсінуіміз, білуіміз қажет.**

Асанның желмая мінуінің өзі бір таңғажайып дүние. Аңыз – әңгімелер тез өрбігендіктен болар, Асан туралы айтылғанда, міндетті түрде желмая жөнінде хабардар етеді. Дегенмен біздің пікірімізше **Асанның желмаясы метафоралық амал.** Өйткені, Асанның желмаясы араб ертегілеріндегі Аладдиннің ұшатын кілемі секілді фантастикалық құрал емес. Бұл жерде желмая Асанның қазақтың алып жерін көлденен де, тігінен де жер шарлап, жер үстінен ел іздеп, ел ішінен жер іздеуіне жетелеген тездету, жылдамтау тәсілі іспеттес. **«Желмая – «жел» сөзінен өрбиді. Яғни, шапшандықтың, ыждағаттылықтың белгісі секілді. Мұндай шапшандылық – бүгінгі уақыттың да талабы.**

Асанның бір ойы анық. Ол қайткенде де, өзі өмір сүрген заман болмаса да, болашақта осы мекенде күт-берекесі, ырыс-несібесі мол егеменді ел қалыптасатынын таныған ойшыл кісі. Оның жоғарыда біз көріпкелдік қасиетінің барын айтқан болатынбыз. Осы құтты жер іздеу жолында Асанның ішкі толғанысы үнемі мазалаумен ұласып, сырт көзге мұнды болып көрінеді. Өз уақытында қара халық бұл мұндылықты түсінбестіктен танытуы мүмкін. Сондықтан біраз уақыт бойы Асанның тірлігін утопия деп қабылдады. Қара халық тарапынан Асанға толықтай сенім болмады. Сенім түсінбеушіліктен туындайды. Оның бір себебі, Асан Сәбитұлының «Жерұйық» идеясы өз бастауын ғарыштық санадан алатын идеядан нәр алушы еді деп түсінгеніміз абзал. ««Қайғы» деген кемеліне келген сананың аты» - дейді, академик Ғарифолла Есім [3,43 б.].

Өзімен бірге дала өркениетінің ең асыл идеялық бастаудың күретауы бола отыра, «Жерұйық» жаңашылдық пен жасампаздықтың нышанына айналады. Дала мәдениетінің өкілдері табиғатқа тән үнемі өзгерістер мен дамулардың ең қарқынды тұстарын игеру жолын осы Жерұйықтан тапты. Жерұйықтың атында да, затында табиғаттың сакралды құпия сырлары бар түркілік

дүниетанымның ішкі даму логикасының нышаны іспеттес деп айтуға болады.

Тәңірдің құтының шоғырланған жері «Жерұйық». Ежелгі түрік аңыз-әпсаналарында Жерұйық «орталық, кіндік» мағынасындағы символдарымен берілген. Дәстүрлі қоғам адамының Тәңірмен байланыс құруы тікелей рухымен емес, Жерұйық арқылы жүзеге асатын. ...Жерұйық – әлі күнге дейін тарихи функциясын жоғалтпаған дәстүрлі түркілік дүниетанымның космологиясының негізгі ұстыны әрі Тәңірге барар «орталық жолдың» рәмізі [4, 74-75 б.].

Түркі дүниетанымындағы Күлтегіннің үлкен жазуында: «Биікте Көк тәңірі, Төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған.» -деген асыл сөз кездеседі. Жаратылыстың негізгі заңдылығын баяндай отыра, адам баласының жаратылысына дейін аспанда Көк тәңірі, кейін жер –ана жаратылған. Содан кейін барып, адам баласы жаратылған. Көк аспан мен қара жер аралығы ғана адам баласының құтты мекені. Басқа бір жерде адам баласы мекен ете алмайды. Жер үстінен жер іздеу дұрыс емес болар. Бірақ Асан Сәбитұлының жер үстінен жер іздеуі бұл қазақ халқының ынтымағын жарастырып, бірлік орнату принципі деп түсіну қажет. Ал бірлік, тұтастық – ұлт идеясының нағыз діңгегі.

Жүсіп Баласұғынның «Құтадғу білік» дастанының: «Өзірлеген жер, көк, жұрттың иесі» (1) – деген бәйіт жолдары да, көк аспан мен қара жер адам үшін ғана Алламен жаратылған дүние деп түсіндіре келе, бір ғана жаратушы Алла адамды көк аспан мен қара жердің құты етіп жаратқан. Адам баласыз көк пен жер арасы қаңырадай бос қалған орта болмақшы екенін менземек.

Асан Сәбитұлы жер мен су, Тәңірдің құты мен несібесі екенін білген деп ойлаймыз. Асан Қайғы дүниеге көшпелі өркениеттің өкілі ретінде қараған. Оған барлығы керек. Жан– жануарлар дүниесі, жер– су, аспан әлемі, басқа да құбылыстар тұтас қарастырылуы тиіс. Асан ойынша үйлесімділік заңы бұзылса, онда барша дүниенің астан кестені шығады [1, 159 б.].

Асанның астан–кестені шығады дегені, Тәңірісінің құтынан айырылып, адамзат өсіп–өну мен жетілуден жұрдай болады деген қаупі болуы мүмкін. Өйткені, көріпкел, әулие адам табиғат заңына сәйкес үйлесімділік жөнінде хабардар деп болжаймыз. Яғни, құт заның танып өскендігін білгендік.

Дүниедегі басты объект Асан Қайғы үшін Жер– Ана! Жер киелігі өзінің сырын Асанға ашатын тәрізді. Жердің киесінен,

қасиетінен адам бойына қуат, нәр алып отырған. Осындай тылсымдық мәндегі қарым қатынасты Асан адам мен Жердің байланысын басқа тұрғыдан қарастыру арқылы пайымдаған. Біздің жеке пікіріміз бойынша, бұл қатынастың мәні немесе Жермен тілдесудің сыры Асанға берілген ғарыштық санаға қатысты болуы мүмкін. Ғарыштық сана – деп отырғанымыз әлемдік ақыл (мировой разум) десек те жарасар.

Құтты қоныс іздеу – әлемдік ақылдың, ғарыштық сананың негізінде ғана жүзеге аспақ. Осы жолда Асан алғашқы етіп, табиғатпен тілдесіп, үндестік принципін таңдамақ. Бұл Асанның танымға, білімге ынтық екенін аңғартады. Толысбай Кенжалының пікірі осыған саяды: «Қоныс іздеу – Асан атаның басты мақсаты. Оны іздеу барысындағы жер мен суларға қойған танымдық мәні зор қағидаларға, болжамдар сол дәуірді мекен еткен ел үшін өте маңызды болатын» деп, әрі қарай «Жерұйық мекеніне жету жолында табиғат «сырын, тілін» менгерген Асан олардан мағыналар шығарып, қорытынды жасап отырған. Бұл – дала ойшылының қасиет – қабілеттерінің пәлсапалық көрінісі» - өз ойын жетелей түсіреді [1,178 б.].

Асанға «Жерұйық» мекені нағыз көшпелі өркениетті «тірілту» үшін керек болды. Себебі, бұл өркениет өзінің соңғы сатысына көтеріліп, оның дамуы бәсеңсіп, енді құлау қаупінде еді. Бұл табиғи заңдылықты сезген Асан сол өркениетке «дем» беру арқылы оны құтқарып қалуды ойлады. Асанның арманы Тәңірдің адамға мейірімі түскен жерді табу» [1,186-187 б.].

Асан осы Жерұйықты іздеу жолында әлеуметтік өмір мен қатар адам мәселесінде шет қалдырған емес. Жерұйықтың бастауында тұратын адам қандай болмақ? Міне, осы мәселе маңызды. Бүлікшіл, елін, жерін сатушылар, жеке басының қамын ойлаушылар емес, керісінше ізгілік жолын таңдағандар, білім мен өнерді өмірлеріне серік еткендер ұйысса екен деген сенімде болған. Жерұйық бұл болашақтағы мәңгілік елдің, мемлекеттің іргетасы еді. Асанның құтты қоныс іздеуі бос әурешілік емес, құтты білімге, жүйелі танымға, терең даналық түсінікке негізделген ізденіс. Осы ізгілік ізденісі жолымен жүрген халық қана Асан айтқан Жер ұйыққа жетеді. Ізгілік жөнінде F.Eсім: «Адамға Жаратушы ізгілікті сана берген, ол деген сөз адамның жетілуінің яғни кемелденуінің мүмкіндігі. Ізгілік - деген мүмкіндік. Ізгілік ойшыл адамның мінездемесі. Осы ізгілік Асан Қайғы дүниетанымының басты арнасы. Асан - сөзсіз ізгілік жолындағы жан» [2, 35 б.].

Дүниенің көрінісін тануда Асан Қайғы танымында көп ұшырасатын ұғымдар білу мен білмеу. Білу ұғымына көп мән берген. Дүниені тану, түсіну, қорытынды шығару, сайып келгенде білу ұғымының мәнін ашады. Ал білмеу болса адам сана сезімнің тұйықтығын, тайыздығын аңғартады. Несібе табиғатты, қоғамды, дүниені, адамның ара қатынастарын астастыра айшықтап, қоғамның даму заңдылықтарына философиялық тұжырым жасайды [1, 157 б.].

Асан Қайғы:

«Көлде жүрген қоңыр қаз,
Қыр қадірін не білсін.
Қырда жүрген дуалақ,
Су қадірін не білсін!
Ауылдағы жамандар,
Ер қадірін не білсін!
Көшіп қонып көрмеген,
Жер қадірін не білсін!
Көшсе қона білмеген,
Қонса көше білмеген,
Ақылыңа көнбеген,
Жұрт қадірін не білсін!» [5, 63-64 б.].

Жерұйық өзімен бірге тәуелсіздік, егемендік, ата қоныс, ата жұрт, атамекен, ел, туған жер, өлке секілді ұлттың рухани қазыналары мен ұлт кодтарын қалыптастырды.

Асанның білгені де, танығаны да осы құт. Оның құты бұл жер-құт. Тәңір иесі берген құттан айырылмау. Құтынан айырылған, бақытқа кенелмейді екенін Асан біледі. Айырылған жерді қайтарып алу қиын.

Асан Сәбитұлының Жерұйық іздеуінің негізі – жер мәселесі емес, жер – Асан үшін алғашқы себеп қана. Асан үшін «Жерұйық» мәні бірлік пен тұтастық идеясы мен қазақ халқының ұлт болып ұюы төңірегіндегі мемлекеттік идея болды.

Жерұйықтың утопия емес екенінің нақты дәлелі, еліміздің 1991 жылдың 16 желтоқсанында саяси тәуелсіздікке қол жеткізгендігіміз. Құты бар бастау, бақытынан ешқашан айырылмайды. Жерұйық-Қазақстан елі құтқа, халқы бақытқа кенеледі.

Асан Қайғы бабамыз шын мәнінде қазақ халқының бақытты келешегі үшін тынжылмастан, шынайы тұрғыда «Қайғы» атанып, күресе білген тарихи тұлға екендігін, өскелең ұрпақ жақсы білулері абзал.

Асан Қайғының «Жерұйық» идеясының мызғымастылығы «Мәңгілік Ел» доктринасының ғасырлар ғаламатына жетелемек жол бастамасы деп қорытындылаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Т. Кенжалы. Асан Қайғы. – Алматы: Дайк–Пресс, 2006. -284б.
- 2 Ғарифолла Есім. Қазақ философиясының тарихы: Оқулық. – Алматы. «Қазақ университеті», 2006. -214 б.
- 3 Есім Ф. Абай айтқан: «Тәңірі қосқан жар едің сен»// Ақиқат. 1999. №1. 43-бет.
- 4 Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. 20т.: Қазіргі түркі философиясы. // Д. Кенжетай. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні. – Алматы. Жазушы. 2009. -584б.
- 5 Мағауин М. Алдаспан. – Алматы: Жазушы, 1971. -325б.

ХАЛЫҚТЫҚ ӨЛШЕМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

ЖҮСІП А. Қ.

магистрант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

СЫЗДЫҚОВА Г. О.

ф.ғ.д

Тіл – қай халықтың болмасын рухани және материалдық мәдениетінің, тарихының, танымының, діні мен ділінің, бүкіл бітім-болмысының жарқын айнасы. Қоғамда орын алатын барлық өзгерістер пен жаңалық атаулының халық тілінде көрініс табатыны ақиқат. Тіл қарым-қатынас құралы ғана емес, әр халықтың тарихы, өмірі, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті.

Ұлт болмысының ерекше көрініс беретін лексикалық қабаттарының бірі – халықтық өлшем атаулары. Халық метрологиясын мәдени, этнографиялық және тарихи деректерден тыс қарастыру мүмкін емес. Халықтық метрологияда сол халықтың тұрмысы, болмыс-бітімі, ұлттық мәдениеті, әлемді қабылдау деңгейі кескінделген.

Халықтық метрология – үлкен ұғым. Сөздік қорымызды толықтырып тұратын лексикалық қабатымыздың бір бөлігін осы халықтық өлшемге байланысты сөз, сөз тіркестері құрайды. Қазіргі уақытқа дейін көп өлшемдеріміздің белсенді қолданыста болуы, халықаралық метрикалық жүйенің енуіне қарамастан көп аймақтарда қолданылуы оның өміршеңдігінен, лексикалық қабатымыздан айрықша орын алатындығынан хабардар етеді. Өлшемдік мәндегі лексикалық топқа енетін сөздік қор жиынтығы адамның тұрмыстық

жағдайына деген қажеттілігінен туындайды. Метрологиялық лексика – қазақ халқының тарихи дамуының ұзақ мерзімінің жемісі.

Тіл материалдарын топтастыра қараудың тамаша үлгілері ғұлама ғалым М. Қашқаридың «Диуани-лұғат-ат-түрік» атты әйгілі еңбегінен бастау алған. Түрік жұртының тұңғыш энциклопедиялық анықтамалығы сынды бұл еңбекте түрік сахарасының жан-жануарлар дүниесі, өсімдіктері, материалдық-мәдени заттары, жер-су аттары туралы, аспан денелері, ғарыш әлеміне қатысты атаулар туралы, балалар ойындары, т.б. деп отызға жуық тақырыптық топтарға бөлінсе, «Кодекс-Куманикусте» (XIV ғасыр) уақыт, мезгіл атауларына қатысты, ауа райы мен аспан әлеміне байланысты 40-қа жуық тақырыптық топтар жіктелімі орын алған.

Өлшемдік атауларды, өлшемдік ұғымды білдіретін сөздерді, яғни нумеративтерді қарастыру – бүгінгі күні қазақ тілі үшін өзекті мәселе. С. Е. Жанпейісова «Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы» атты зерттеуінде: «Халқымыздың өзіндік метрологиялық жүйесі қазақ ақын-жазушыларының шығармаларындағы өлшем мәнді түрлі сөз қолданыстардан айқын аңғарылады. Мысалы, олардағы *бір бой, алты ен, бес тақа, үш қат, он екі құрсау, бір қойын (ақша), екі қарын (май), алты қосақ (қой), бес буда, бір қағаз (шай), сегіз жұп, бір құшақ (отын), жалғыз түп иш, бір уыс, екі баспақ, екі зекет, екі құрсақ* тәріздес нумератив мәнді тіркестердің алдыңғы сыңарлары-есептік сандар да, ал екінші сыңарлары қазір классификаторлар делініп жүр» [1, 20-21], – деген болатын. К.Күркебаев нумератив сөздерді классификатор, септік сөздер және өлшемдік атаулармен байланысы бар құрылымдар деп топтастырады. Бұл қатарда ғалым Ә.Болғанбаевтың «Өлшемдік ұғымдар» мақаласы, этнограф-зерттеуші С.Кенжеахметовтың «Уақытты анықтау белгілері», т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Ғалым Ш.Сарыбаев «Қазақ тіл білімі мәселелері» атты зерттеу еңбегінде өлшемдік ұғымдағы бірсыпыра сөздердің этимологиялық қырына үңілген. Халықтың өлшем бірліктері қазақ әдеби тіліне қатысты еңбектерде, атап айтқанда, К.Ахановтың «Тіл білімінің негіздері», М.Балақаевтың «Қазақ әдеби тілінің тарихы», Ә.Болғанбаевтың «Қазіргі қазақ тілі» еңбектерінде де сөз етіледі.

Халықтық өлшем ұғымдары лексикамыздың қомақты бір саласын құрай отырып, халықтың мәдениетін, этнографиясын тануға кең жол ашады. Метрологиялық лексика – ұлтымыздың бай мәдениетін танытудың негізгі алғышартының бірі. Халқымыздың жұлдызды аспан туралы астрономиялық түсініктері өте ертеректе белең алып, негізгі

қарекеті мал шаруашылығымен тығыз байланысты болып, табиғат құбылыстарына жіті назар аударған. Халқымыздың әр құбылысты тануға, сырын ашуға деген қызығу деңгейінің жоғары болғандығын Н.А. Баскаков былайша сипаттайды: «Структура тюркских языков, как и других языков иной типологии, весьма многогранна и тесно связана прежде всего с основными типами человеческого мышления» [2, 86].

Л.О. Асқар қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атауларын семантикалық, концептілік және өріс тұрғысынан зерттеп, талдау жасайды. Ғалым өзі құрастырған жүйеде мынадай топтарды ұсынады:

1 Табиғат құбылыстарына байланысты атаулар: таң шапағы, күн шығарда, шолпан туғанда, жұлдыз толғанда, жұлдыз сөне, т.б.;

2 Діни әдет-ғұрыптарға байланысты атаулар: азанда, бесін, ұлы, кіші бесін, екінді, намаздыгер, намазшам, құтпан, т.б.;

3 Адамның қимыл-әрекетіне, төңіректі қабылдауына байланысты атаулар: ел жатар кез, көз байланған кез, қатын бесін, күн жамбасқа келе, көз байлана, қас қарайды, шам жаға, ел орынға отыра, ел жатар-жатпаста, ел жата, жұрт көзі ұйқыға тіреле, бір ұйықтап оянған шақ, таңға бір ұйқы қалғанда, т.б.;

4 Шаруашылыққа, төрт түлікке байланысты атаулар: қозы түс, сиыр сөске, бие байлар кез, тайдай тал түс, мал қоралана, т.б.;

5 Жан-жануар, құстарға байланысты атаулар: торғай шырылдағанда, күзғын сәрі, таң құланиектенгенде, құлан сәрі [3, 14].

Нумеративті сөздер бүгінгі күні зерттеушілер тарапынан морфологиялық, этнолингвистикалық, семантикалық тұрғыдан қарастырылып жүр. Мұндай сөздер негізінен «сан есім + нумеративті сөздер + зат есім» жолымен тіркес құрайды. Морфологиялық құрылымына қарай нумеративтер түбір, туынды және күрделі болып келеді. Аналитикалық тәсілмен жасалған күрделі нумеративтерді де жиі кездестіруге болады.

Метрология мен нумеративтер бір ұғым сияқты көрінгенімен, екеуінің айырмашылығы да бар. Халық метрологиясына метрмен өлшенбейтін ауқымды ұғымдар мен атаулар енеді, дене мүшелерімен байланысты, азық-түлікке қатысты көрсеткіштер, халықтық өлшемдер негіз болады.

Нумеративтерге сандық дәрежеге қатысты терминдер енеді. Олар уақыт, мөлшер, ұзындық өлшем бірліктерімен байланысты және метрология сияқты белгісіз өлшем емес, нақты өлшемге негізделуімен ерекшеленеді.

Нумеративтер туралы Қ.Күркебаев: «Нумеративтердің білдіретін мағынасы – есеп, есепке қатысы бар ұғымдар. Егер есептеудің ежелгі

формасы өлшем екенін еске түсірсек, нумератив термині сол ежелгі өлшемнің нақты санға қарай бет бұрған кезеңін сипаттайтыны анық» деген тұжырым жасайды [4, 46]. .

Жалпы халықтық өлшем атаулары қазақтың көрнекті ақындарының сөздік қолданысында жиі кездеседі. Мысалы, Абайдың өлең жолдарынан метрологиялық лексиканың келесі көрсеткіштерін аңғаруға болады: *намазшам, жаздыгүн, жазғытұрым, күндіз, түнде, бүгін, ертең, ерте, ала жаздай, ала қыстай, күні-түні, қыс, жаз, бес күндік, сөске, ертең ерте, жаздыгүн, тал түсте, бесінде, үйірімен, биттей, ариопке (ариын), кесек, кез, құлаш, бір табақ ас, бір аяқ қымыз, бір ауыз сөз, бір тамшы жас, бір уыс топырақ, биттей, титтей, қос уыс ділдә, кесек, есепсіз, қадам, т.б.*

Шәкәрім Құдайбердиевтің еңбектерін қарау барысында да нумеративтік қолданыстардың молдығы байқалады. Атап өтер болсақ: *қасықтай, тобықтай, бір-ақ уыс, бір жапырақ, жалғыз тиын, бір асам май, шымышым тұз, секунд, минут, сағат, есепсіз, мысқалдай сауһар тас, мысқалдық денем, тырнақтай ғылым, биттей, бір қолтық шөп, бір тұтам гүл, бір тамшыдай су, жсұдырығы, ертең, биыл, күні-түні, таңертең, кешке, екіндіде, ымырт, сөске, күндік, түстік жер, адым жер, жалғыз күндік, мың жылдай, күнбатыс, бүрсігүні, қадам, батпаннан, құлаштап, жазға салым, т.б.*

Сондай-ақ М.Ж.Көпеев шығармаларында да соматикалық атаулар көптеп кезігеді: *елі, қарыс, қар, сүйем, құлаш, табан, бармақ, шынтақ, иек, уыс, қадам, адым, аттам, ариын, қол созым, тобықтай, жсұдырықтай, білектей, алақандай, құшақ, бір аяқ, тырнақтай, бір арқа, белуардан, қызыласықтан, биіктігі – кіс бойы, бел буардан, т.б.* Дене мүшелерінің атаулары түркі тектес тілдердің көпшілігінің лексикалық қабатынан орын алған, себебі адамның қоршаған ортаны жете тануы өзінің бойына тән ерекшеліктерді қарастыратын нысанмен салыстыруға негізделеді.

Халықтық өлшем атауларының семантикалық жағынан бөлек, морфологиялық ерекшеліктері де біраз ғылыми зерттеу еңбектерінде қарастырылады.

Халықтық өлшемдер мен нумеративті сөздердің морфологиялық өзгерістеріне қатысты біраз жайттарға назар аударсақ, нумеративті сөздер басқа сөз таптарындай септеледі, көптеліп, тәуелденеді. Нумеративтер дара, туынды және күрделі болып бөлінетіндігі айқын. Туынды және күрделі нумератив сөздер синтетикалық және аналитикалық тәсілдермен жасалады.

Метрологиялық лексика терминдерінің сөзжасамдық ерекшеліктерін айқындай отырып, оларды жасауға арқау болған өнімді жұрнақ түрлеріне тоқталайық. Метрологиялық лексиканың терминдерін сөзжасамдық тұрғыдан қарастырған еңбектер қатарында ой қозғасак, алдымен, П.Хамдамов «Нумеративы в современном узбекском языке» диссертациясында (1967 ж.) морфологиялық тәсілмен пайда болған өлшемдік көрсеткіштерді атай келіп, өнімділерінің қатарына *-м, -им, -ум, -чи, -оқ, -ак, ик, -лик, -оқ, -ли* жұрнақтарын қосады.

Ж. Ш. Ахмедова «Казахские народные наименования понятий об измерениях» атты диссертациясында өлшем мәнді сөздердің туынды формаларының жасалуына арқау болатын *-лық, -шылық, -ла, -ле, -м, -к, -ік, -ек, -ар, -ер, -ша, -ше, -а, -е* қосымшаларын нақты мысалдар келтіре отырып атап өтеді.

О.С.Қараджа «Түркі тілдеріндегі нумеративті сөз тіркестері» атты кандидаттық диссертациясында қазақ және түрік тілдеріндегі өлшемдік лексемаларды синтаксистік тұрғыдан жан-жақты қарастыра келіп, морфологиялық ерекшеліктерін де назардан тыс қалдырмайды. Екі тілде де нумератив жасауда өнімді қызмет атқаратын *-ым, -ім, -ік, -ек, -ем, -лық, -лік* жұрнақтарын, сонымен қоса аналитикалық тәсіл арқылы жасалған күрделі нумеративтерге тоқталады. Жасалу жолдарын ғана емес, морфологиялық өзгерістерін, яғни септелуін, көптелуін, тәуелденуін зерттеу еңбегіне арқау етеді.

Ғалым С.Жанпейісова қазақ ақын-жазушыларының шығармаларындағы нумеративтер қатарына *лек, сан, түмен, таһап, қыруар, сайытқыран* тұғымдарын жатқыза отырып, осы ұғымдардың этимологиясы мен морфологиялық құрамына баса назар аударады.

С. И. Садыбекованың қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі өлшем мәнді сөздерді нысан еткен диссертациясында да үш тілдің метрологиялық атауларын жасауға арқау болған жұрнақтар реті орын алады, өнімді морфемалар қатарына *-бір, -дай, -дей, -тей, -ша* қосымшаларын қосады.

Морфологиялық тәсілмен жасалған өлшемдік құрылымдар тілімізде өте көп. Түрлі аффикстердің тіркесуі арқасында жаңа мән-мағынадағы ұғымдар пайда болады. Морфологиялық тәсілмен жасалатын туынды метрологиялық атауларды екі топқа жіктеп қарастыруға болады: а) есім сөздерден құрылған өлшемдік мәндегі атаулар; ә) етістіктен жасалатын өлшемдік құрылымдар. Қазақ тілінде етістіктерден де, есім сөздерден де жасалатын метрологиялық мәндегі сөздер мол.

Қазақ тілінде орын алатын өлшемдік мәндегі сөздердің басым көпшілігі түрлі аффикстердің жалғануы арқылы жасалады. Ең алдымен өнімділеріне тоқталсақ, алғашқыларының қатарына *-ым, -ім, -м* жұрнақтары енеді. Осы жұрнақтар арқылы жасалған сөздер бір рет қолданылатын өлшемдік ұғымдағы сөздерді аңғартады. Халық қолданысында жиі кездесетін өлшемдік ұғымдағы мына сөздерге назар аударсақ: *ат шаптырым, бір ұрттам, бір тілім, бір жұтым, бір кесім, бір ішім, ет асым, шақырым, ат шаптырым, шайнам, тұтам, бір қайнатым*. Сөзжасамдық табиғаты жағынан тек етістік түбірге ғана жалғанатынын, басқа тілден енген үш сөзге ғана тіркесетіндігін Ф.Р. Ахметжанова мен Р.Е. Қасенова да атап өтеді: «*-ым, -ім* жұрнақтары тіркесетін үш есім сөздер қатарына *қайырым, мейірім, қарым* сөздері жатады. Қайыр-араб, мейір-парсы, қармонғол тілінің элементтері» [5,17]. Сонымен қоса ғалымдар өнімді осы екі жұрнақ арқылы лингвистикада және әдебиетте: тілтаным, аударым, пікірлесім, сөйлесім, автор келісімі, айтылым, үндесім, жазылым тәрізді атаулардың қолданылатындығын тілге тиек етеді. – М тобындағы аффикстер кеңістіктің арақашықтығын да аңғартады. Ол сөздердің қатарына: *шақырым, адым, ат шаптырым, тұтам* сөздерін жатқызуға болады. Ал *бір кесім, бір ұрттам, бір жұтым, бір ішім* тіркестері азық-түлікке байланысты қолданысқа еніп, зат мөлшерінің аз екендігін аңғартады. Н.Оралбай еңбегіндегі мына пікір де осы ойды тереңдетеді: «Зат есімнің сөзжасамдық жұрнақтарының ішінде көп мағыналы жұрнақтар бірсыпыра: *-ым, -ім, -м. -Ым, -ім, -м* жұрнағы математикалық терминді білдіреді, мөлшер мәнді білдіреді» [6, 117].

Ал, А.Бісқақов еңбегінде осы жұрнақтарға байланысты мынадай пікір орын алған: «*-ым, -ім, -м* жұрнағы арқылы салт және сабақты етістіктерден алуан түрлі заттық ұғымдардың атаулары жасалады. Өлшем, мөлшер ұғымдарын білдіретін бірқыдыру зат есімдер бар. Ондай сөздер халықтың бұрынғы кездердегі ауызекі тілі мен ауыз әдебиетінде үнемі кішілік сандармен (мысалы: бір, екі, үш, бір-екі, екі-үш, үш-төрт) және халықтың күнделікті өмірінде аса жиі қолданылатын бір алуан зат есімдермен (мысалы: ет, сүт, шай, ат, тай, т.б.) қолданылатын еді» дей отырып, мысалдар қатарына *бір асым, екі-үш қайнатым, бір-екі салым, бір-екі ұрттам* тәрізді өлшемдік тіркестерін келтіреді [7, 220]. *-Ым, -ім* аффикстері етістік түбіріне ғана жалғанады, етістікке қосылып туынды зат есім жасайды. Бұл форма арқылы жасалған туынды зат есімдер косарланып та, еркін де қолданыла береді.

Келесі кезекте *-дай, -дей, -тай, -тей* жұрнақтары. Бұл жұрнақтар жалғанған сөздер сөйлем ішінде екінші бір затты анықтай отырып, семантикалық жағынан анықтап тұрған затты өзі жалғанып тұрған басқа бір затқа салыстыру, ұқсату мағынасын көрсетеді. *Қыстай, жаздай* мезгіл мәнді үстеулер де түбір зат есімдерге *-дай, -тай* қосымшаларының тіркесуімен пайда болған. Бағыныңқы сыңары ретінде дара және қосарлы сан есімдер мен *-дай, -дей* жұрнақты зат есімдер тіркесіп, заттын қашықтығын, ұзындығын, мөлшерін, көлемін білдіреді: *қырық кездей, бір тиындай, бір мысқалдай, қырық кездей, бір қасықтай, бір табақтай, жиырма бес шақырымдай, ат басындай* және т.б.

Өлшемдік мәндегі сөздерде жиі кездесетін қосымша түрі – *-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік*. Бұл жұрнақтар жалғану барысында мезгілдік ұғым аңғарылады, сонымен бірге есімдікке, сын есімдерге, сан есім мен зат есімнен құралған тіркестерге де жалғанып, негізгі сөздің мағынасына орай, мезгіл, өлшеу, сан, бағыт, белгілі бір жаққа тәндік мағыналарды білдіретін туынды сын есім жасайды. Мезгіл мәнін аңғартатын сөздерге мысалдар: *апталық, күздік, айлық, жетілік, жылдық, қыстық, кештік. Күншілік, күндік, түстік, айшылық* сөздерінде арақашықтық мағынасын аңғартса, *асымдық* сөзінде мөлшер ұғымы аңғарылады.

Осы сияқты халықтық өлшем атауларының жасалу жолдарын жеке-жеке талдап, бірнеше морфологиялық, семантикалық топтарға бөліп қарастыруға болады. Жоғарыда тілші-ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып, тек біршамасын ғана мысалға келтірдік.

Жалпы, халықтық өлшем атауларын қай жағынан алып қарастырсақ та, бүгінгі тіл білімінде өзекті болып табылады. Себебі өлшемдік мәндегі сөздік қорымызды айқындаудың, жан-жақты қарастырудың, сипаттаудың теориялық қана емес, тәжірибелік мәні де аса зор. Тілдегі халықтық өлшемдер, оның тілдік табиғаты – қандай да бір этностың жалпы әлем туралы танымы, ұлттық дүниетаным тұтастығын танытатын бірліктер. Сол арқылы сөздік қорымыздың құрамы молайып, тілдік қабаттарымыз тереңдей түсері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жанпейісова С. Е. Қазақ тілінің рухани мәдениет лексикасы (қазақ ақын- жазушыларының шығармалары бойынша): канд. дисс. автореф. - Алматы, 1996. – 32 б.

2 Баскаков Н.А. Введение в изучения тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969. – 382 с.

3 Асқар Л.О. Қазақ тіліндегі тәулік кезеңдері атаулары: филол. ғ.к. ...дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 24 б.

4 Күркебаев Қ. Нумератив сөздердің тілдік табиғаты // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. - №5(56). –Б.46-49.

5 Ахметжанова Ф.Р., Қасенова Р.Е. Қазақ тіліндегі -ым қосымшалы туындылар жөнінде // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2005. - №8(90). –Б.55-58.

6 Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 213 б.

7 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1964. – 394 б.

ЭТНИКАЛЫҚ ДЕПОРТАЦИЯ ҚАСІРЕТІНІҢ МАСШТАБЫН ҰҒЫНУ – БЕЙБІТШІЛІК ПЕН ӨЗАРА ТҮСІНУШІЛІК, АДАМГЕРШІЛІК САЯСАТЫНЫҢ САЛТАНАТЫНЫҢ КЕПІЛІ

ЖҰМАҒҰЛ Д. Б.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
МАМЫТОВА С. Н.

т.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Халықтар депортациясымен байланысты жағдайлар тарихта алыста қалып бара жатыр. Алайда миллиондаған адамдар өмірін қиған, көптеген адамдардың тағдырын бұзған кеңестік тоталитарлық жүйесінің зорлық-зомбылығы туралы жады қазіргі қазақстандық қоғамда құнттап сақталып жатыр. Қазақтардың арасында «Өлі риза болмай, тірі байымайды» деген мақалы бар. Кеңестік басшыларының адамгершілікке қарсы саясатының келтірілген құрбандары туралы жады, бірінші кезекте, қоғамда ешқашан осындай қасірет қайталанбас үшін қажет. Тоталитарлық тәртіптемесі арқылы жасалған қылмыстардың шын масштабы туралы толық түсінік қалыптастырып, қазіргі саясатты тәнік орындау және халық бірлігін нығайтуға, көп этникалық қоғамның бірігуіне бағытталған, ойластырылған этносаясаттың негізінде одан әрі болашақтың дамуын анықтау үшін керек.

Кеңестік тәртіптемесі құлауы мен Қазақстан Республикасының тәуілсіздік алуымен кеңестік басшылары жүргізген жаппай саяси репрессияларды жеке тұлғаларға ғана емес, сонымен қатар «сенімсіз» және «жазаланған» деп жарияланған ұлттардың этникалық депортация тарихына қоғамдық кең назары күшейді.

Өкінішке орай, қазақстандық тарихи ғылымда депортация мәселесі әлі күнге дейін нашар өңделген. Бұл тоталитарлық мемлекеттің саяси, идеологиялық жағдаяттың күшімен кеңестік тарихнамаларда репрессия тақырыбы жартығасырға жуық айтылмағанмен, аз мөлшерде сақталған тарихи айғақтар, не мұрағаттық қоймаларда жақсы жасырынған, не жойылғанымен байланысты болған. Бұдан басқа, репрессияға ұшыраған адамдардың өздері, осы күнге дейін қуғындау қорқынышынан босатылған жоқ, сондықтан осы сұмдық оқиғаны еске алғылары келмейді.

Осындай қиындықтарға қарамастан, қазіргі тарихшылар ХХ ғасырдың 30-40 жж. Қазақстанға жаппай күштеп көшірілген халықтардың мәселелеріне жан-жақты, әділдікпен баға беруге талпыныстар қолданып жатыр. Қазақстан Республикасында бірінші болып академик М. К. Қозыбаев этностардың депортациясы мәселесіне жүгінді. Келесі зерттеулерде осы бағытпен депортацияның алғышарттарын, себептері мен нәтижесін талдаған К. С. Алдажуманов, Ж. Б. Абылхожин, М. Т. Баймаханов, Н. А. Абуов, С. М. Машимбаев, Л. Т. Исова және т.б. жалғастырды [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев репрессияланғанды ақтау, тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге үлкен үлес қосты. Республикадағы депортацияланған халықтардың қайғысын «теңдессіз әлемдік тарихтағы акцияны қатыгездік және масштабтары бойынша» бағалады. Егеменді Қазақстанның бірінші заңдарының бірі болып, 1993 ж. 14 сәуірде ҚР Заңы «Жаппай саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» заңға қол қойылды. 1997 жылдан бастап ҚР Президентінің бұйрығымен жыл сайын 31 мамырда саяси репрессия құрбандары еске алынады.

Тарихшылардың зерттеулері, этникалық репрессиялардың алғышарттары 20-шы жж. жататытын мәлімдейді, Ленин өзінің Каменевке жолдаған хатында келесі сталиндік қанды жүгенсіздігіне «ықпал жасап» келесіні жазды: «Біз великорустар ... осы украиндықтарды, латыштарды... қолдарымызға қайта алайық». Осылайша кеңестік империясының шет аймақтарында орыстандыру біртіндеп басталды. «Нацмендер», «кіші ағайындар», «үлкен ағайындар» - деген кеміс-сөздер, коммунистік тәртіптемесі тек бір ғана класстың өшпенділігімен біріктірілмейтінін Сталин сезген кезде пайда болды. «Жаушылық бейне» енді тек әлеуметтік тәнділікпен емес, сонымен қатар ұлттына қарап құрылды.

Репрессиялық шараларды жеке ұлттарға қолдану негізі «сенімсіз» деген күдікпен жұмыс істеді, шетелдік барлаумен серіктес айыптауы стандартты болды.

КСРО тарихында ұлттарды депортациялау белгісіне бірінші болып поляктар ұшыраған, екінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында әскери кимылдарға дайындық үшін «шекараны тазалау» деп аталған істің құрбандары болды. 1936 ж. сәуірінде Украинаның шекаралық аймақтарынан Қазақстанға 45 мың адамды көшірту шешімі қабылданды, кейін тағы 190 мыңға жуық адамдар қоныс аударды. Осы репрессиялар барысында Украинада поляк ұлттарының аймақтары жойылды [3, б. 6]. Поляктар Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Солтүстік-Қазақстан, Семей және Павлодар облыстарына орналастырылды.

Павлодар облысының мемлекеттік мұрағатының құжатына сәйкес, 1941 жылы желтоқсанда облыс территориясында 9233 поляк азаматтары мекендеді, оның ішінде 3 мың адам колхоздарда, совхоздарда, МТС және совхоздық кәсіпорындар мен жергілікті орындарда қызмет атқарды. Олардың үлкен топтары Баянауыл, Павлодар аудандары мен Павлодар қаласында болған. 1942 жылдың 15 маусымының ахуалы бойынша қалада 800 адам саналды, олардың ішінде жұмысқа жарамды ересек 600 адам, алайда олардың көбі қызмет атқарған жоқ [4].

Поляктардың жаңа жерлерде орналастырылуына үлкен көмек көрсеткен ротмистр Казимир Свенцицкий, қиын кезеңде аудандарда 37 өкілеттік ұйымдастырып, жетекшілігіне өзінің отандастарын қол астына алды. Олар бірге облыстағы поляк азаматтарының сандық мөлшерін анықтаумен, әскерге жіберу, жұмысқа орналастыру сұрақтарымен айналысты. Сонымен қатар олар облыстық кеңеске материалдық көмек көрсету, әсіресе жұмысқа жарамсыз поляк азаматтарына азық-түлікпен қамтамасыз ету өтініштерімен жүгінді [5]. 1942 жылдың наурызында жергілікті биліктің жәрдемімен поляк балаларына тамақтану пунктері ретінде балалар алаңдары ұйымдастырылды. Олармен тек жетім балалар, жұмыскерлердің балалары мен мүгедектер, жұмысқа жарамсыздар, және де асқа жарымағандықтан ауруша шалдыққандар пайдаланды [6].

Жергілікті биліктің поляк халқына қолдан келерлік көмек көрсеткеніне қарамастан, кейбір аудандарда олардың жағдайы ауыр болып қала берді. Бұл туралы Баянауыл ауданының Майқайын ауылының поляк комитетінің хатшысы Мария Александрович, 1941 жылы 4 желтоқсанда Павлодарлық продторгбөліміне жіберілген хатында жазған. Аудандарда және оның төңірегінде поляк азаматтары

нан және басқа азықтармен жаман жабдықталғаны туралы жазды: «...75 адамна аса, көбінесе жұмысқа жарамдылар, өз отбасыларымен нанынан айырылды. Асхана қызметкерлерді жұмыс орындарында камтиды, жұмыс істемейтіндер мен қараудағы адамдар тек өте шектеулі дәрежеде қолдана алады, алайда көбінесе оларға есік жабық. Үйлерінде қорлары жоқ, сондықтан жұмысқа орналаспаған отбасылар лажсыз жағдайда...» [6].

КСРО басқармасы 1942 жылдың ортасында Польша елшілігіне депортация аудандарында балалар үйлері мен қарттар үйлерін ашу өтініштеріне оңды жауап берді. Облисполкомның рұқсатымен Поляк өкілеттілігі Павлодар қаласында асхана, балалар үйі мен медбике курстарын ашты. Бұдан басқа Поляк өкілеттілігімен әрбір ауданда мүгедектерге, және де 250 адамға жуық поляк мәдениетінің еңбегі сіңген қайраткерлерге үйлер ұйымдастырылды. Осылай, Баянауыл ауданында 1943 жылдың қаңтарында 50-55 поляк ұлтының адамдары тамақтанған 3 асхана және 35-45 поляк балалары оқытылған 4 мектеп ашылды [7].

Қиын заман мен ұлттық сипатқа қарамастан, адамдар бір-бірін шамалары келгенше қолдап жүрді. Өлкенің байырғы тұрғындары қонақжайлылық дәстүрін бұзбаған, өздері ашаршылыққа ұшыраған – қазақтар, депортацияланған халықтарға қамқорлық көрсетіп, ақырғы нандарымен бөлісетін.

Осы павлодарлық жерде поляк, неміс, балқар, шешен, ингуш және т.б. ұлттардың біртуар перзенттерінің ақырғы баспаналары табылды. Майқайын зиратында көптеген анықталмаған поляк азаматтарының қабірлері бар. Бұл аймақтың күзетшілердің ойынша, олардың қатары генерал Владислав Андерсанның поляк әскеріне жатады. Алайда бұл мәліметті тексеріп, дәлірек анықтау қажет.

Егер Ресей патшалығын «ұлттар абактысы» деп атаса, онда жаппай репрессия кезеңіндегі КСРОны алапат зираты деп атауға болады. Күштеп қоныс аударушылардың өлімі, туып көбеюшіліктен 2 есе асырылды. Үйренбеген табиғи-климаттық жағдайға түсіп, қарапайым өмір жағдайына бейімсіз, барақтарда, бола тұра орналастырылған күштеп қоныс аударылған – поляктар қаза болып, қазақстан жерінде жерленген. Депортация құрбандарының толық статистикасы әлі жоқ. Майқайын ауылының зиратында депортация кезінде орнатылған 1270 поляктардың көбі жерленген.

1945 жылы тірі қалған поляктарға отанына қайтуға рұқсат берілді. Поляк үкіметінің жігерімен поляк азаматтарының отанына қайта оралу келісіміне қол қойылды. Алайда репрессиялық машина

әлі ұзақ жұмыс істеді, тек 1956 жылы ғана поляктардың арнайы бақылауы ыдырады. Осыдан кейін де поляктардың көбі отанына қайта алмады. Бүкілодақтық халық санағының мәліметі бойынша 1959 жылы Павлодар облысында поляк ұлтының 732 адамы мекенделі [8].

Отанына қайта алмаған поляктар, қазақ өлкесінің табиғи, мәдени, менталитетінің ерекшелігіне біртіндеп бейімделе бастады. Өздерінің ұлттық дәстүрлерін, тілін, мәдениетін сақтай отырып, сол уақытта басқа этностармен қарым-қатынас жасап, олар еуразиялыққа тән жаңа қасиеттерге ие болды. Поляктар қазақ қоғамының одан әрі әдемі, жақсы және мықты ететін, қайталанбас қырларының бірі болды. Қазақстандық саяси жетекшілер, көрнекті заңгерлер, ғалымдар, кәсіпкерлер арасында поляк ұлт адамдары аз емес. Осылай, Павлодарда үлкен дәрежесі бар, мәслихат депутаты, «Полония» атты поляк қоғамының облыстық өкілі В.З.Свиницкий. Ұлтаралық келісім, бейбітшілік және достық қарым-қатынасты нығайтқан, жеке үлкен үлес қосқаны үшін көптеген үкіметтік марапаттарға ие болды [9].

Павлодар облысының «Полония» поляктар қоғамы 20 жыл кезеңінде өзінің қызметімен ұлттық мәдениетін жандану мәселесінде поляктар үшін және де Қазақстан халық бірлігі, ынтымақтастық пен бейбітшілік сананы насихаттай отырып аймақтың барлық азаматтары үшін де өте көп жасады. Павлодар жерінде жерленген репрессияланған поляктарға 1997 жылдың мамырында Павлодарда «Полония» патронажымен ескерткіш ашылды. Этномәдени бірлестігі облыстың әлеуметтік дамуына, тарихи жадының сақталуына ғана емес, сонымен бірге Польша Республикасымен өзара тиімді іскерлік қатынасты орналастыруда маңызды бөлімі болатын, экономикалық үлкен үлес қосады. Бірнеше жыл бойы Быдгощ поляк туыстас-қаласымен Павлодардың серіктестігі белсенді дамып жатыр. 2001 жылы маусымда Павлодар қаласында бірінші рет Қазақстан поляктарының Одағының есеп беру – сайлау конференциясы өтті, онда келгендер: Польша Республикасының Төтенше және Өкілетті Елшісі П.Чепляк елшілік бөлімінің басқарушысы, Елшіліктің кеңесшісі Т.Вельгомас және «Польска Всулнот» (Поляк бірлігі) Батыс-Теніз жағасындағы қоғам өкілі, Ұлттық кеңестік мүшесі Б.Пастуха. Конференцияда Қазақстан поляктарының Одақтың үйлестіру кеңесінің қызметінің қорытындылары шығарылды. Қала қонақтары облыс әкімінің қабылдауында болды, ұлттық жаңғыру мектебіне, мешітке, костелға барып келді, поляк диаспорасының өкілдерімен көрісті [10, б. 395].

Бүгінгі күндері Қазақстан мен Польша достық қарым-қатынасты сақтап жүр. Оларды тек экономикалық, саяси, мәдени қызығушылықтар

ғана байланыстырып жатқан жоқ, сонымен бірге Қазақстанға саяси депортацияланған және репрессияланған поляктардың ауыр жылдарында құрылған туыстас рухани байланыс та қосып жатыр. Сұмдық уақытты бастан кешкеннен кейін, қазақтар мен поляктар рухына байланыстырылды, уақыт пен ешбір саяси жағдаят орнатылған берік достыққа бағынысты емес.

Қорытындысында, Президент Н.Ә.Назарбаевтың мемлекеттегі рухани өзара құрмет пен бейбітшілікті нығайтуға бағытталған – ұлт Жетекшісі курсы Қазақстанда кең қолдау алып жатыр деп айтауға болады. Қазақстан халқының Ассамблеясы этномәдени бірлестік, ғалымдар-сарапшылар, депортация қасіреті туралы жадыны сақтау бойынша жастар ұйымдары сияқты үлкен жұмыс атқарады. Алайда, сол мезетте, осы уақытқа дейін жаппай саяси репрессия тарихының беттері ашылмағандары бар, әлі кінәсіз айыпталған және белгісіз адамдар жерленген. Осы қайғы-қасіретті жерленген орындары, ескерткіш құрылыстары мен таңбалары тиісті күтімді қажет етеді, себебі бұл депортация мен репрессия құрбандарына деген үлкен құрмет көрсетудің маңызды құрамдас бөлігі.

Мемлекеттің және барлық қоғамның маңызды міндеті болып, бірізді және бұлжымайтын әлемдік саясатын, келісімділік пен бірліктің өткізілуі болып табылады. Кеңестік террор жылдарын бастан кешкен адамдарға әрдайым қамқоршылық қажет. Біз тарихтан өмірлік сабақ алуымыз керек, мықты және шоғырландырылған болып, әрбір азамат еркін тұра алатын және өз отбасы мен мемлекет игілігіне жұмыс істейтіндей, мемлекет құруымыз керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 История Казахстана: белые пятна / Под ред. М.К. Козыбаева. – Алма-Ата, 1991; Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы, 1998; Абуов Н.А. Депортации народов в Казахстан в 1936-1957 гг. - Караганда, 2008; Машимбаев С.М., Исова Л.Т. Проблема истории польских переселенцев в Казахстане (1936-1946 гг.) - Алматы, 2000.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 1999. - 286 б.
- 3 Волков А. Казахстанские поляки // Казахстанская правда. – 2006. – 3 наурыз.
- 4 ГАПО Ф.646. – Оп.1. – Д.14. – Л. 6
- 5 ГАПО Ф.646. – Оп.1. – Д.207. – Л.153
- 6 ГАПО Ф.646. – Оп.1. – Д.26. – Л.10

7 Аманова А.С. О некоторых аспектах истории поляков в Казахстане (на материалах Павлодарской области) / Материалы конференции, Павлодар, апрель 2015. – Павлодар, 2015. – Б. 224–229.

8 Соколкин Э. По секретному приказу: О депортации польских граждан в

Казахстан // Звезда Прииртышья. – 1993. – 8 июня. – Б.5

9 Живем в семье единой! – Павлодар, 2004.

10 Павлодарская область: страницы новейшей истории. – Павлодар, 2012.

ТАРИХИ ОҚИФАЛАРДЫҢ СУРЕТТЕЛУ КӨРКЕМДІГІ

ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ИБРАЕВА А. Т.

п.ғ.м., Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазақ тарихының бұрын жан-жақты қамтылмаған жақтарын кенейте, тереңдете жазуда жазушылар сөз арқауындағы бірнеше ғылымдар салаларының тұтасуы жағдайында еңбек етуде. Ұлттық тарихтың көрнекті тұлғаларын, олар өмір сүрген қоғамдық-әлеуметтік ортаның қайшылықты, тартысты күрделі болмысын шығармашылық психологиясы шеңберінде айналымға түсіріп, оқырмандарға ұсыну жауапты іс. Бұл орайда, әдебиеттанушы-ғалым А.Ісімақова мынадай дәйектеме береді: «Шығармашылық психологиясы (психология творчества) – суреткердің өмірді танудағы, мәдени қазынаны жасаушы ретіндегі жеке психологиясы, жаңа бір туындының қиялда туғанынан бастап, оның аяқталуына дейінгі динамика, яғни көркем шығарма жасаудағы жалпы және жекелеген заңдылық процесі» [1, 228 б.]. Демек, өмір шындығын тарихи шындық поэтикасы аясында бейнелеуде қаламгердің шығармашылық психологиясы ең негізгі шешуші қызметті атқарады.

Қазіргі қазақ романы - ұлттық сөз өнері тарихындағы алдыңғы толқын суреткерлер қалыптастырған көркемдік үрдістің жалғасқан көрсеткіші. Әрине, қазақ сөз өнері алыптары да әлем әдебиеттеріндегі суреткерлер тағылымынан өнеге алды. Бұл орайда, қазақтың рухани мәдениеті тарихына қатысты жақтары жиі айтылатын А.С.Пушкин шығармашылығына назар аударуға болады. А. С. Пушкиннің прозалық шығармалары мен қазіргі қазақ романдарына ортақ тарихи шындық поэтикасының көркемдік үндестігі мәселесіне тоқталуға болады [2, 5 б.].

Қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін ғылыми-теориялық тұрғыда қарастырудың өзектілігі осындай әлемдік классикалық үрдістер ықпалдастығы, сабақтастығы жүйесімен байланысты бағаланады.

Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи шындық поэтикасы бағдарымен жазылған І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», З.Шүкіровтің «Сыр бойы», Қ.Шабданұлының «Қылмыс», Д.Досжановтың «Ақ орда» Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М.Мағауиннің «Мен», Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», «1986 жыл», С. Елубаевтің «Ақ боз үй» және т.б. романдар ұлттық әдебиетіміздің әлемдік тәжірибедегі үлгілермен үндестігін айқын аңғартады. Бұл романдарда ұлттық тарихымыздағы қайраткерлер тұлғаларының, оқиғаларының барлығы да шындықты көркемдік шешіммен өрнектеудегі қаламгерлер шеберліктерін, өзіндік мәнер-машықтары танылды. Бұл орайда, белгілі әдебиеттанушы ғалым, профессор Т. Н. Рахымжановтың пікірі эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі өмір шындығы бейнеленуінде авторлық ұстанымдар табиғатын кеңінен түсінуге мүмкіндік береді: «Қазіргі романның көркем бейнеленген объектісі – қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық құбылыстар, адамның жан қозғалысы, орталық және косалқы кейіпкердің ішкі «менінің» өсу, кемелдену эволюциясы болып табылады [3, 219 б.]. Бұл пікір қазіргі қазақ романдарындағы тарихилықты, деректерді мол қамтып жеткізетін эпикалық авторлық баяндаулар болмысын дәйектей түседі.

Әлем әдебиетіндегі тарихи шығармалар үрдісін ұстанған ХХ ғасырдың 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың бас кезіндегі қазақ прозасының роман жанрындағы туындылары ұлттық сөз өнерінің тынысын кеңейтіп, рухани толыға түсті. Әлем әдебиетінің ұлылары саналған Л. Толстой, А. Пушкин, Р. Тагор, Ә. Хэмингуэй, Ж. Аймауытов, М.Әуезов, т.б.сынды суреткерлер шығармаларына тән тарихи шындық поэтикасы көркемдік үндестігі байқалатын қазақ прозасының жаңа туындылары тәуелсіз қазақ әдебиетінің өркениеттегі өзіндік тұғырын бейнелей түседі. Бұл - ұлттық мәдениетіміздің жалпыадамзаттық дамудағы жетістіктерінің биігі деп білуіміз керек.

Әдеби процесс-әлем халықтары әдебиеттері дамуындағы елеулі туындылардың поэтикалық ерекшеліктері жинақтала танылатын шығармашылық ізденістер арналарын тұтастандыра танытатын ұғым. Ғалым Т.Тебегенов: «Әдеби процесс - рухани құндылықтар тарихы... Әдеби шығарма - өткен мен бүгінді, болашақты тұтастай елестететін өзекті мәселелерді қамтитын көркемдік-эстетикалық тағылымы мол

халық дүниетанымының айнасы» [1, 11 б.], – дейді. Демек, әдеби процесс ұғымының аясында халық тарихының барлық кезеңдеріндегі сөз өнері шығармашылығының үздіксіз дамуындағы қозғалысы, көркемдік болмысы қарастырылады. Сөз жоқ, рухани мәдениеттің негізгі арнасы көркем шығармалар - үздіксіз туындап жататын әдеби даму қозғалысының жемісі.

Тарихи роман мазмұны әруақытта кеңейіп, ғасырдан – ғасырға ұласып жазыла береді. Себебі мұнда ұлттық болмыс, ұлттық дүниетаным, ұлттық құндылық шежіресі көркемділікпен бейнеленеді. Бұл – адами танымдық белес, сөз өнерінің қайнар ортасы.

Романның келесі бір мазмұндық жүйесі - деректі романдардың жазылу көркемдігі. Қазақ әдебиетінің көркемдік кеңістігіндегі шығармалардың реалистік сипатына негіз болған ерекшелік-деректілікке сүйене отырып, көркем туындыны дүниеге әкелу.

Деректілік - өнер туындыларының барлығын да адамдардың қабылдау дүниетанымын танытатын өмір шындығының көрсеткіші. ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеті дамуындағы шығармалардың, әсіресе романдардың тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелерін игеруі, қаламгерлердің шеберлікке шындалу ізденістерін танытты. Бұл орайда, академик С.Қирабаевтың осы кезең әдебиеті шығармаларын шынайы бағалаған пікірінің ғылыми-методологиялық негізділігі айқын: «Қазақ әдебиетінің тарихи шындыққа икемділігі, көркемдікпен шешуге ұмтылған проблемаларының молдығы мен тереңдігі прозада түрліше, айшықты, стильді, формаларды жасауда жақсы жетістіктерге қол жеткізілді.

Көркем шығарманың нақты өмірмен байланысын көрсетуде документтіліктің де ролі артуда. Шындықты кең алып, баяу, мол тыныстылықпен суреттеу үлгісіне характердің ішкі сырына үңілетін психологиялық тереңдік пен философиялық ойшылдық қосылды. ... Тарихи шындықты дәлдікпен көрсете отырып, өмірдегі өзгерістерді толық көркемдікпен бейнелеу, оның маңызды-маңызды проблемаларын дөп баса білу, сол негізде қоғам дамуының заңдылықтарын дәлелдеу... толысқан суреткердің ғана қолынан келмек» [3, 39 б.]. Қазіргі қазақ әдебиеттануы ғылымында да осы жанрдағы шығармалар поэтикасының табиғатына берілген нақты тұжырымдар (Т. Бекниязовтың пікірі) деректі романдардың сипатын айқындауға бағдар береді [2, 78-79 б.]. – деп пікір білдірген. Яғни, өмірде шын мәнінде болған оқиғалар негізінде оқырманға дәуір тынысын тануға, уақыт мүддесін білуге, қоғам саясатынан хабардар болуға мүмкіндік жасалынған. Ал сөз көркемдігі арқылы жазушы позициясы мен ұстаным мұраты көрінген.

Қазақ романдарының тарихилық негіздерін құрайтын кезеңдер шындығын қамтыған осындай жанрдағы шығармалар қатарында С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Мұқановтың «Өмір мектебі», Ғ.Мұстафиннің «Көз көрген», Ә. Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз», Т. Жұртбаевтың «Дулыға», Д. Досжановтың «Абақты» және т.б. шығармалар деректілік сипатының молдығымен, нақтылығымен ерекшеленеді.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі деректі романдар да тарихилық негізділікті мол қамтитындығымен бағаланады. Ал, нақтылы деректілікке негізделген шығармалар қатарында жазушылар Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы» (роман-толғау), Т. Ахметжанның «Ақиқат жолы» (роман-диалог), М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» (деректі роман) туындылары айрықша дараланып көрінеді. Бұл романдарда ХХ ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстан тарихының материалдық және рухани мәдениет салаларындағы даму оқиғалары, кеңестік кезеңнің жетістіктері мен кемшіліктері, көрнекті тарихи қайраткерлердің әрқайсысына тән даралық сипаттары, қоғамның, мемлекеттің, әртүрлі шығармашылық, шаруашылық ортаның қарым-қатынастарындағы қайшылықтар мен қақтығыстар – бәрі де нақтылы өмірлік деректер бойынша баяндалады. Бұл романдар мазмұны арқылы тарихи тұлғалар мен прототипті бейнелердің болмысы мен ішкі жан дүниесімен де таныс боламыз.

1992 жылы жарық көрген жазушы Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы» атты эпикалық шығармасына «Роман-толғау» («Айтылмай келген шындық») атты қосымша тақырыптық атаулар қосыла берілген.

Қазақ тарихының аса күрделі оқиғаларға толы ХХ ғасырдың 70–80-жылдарындағы кезеңіндегі саяси идеологиялық бақылау орындары мен Қазақстан Жазушылары Одағы арасындағы қарым-қатынастарды деректі прозаның роман-толғау жанрындағы эпикалық туындымен қамтып жазуда қаламгер шындық туралы өзіндік көзқарастарын халықтық бағалаумен сабақтастық тұрғыда баяндауға тырысқан.

Роман желісіндегі эпикалық баяндауға негіз болған ұйым – Қазақстан Жазушылар Одағы. «Тұйық өмірдің құпиясы» роман-толғауында Ә. Шәріповтің, Ә. Әлімжановтың, Ж. Молдағалиевтің, О. Сүлейменовтің Қазақстан Жазушылар Одағын басқарған кезеңіндегі қызметтерін атқаруына байланысты оқиғаларды қамтып жазған. Деректі прозалық романның кейіпкерлері – тарихи тұлғалар» [2, 300–301 б.]. «Тұйық өмірдің құпиясы» романында қазақтың ХХ ғасырдағы көрнекті жазушылары І.Есенберлиннің, Ә.Нұрпейісовтің,

Т.Ахтановтың, С.Мұратбековтің тұлғалары да біршама даралана бейнеленген.

Деректі романда Қазақстан тарихының аса көрнекті тұлғасы, көп жыл республиканы басқарған Д.А.Қонаевтың Жазушылар Одағына, жекелеген дарынды қаламгерлерге жасаған қамқорлығы да жан - жақты суреттелген.

Қазіргі деректі эпикалық прозалық шығармалардың көрнекті үлгілерінің қатары 1986 жылғы Желтоқсан ұлттық-азаттық көтерілісіне арналады. 2006 жарық көрген М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» атты деректі романының бірінші кітабы – қазіргі қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыптың игерілуін білдіретін елеулі туынды. «Желтоқсан эпопеясы» деректі романының композициясында екі маңызды мәселе қарастырылады: біріншісі – автордың 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі туралы көсемсөздік-философиялық ой-толғаулары мен тұжырымдары; екіншісі – Желтоқсан көтерілісін айғақтайтын ресми құжаттар, естеліктер мен деректі материалдар.

Деректі романдағы осы бөліктерде ХХ ғасырдың 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі болған күндерден бастап қазіргі ХХІ ғасырдың осы кітап шыққанға дейінгі аралықтағы Қазақстанның саяси-әлеуметтік оқиғалары, халқымыздың рухани өсуіне, өркендеуіне байланысты өзекті мәселелер жинақталған. (кейбір деректі материалдар желтоқсандықтардан алынған – автор И. А.). Деректі романның авторы, ұлтжанды қаламгер болғандықтан шығармадағы аталған тарауларда стильдік қолданыстардың алуан түрі берілген. Шығармадағы тараулардың тақырыптық сипатына орай суреттемелер де, диалогтар да, авторлық дербес толғаныстары мен тұжырымдары да, ресми құжаттар (қаулылар, мәжілісхаттар, анықтамалар, хаттар, т.б.), сонымен бірге оқиғалар желісіндегі поэтикалық әсерлілікті күшейту қызметін атқарған өлеңдер де аралас қолданылған.

Деректі романның әр алуан жанрлардың синтезі үлгісінде болуы қазақ сөз өнері тарихындағы тарихнамалық-шежірелік туындылар жазу үрдісін еске салады. Сөз арқауындағы Б. Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы», Т. Ахметжанның «Ақиқат жолы» деректі романдары жаңа дәуірдегі әдеби үдерістегі шежірелік-тарихнамалық және әдеби шығарма поэтикасы тұтастығының көрінісіндей танылады.

Т.Ахметжанның «Ақиқат жолы» (2003) роман-диалогында Желтоқсан көтерілісінен кейін «ұлтшыл», «жершіл», «рушыл» т.б. жалалар жабылып, аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметінен босатылған, бірақ қуғын-сүргінге ұшыраса

да әділетсіздіктен ықпаған, рухын жоғалтпаған қазақ зиялысының тағдыры арқылы тоталитарлық жүйенің шаруашылық салаларында жүрген қазақ азаматтарына да тигізген зардаптарын көреміз. Романдағы автор мен кейіпкер диалогтары шығарманың поэтикалық мазмұны мен пішін тұтастығымен өрілген.

Академик З. Ахметов көркем шығармадағы диалогтың кейіпкерлердің жан әлемін, қоршаған тіршілік қозғалыстарындағы өзіндік орындарын анықтаудағы поэтикалық қызметін атап көрсеткен [1, 79–80 б.]. Диалог – деректі романдардың психологиялық сипатын күшейте түсетін көркемдік тәсіл екені белгілі, жазушы осы көркемдік психологиялық детальді шебер пайдалана отырып, кейіпкердің ішкі жан дүниесіне ирiмiн, көңiл қыжылын ашық бере бiлген.

Деректі роман – қазіргі жазбаша әдебиеттің өзіндік жанларының бірі. Құрылысындағы деректі құжаттардың, естелік әңгімелердің мол болуымен бірге туынды авторларының көркем шындық бейнелеулері де қолданылатын-дығы оларды ерекшелендіріп тұрады. М. Шахановтың «Желтоқсан эпопеясы» деректі романының «Ұлтсыздандыру саясаты немесе Желтоқсан көтерілісіндегі тіл мүддесі» атты тоғызыншы бөлімінде тәуелсіздігі ресми жарияланған Қазақстан Республикасындағы қазақ тілінің мемлекеттік мәртебелі қолданысын нығайту, қазақ ұлтының мемлекет құрушы ата-бабалық және мәңгілік тұғырын сақтау іс-әрекеттері жүйелене көрсетілген. Романның өмір шындығын танытуда жазушылық палитрасы жоғары, суреттеу әдісі көркем, деректілікті қолдану шеберлігі ұшқыр екенін байқаймыз.

Бұл романдардың құндылығы - жазушылардың өз замандағы болған оқиғаны баяндап, тарихи оқиғаға қатысты авторлық тұғырнамасын көрсетуі, бірлікті, ерлікті шығарманың лейтмотиві етіп алуымен ұрпақтан – ұрпаққа жеткізуі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сыдықов Т. Қазақ тарихи романының көркемдік тіні. – Алматы: Ер Дәулет, 1996. – 164 б.

2 Қазіргі қазақ романдарындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім мәселелері // «Академик С.Қирабаев және ХХ ғ.әдебиеттану ғылымы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинағы. – Алматы, 2007. – 219-222 б.

3 Қазіргі қазақ романдарындағы ұлттық сипат. // Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Хабаршысы, №2. –Түркістан, 2009. – 77-83 б.

АЛАШ КҮРЕСКЕРЛЕРІНЕ ТАҒЫМ, АЯУЛЫ ЕСІМДЕРГЕ ҚҰРМЕТ

ИБРАЕВА С. С.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ТОРАЙҒЫРОВ Е. М.

т.ғ.к., қауымд. профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақтың теңдігі мен азаттығы үшін күрескен әрбір тұлғаны тану, олардың өмірі мен қызметіне лайықты баға беру, өркениетті елдің, мәдениетті жұрттың міндеті. Осы реттен келгенде, ХХ ғасыр басындағы елдік ұранын көтерген, Алаш атымен күреске шыққан тұлғаларымызды тану, олардың әрқайсысының тарих пен ұлт алдындағы қайраткерлік, күрескерлік істеріне шынайы баға беру – кешегінің аманаты, бүгінгінің парызы, болашақтың қамы.

Қазақ елдігінен айырылып, бодандыққа біржола бата бастаған ХХ ғасырдың басындағы аласапыранда бүгін біз «Алаштықтар» деп атап жүрген саяси қайраткерлер тарих сахнасына шықты.

Алашордалықтар өткен ғасырдың бас кезінде Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде қайта өрлеу дәуірін жасады, белсенді ғылыми-публицистикалық қызметімен халықтың сана-сезімін оятты, ұлттық еркіндік пен ұлттық мемлекеттілікті қайта өркендетуге деген рух пен үмітті оятты.

Осыдан 100 жыл бұрын құрылған «Алашорда» үкіметі қазақ мемлекеттілігін қайта жаңғыртты. Бүгінгі таңдағы құқық, саясаттану және әділет тұрғысынан алғанда бұл саяси шешім қазақ халқының еркі мен арманына сай және толығымен заңды еді. Алаш партиясы қозғалысының және аса көрнекті көшбасшыларының ұмытылмас тарихи еңбегі осында.

Олар өз Отанының қоғамдық-саяси және мемлекеттік дамуының теориялық негіздерін қалап, озық еуропалық және халықаралық жетістіктер мен стандарттарға сай практикалық үлгілерін ұсынды. Бұл сол кездегі Ресейлік солшыл-төңкерісшіл, монархиялық көзқарастағы қайраткерлердің бағдарламаларына қарағанда әлдеқайда объективті, көреген әрі маңызды екеніне көз жеткізіп отырмыз. Алаштықтардың стратегиялық бағдарламалары мен тактикалық іс-әрекеттері қазақ халқының мүдделерін терең әрі жан-жақты қолдап, сол кездегі даму үдерісі мен саяси ахуалға сай болды.

М. Қойгелдиев «Ұлттық саяси элита» атты зерттеу еңбегінде Алаш идеясы біріншіден, ұлттық демократиялық мемлекет құруды, екіншіден, жердің астындағы, үстіндегі, көгіндегі барлық байлық

қазақтың өзіне қызмет етуін, үшіншіден, қазақтың жерінде өндірілген бір уыс жүн сол мемлекет азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуін, төртіншіден, қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тілі өзге ұлттардан қарағанда үстем болуын, бесіншіден, ұлттық дәстүрге негізделген Жапония үлгісіндегі ұлттық демократиялық мемлекет құруды ұсынды депті.

Осылайша, ұлттық идеяның кемел бағытын кеменгерлікпен түзеген алаштықтар мемлекет құрудың жаңа белесін ашып, яғни ұлттық идеяға адалдық, жанкештілік танытып, елдің болашақ-бағдарын айқындай білуі – Алаш аманатының бізге тарих болып жеткен құндылығы.

Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханов айтқандай, мемлекеттігі жоқ халық – жетім халық. Кез келген болашағынан үміті бар ұлт үшін мемлекеттік идея негізгі құндылық. Міне, осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасы – Алаш идеясының өмірлік шындыққа айналуының көрінісі ретінде бағалануы әбден орынды.

Біз жаңа мыңжылдыққа қадам бастық, алайда, біздің бүгінгі мен болашағымыздың тамыры тарих еншісіне енген ХХ ғасырда қалды. Бүгінгі таңда ерлік пен қайғылы оқиғаларға, қарама-қайшылықтарға толы кеңестік кезеңдегі ел тарихы қайтадан ой елегінен өткізілуде. Уақыт ерте ме кеш пе бәрін өз орнына қояды, десек те біз қазірдің өзінде өз мемлекетінің мүдделері үшін күрестің ең күрделі және жауапты учаскелерінде Отанына жан-тәнімен қызмет еткен нағыз қаһармандарымыздың ізгі есімдерін ұрпақтарымыздың жадына сіңіру үшін қолдан келгеннің бәрін жасауға тиіспіз [1, 9 б.].

Ғасыр басында пайда болған Алаш қозғалысы қысқа уақыт ішінде қазақ қоғамына «Оян, қазақ!» идеясын әкелді. Бұл мақсат арада бір ғасыр өткенде Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты концептуалды бағдарламасына ұласуы, ұлт руханиятын жаңғыртудың жүз жылдан кейінгі тарихи сабақтастығы екені даусыз.

Өйткені алаштықтардың ұлттық идеясы ақын С.Торайғыровтың: «Алаш туы астында, Күн сөнгенше сөнбейміз, Енді ешкімнің алашты, Қорлығына бермейміз!» деген ұранды жырына ұласып жатса, бүгінгі Елбасы Н.Назарбаев ұсынып отырған «Мәңгілік ел» идеясы жоғарыдағы алаштықтар мақсатымен рухани үндестік табуда.

Халықтардың тарихындағы қасіретті, қанқұйлы кезең туралы сталиндік режимнің тұсында да, жеке басқа табынушылықты әшкерелеген жылдарда да ешкім тіс жара алған жоқ. Тоқырау жылдарында мұны ешкім ауызға алмады. Кешегі кезенді боямалап

көрсетуге бейім тұрғандар қазір де ол күндерді ұмытуға тырысады. Бірақ ол күндерді ұмыту дегеніміз қанды режимнің миллиондаған құрбандарының аруағын қорлау деген сөз [2, 196 б.].

Алаш қозғалысы кеңес өкіметі тарапынан терістелгенімен, оның идеялары ұлтжанды азаматтардың жүрегі мен санасында өмір сүріп келеді. Оның жарқын әрі бұлтартпас мысалы – тәуелсіздіктің қарсаңында Алаш идеясының қайтадан жаңа күшпен жаңғыруы.

Қазақ демократиялық интеллигенциясының ХХ ғасырдың бас кезіндегі қоғамдық-саяси қызметін зерттеудегі шын мәніндегі жаңа кезең 80-жылдардың соңына қарай басталды. Оған жол ашып берген сол кездегі бүкіл Кеңестер Одағын қамтыған қайта құру процесі, соған байланысты тоталитарлық жүйенің құрбаны болған қазақ мәдениеті мен ғылымының көрнекті қайраткерлерінің шығармашылық мұрасын қайта қарау үшін Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті жанынан құрылған комиссияның шешімдері болды. Соның нәтижесінде, сталиндік жазалау құрбаны болған қазақ зиялыларының шығармашылық мұрасы 1988 жылдан бастап жарық көре бастады.

Осы кезеңнен бастап қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі, «дөңгелек столдардың» тақырыбына айнала бастады. Түрлі басылымдарда Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қоғамдық қызметі мен саяси көзқарасын талдауға арналған мақалалар жарық көрді [3, 20 б.].

Осы арада Президент Н.Ә.Назарбаевтың: «Өткенді талдаумен көбіне білімі таяз адамдар, тарихты конъюктуралық реңкке, аяқ астынан саясат қажетіне қиюластырушы білімсіздер, немесе саясатшысымақтар айналысатындықтан да кәсібилердің әділдігі аса маңызды» [4, 74 б.],-деген пікірін басшылыққа ала отырып профессор К. Нұрпейісов тағылымы мол Алаш қайраткерлерінің тарихи және ғылыми мұрасын зерттеуге байланысты «енді Алашқа байланысты жекелеген мәселелерді қарастырудан, оның тарихының кезеңдерін тұтас проблема ретінде зерттейтін уақыт жетті»,-деп атап көрсетті [3, 24 б.].

Қазіргі қоғамның рухани жаңғыруы Алаш қайраткерлерінің мұрасына да тереңірек үнілу керектігін қажет етеді. Бабаларымыздың күресі мен өсиетін бойымызға сіңіруде, олардың бүгінгі күнімізбен тікелей сабақтас құндылық екендігін әрқашан сезінуіміз керек. Осы тамырлық дегдар сезім бүгінгі қазақтың азаттығына, ел болуына, ел болу үшін отаршылдық қалдықтармен күресетін баянды шаруаларға жұмылдыруы шарт хәм міндетті. Бағзы бабалардың да, абыз Абайдың да, Алаш зиялыларының да аманаты осында [5, 19 б.].

Ұлы М. Әуезовтың шәкірті, ақын, драматург, ғалым Қайым Мұхамедхановтың қызы Дина Қайымова: «Халқымыздың рухани жаңғыруы – тарих бетіндегі көмескі тартқан шындықтарды бүгінгі ұрпақ санасына қайта тоқылуы. Осы тұста Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышпаев, Халел Ғаббасов, Отыншы Әлжанов, Мұхамеджан Сейітқұлов, Әлімхан Ермеков сынды Алаш қозғалысының көшбасшылары мен қайраткерлерінің халқына сіңірген еңбегін қастер тұтып, оларды жадыдан шығармауымыздың өзі рухани жаңғыру жолындағы басты міндетіміз. Кеңестік билік арыстарымыздың аты-жөнін де, олардан қалған мұраларды да жойып, мүлде ұмытырып жіберуге қанша тырысқанымен, олардың Мұхтар Әуезов, Қайым Мұхамедханов сияқты ізбасарларының арқасында халқымыз Алаш рухымен қайта қауышты» - десе, филология ғылымдарының докторы Айгүл Исмакова: «Алаш қайраткерлерінің ізбасары болған Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан сынды ұлы тұлғалар Кеңес өкіметі тұсында өз ұстаздары туралы шындықты ашық айта алмады. Бірақ Мұхтар Омарханұлы өзінің соңынан ерген шәкірті Қайым Мұхамедханұлын Абайтануға баулып, Абай арқылы Алаш идеясын көтерген Әлихан, Ахмет бабаларымыздың мұрасын келешек ұрпаққа жеткізуді аманаттады», – дейді [6, 8 б.].

Алаш қайраткерлері күресінің тағылымы да, Алаш қаламгерлерінің мұрасы да жылдан жылға қазақтың рухани-мәдени өміріне еніп, «Алаш» сөзі аяулы ұғым, қасиетті түсінік ретінде қоғамымызда асқақтатыла айтылып келеді. Күнделікті теледидардан, радиодан, газеттерден «Алаш» сөзінің айрықша мән беріліп айтылғанына, жазылғанына куә болудамыз. Яғни, қазақ баласының жаны мен жүрегіне, ойы мен пікіріне, санасы мен сезіміне «Алаш» ұғымы күн өткен сайын бойлай түсуде. Дегенмен, Алашорда тарихы туралы монографиялар, кандидаттық және докторлық диссертациялар болса да, бұл мәселе түбегейлі шешіліп, тарихтан, саясаттан өз орнын таба алды деп айтуға болмайды. Өйткені, әлі де болса жекеленген ғалымдардың, саясаткерлердің, бұқара халықтың арасында қарама-қарсылық кездесіп қалады [7, 9 б.]. Бұған М. Қойгелдиевтің мына пікірі дәлел болады: «Өкінішке қарай, ұлттың кеудесін керіп, аяғынан тұруына ынталы емес күштер әлі де бар. Алаш қозғалысы мен оның қайраткерлеріне құрмет таныту және есте қалдыру мақсатымен Қазақстан тарихшылары қауымдастығының атынан Семей қаласының әкімдігіне жіберген хатымыз жауапсыз қалса, Қарағанды облысының әкімі мен Е. Букетов атындағы мемлекеттік

университет өтініш-тілегімізге ғылыми конференция өткізу өз жоспарларында жоқ екендігін айтыпты. Бұл біздің қазіргі күйімізді куәландырады. Дегенмен, ел ерсіз болмайды. Павлодар мемлекеттік университетінде Алашорданың 90 жылдығына орайластырып ғылыми конференция өткізбек. Жоғарыдан түсетін нұсқаусыз-ақ, белсенділік танытып жатқан ел азаматтарына тәңір жарылқасын айтамыз» [8, 398 б.].

Алаш партиясы, Алаш автономиясы және Алашорда үкіметі – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов бастаған зиялылар шоғырының жан кешті еңбегінің нәтижесінде өмірге келген саяси құрылымдар. Бір сәтке болса да көз алдыңызға елестетіп көріңізші, еуразиялық алып кеңістікті иемденіп жатқан қазақ елінің өткен жолында егер осы саяси құрылымдар орын алмаған болса, онда біз кімге теңелетін болар едік? Айтпасақ та түсінікті, сол тұстағы өзінің елдік мүддесін түсіну дәрежесіне көтеріле алмаған жай ғана тобыр санатында жүрер едік. Онан кейінгі Әуезов те, Момышұлы да, Мәншүк те, 86-ның желтоқсаны да, ең ақыры бүгінгі мемлекеттік те көзден бұлбұл ұшар еді. Онда бүгінгі жер үшін, тіл үшін, елдік үшін жүріп жатқан азапты күрес те болмас еді.

Алаш - біз үшін жері мен елін сүйіп, сол үшін рухани азапқа түскен Сұлтанмахмұт Торайғыров пен Жүсіпбек Аймауытов, Алаш – біз үшін арманшыл да таңғы шықтай мөлдір Баубек Бұлқышев, Қайрат Рысқұлбеков [8, 391 б.].

Қазақ халқы рухани салада жаңа биіктікке көтерілуі керек. Ұлы рухты болмай, қызы ғұрыпты болмай, ұлт оңбайды, алға баспайды [9, 133 б.]. «Мен жастарға сенемін!» деген Мағжан сөзін мың мәрте қайталаймыз, шын сеніммен нық қайталаймыз: қазақ елінің болашағы қазақ жастарында. Егемен елдің рухани тәуелсіздігі болуы керек. Ол үшін жаңа ұрпақтың санасын, оның ішінде тарихи санасын тәрбиелеу міндеті тұр. Шетелдік рухани саладағы экспансияны тежеу үшін жастардың отансүйгіш жүрегінің иммунитетін күшейту абзал.

Алаш идеясы – қазақ мемлекетінің қуаттылығын қолдайды. Сонау 1917 жылы алғашқы құрылтайын шақырып, «Алаш» партиясы тарих сахнасына шығып, қазақ үшін қажет түйінді мәселелерді қозғап жатса, сол айтылғандар күні бүгін де маңызын жоғалтпаса, ендеше біз Алаш жолынан ауытқымауымыз керек, бізге солардың идеяларын жаңғыртудан артық міндет жоқ. Алаш арыстарының рухын жас ұрпақ бойына сіңіру, Алаш ардақтыларына арнап ескерткіштер, мұражайлар салу, «Қазақстан тарихы» оқулықтарындағы олқылықтың орынын толтыру бүгінгі күннің кезек күттірмес міндеті. Кітаптар, оқулықтар,

зерттеулер, қысқаметражды фильмдер түсіріліп, жоғары оқу орындары мен мектептерге таратылса, құба-құп болар еді.

Елдің маңызды мәселелері елордада байыпталатынын, сол себепті Алаш тарихына қатысты оқиғалардың Астанадан көрініс табуы қажеттілік екені ескеріліп, бас қалада Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Қ. Кемеңгеров бастаған 25 Алаш қайраткеріне көше атауларының берілуі арыстар мұратының астанадағы жаңғыруы деген пайымға әкеледі. Сондай-ақ, бас қалада орта мектептерге Алаш арыстары Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Қ. Кемеңгеров, С. Садуақасов есімдерін беру ісі де оңтайлы шешіледі деген сенімдеміз.

Алаш қозғалысының ғибраты, қайраткерлеріміз жүріп өткен жол, олардың күресі, қаламгерлеріміздің жүрегі мен ақылынан туған көркем ой – тәуелсіз мемлекет құрған, егемен ел болған қазақ баласының үлкеніне де, кішісіне де тағылым болуға тиісті.

Өкінішке қарай, біз Тәуелсіздік алғанымызға 25 жылдан артық уақыт өтсе де, «Алаш» партиясы және «Алашорда» үкіметі қозғалыстарына біріккен алдыңғы қатарлы, жоғары білімді қазақ элитасын және партияның қатардағы мүшелерін, облыстар мен үйездердегі филиалдардың қызметкерлерін, «Алашорда» әскери бөлімдері сарбаздарын әлі де түгел ақтай алмай отырмыз. Сондықтан «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде туған ел үшін жасалған ерлік пен батырлыққа мемлекеттік баға беру мәселесін де қолға алуымыз керек. Әлемнің барлық дерлік мемлекеттері тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін бірінші кезектегі шара ретінде өз халқының бостандығы үшін күрескен ұл-қыздарының тағдыры мен көрсеткен ерлігі туралы арнайы шешім қабылдады. Олар өз Отанын, өз жерін қорғаушыларды ұлттық батыр дәрежесіне көтеріп, ұлықтады. Бұл әлемдік заңдылық, ғаламдық практика, жаңадан құрылған барлық мемлекеттер осы жолды ұстанады.

Әрине, Қазақстан Республикасында да тәуелсіздік алғаннан кейін бірқатар маңызды мемлекеттік шешімдер қабылданды. Олар негізінен тарихи және мәдени ескерткіштерді қалпына келтіруге, қазақ тілін дамытуға, сәулет құрылыстарын қайта өркендетуге бағытталған «Тарихи сананы қалпына келтіру тұжырымдамасы», «Мәдени мұра» бағдарламасы. Сондай-ақ, жекеленген тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғаларға (негізінен жоңғарламен соғыс кезінде) арналған ғылыми-практикалық конференциялар өткізілді, олардың құрметіне ескерткіштер қойылып, көше атаулары берілді, олар жайлы Мемлекет басшысының баяндамаларында сөз етілді, кітаптар шығарылып,

мақалалар жазылды, бірқатар көркем және деректі фильмдер түсірілді. Бірақ олардың бәрі академиялық және бір реттік сипатқа ие болды.

Сонымен бірге біз Қазақстанға күштеп көшірілген басқа халықтарды да ақтадық. Онымыз дұрыс-ақ. Бірақ, біз әлі күнге Қазақстанның азаттығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күрескендерге қатысты ешбір арнайы мемлекеттік акт қабылдамадық. Басқа одақтас республикалардың бәрінде мұндай құжат қабылданды.

Айта кететін болсақ, Қазақстан бұрынғы КСРО-ның басқа одақтас республикаларына қарағанда отаршыл басқыншылыққа көбірек ұшырап, тоталитарлық сталиндік режимнен көбірек зардап шекті. Сондықтан да бізде қуғын-сүргін ауқымы мен құрбандар санатының жан басына шаққандағы саны басқа республикаларға қарағанда көбірек.

Ал еліміздің бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескендердің есімдерін толық ақтау және олардың ерліктерін мәңгі есте сақтау – бұл өзінің тәуелсіздігін жариялаған халқымыздың және Қазақстан Республикасының ардақты міндеті. Сондықтан да бұл мәселенің «Рухани жаңғыру» бағдарламасының темірқазығы, біріктіруші тетіктерінің бірі болуға тиіс екендігі – табиғи әрі заңды жайт.

2016 жылдың соңында бір топ белсенділердің бастамасымен Қазақстанның азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күресте зардап шеккен адамдарды ақтау және мәңгі есте сақтау мақсатын көздеген «Қаһармандар» Республикалық Қоғамдық қоры» құрылды. Ол мемлекеттік органдармен, ғалымдармен, саяси партиялармен және басқа да қоғамдық ұйымдармен, демеушілермен өзара іс-қимыл жасай отырып, осы мәселелермен жүйелі түрде айналысуға ниет етіп отыр. Қазір қор Қазақстанның азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күрескерлерді толық ақтау және олардың ерліктерін мәңгі есте сақтау мәселелерін дәйекті түрде шешу үшін мынадай жұмыстарды атқару қажет деп санайды: біріншіден, өмірдің түрлі салаларындағы, сондай-ақ барлық өңірлердегі ұзақ және мақсатты түрде орын алған отарлау саясатына қарсы шынайы патриоттар күресінің және оның мемлекеттік деңгейде іске асырылуының негізгі нысандары мен әдістерін кешенді түрде нақтылау (зерделеу, талдау). Екіншіден, кәсіби мамандар «Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы күрескерлер туралы» атты дербес заң жобасын әзірлеп, оның қабылдануы керек [10, 7 б.].

Өкінішке қарай, бізде кезінде архивтер мен дамыған жазу-сызудың болмауынан және саяси режимдер салған тыйым салдарынан қаһармандардың ерлігі мен аты-жөні астыртын айтылып, бірте-бірте

тарих қойнауына сүнгіп, ұмытыла бастады. Ал олардың әрбір ерлігін, әрбір наразылық әрекетін қайта жаңғыртып, объективті түрде бағалау – біздің перзенттік, азаматтық және моральдық борышымыз.

Бүгінгі Қазақстанның зиялы қауымы еліміздің азаттығы мен тұтастығы жолындағы күрескерлердің басқаларға қарағанда анағұрлым күштірек және қатаң қысымға ұшырағанын, сотсыз және тергеусіз атылғанын, қуғындалғанын жақсы біледі. Отарлаушы билік қазақ жұртының ең үздік, ең батыл патриоттарын, ең ақылды және беделді өкілдерін қуғындап, көзін жойды.

Қазір сыртқы ықпалдардың салдарымен Қазақстанның идеологиялық және ақпараттық қауіпсіздігіне елеулі қатер төнуде. Сондықтан «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде Отанымыздың тәуелсіздігі жолындағы ерлік пен патриотизмнің маңызын мемлекеттік-қоғамдық бағалау мен ұрпаққа білдіру мәселелері қоғамдық сананы жаңғыртудың бір бөлігіне айналуы тиіс. Ұлттың азаттығы жолында күш-қайрат көрсетіп, арпалысқан ерлердің ісі жастарға түпкілікті үлгіге айналуы керек.

XX ғасыр басында қазақ зиялыларының өз халқын ұйқыдан оятып, бостандық, теңдік және туысқандық жолына салу үшін жүргізген жан пидә күресі туған халқымен мәңгі жасамақ, ал бүгінгі күнде олардың азабы мол еңбегі азаматтықтың биік үлгісі ретінде қазақ елінің тарихи жадында қайта жаңғыру үстінде [11, 364 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мансұров Т. «Өкілетті өкіл» //Егемен Қазақстан. – 2017, 26 қазан №206 (29187).
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. – Алматы: Атамұра, 2003. – 336 б.
- 3 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, «Санат», 1995. – 368 б.
- 4 Қозыбаев М.Қ. «Киелі тәуелсіздік». – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 448 б.
- 5 Тілешов Е.Е. Алаш зиялылары және ұлт тілі // Алаш мұраты және мемлекеттік тіл республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Өскемен-Семей, 2011. – 438 б.
- 6 Байбек М. «Ұрпаққа жалғасар ұлағат» // Егемен Қазақстан, 2017 жыл 10 қазан № 194 (29175).
- 7 Арын М.Е. «Алаш – тәуелсіздік бастауы» // «Алаш» - қазақ ұлттық идеясы және мемлекеттік тәуелсіздігінің ұраны» атты республикалық ғылыми-практикалық конференциясының

материалдар жинағы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2007. – 289 б.

8 Алаш қозғалысы, «Алаш мұрасы» сериясының редакциялық алқасы: М.Құл-Мұхаммед, Е.Ертісбаев, Ә.Асқаров, С. Қасқабасов, М.Қойгелдиев. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 4 т. – 472 б.

9 Жұртбай Т. Ұраным Алаш. – Алматы: «Ел шежіре», 2008. – 472 б.

10 Қасымов С. «Алашордалықтардың ерен ерлігі» //Егемен Қазақстан, 2017, 12 желтоқсан №239 (29220).

11 Назарбаев Н. Ә. Ғасырлар тоғысында. Алматы, 2008. – 256 б.

ТЕМА РОДИНЫ, МАТЕРИНСТВА И ЛЮБВИ В ПОЭЗИИ МАШХУР-ЖУСУПА И ШАКАРИМА

КАНАПЬЯНОВ К. Н.

к.филол.н.

ШАРАПИДЕНОВ А. Б.

студент

Как показывают исследования, произведения Шакарима и Машхур-Жусупа не исчерпывается религиозно-философской проблематикой, поэты оставили богатейшее наследие и в сфере социальной, гражданской, пейзажной лирики.

Сколько не умолай – молодость не вернется,

Сколько ни пей – не согреться.

Остыло тело мое.

Не грусти, душа моя, обо мне.

(перевод В.Цыбина)

Словно в унисон к грустным строкам Шакаримовского стиха звучат лирические шедевры Машхур-Жусупа:

Кровь кипела, мощь лилась,

Оковы несвободы заимел я, друзья,

Лишь равнодушия и беспомощности года.

И «легкая» лирика М.Ж.Копеева остается серьезной и очень строгой, жизнеутверждающей, с глубинным постижением истины, одухотворением предметов, выражает подлинно народное восприятие, национальное мироощущение степняка – кочевника. Стихотворения

«Письмо матери», «Затерянное письмо», «К смерти Амена» были написаны в разные годы. Они не объединяются в цикл, но в них передается духовная жизнь поэта, его чувства и чаяния. Возвращение к матери - это возвращение домой, к родному порогу.

Анализируя стихотворения М. Ж. Копеева «Письмо к матери», мы отмечаем, что стихотворение проникнуто ностальгическими чувствами по оставленному отчому дому. В нем звучит тоска по семье, родным и матери:

Если окажитесь на земле Баян – аула,
Зайдите к старой матери Машхура.
Передайте от блудного сына поклон;
Жив, мол, и вернется скоро в отчий дом.
Куда бы нас судьба не прочила,
Вернемся мы к порогу дома отчего.
Молча поклонимся своим матерям
Сыновей обнявшим наперекор ветрам.

В «Письме к матери» предстает человек, уставший от скитаний и паломничества и мечтающий о возвращении в родные края, ибо для него все самое чистое и светлое связано только с родным домом и родной природой. Два мира, два пространства противостоят в сюжете этого стихотворения. В одном мире (мире матери и детства) он родился и жил, и оттуда он ушел в дальние края в поисках знаний и истины, - ждут родные и близкие и материнское ожидание сына.

В другом мире (мире сына) – чужбина и неустанные занятия. «В мире сына», он учится и овладевает знаниями, что, кстати, и является целью его долгих мытарств и скитаний. Но в то же время он с тоской ожидает конца познавательного цикла, постижения знаний, чтоб возвратиться к отчому дому.

В «Письме к матери» поэт глубоко раскрыл чувства человека, оказавшегося вдали от родных мест. Поэт пишет о своих чувствах простыми словами (бродя, весточку)

Стихотворение написано в форме письма, в нем большую роль играют интонационные акценты. Есть в стихотворении, конечно же, конкретные биографические подробности, однако в нем воплотились типические переживания, свойственные людям, переживающими разлуку с самыми дорогими и близкими:

Думы нахлынут сознание дая,
Не ошибка ли избранная стезя?

Сиротствуют семьи, тоскуют матеря,
А мы блуждаем в поисках веры и себя.

Очень острая боль звучит в другом стихотворении Копеева «К смерти Амена».

Мы страдали в разлуке, отец и дитя,
Давно Амен покинул родные края.
Остальные дети хоть и были со мной,
Средний жил в сердце особой строкой.

Крепеньким был он с младых ногтей,
Плоть и кровь души, остывающей моей.
Был честным, смелым, весь из огня,
И погиб, спасая жизнь чужую от ножа.

Стихотворение «К смерти Амена» было написано в 1921 году – в год трагической смерти среднего сына Махшур – Жусупа Амена.

Здесь личные мотивы перекликаются с гражданскими. Эти стихотворения («К смерти Амена» и «Письмо матери») стоят в одном ряду с лучшими образцами гражданской лирики казахской литературы.

К непреходящим ценностям жизни обращается также в своей лирике и Шакарим Кудайбердиев. Такой сквозной темой его лирики является тема материнства и любви. Бесхитростно, просто звучит песня девушки, посвященная ее возлюбленному. За кажущейся простотой – девичье горе. Проникновенно звучит также в творчестве Шакарима тема родной природы. Следует отметить, что понимание материнской любви к поэту приходит поздно, как известно он с младенчества воспитывался у бабушки – отсюда чувство большой вины перед матерью, которую он пронес через всю свою жизнь. При раскрытии одной и той же, вечной, казалось бы, темы любви, М.Ж.Копеев обращается к народным образам, к национальному мироощущению степняка. Для него возвращение к матери – это возвращение на родину, к горам, степям и озерам Баяна. У Шакарима подчеркивается жертвенность, любовь у него поглащающая, которая представлена как покаяние. Возлюбленная степняка способна перешагнуть через традиции и обычаи своего народа, лишь быть с любимым рядом.

На формирование Шакарима - лирика большое влияние оказала устная поэзия казахского народа, поэзия жырышы и жырау, любовь

к которому он ощутил еще в далеком детстве. Долгими зимними вечерами, забравшись косматый тулуп деда, Шакарим любил слушать у очага рассказы и легенды о Кобланды батыре, Алпамысе, Ер-Таргыне, повествования о подвигах Богенбая, Кабанбая, Малайсары, об исканиях Асан – кайгы и Коркыт – ата, дастаны о любви Толегена и Кыз – Жибек, Козы – Корпеш и Баян сулу.

Поэзия Шакарима, даже «пейзажная» и любовная, подчеркнута национальна, но в ней нет ничего от замкнутости. Это отмечают все исследователи его творчества. Обостренно - национальное восприятие поэта, понимание неотделимости судьбы маленького человека и всей огромной степи, возрождение и переосмысление народной устной казахской поэзии на новый уровень – получили отражение даже в его «легкой» лирике.

Шакарим раскрывает сложный, немного печальный и бесхитростный мир простой, но гордой любящей души степняка. Поэт словно подчеркивает эволюцию национального характера от исторических героев дастанов, жоктау и легенд до современных ему соотечественников степняков. Но такая эволюция образов еще больше печалит.

Поэт часто обращается к старым традиционным формам устного народного творчества - к восьмистишиям.

И у Шакарима и у Машхур-Жусупа наблюдается склонность к эпическим формам, что свидетельствует о их приверженности к поэтическим традициям казахских жырау, творцов терме, толгау, жыров. Шакарим создал несколько крупных поэм, которые вошли в историю казахской литературы: «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек», «Наржайлақ пен Айсұлу», «Ләйлі-Мәнжүн».

Машхур-Жусуп Копеев обогатил казахскую поэзию произведениями орнаментального характера такими как: «Жарты нан хикаясы», «Аңқау адам туралы», «Шайтанның саудасы» и др.

К семи годам Шакарим напишет свое первое стихотворение, а его сверстника Жусупа в этом возрасте называли в степи Машхуром, что значит знаменитый. К пятнадцати годам и Машхур-Жусуп, и Шакарим приступают к серьезному изучению не только арабского и персидского языков, но и турецкого, и русского, увлечены классической восточной поэзией, известной по именам Фирдоуси, Низами, Хафиза, Руми и др. Проявляют интерес к русской литературе, знакомятся с творчеством Пушкина, Лермонтова, Толстого. В конце концов, тяга к поэзии, к учебе и знаниям, обостренный интерес к окружающему миру и определяют жизненное кредо, облик, миропонимание обоих поэтов.

И Шакарим, и Машхур-Жусуп следуют традициям Абая, временами усиливая критический и реалистический дух поэзии Абая, тем самым, внося осязаемую живую струю. Это было особенно необходимо после смерти великого поэта, когда почти угасал голос его поэзии в тогдашней неграмотной степи. Они писали в самых различных жанрах: поэзия, проза, эссе, дастаны, басни, переложения, летописная хроника и др. Причем писали обо всем, что волновало их, тревожило их души, и писали искренне, доходчиво, употребляя все существовавшие в то время формы и средства. Глубоко лирические стихи в их творчестве перемежаются дидактическими, философскими размышлениями. К примеру, мера, с какой подходит Шакарим к оценке художественности стиха, сопоставима с критериями Абая:

Пусть стих, как кинжал вонзился в сердце.
Пусть разбудит ленивую душу
Вдохнув в нее жизнь.
(перевод К.Мухамедханова)

А. М. Ж. Копеев по отношению места поэзии в жизни, вполне самостоятелен и уверен:

Мне не зачем печалиться друзья.
Я видел мир и познал красу бытия.
С юных лет вкусил я поэзии искру.
За что судьбу я благодарю.

Если о Машхур-Жусупе Копееве как о поэте, мастере художественного слова пока произносятся первые слова, то о Шакариме, творчество которого также, к сожалению, в течение долгого времени оставалось неизвестным широкому кругу читателей, заговорили на полтора десятка лет раньше и сегодня наследие Шакарима занимает особое место в истории казахской поэзии. Сопоставляя творчество двух великих поэтов, анализируя их подходы, мы убедились в том, что по основным параметрам мировоззрения, общественно-политической позиции, эстетике они особенно близки. Они оба относятся к поэтам, просветителям, которые претворяли свои духовные качества и склонности в общественной деятельности, а свои взгляды и мнения, как правило, выносили на суд всего народа.

И у Машхур-Жусупа и у Шакарима религиозно-философская эстетика полностью была подчинена программе социально-политического переустройства жизни народа, задачам укрепления

и развития национальной культуры, образования. Этнокультуру и менталитет народа они видели с обязательным религиозным элементом. Как мыслители, способные охватить аналитическим сознанием историческое прошлое и возможную перспективу нации, они хорошо понимали, что без развитой религии единого и устойчивого этноса быть не может. Разумеется, предпочтение они отдавали исламу. Ислам был органичен для их восприятия, ибо в детстве первый на Кызылтау в Баянаульских горах, второй в Жидебае близ Чингисских гор, получили традиционное теологическое образование и воспитание. Кроме того, они считали, что именно исламская религия успешнее других интегрировалась в систему древней культуры кочевников, непротиворечиво адаптировалась в их духовной среде, выработав формы синтеза в мифологии, фольклоре, в мировоззрении казахов. Обладая развитой политической, научной, эстетической культурой, будучи знатоками тюркских языков, знакомые с русским языком и Машхур-Жусуп, и Шакарим в своем теологическом и эстетическом мышлении, безусловно, возвышались над окружающей их моральной средой. И Копеев, и Кудайбердиев никогда не скрывали, что они выступают за интеграцию восточного и западного образования, за синтез научного, философского и религиозного сознания. В конечном счете, их взгляды выразились в поддержке **джадидизма***.

Сколько гуманизма и веры в жизнь звучат в следующих строках Машхур-Жусупа:

Люди земли моей, ждите,
Ждите, и с Верою к богу идите.
И возвратится на землю пророк
Означающий жизни новый виток.

Таким образом, наши изыскания в данной статье представляют собой детальный сопоставительный анализ эстетических и этических позиций Машхур-Жусупа и Шакарима. Выводы исследования однозначны: большинство творческих начал обоих поэтов очень близки мировоззренчески, если не сказать тождественны. А созвучие и сходство их позиций основываются на принципах бесконечности гуманистической идеи.

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЭТНОСАРАЛЫҚ ЖӘНЕ КОНФЕССИЯАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ

КУЛУМБАЕВА М. Ж., КАЛИЕВА А. Б.
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
АУБАКИРОВ М. Н.

оқытушы, Павлодар химико-механикалық колледжі, Павлодар қ.

Қазақстан республикасы – тарихи тұрғыдан ерекше құрылымды полиэтникалық және поликонфессиялық мемлекет. Қазақстанда 140 ұлт және 17 конфессия өкілдері тұрады. Сонымен бірге 16 дәстүрлі емес діни ағымдар тіркелген. Бұл Қазақстан қоғамының негізін анықтайды. Тәуелсіздік алғаннан бері этнос және конфессияаралық келісім, төзімділік, бір шаңырақ астында бейбіт өмір сүру – ішкі саясат пен этносаясаттағы басты артықшылық болып келеді, себебі, қоғам ішілік тұрақтылық мемлекеттің өсіп-өнуіне, алға жылжып, дамуына, халықаралық қатынастар саласында өз орнын қалыптастыруға әсер етеді.

Елбасы, Ұлт көшбасшысы Н. Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Этникалық, мәдени және діни әралуандыққа қарамастан, елімізде бейбітшілік пен саяси тұрақтылықты сақтадық. Азаматтық татулық пен ұлтаралық келісім – біздің басты құндылығымыз. Көпұлтты еліміздегі татулық пен келісім, мәдениеттер мен діндердің үндесуі әлемдік эталон ретінде танылған. Қазақстан халқы Ассамблеясы мәдениеттер үндесуінің бірегей еуразиялық үлгісі болды. Қазақстан жаһандық конфессияаралық үнқатысу орталығына айналды. Біз – бәріміз тең құқықты, тең мүмкіндіктерді иеленген қазақстандықтармыз. Жаңа қазақстандық патриотизм барлық қоғамды, барлық этностық әркелкіліктерді біріктіруге тиіс. Біз – көпұлтты қоғамбыз» – деп Қазақстанның этносаралық, конфессияаралық ішкі саясатының негізгі бағыт бағдарын баса айтқан болатын.

18 қазанда өткен «Нұр Отан» партиясының 15 съезінде Елбасы Н. Ә. Назарбаев «ең жақсы қоғам бірлесе қызмет ету арқылы құрылады. Біздің негізгі байлығымыз және мақтанышымыз халықтың бірлігі, келісімі, ынтымағы болып қала береді. Мұның бәрі ынтымақтастықта әрекет етуімізге ықпал етеді. Сондықтан, біз үшін бірлік пен келісім Қазақстанның ары қарай гүлденуінің негізгі шарты болып табылады. Барлық ұлттар өкілдерінің біртұтас мүдделерін бейнелеуші ретіндегі Ұлт прогреске ұмтылады және өз алдына қоғам мен жеке тұлғаны

жетілдіру міндетін қояды» деп, келісім саласындағы жұмысты қорытындылап, бағдар берді.

Қазіргі ғаламдану жағдайында ұлтаралық және дінаралық келісімнің болмауы, дүниежүзі елдерінің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, күрделі шиеленісті жағдайларға да әкелуі мүмкін. Жалпы әлеуметтік, экономикалық, саяси, халықаралық қатынастар салаларындағы кейбір кең таралған шиеленістер, кейде қактығыстар жағдайында ұлттар мен діндер арасындағы қатынастар, төзімділік, диалог мәселелері де жедел шешуді қажет ететін, маңыздылардың бірі болып отыр. Этнос және конфессияаралық келісім – қоғамның тұрақты дамуының кепілі. Барлық басқа салалардың өркендеуі үшін қоғам ішіндегі этнос және конфессияаралық келісім мен диалог, төзімділік құндылықтарын қалыптастыру – ең басты міндет. Мемлекет тарапынан бұл салаға басты назар аударылуда, үлкен істер жүзеге асырылуда, әрине келісім мен төзімділікті қалыптастыруда мемлекеттік саясат алдыңғы қатарлы орын алады. Сонымен бірге, мемлекеттің осы саладағы саясаты толығымен іске асуы үшін азаматтық қоғамды құрайтын институттардың орны мен қызметі де ерекше маңызды.

Этносаралық және конфессияаралық келісімді сақтап тұруда ерекше және теңдесі жоқ рөлді қоғамдық және саяси институттар ойнайды. Бұл институттардың құрылуы Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың маңызды стратегиялық жаңашыл және салауатты саясатының арқасында мүмкін болып отыр. Мемлекеттік, әлеуметтік, экономикалық және қоғам ішілік келісім саласындағы маңызды істер атқаруға атсалысып отырған ұйымдардың бірі – Қазақстан халқы Ассамблеясы. Бүгінде бұл институт бүкіл республика аумағында кең таралған құрылымы бар, ірі ұйым ретінде қызмет етуде. Қазақстанда этно-мәдени бірлестіктер әр облыста, қалаларда және аудан орталықтарында қызмет атқарады. Павлодар облысында 21 этно-мәдени бірлестіктер қызмет етуде. Барлық этнос өкілдерінің бірлестіктері келісім мен тату-тәтті өмір сүруді, этностардың бір біріне деген төзімділік сезімін тәрбиелеуге белсенді ықпал етуде.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Дін істері агенттігі – дін және конфессияаралық келісім мен тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған бірден бір мемлекеттік атқарушы орган болып табылады. Бұл агенттік конфессияаралық келісім, азаматтардың дін ұстану бостандығын қамтамасыз ету және діни бірлестіктермен өзара іс-әрекеттестік саласындағы мемлекеттік басқаруды қамтамасыз етеді.

Этнос және конфессияаралық келісімді қамтамасыз етуге бағытталған ұйымдардың бірі – этно-мәдени бірлестіктер.

Осы бағыттағы жұмыстың тағы бір аса қажетті жағы – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дәстүрлер мен діни қағидалардың құндылықтарын дұрыс пайдалана білу, осы тұрғыдағы идеологияны қалыптастыру, оларды өскелең ұрпаққа жеткізу, тәрбиелеу болып табылады. Озық ұлттық дәстүрлерді, Ислам болсын, Православие немесе Католицизм болсын ірі әлемдік діндердің халық санасында дәстүрлі қалыптасқан маңызды құндылықтарын жас ұрпақты тәрбиелеуде қолдану, оларды жаңғырту – азаматтық қоғамның қазмет ету механизмдерінің дамуына жағымды әсер ететіндігі сөзсіз. Кез келген дәстүрлер мен діндердің ғасырлар бойы қалыптасып, тәжірибе арқылы дәлелденген мәдени құндылықтарының барлық ұлттар мен ұлыстарға, дін өкілдеріне, бір сөзбен айтқанда, әлеуметтік тұрғыдан әртүрлі көзқарастағы қоғам мүшелері үшін ортақ болатын әмбебап бөліктерін ұлттық патриотизм мен қазақстандық тәрбие беру ісінде тиімді, сауатты пайдалану қажеттілігі анық.

Этносаралық және конфессияаралық қарым-қатынастар татулығы, олардағы төзімділік қазақстандық қоғам, мемлекеттік саясат үшін маңызды стратегиялық бағыт болып отыр, сондықтан әлемдегі тұрақсыздық және жаһандық қауіптер жағдайында бұл саладағы қажырлы еңбек үздіксіз жүргізілуі керек. Осы істе азаматтық қоғамдағы жалпы адамзаттық құндылықтарды қалыптастыруға ұмтылу халқымыздың бүкіләлемдік интеграция үрдісіне енуіне, қоғамдағы тұрақтылықты сақтап қалуға, келісім мен бейбіт өмір сүруге, қоғамдағы барлық салалардың қызмет атқаруына кепіл болатын, оған ықпал ететін негізгі күш болатыны әрдайым ескерілуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: «Ақорда», 2012.

2 «Нұр Отан» партиясының саяси доктринасы. «Нұр Отан. Нұрлы болашақ жолында!». – Астана, 2013 <http://ru.nurotan.kz/novosti/obschie/doctrine>.

3 Алпысбаев Ж. Т. «Қазақстан Республикасында заманауи этносаяси процестердің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері». Саяси ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған

диссертацияның авторефераты. – Алматы: «Қазақ университеті», 2010.

4 «Православиенің тарихи жолының діни аспектілері: мұрағаттар, қайнар көзі, зерттеу әдістемесі» аймақтық ғылыми конференциясының материалдары. С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2004

5 Қазақстан Республикасының Дін істері агенттігінің ресми сайты <http://din.gov.kz/rus/index.php>

6 Сколько конфессий в Казахстане? <http://www.regnum.ru/news/society/1586114.html#ixzz2A1Kki4Pt>

1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ӨЗЕКТІЛІГІ

ҚАЙКЕН Т. Н.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

т.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ елінің үш ғасырлық отарлау құрсауынан босап, өз Тәуелсіздігін жариялағанына 27 жыл. Үш ғасырда бола алмайтын оқиғалар, процесстер, отыз жылдың ішінде ақ жүзеге асып кете алады, тарихтың ерекшелігі, қызығы мен қиындығы сонда.

Қазақ халқының жазба мәдениетінің жоғары дамымауы, өз төл тарихымызды шет халықтардың тарихын зерттеу арқылы, әлемнің түкпір-түкпірінен ақпарат іздеу арқылы зерттеуге мәжбүрміз. Ал олардың объективтілігі мен шынайылығын анықтау, тарихи фактілерге сәйкестігін іздеу, әр түрлі идеологиялық және әр уақыттағы саяси жағдайдағы пропагандалық сипаттардан тазарту жұмысы тағы бар.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі сондай көптеген мәселелердің бірі болып табылады, және де шынайы тарихи баға берілмеген оқиға болып табылады. Осы орайда, бірнеше мәселені қозғай отырайық.

Бірінші мәселе, 1916 жылғы көтерілістің Кеңестік дәуірдегі үстемдік еткен идеология кезіндегі зерттелуі мен бағасы.

Кеңес заманындағы коммунистік-большевиктік билік өкілдері ел ішіндегі саясатты, идеологияны маркстік-лениндік теорияға сәйкес жүргізді. Мәдениет, өнер, ғылым кеңестік тоталитарлық жүйенің құрсауында болды. Дегенмен, Кеңес мемлекетінің алғашқы

жылдарында біршама ашық және объективті зерттеу жұмыстары мен еңбектер жарияланды.

1916 жылғы көтеріліс туралы зерттеудің алғашқы қадамдары ХХ ғасырдың 20-30 жылдары жасалды. Авторлардың негізгі бөлігі, осы көтерілістің тікелей куәгерлері мен қатысушылары, сол уақытта қызмет жасаған адамдар болды. Олардың бастамаларымен, 1916 жылға көтерілістің мазмұнын ашып, қозғаушы күштеріне сипаттама беру, оқиғалардың дамуына қатысты мақалалар жазылып, жарияланды. Бірақ, алғашқы жылдар бір ортақ ой келтірілген жоқ.

1924 жылы «Былое» журналында А. Миклашевскийдің «1916 жылы Түркістандағы әлеуметтік қозғалыс» мақаласы шықты. Көтерілістің негізгі себебін, А. Миклашевский панисламизм ықпалы деп көрсетіп, әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың әсерін мүлде қарастырмады [1, 9 б.]. Бұл мақаланы, Т.Р. Рысқұлов, Г.И. Бройдо, Б. И. Исакеев және т.б қатты сынға алды.

1926 жылы БК(б)П ОК-нің Ортазбюросы жанындағы партия тарихын зерттеу бөлімі 1916 ж. көтерілістің 10 жылдығына орай ғылыми-теориялық дискуссия ұйымдастырды. Осында көтерілісті бағалаудың әртүрлі көзқарастары бір арнаға тоғысты: Т. Р. Рысқұлов, Г. И. Бройдо 1916 жылғы көтеріліс арандату себебінен болды деп есептеді; К. В. Харлампович, В. Некросов-Клиодт көтеріліс стиялы түрде болды және революциялық астары болмады деген пікір білдірді; А.В.Шестакович Қазақстан мен Орта Азияда орын алған көтерілісті дифференциалды тұрғыдан зерттеу керекті туралы ұсыныс айтты; Ю. Абрахманов пен Б. И. Исакеев көтерілістің негізгі себебі ретінде жерлердің тартып алынуы мен олардың қоныс аударушыларға таратып берілуіне көрсетті [2, 17-18 б.]. Осыдан, 1926 жылы көтерілістің 10 жылдығына арналған кездесуде түрлі ойлар айтылып, алғашқы бағасы берілгенін көреміз. Дегенмен алда, көптеген жұмыс күтіп тұрды.

1930 жылдардан бастап кеңестік тарихшылар, құжаттық және архивтік материалдарға аса назар аудара бастап, оларды дайындалуы мен шығарылуына үлесін қоса бастады.

1932 жылы Ф.Божко мен С. Волин «1916 жылғы Орта Азиядағы көтеріліс» атты құжаттар жинағын дайындады. Бұл жинақта Патша әкімшілігінің ресми мәліметтермен қоса, Мемлекеттік Думаның 1916 жылғы 13 және 15 желтоқсанындағы отырыстың стенографиялық есебі келтірілді. Ондағы А.Ф. Керенский, Мансырев, Капнист сияқты депутаттардың сөз сөйлеулері келдірілді [3, 175 б.].

Кейінірек, 1936 жылы, көтерілістің 20 жылдығына арналған «1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтерілісі» атты, С. Д. Асфендияровтың еңбегі жарияланды. Еңбекте келтірілген көптеген ақпараттар, алғашқы рет жарияланды. Автор, «буржуазиялық-ұлтшылдық зиялы қауым өкілдерінің» позициясына баға беріп, 1916 жылдың көтерілісінің түп-тамыры мен бастауларын XIX-XX ғасырдың тарихы аясындағы толық контекстінде зерттеуге күш салды. С. Асфендияров, өзінің зерттеуінің нәтижесінде көтеріліс отаршылдыққа қарсы болды, деген пікірге келеді [4, 50-55 б.].

1937 жылы сталиндік репрессиялар, ғылыми ойды мүлде әлсіретіп, күйзеліске ұшыратты. Ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбын зерттеу мүлде тоқырап, тоқтап қалды. Соған қарамастан, осы жылы көтеріліске қатысушылардың кейбір естеліктері жарияланып шықты.

Бұрынғы еңбектерге қараған, өзгеше, сапасы жағынан жоғары, әрі құнды құжаттар жинағы 1947 жылы жарияланды. Жинақ, көтеріліс барысы туралы, онық ошақтыра, қозғаушы күштері туралы ақпараттар толық ашылып, тарауларға бөліп көрсетілді. Құжаттарға талдау жасай келе, көтерілістің негізгі күші ретінде – жұмысшы қазақ шаруалары болғандығын айқын байқаймыз.

Торғайдағы көтеріліс жетекшісі Амангелді Имановқа арналған жеке «Амангельды Иманов. Статяи. Документы. Материалы» атты еңбегі 1974 жылы жарияланады; 1986 жылы «Батырдың биік тұлғасы. Светлый образ батыра», 1976 жылы академик С. Б. Бейсембаевтың жетекшілігімен, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің басшыларының бірі Амангелді Иманов туралы еңбек шықты. Бұл еңбекте мұрағаттан алынған 38 жаңа материал, 20-ға жуық адамдардың естеліктері келтірілді. Жинақта сонымен қатар, БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті ОК, Қазақстанның халық комиссарлары кеңесінің қаулылары, ҚазКСР Жоғарғы кеңесінің президиумының жарлықтары және А. Имановқа қатысты басқа да құжаттар жинақталып, көрсетілген. Бұл еңбек осыдан 40 жылдан астам бұрын жарияланса да, әлі күнге дейін ақпараттық база ретінде зерттеулерге негіз болып отыр.

Екінші мәселе, 1916 жылғы көтеріліс – оған қатысушылардың естеліктеріндегі көрінісі.

Патшаның маусым жарлығы, жергілікті отарлық әкімшілік көтерілістің басталуына, оның барлық Қазақстан аумағына таралуына себеп болды. Осы көтеріліске қатысқандардың естіліктері де бүгінгі күнде дейін сақталып, өзінің өзектілігін әлі күнге дейін жойған жоқ. Сондай естеліктердің кейбіреуін талдап, сол уақыттағы жағдайды, ахуалды көруге болады.

Мысалы: Абдолла Дүйсенов, өз естелігінде «1916 жылы солдат алу жөнінде июнь жарлығы болды. Халық баруға ырза болмай, өздерінше қаруланды. Басшысы Амангелді – 50 шамалы адам болды. Бектепберген деген ұста шиті мылтық, патрон, мыс істеді. Күзді күні тырманың тісін алып, найза, балта, қылыш мылтық, істеді. Сордан дәрі жасады. Бұхараға бес кісі жіберді, дәрі әкелуге – өзбектермен байланыс жасады. Олардың ішінде Достанов Байділдә, Пайзолла Ишанов бар. Бұл адамдарды жасырын жібердік. 1916 жылы Татыр «төбелесі» алғашқы оқиға. 30 шақты мылтық қаруымыз болды. Бұл оқиғадан кейін Әліби келді, біздің ісімізді ол мақұлдап бізге ақылын айтып қайтты» [5, 37 б.].

Жоғарыдағы үзіндіден көтерілісшілердің материалдық қамтамасыз етілу жолдарын көреміз. Бұхарамен келіссөз, және алғашқы шайқастардың бірі Татыр туралы мәліметтер кездеседі. А. Дүйсеновтың өзі өз естелігінде, көтерілісшілердің қолындағы қарудың мардымсыздығы аздығы, оқтардың жетіспеуі, қарапайым қарулардың қолданылуы туралы сөз етеді. Дегенмен, әрбір қатысушының ойында, туындап жатқан қиыншылықтардан түрлі жолдарын, шешімдерін тауып, отарлық әкімшіліктің озбырлығына қарсы жан аямай қарсылық көрсету мақсаты тұрды.

Сонымен қатар А. Дүйсеновтың естелігінде, 1916 жылғы көтеріліске қатысқан, Амангелдінің серігі атақты мерген Кейкі батыр туралы да қызықты ақпараттар келтіріледі.

Терісбұтақ деген жерде, қоныстанған Амангелдінің ауылын, сол аймақтағы Бірәлі деген бай, тақырға көшіртізіп, ол жерлерді өзіне тартып алғысы келеді. Уезд бастығы Горев байды қолдап шешім шығарады. Амангелді тұтқындалып, кейін кепілдікке шығарылады. Өз ауылына қайтқан кезде, өзінің інісі Амантайды Кейкіге жібертіп, шақыртып алады [5, 41 б.].

Обіш Рысбаевтың естелігінде: «1916 жылғы июль айының ішінде «соғыс қара жұмысына қазақтан 19-31 жастың арасындағылар алынады» деген хабар естілді. Бұрыннан шаруашылық, тұрмысы ауырлап, күйзеліп тұрған қазақ ауылы, әсіресе, еңбекші бұқаралар бұған қатты састы. Тұрмыс мұқтаждығының үстіне бас қайғысы қосылды. Бүкіл ел не қыларын білмей сенделіске түсті» [5, 47 б.].

Осындай қысқаша ғана үзіндіден қарапайым халықтың қаншалықты қиын, ауыр жағдайда қалғанын көруге болады. І дүниежүзілік соғыстың – салық, мал, т.с.с алымдар арқылы зардаптарын тартып отырған халыққа, енді «Патша соғысқа адам алады» деген хабары қатты үрей туғызып, шыдамдарын үзді. «Адам

бермейміз, Патша жарлығын орындамаймыз» деген ұрандар, Қазақ елінің әр аймақтарында, ауыл-ауылдарында стихиялы түрде тарай бастады. Оның үстіне, жергілікті жердегі Патша әкімшілігімен «ауыз-жаласқан» байлар, болыс басшылары және т.б. балаларын алып қалу үшін пара беріп, жасырып қалу жағдайлары – қара халықтың ашуын одан әрі күшейтті.

Осындай ауыр жағдай неге туындады? Басқаша жолы болмас па еді? Бұл әдейі жасалды ма әлде Патшаның қателігі ме? Мыңдаған адамның өлімі кімнің мойнында береді? Сұрақтар әрине өте көп ... Сол сұрақтарды зерттеу қажеттілігі, осы тақырыптың өзектілігін кемітпей тұр.

Үшінші мәселе, қазіргі таңдағы 1916 көтерілістің бағасы.

XX ғасырдың 80 жылдарының соңынан қазіргі кезге дейінгі зерттеулер, Қазақстанның Тәуелсіздік алуымен жарыққа шыға бастаған еңбектердің маңызы өте жоғары, өйткені өз тарихымызды, өзіміз жазуға мүмкіндік алдық.

Бұл мәселені зерттеуге М.Қ. Қозыбаев, К.К. Нұрпеисов, К.Л. Есмағамбетов, Ж.К. Қасымбаев, М.К. Қойгелдиев, К. Алдажұманов, Е.Н. Ермұқанов, Ж.И. Ибрагимов айтарлықтай үлес қосты. Қазіргі уақыттағы тарихнамалық жұмыс Қазақстанның және басқада бұрынғы одақтас республикаларда, демократиялы және тәуелсіз зерттеулер негізінде жүргізіліп келеді.

Тәуелсіз Қазақстанның тарихи ғылымы қазақ халқының 1916 жылғы көтерілістің жаңа концепциясын жасап шығарды. Ол өзінің көрінісін, «Қазақстан тарихының» 3 томында, Ресей империясының қазақ жерін отарлау уақытынан бері болған ұлт-азаттық қозғалыстардың заңды жалғасы және айнымас бөлігі ретінде тапты.

М.Қозыбаев еңбегінде «Тарихшылардың және қалын бұқараның назарын, Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысы аудартатындай басқа тарихи мәселелер жоқ деп айтуға болады. Бұл зерттеулер Кеңес уақытында басталғанымен, көптеген мәселелер әлі де ашылмаған» [6, 113 б.], деп көрсеткен.

Соңғы жылдары зерттеулердің деректік базасы кеңейіп келеді. Бұрын жарияланбаған жаңа мұрағаттық құжаттар материалдар жарыққа шығып жатыр. 1916 жылы жүргізілген күресті, қазақ қоғамының әр-түрлі өкілдерінің өзара байланысын көрсетуді мақсат еткен екі томдық «Қаһарлы 1916 жыл» еңбегі өте құнды болып табылады [7, 178 б.]. Көпшіліктің назарына XX ғасырдың басында жұмыс жасалған «Қазақ» газетінің материалдары ұсынылды.

Мерзімді басылым беттері сол уақыттағы қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайы туралы ақпарат ала аламыз.

XX ғасырдың 30-50 жж. құғын-сүргінге ұшыраған Е. Бекмаханов, Т. Рысқұлов, Ә. Бөкейхан, М. Шоқай сияқты ұлт-зиялыларының еңбектері қайта басылып шықты. Диссертациялық ізденістер, монографиялар, ғылыми мақалалар зиялы қауым өкілдерінің 1916 ж. көтерілісіне қатысты көзқарастары қайта қаралды [8, 351–369 б.].

Қортындылай келе 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс қазақ халқының Ресей Империясының отарлау саясатына қарсы жүргізілген күрестің тұтас бір бөлігі болып табылады. Қазіргі зерттеушілерге қазақстандық қоғамда орын алған тарихи болмысты және елімізде болып жатқан жаһандық өзгерістерді түсіну үшін, 1916 жылғы оқиғалардың тарихы мен тарихнамасына объективті, шынайы баға беруі қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Алдамжаров З.А. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Казахстане (Историография проблемы). - Алма-Ата: Казахстан, 1983. - 176 с.

2 Рыскулов Т. Р. Киргизстан. – М.: Соцэкиздат, 1935 - 75 с.

3 Восстание 1916 года в Средней Азии сб. док/ подгот. к печ. Ф.Божко и С.Волин; под ред. П.Г. Галузо Ташкент 1932 – 175 с.

4 Асфендияров С.Д. Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі – Алматы: Қазақстан. 1936 – 109 б.

5 Қаһарлы 1916 жыл: (Құжаттар мен материалдар жинағы) – Грозный 1916-й год: (сб. Документов и материалов). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 2. Т. – 247 бет.

6 Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. –Алма-Ата: Наука, 1990. – 136 с.

7 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. - Алматы: Ғылым, 2006. - 272 с.

8 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т. III. Алматы 2000. – 768 с.

«НАҒАШЫ» ТУЫСҚАНДЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ РӨЛІ

МАКИШЕВА Г., ЕРМАГАМБЕТОВА М.

1 курс студенттері, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

МУСАГАЖИНОВА А. А.

(ғылыми жетекші), Қазақстан тарихы ғылымының магистрі

Қоңыр қазақтың өзіне тән барша қасиетін ана сүтімен, жусан иісімен, күйдің күмбірімен, саумал иісті самалдың лебімен бойына дарытқан, көкірегі ояу, көзі ашық, халқының тарихын, өнері мен мәдениетін, тұмса тұнық әдебиетін, ғұрпын, салтын білетін, «Мен қазақпын!» дей алатын азамат өзінің шыққан тегін, кіндік кесіп, кір жуған ата жұртын қастерлеу қажет.

Тәуелсіз еліміздің тарихына көз жүгіртсек, қазақ жерінің тұтастығы мен бірлігі үшін күрескен тұлғалар тарихына куә боламыз. Өткенімізді қарап отырсақ, ел бастаған көсем де ділмар шешен де, ақиық ақын, ел қорғаны батыр да «Нағашы» туысқанынан дарыған дарынымен ел тарихында алтын әріптермен жазылды. Сондықтан, алысты жақын тұтқан, жақынды бауыр тұтқан. Береке-бірлікті бұзбаған, бес қаруын асынып, ат құйрығын түйісіп бір байрақтың түбінен табылған қазақ жұртының әлеуметтік құрылымында «нағашы» туысқандық тобының рөлі аса маңызды болып табылады.

Нағашы немесе нағашы жұрт – туыстық атау. Шешесінің төркіні балаларына нағашы болады. Әже төркіні немересіне түп нағашы делінеді [1].

Нағашы жұрт - туған ананың әке-шешелерінен бастап, барлық аталас ағайын-туыстары мен үрім-бұтақтары. Нағашы (ер, әйел) - ананың төркін жұрты. Нағашы үш жұрттың ішіндегі ең сыйлысы. Олар жиенін әрқашан еркелетіп, сұрағанын беріп отырады. Тек туған нағашысы ғана емес, сол рудың барлығы да жиенге нағашы деп аталады. Нағашының жолы үлкен. Нағашылық жасқа қарамайды. Кейде жиен нағашыдан үлкен болуы да мүмкін. Нағашы жұрттың еркек-әйелдері тиісінше нағашы ата, нағашы аға, нағашы іні, нағашы әже, нағашы апа, нағашы жеңге, нағашы қарындас деп аталады. Әке-шешенің нағашыларын «түп нағашы» дейді. Балалығын ұстаса нағашыңа бар, Жігіттің ұстаса, қайыңа бар. Өзі жаман туады, нағашысынан көреді. Нағашы - бөйтерек, жиен - қотыр тайлақ.

Жиен (ер, әйел) - қыздан туған бала. Жиен - нағашы ауылы үшін ерке әрі кең құқы бар адам. Ол нағашыларынан нені қаласа да, үш рет алуға қақы бар, қандай қымбат зат болса да, нағашылары оны сөзсіз беруге тиіс. Оны жиенқұрық деп атайды. Жиен сол елдің кемшілігін, қатесін ойын-шыны аралас айтып отырады. Оның сөзін кекетуге, оған ұрсуға болмайды. Нағашы-жиендер кездескен жерде бір-бірімен әзілдесіп, ойнап-күліп жатады. Жиен мұндайда өзін еркін сезінеді. Нағашы мен жиен бірін-бірі ешқашан күндемейді, олар қайта бірін-бірі мақтаныш тұтады. Халық: «Адамның жақсы қасиеттері нағашыдан жұғады» - дейді. Мұнда әлеуметтік шындықтың көзі бар. Халықтық салт-дәстүр бойынша жиенді ренжітуге, қол жұмсауға болмайды. «Жиенді ұрғанның қолы қалтырайды» деген мақал содан қалған. «Нағашымен күрескен жиен жығылады» деген сөз жиеннің қанша ерке, батыл болғанымен, нағашысы алдында ізетті, әдепті, кіші болуын ескертеді. Абай десек - қазақ деп, қазақ десек - әрқайсымыз-ақ бір көтеріліп, қанатымызды бір қомдап қалғымыз келді. Халқының ұлы болып туып, ту ұстары болып өткен данышпан дүниеден жүз жыл бұрын озса да, ұрпақтарына азық болып отыр. Азық болғанда көмейден өтіп, тәнге қуат бергенін емес, көкейде жаңғырып жанға берген рухани байлығын айтамыз. Осыдан жиырма жыл бұрын бір топта академик Зейнолла Қабдолов: «Апыр-ай, қазақтың бағына Абай тумаса, Абайды айдай әлемге жайған Мұхтар тумаса, не болар еді?» деп қалғанын отырған қауымның ішінде аңғарғаны да, аңғармағаны да, естісе де түсінбегені болғанына өзіміз куә...

Уақыт кейуана өз дегенін істеді. Кезінде кім қандай баға берсе де, әкесінің атымен Құнанбайдың ұлы десе де «мен адамның ұлымын» деп кеткен Ибраһим есімді қазақтың нағашысы кім екен? деген сауал әркімнің көкірегінде тұратын. Абайды білгенде оның нағашы жұрты Шаншар елі екенін білетін. Біле тұра, одан бері кімдер екені көп жұртқа беймәлім. Бірақ құны қалжың деңгейінде ғана қалып келе жатқан бір мақал бары рас. «Жігіттің ірік болмағы - нағашыдан, үйдің берік болмағы ағашынан».

Ш. Уәлихановтың өзі хан тұқымынан болса, нағашы жұрты атақты Шорман би.

Судың таза болуы сағасынан,

Нудың жақсы болуы ағашынан.

Адамның жақсы болуы нағашыдан,

дегендей нағашысы Шорман 7 жасында ауылына келген Шоң биге жұттан әрең шыққан ауылда беретіні болмай, Шорманның анасы қатты қысылады. Әкесі ерте өліп, анасы екеуі ғана қалған Шорман:

– Неге қысыласың? Мен-ақ апарып берейін депті де, сүт құйған ыдысты алып, би алдына келіп:

Бетке күйе жағылды,
Қаптың түбі қағылды.
Мынау міне ыстық сүт,
Суытпай таксыр, тез жұт,

– деп ұсыныпты. Жеті жастағы қаршадай баланың сөзіне әбден риза болып:

– Уа, бәйбіше! Құдай берген адам екенсіз. Тіфә-тіфә! Мына балаң болайын деп тұрған азамат екен, маған бер. Өзім тәрбиелеп адам қылып, өзіңе қайтарамын деп алып кеткен. Шоң би 13 жасында Шорманды би атандырып қайтарған екен. Ал Шоқанның анасы Зейнеп Шорман Күшіковтың қызы.

Шоң бидің шәкірті Шорман халық алдында ұшан-теңіз беделге ие болған. 1836 жылы 37 жасында кенеттен қайтыс болған. Шорман би мен Топай бәйбішеден 5 бала өмірге келген қызы – Зейнеп Шоқанның анасы, ұлдары: Мұса, Мұстапа, Иса, Әбу-Әли Ибн Сина [2].

Ұлы Моғол мемлекетінің негізін қалаушы, ақын және жаузушы Бабыр және қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулатидың шешелері – бірге туған, апалы-сіңлілі адамдар болған. Демек, Бабыр мен Мұхаммед-Хайдар - бөле болып келеді [3]. Ы. Алтынсариннің нағашы атасы – Шеген би. Шеген бидің өмір сүруі, билік жүргізу мезгілі Тәуке хан заманындағы қазақ хандығының пісіп-жетілуі, нығайып аяғынан тұруы, тұтастығын сақтауы, көршілес елдермен тең өмір сүруімен тығыз байланысты. 1680-1688 жылдар аралығында Тәуке хан тағынан отырғанда Шеген Жеті рудың атақты билерінің бірі болғандығы белгілі [4].

Қазақ халқының салт-дәстүрі бойынша ер-азаматтың үш жұрты болады. Үш жұрт та жанашыр, сүйеніш, қорғаныш. «Өз жұртың күншіл келеді. Бар болса, көре алмайды. Жоқ болса, бере алмайды. Жақсы болсаң, күндейді, жаман болсаң, жүндейді. Қайын жұртың міншіл келеді. Қолыңның ұзындығына, жағанның қызылдығына қарайды. Берсең жағасың, бермесең дауға қаласың. Нағашы жұртың – сыншыл келеді. Жақсылығына сүйінеді, жамандығына күйінеді. Өрқашан тілеуінді тілеп, қамқоршы болады» деп дана халқымыз әр жұрттың бітім-болмысына қарап, сипаттама берген.

Нағашы немесе нағашы жұрт – туыстық атау болып саналады. Дәстүрлі қазақ қоғамында нағашының жиенге қарағанда жолы үлкен. Нағашы жұрт – туған ананың әке-шешелерінен бастап, барлық аталас

ағайын-туыстары мен үрім-бұтақтары. Шешесінің төркіні балаларына нағашы болады. Әже төркіні немересіне түп нағашы делінеді. Үш жұрттың ішіндегі ең ерекшесі болғандығынан шығар олар жиенін өрқашан еркелетіп, сұрағанын беріп отырған. Тек туған нағашысы ғана емес, сол рудың барлығы да жиенге нағашы деп аталады. Нағашы жиенінің азаматтығы мен ізгі істеріне сүйсініп, мақтанып, мақтап отырады. Нағашылық жасқа қарамайды. Кейде жиен нағашыдан үлкен болуы да мүмкін. Нағашы жұрттың еркек-әйелдерін жиендері «нағашы апа», «нағашы жеңге», «нағашы қарындас», «нағашы іні», «нағашы аға», «нағашы әже» деп атайды. Жиен – қыздан туған бала. Жиеншар – жиеннен туған бала. Ол да әкесі сияқты жиендік ғұрыпты жалғастырады. Нағашы (ер, әйел) – ананың төркін жұрты [5].

Жігіттің жақсы болмағы – нағашыдан...

Нағашы жұртың – сыншыл. Жақсына сүйінеді, жаманына күйінеді, әрдайым тілекші, тілеуқор боп жүреді. Жігіттің шешесінің туыстары нағашы аталып, өзі оларға жиен болатыны баршаға белгілі. Қазақ халқында қалыптасқан дәстүр бойынша нағашы мен жиен арасындағы қарым-қатынастың өзіндік ерекшеліктері бар. Олар бірін-бірі күндемейді, араларында бақталастық, қызғаныш болмайды, өзара әзілдесіп қалжыңдасады. Жиеннің еркелігін де, тентектігін де көтереді. «Балалығың ұстаса нағашыңа бар» деген мәтел соны меңзейді. Ал «Нағашымен күрескен жиен жығылады» деген мәтелдің мәні үлкенді сыйлауға, жөн-жосықты білуге үндейтіндігімен мәнді.

Нағашы жұрт жиенді ешуақытта сыртқа теппейді, керісінше, «қыздан туғанның қиығы жоқ» деп бауырына тартып отырады. Сөйте тұра «Жиен ел болмайды, желке ас болмайды» дейтіні тағы бар. Бұған жауап ретінде: «Жиен ел болады – малы болса, желке ас болады – майы болса» деп әзіл-қалжыңға май құяды. Егер жиеннің қисық-қыңыр мінезін, оғаш қылығын байқаса «Өзі жаман туады, нағашыдан көреді» деп тағы қалжыңдайды. Мұның бәрі нағашы мен жиен арасын алыстату үшін айтылған сөз емес, өзара достық әзілден туып, көпшілік арасында қалыптасып кеткен бейнелі ұғымдар. Жиеннің жау емес екенін біле тұра оны «ел болмайды» деуі бұл жігіт намысын қайрай түсу үшін әдейі айтылған әзіл-қалжың. Сондықтан да жігіт бұл сөзге жасымайды, қайта жігерлене түседі. Әзілі жарасқан жиен қашанда нағашы жағынан қырық серкеш «даулаумен» болады. Нағашылары оған «кет әрі» демейді, керісінше, оның талабын құп алып, тауанын қайтармайды. Бұл – бұл ма, жиенін өз қолынан үйлендіріп, басына отау тігіп, алдына мал салып берген нағашылар да баршылық. Бұл – әркімнің хал-ахуалына қарай орындалатын дәстүрлі

сыйлық. Егер нағашының қолы қысқа болып, жиеннің байлығы артып жатса, жаңағы сыйлықтың керісінше жүретін кезі де болады. Нағашы мен жиен арасындағы қарым-қатынас алым-берімге ғана қатысты емес. Мал-дүние қолдың кірі сияқты, оның бір жұтта жуылып-шайылып кетуі әбден мүмкін. Ал, нағашы мен жиен туыстық жағынан мәңгі ажырамайтын тұлғалар. Бұлар мейлі бай, мейлі кедей болсын бәрі бір, бірінен-бірі кете алмайды. Өз анасын шын сүйетін жігіт сол ананың туыстарын да жақыным, бір жұрттым деп қадір тұтып, олардың бауырына кіруге өзін тұрады. Нағашылар да жиенді баласындай еркелетіп, басынан сипайды. Қашан да нағашы жақта білімді, білікті, ақылды, өнерлі адамдар кездеседі. Солардың бірінің болмысы, бірінің өнегесі жиенге жұғуы заңдылық болса керек [6].

Қорыта келе, осы ғылыми жұмыс аясында ерте кезеңнен бастап, қазіргі кезге дейінгі ананың рөлі, ананың туыстарының қоғамдағы алатын рөлі мен маңызы сараланып, талқыланды. Халқымыздың нағашыға деген аса ірі құрметі, сыйластығы, ерекше махаббатын көрсете алдық. Адам өміріндегі нағашылардың маңызын халқымыздан шыққан аса ірі даналар да дәлелдей алады.

Халқымыздың нағашыға қатысты ұмытылған салт-дәстүрлері ғылыми жобамызда ескеріліп, осы дәстүрлерді жаңғырту да ойымызда бар.

Адам өмірінде үш жұрттың да маңызы зор екені сөзсіз. Бірақ ең жақыны, ең қамқоры – нағашылар. Нағашылардың арқасында көтерілген, нағашыларына тартқан ұлылар – қазіргі жастарға үлкен үлгі бола алады. «Домбыраның жақсысы – ағашынан, жігіттің жақсысы – нағашысынан» - деп, халық даналығында бекер айтылмаса керек. Алдында айтылып кеткен барлық мақал – мәтелдер, ырымдар мен халқымыздың ұлылығын дәлелдейтін салт – дәстүрлер нағашының қоғамдық өмірдегі алатын орнын оқшаулап көрсете алады. Екінші бөлімде көрсетілген Мағжан Жұмабаевтың нағашысына арнап жазып, сүйіспеншілігінен туған өлеңінен нағашы жұрттың жүрекке ыстық, жанына жақын екенін біле аламыз.

Халқымыздың мақтанышы, тарихымызда аты алтын әріппен жазылған даналарымыздың нағашыларына тартуы - өмірде өз орнын тауып, өзіне тән ірі тұлға болып қалыптасуына үлкен әсер етті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%82>

- 2 <http://bilim-all.kz/article/1703-Nagashy-zhurt>
 3 <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D2%93%D0%B0%D1%88%D1%8B>
 4 Арғынбаев Х.А. Қазақ отбасы - Алматы: Қайнар, 1996. - 288 с
 5 <http://kazgazeta.kz/?p=45214>
 6 <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=14781>

РАЗВИТИЕ ИКТ И НАУКОЕМКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

МАНАНБАЕВ Ж. И.
 к.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар
 АБЫЛХАСОВА К. С.
 магистрант, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

В Послании Президента страны народу Казахстана от 10 января 2018 года приведены приоритетные цели и стратегии их реализации в области национальной безопасности, обеспечения внутривнутриполитической стабильности и национального единства, достижения экономического роста, улучшения здоровья, образования и благополучия граждан Казахстана, эффективного использования энергоресурсов, развития инфраструктуры, создания профессионального государства [1].

Реализация этих целей предполагает комплексное решение социальных, экологических и экономических проблем, т. е. требует системного подхода к решению намеченных стратегических задач. Понятно, что для решения столь масштабных проблем, где надо учитывать сложные взаимосвязи в обществе и окружающей среде, различные ограничения на общее состояние и управления, случайные внешние воздействия; нельзя обойтись без использования информационных технологий, основанных на научном подходе с глубокими исследовательскими работами.

Только используя основные достижения науки и мирового опыта экономического планирования на базе информационных технологий можно создать качественно новые модели, позволяющие с минимальной погрешностью просчитать различные сценарии развития отдельной компании, отрасли, региона, Казахстана в будущем, попытаться выбрать оптимальные стратегии для осуществления намеченных планов. Поэтому пристальное внимание уделяется сейчас повсеместному внедрению цифровизации всех сфер человеческой деятельности

Информационные технологии – быстро развивающаяся отрасль экономики, как по всему миру, так и в Казахстане. Очевидна необходимость научных исследований в данной области, решение вопросов стандартизации, создания научно-практической базы для отечественной промышленности информационных технологий. В последствии намечены тенденции выявления информационных технологий в подраздел науки. Свидетельство этому - создание в различных научных институтах и вузах специализации по данной тематике.

Особую значимость в условиях развивающейся демократии Казахстана приобретает обеспечение доступа граждан к средствам телекоммуникации и информационным ресурсам. Это проблема касается и развития блогерства как вида современной журналистики.

При реализации описанных выше программ нужно учесть проблему цифрового разрыва в мире и в Казахстане. Из-за дохода, возраста, уровня образования, географических факторов, и других физических ограничений, доступ к методам инфо-коммуникаций и технологии не равен для каждого. Этот цифровой разделение появилось внутри страны, между странами и регионами, и неравенство на сегодняшний день лавинообразно увеличивается между технологическими имущими и неимущими.

Внутри страны имеются следующие тенденции к увеличению цифрового разрыва:

Прямая зависимость между уровнем доходов и использованием средств ИКТ.

Люди, живущие вне города в селах, имеют низкий уровень доступа к компьютеру и Интернету по сравнению с теми, кто живет в городах.

Знание русского и английского языков значительно влияет на возможности использования технологий и Интернета.

Различные требования в необходимости использования средств ИКТ по профессиональным специализациям.

Неравенство в доступе к Интернету между самыми высокими уровнями образования и самыми низкими увеличивается.

Более пожилым людям труднее освоить технологии, чем молодым.

Прямая зависимость использования технологий от социального положения, чем выше, тем больше возможностей.

Низкая плотность населения и урбанизация республики.

С другой стороны в перспективе имеются основания утверждать, что прогресс глобальной социально-экономической революции расширит информационное неравенство между странами в северных

и южных полушариях также как внутри страны в развивающихся странах. Казахстану очень важно решать проблему преодоления цифрового разрыва с развитыми странами.

Имеются большие различия в распространении средств ИКТ и его использования в зависимости от относительного богатства наций. Кроме того, состояние средств обслуживания телекоммуникационных сетей является различным между продвинутыми нациями и развивающимися странами. Среди развивающихся стран имеется почти сорок стран, в которых распространение телефона даже ниже, чем 1 на 100.

В развивающихся странах Азии уровень телефонного распространения все еще не превысил 3,1 %. Большинство городов и деревень во многих странах не имеет даже одного телефона, имеется большое неравенство в средствах обслуживания коммуникационных сетей между городскими областями и сельскими районами.

По данным Казахтелекома телефонная плотность в Казахстане на сегодняшний день составляет 26 номеров на сто жителей (подавляющее большинство которых - жители крупных городов). Насчитывается порядка тысячи сел и аулов, где вообще нет телефонной связи. Телефонизация села - «деньги, закопанные в землю». Для решения этой проблемы используются все доступные методы, включая переселение. Расширение сельской телефонии в Казахстане связывают с готовящейся программой развития сельских территорий. Казахтелеком пытается работать со специалистами Минсельхоза и руководителями исполнительных местных органов власти.

В то же время число абонентов мобильной связи в Казахстане приближается к отметке два миллиона и это на пятнадцать миллионов граждан республики.

С развитием социально-экономической революции, вызванной информационными технологиями, способность эффективного использования технологии инфо-коммуникаций и доступа к Интернету становится даже более важной для участия в социально-экономических действиях таких, как: занятость, образование, и региональные действия. Таким образом, не принятие мер в отношении цифрового разрыва увеличит новое социальное и экономическое неравенство и неизбежно будет иметь отрицательный эффект на социальную стабильность и экономическую деятельность. Теперь, широкополосный доступ, позволяющий полную реализацию мощи Интернета, становится столь же необходимым как доступ к электричеству, газу и воде, делая обязательным обеспечение услуг доступной каждому.

Популяция пользователей Интернета составляет уже 200 млн. по всему миру. На региональном уровне – 85 млн. пользователей в США, 45 млн. в Азии и 63 млн. в других районах; в то время как в Японии 18.3 млн. пользователей. Число пользователей в процентах в Швеции составляет 44,7 %, в Канаде 44,3 и в Соединенных Штатах 41,6 %.

В Казахстане более одной трети взрослого населения крупных городов, т. е. 1318,4 тыс. чел., обладают навыками работы на персональном компьютере из них 713,3 тыс. могут быть отнесены к начинающим пользователям (18,9 %), 410,9 тыс. чел. к обычным пользователям (10,8 %), использующим стандартное офисное программное обеспечение. 150,4 тыс. чел. заявляют себя опытными пользователями (4,0 %), а еще 41,9 тыс. чел. программистами (1,1 %).

В то время более одной трети аудитории выходят в Интернет только с работы (34,8 %). Другим распространенным местом выходом в сеть являются средние и высшие учебные заведения (19,7 %), особенно для учащейся молодежи, посещающей Интернет от случая к случаю. Третьим по популярности являются интернет-кафе, которые посещают 13,6 % аудитории (преимущественно нерегулярной). Доля лиц с высшим образованием в аудитории Интернета как минимум в 4 раза выше, чем в целом в населении Казахстана

Новые технологии быстрее внедряются в повседневную жизнь, чем более старые так, например, для преодоления десяти процентного покрытия населения на телефонизацию уходит в среднем 75 лет, на мобильную связь – 15 лет, на персональные компьютеры – 13 лет, на Интернет – 5 лет.

Можно сказать, что провести Интернет гораздо перспективнее и «быстрее» что продолжать телефонизацию. Сегодня для Казахстана с его обширными территориями низкой плотностью населения наиболее выгодно и перспективно развивать спутниковую связь, как один из вариантов решения проблемы доступа к Интернету, СМИ, Телефонии и т.д.

Для осуществления широкого доступа населения к информационным ресурсам и средствам коммуникаций необходимо инициировать государственную программу по «введению в каждый дом спутниковой цифровой сети» и на ее основе развитие DSL технологии. Оплату производить за услуги по принципу «фиксированная» и «по себестоимости», принцип как телефон, газ или другие коммунальные оплаты [2, с. 19].

Развитие и продвижение данной фундаментальной технологии, ее практического применения должно быть сделано одним процессом

с точным направлением в конкретные сроки. Данный процесс должен протекать с хорошо запланированным и обдуманым распределением стратегических ресурсов (распределения фондов и подготовки среды распределения).

Естественно, что основное финансирование данного проекта должна взять на себя государство посредством национального телекоммуникационного оператора. Таким образом, данный проект не только решает комплекс проблем как телефонизация, кабельное TV, но и поможет решить в Казахстане проблему оцифровывания и главное решает техническую проблему доступа к информационным ресурсам.

Вторая часть решения технической проблемы коммуникаций и доступа к информационным ресурсам – домашняя компьютеризация, нужно провести политику «компьютер в каждый дом». Домашняя компьютеризация – элемент государственной политики информатизации, обеспечивающий удовлетворение потребностей населения в информации и знаниях непосредственно на дому, преимущественно через Интернет. Или процесс оснащения дома электронными устройствами (компьютерами). Для решения проблемы потребность Казахстана в компьютерах – около 4 миллионов штук. По рыночным ценам, при условиях «оптом дешевле», необходимо затратить 2,5 миллиарда долларов. Таково выбывание денежных ресурсов страны. В стране нет производства компьютерной техники и эта цена неизбежность, которая в любом случае ожидает нас. Ситуация усугубляется тем что техника устаревает морально значительно раньше чем физически, не говоря о программных продуктах.

Секрет успеха компьютеризации и самого высокого процента доступа к Интернет населения Швеции заключается в проведении ряда реформ. Предприятия получили налоговую помощь для закупки компьютеров, которые они предлагали своему штату. Купленные компьютеры, освобожденные от налогов, устанавливались в домах. Условие состояло в том, что каждый с постоянным положением, независимо от должности, будет включен в программу, а не только служащие, нуждающиеся в компьютере дома. Эта реформа дала служащим шанс купить компьютеры за цену намного ниже розничной продажи. Служащие оплачивали компьютеры вычетами из жалованья, обычно в течение трех лет. Реформа имела большой успех. Между 1997 и 1998 годами количество служащих с доступом к компьютеру дома повысилась от 48 до 67 процентов. Реформа внесла вклад в развитие ИТ и домашнюю компьютеризацию [2, с. 20].

Для доступа к информации в Казахстане есть еще одна проблема вполне ей характерная – языковой барьер. В настоящее время основная часть содержания сети на английском языке, а большая часть терминалов – это персональные компьютеры. Язык может стать барьером для доступа к информации для граждан не говорящих на английском языке или/и русском. Причем у нас до сих пор нет унифицированного казахского шрифта, широкого распространения адаптированной клавиатуры и программного обеспечения. Один из походов это развитие автоматизированного перевода и других технологий позволяющие гражданам, не знающим английского языка или русского, использовать информационные ресурсы. Тем не менее в Послании Президента РК от 10 января 2018 года сказано следующее: «Будущее казахстанцев – за свободным владением казахским, русским и английским языками», что говорит о первоочередности решения данной проблемы [1].

В довершение ко всему выше сказанному, согласно принципу всеобщего доступа необходимо повсеместно развивать условия для доступа к информации для граждан с ограниченными физическими возможностями. Необходимо законодательная база, поддержка государства и активное участие гражданского общества. Для технического решения вопроса доступа людям с ограниченными физическими возможностями, например, применяются технологии знаково-языкового распознавания.

По мере осуществления данных проектов параллельно необходимо развивать строительство виртуальных миров и интеграцию с уже существующими.

Эти кибер-создания создали бы эффект реальной жизни в стране или городе, что было бы на практике выгодно и доступно. Будут развиваться виртуальные банки (без очередей, зданий и т.д.), система доставки и торговли, библиотеки и справочники, СМИ, биржа труда, образование, культуры и т.д. В настоящее время в области услуг высокого уровня для использования Интернета, решение осуществлять универсальное обслуживание не кажется жизненно важной проблемой. Однако с все возрастающими потребностями эта проблема становится более актуальной.

ЛИТЕРАТУРА

1 Назарбаев Н. А. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 года: Официальный сайт Президента Республики Казахстан: <http://www.akorda.kz>

2 Рабочая группа по ИП в Казахстане в рамках проекта Кластерного Бюро ЮНЕСКО в Алматы по Казахстану, Кыргызстану, Таджикистану и Узбекистану Концепция национальной информационной политики Республики Казахстан – Республика Казахстан, 2004.

3 Козыбаев С.К. Масс-медиа как индикатор свободы общества. // Вестник КазГУ. Серия «Журналистика». – №1. – 1997.

ОБ УТОЧНЕНИИ МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

МЕРЦ В. К.

к.и.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ДЕМИДКОВА Е. Д.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В процессе изучения истории археологических исследований того или иного региона нередко возникают проблемы, связанные с установлением местонахождения некоторых археологических памятников, известных по письменным источникам. Данные обстоятельства возникают из-за неточностей в их описании, связанных с опечатками в тексте и не критическом отношении при работе с первоисточниками, в связи с чем допущенные искажения переходят в некоторые фундаментальные издания. Так при работе по истории изучения неолитических памятников Павлодарского Прииртышья, в «Археологической карте Казахстана» мы столкнулись с описанием неолитических находок сделанных неким Н. Ф. Романенко на восточном берегу озера Пресного в Семипалатинской области Павлодарского уезда [1, с. 98]. Точная дата обнаружения памятника не известна, но есть информация о регистрации коллекции в государственном Эрмитаже 1949-м годом. Данная находка включала каменные наконечники стрел, ножевидные пластинки с ретушью по краям, скребки, бронзовые наконечники стрел, шило и обломок ножа. В «Археологической карте Казахстана» указывалось, что все предметы были обнаружены в 125 км восточнее от с. Подпукского, что показалось нам невероятным для определения местонахождения археологического объекта, так как обычно даются более близкие привязки. Проведя несложные расчеты, было не трудно установить, что территория, находящаяся в 125 км к востоку от с. Подпукского, выходит за пределы республики и не может являться

местом расположением данной находки. Кроме того, там нет озер с таким названием, что навело на мысль о возможной ошибке в указанных данных.

Это удалось подтвердить в процессе работы одного из авторов настоящей статьи, изучавшем казахстанские материалы в фондах государственного Эрмитажа. В результате, стало ясно, что при описании была допущена неточность в указании расстояния: из-за не очень разборчивой записи в фондовой книге, где прописная буква «в» была написана в виде единицы и очень близко к цифре 25 [2, с. 2]. Но в последующих записях уже четко указывалось расстояние в 25 км, на что, видимо, в свое время исследователи не обратили внимания, и данная ошибка вошла в «Археологическую карту». Выяснив эти обстоятельства, нам стало очевидным, что единственное пресное озеро, расположенное в 25 км к востоку от с. Подпуска, это озеро Тлеуберды, где нами так же фиксировались археологические памятники [3, с. 481], но идентифицировать их с местонахождениями неолитических находок, сделанных Н.Ф. Романченко, пока не удалось. Возможно, это еще предстоит сделать.

Кроме того, ошибка иного характера была допущена исследователями при фиксации на карте местоположения курганов, которые были изучены в 1866 году В. В. Радловым во время обследования памятников между оз. Чаны (Новосибирская область) и г. Павлодаром [4, с. 33]. Речь идет о курганах № 520 в «Археологической карте Казахстана», которые, по описанию должны располагаться в 90 км от р. Иртыш, севернее г. Павлодара [1, с. 57]. Но на карте они отмечены вблизи Иртыша в Качирском районе, что не соответствует обозначенному месторасположению. Это также навело нас на мысль о возможной ошибке, допущенной во время работы с первоисточником, поэтому мы таким же образом решили проверить данную информацию, изучив первоисточник.

В «Докладе о действиях императорской археологической комиссии», где были отражены исследования В. В. Радлова в 1866 году, сказано, что свое путешествие он начинает в Новосибирской области и движется в направлении г. Павлодара. В 40 км от оз. Чаны (Новосибирская область) в сторону р. Иртыш Радлов проводит раскопки курганов, которые как раз расположены в 90 км от р. Иртыш. Во время раскопок В. В. Радлов обнаружил 3 кургана, в одном из которых не было признаков погребения, второй был разграблен, и лишь в третьем была выявлена могильная яма, параллельно устланная сосновыми досками в 6 рядов. Под ними обнаружен скелет, у правой

руки которого был маленький каменный брусок [5, с. 21]. Такое же описание могильников дается и в «Археологической карте». По нашему мнению, речь идет именно об этих курганах, так как другого похожего описания археологических памятников в сообщении не встречается.

Таким образом, изучив первоисточник, мы пришли к выводу, что курганы должны располагаться в пределах территории Новосибирской, а не Павлодарской области. Подобные неточности, видимо, могли быть допущены в результате не критического отношения исследователей при описании археологических памятников и других областей Казахстана, но выяснение данных вопросов выходит за рамки нашего исследования в связи с поставленной задачей по истории изучения памятников Северо-Восточного Казахстана.

Следует отметить, что подобные проблемы периодически возникают у многих исследователей, которые обращаются к письменным источникам, поэтому очень важно следовать всем правилам работы с архивным и литературным материалом и объективно оценивать информацию, которая в них содержится. При возникновении сомнений по поводу какого-либо факта, следует сверить его с другими более ранними источниками. Исходя из нашего опыта, выполняя подобную работу, нужно фиксировать и уточнять некорректную информацию и доводить ее до коллег. Что же касается памятников археологии, то здесь этот вопрос является наиболее важным, так как определение их точного местонахождения имеет значение для их сохранения и дальнейшего изучения. В противном случае, эти памятники могут остаться в истории науки в качестве некогда зафиксированного факта, а не реального объекта. Определение местонахождения таких объектов может способствовать дальнейшему их изучению и недопущению уничтожения в результате природного воздействия или деятельности человека. Без должного внимания к таким объектам они могут быть утрачены, а вместе с ними, будет безвозвратно потеряна ценная информация по истории того или иного региона. Именно поэтому очень важно обращать должное внимание на сомнительную информацию и стараться всячески ее уточнить и скорректировать.

Таким образом, данное небольшое исследование позволило нам внести некоторые уточнения в описание местонахождения отдельных археологических объектов, создав тем самым более точное представление об этих памятниках и их расположении.

Этот небольшой, но очень важный шаг, позволит нам впоследствии более точно определить зону поиска данных объектов и, возможно, обнаружить их и изучить.

Исходя из приведенных примеров, следует еще раз отметить, что проблема критического изучения исторических источников является наиболее важной и актуальной в процессе научного поиска. Каждый исследователь должен ответственно подходить к изучению источников и к своему исследованию в целом. Это поможет в дальнейшем избежать неточностей и в будущем облегчит труд историков при работе с данной информацией.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Археологическая карта Казахстана // отв. ред. К.А. Акишев. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР. - 1960. С. 449.
- 2 Государственный Эрмитаж. Книга описи коллекции № 113 (Павлодарский район. Случайные находки). С. 16
- 3 Мерц В. К. Поселение Тлеуберды // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область. Алматы. - 2010. С. 481
- 4 Агеева Е. И., Максимова А. Г. Отчет Павлодарской археологической экспедиции 1955 г. // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР, т. 7, Археология. - 1959. С. 32-58.
- 5 Строганов С. Доклад о действиях Императорской Археологической Комиссии // Отчет Археологической комиссии за 1866 г. Санкт-Петербург. - 1867. С. 3-26.

ҚАЗАҚ ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘДЕТ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

МУНДУИНОВА К. А.
магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесі қоғамды реттеуде ежелден қалыптасып, бірте - бірте құрылымы кеңейіп, дами түсті. Бастапқыда отбасынан таралған құқықтық - әділеттік, әлеуметтік - экономикалық, саяси - рухани жағынан кеңі түсіп, бүкіл қоғамдық мәселеге арналды. Ол өзара тең көп меншіктілікті қамтамасыз етіп, тұтастықты баянды ететін бірлікке шақыратын идеялардан барып туындады. Қоғамның

әрбір мүшесі өз қоғамын, оның құрылымын, ондағы қарым-қатынастарды, әлеуметтік бірлікті, өз өмірі мен еңбегінің мәні неде екенін жақсы білуі тиіс болды. Кез келген қоғамдық ортада адам өмір сүреді. Ол - қоғамның субъектісі, қоғамдық құрылымда, оның бірлігінде, институттарында әрекет ететін шешуші тұлға. Сондықтан адам мен оның мәртебесі және құқығына, адамгершілігі мен өмір сүру мәніне ежелден - ақ ата - бабаларымыз ерекше мән берген.

Қазақ әдет - ғұрып құқығы жүйесінде бидің мәні мен мәртебесін анықтайтын бірқатар қағидалар мен нормалар болды. Олар халық санасынан берік орын алып, көбінесе оның дәстүрлі ділінің мазмұнын құрады. Олар қысқа да, мәнді нақыл сөздерден көрінді: «Атаның баласы болма, адамның баласы бол», «Туғанына бұрғаны - биді құдай ұрғаны», «Таста тамыр жоқ, биде бауыр жоқ». Шындық пен әділдікке жету қазақ құқығының оған негізделген билердің соттық шешімдерінің түпкі негізі, түпкі мақсаты саналған.

Сот жүргізудің тәртібі мен сот құрамын белгілеуде екі нәрсеге көңіл бөлінді: оған қатысатын тараптардың ықыласы мен істің күрделілігі. Дауды бір би жеке - дара өзі шешуі де мүмкін еді. Бұл сот ісін жүргізудің ең қарапайым, әрі кең тараған түрі. Ол көбінесе биге бір ауылдың адамдарының, жақын руластардың дауын шешіп беруді сұрағанда немесе тараптардың өздері талапкер мен жауапкер ерікті түрде өз дауларын шешуді сұрап жүгінгенде қолданылады. Егер жәбірленушінің немесе өкпелі адамның шағымы бимен туыстық байланысы бар адамдарға қатысты болса, соған қарамастан іс бидің ынтасымен басталып, қарастырылуы да мүмкін. Бұл жағдайда би жауапкершілігі арта түседі, керекті адамдарды жүгініске өзі шақырады, ал жауапкер бұдан бас тарта алмайды. Оның келмеуі туыстары үшін барып тұрған ұят болып саналады. Егер би әрі атақты, әрі дана, әрі әділетті болса, оның шешіміне құлдық ұрған және оның алдына алыс рулардан жүгініске келушілер легі бір мезет те толастамаған.

Адам және қоғам, адамның адамдық сапасы, бостандығы, мінез-құлқы, адамдық қасиеттері, өзара қатынасы қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесі дүниетанымының басты компоненттері. Табиғат – көшпелілер үшін аса маңызды объект өмірлік серігі. Табиғаттың астарында жаратушы Тәңір жатыр. Кез келген көшпелі ұлан - ғайыр далада табиғатты көре, сезіне отырып, оған оны жасаушы Тәңіріне сенеді. Сөйтіп, табиғатты терең түсіну көшпелілерді өзге халықтан өн бойы алға оздырды. Бұл тағы бір ерекшелігі. Осыдан барып қоғам, адам, бостандық, тендік, адамгершілік түсініктері өрбіп дамыды. Қоғамды тек Тәңір билейді деп, оған асылық жасамауға, Тәңір тәртібін, табиғат

тәртібін бұзбауға тырысты. Қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесінің тағы бір ерекшелігі деп мынаны айтпауға болмайды. Ол – адамның табиғи құқығы. Оны Тәңір берген, ол құқықтарға ешкім араласуға, жоюға құқығы жоқ. Сондықтан адам баласы азат, еркін, басы бос. Еркіндіктен айырылу – құлдық күн кешу деп ұғылып, құқықтық жүйе осы сарын аясында қалыптасты. Бостандық, теңдік идеялары ынтымақ, ел бірлігі, тату - тәттілікпен астарласып, оны ешқандай құқықтық заң жолымен жүзеге асыруға болмайтынын, ол тек адамдардың адамдық қасиеттерінен туындайтынын терең түсінген қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесі алдымен қоғам ішінде адамдық қасиеттерге өз жолын беріп отырды. Ар - ұяттан кету адамдық қасиетін жоғалтады. Ондай адам құқық бұзушылықты жасайды. Қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесі сөз өнерін өзіне еншілес етіп, сол арқылы көкжиекке шығарып біледі. Құқықты терең білу, соттау өнер болса, оны көркемдейтін, әсерлі ететін тіл, сөз өнері. Сол үшін «Өнер алды – қызыл тіл» деп текке айтылмаған. Сөз неғұрлым қысқа, бірақ нұсқа болса өте жақсы. Кез келген билік шешім мақал - мәтел, афоризмдерден тұратыны да сол себепті, әрі құлаққа жағымды, ұғынуға жеңіл.

Қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесі жер - су, көші - қонды бөлуді, малдың ен - таңбасын анықтауды, дау - жанжалдарды тарау - тарау, сала - салаларға бөліп, күн мен айып төлеудің жайы мен мөлшерін, жаза түрлерін белгілеуді ретке келтірумен бір қатарда отбасы қатынастарын, адамды адамгершілікке тәрбиелеу, имандылық шараларын да қарастырады. Қазақ билерінің тұғырлық ұстындарын, билік шешімнің орындалуын, билер беделін көтеруге атсалысады. Сол себепті билер кеңесінің құзыры мен беделі күшейтілді. Өйткені, әдет - ғұрып құқық жүйесінің иесі, қорғаушысы, сақтаушысы билер еді. Сот осылардың қолында болды. Қазақ қоғамының барлық өмір салаларын реттеді, әрі үлкен беделді иеленді.

Қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесі пәк, таза, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіргендіктен, халықтық сипатқа ие болды. Бұл да бір ерекшелігін құрайды. Сондықтан да ел билеушісі хан да құқық жүйесіне басын иіп, оған қарсы шықпаған. Қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесінің өзге халықтар жасаған құқық жүйелерінен тағы бір ерекшелігі мұрагерлік құқығын өте әдемі үйлестіре білуінде. Әлем халқының сот істеріндегі ең бір күрделі де жиі ұшырасатын мұрагерлік даулар қазақ қоғамында тіпті болмауы, ұшыраспауы қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесінің әмбенің көңілінен шығатын механизмдерін құра алғанында жатыр. Қазақтардың ұлына ержетіп, үйленгеннен соң енші беріп, өз алдына бөлек отау тігуі, қызын ұзатарда жасау беруі,

кейін төркіндеп келгенде қал - қадірі жеткенше сыйластық көрсетуі, қара шаңырақ институтының күштілігі дау - дамайлардан, мұраға таласушылықтан құтқарған. Тіпті асырап алған өгей балалары да мұрагерлік құқыққа ие болып, дер кезінде өзіне тиісті мал - мүлікке ие бола алған. Билер сотына мұра үшін талас - тартыс некен - саяқ болмаса кездеспеуі оның қорғаушы, реттеуші механизмдерінің мықтылығын көрсетеді. Бұл ел ішіндегі, қоғамдағы алауыздықты, жікшілдікті болдырмай, ағайынгершілікті, ынтымақты күшейтуге жәрдемдескен [1, 42 – 43 б.].

Жалпы, қазақ қоғамында болған меншік құқығы мен мұрагерлік институты туралы мынадай дерек келтіруге болады. Меншік құқығы материалдық игіліктерді табиғат өнімдері мен еңбектен пайда болатын игіліктерді иеленуді реттейді. Ол тарихи қоғамның ішкі айқындауы арқылы пайда болған. Қазақ әдет - ғұрып құқығы бойынша меншік иесі өзінің затына өз қалауы бойынша билік ете алады, мерзімі шексіз. Меншік түрлері: хандық меншік, қоғамдық меншік және жеке меншік деп бөлінген.

Қазақ әдет - ғұрып құқығы ең алдымен, қоғамның ішкі қатынастарын реттеуге, оның тыныштығын қорғауға, бейбіт өмір сүруді қамтамасыз етуге арналған. Сол үшін алдымен меншік қатынастарын реттеу, оларға қамқор бола білуді мақсат етті.

Заң шығарушының әрі оны жүзеге асырушының қандай болуының маңызы өте зор. Жаман би ел ішін дауға қалдырады. Бақытымызға орай, қазақ даласында өмір сүрген билер әділеттіктен, заңдылықтан аттамаған, құдайдан қорыққан. Бұл жайлы деректер жетерлік. Мысалы, А. Зуев қазақ билері парасатты да дана болған, олардың соты өмірдің өзі сияқты шындығымен әрі пәктігімен ерекшеленеді, - деп жазса [2, 123 – 124 б.], Б. Дельвич болса қазақ билері қазақ әдет - ғұрып құқығының жалғыз сақтаушысы болды, - деп бағалайды [3, 4 – 5 б.]. Шындығында да, қазақ даласы қаншама кең болса, әділ де білімді билері соншама көп болды.

Қазақ әдет - ғұрып құқығындағы басты орын алатын меншік құқығын сөз етер алдында бұл құқық жүйесінің қағидаларының туындау, қалыптасу, беку себептерін, ол жайлы ата - бабаларымыздың көзқарасын ашып алғанымыз да жөн.

Қазақ халқының құқықтық өмірінің, оның ішінде жеке меншік, дәулет - байлық ұғымдарының алатын орны, ол жайлы түсінігі басты рөл ойнайтынын ескере отырып, саналы түрде тұжырым жасағанымыз орынды. Көшпелілер үшін өмір құндылығы байлық, мал емес – адамгершілік, имандылық, әділдік, шындық, ар - ұят болып саналған.

Қайта молшылық адамды адамдықтан шығарады деп ұққан. Байлық – колдың кірі, ол тек адамның керегіне, рахатына қызмет етуі тиіс деген қоғамдық пікір қалыптастырған.

Қазақ әдет – ғұрып құқық жүйесінде меншік қатынастарын реттеуге, адамдардың мүліктік мүддесін қорғауға көп көңіл бөлінген.

Көшпелі тұрмыспен күнелткен әрбір отбасы алдымен негізгі меншікті құраған малын жерге жаяды. Жер мәселесі қай заманда да, қай мемлекетте де болмасын, өте күрделі, тез дау – дамай туғызатын объект. Сол себепті ата – бабаларымыз жерді қоныс ретінде, бүкіл адамзат баласына тиісті, онда бәрінің өмір сүруге құқығы бар деген ұғыммен қарап, тек көші – қон объектісі ретінде құқықтық қатынастардың айналымына түсірген. Өйткені, мүліктік құқықтардың реттелінуі, көбінесе руаралық дау – жанжалдарды бәсеңдетіп тежеген.

Мал – мүліктің мұраға қалуы әдет – ғұрып құқығы негізінде рәсімделді. Тарихи құбылыс ретіндегі мұрагерлік институты мүлікке билік ету құқығының айқын көріністерінің бірі болады. Ол келесі бөліктерді қарастырады: әкеден қалған мүлік, енші беру, «қара шаңырақ», жеке табыс, өзге табыстар (соғыс олжасы, құдадан, саудадан, жалданудан, сый – сияпаттан түсетін табыстар).

Мұра ретінде негізінен ата - қоныс, құдық, мал, шаруашылық құрылымдар, мүлік, құл мен құн қарастырылды. Бұл мұраны бөлу кезінде дау – дамай жиі болатын. Бірақ қандас рулар арасындағы дауларды көбінесе өз руының ақсақалдары, билері қарастырып, өзге жат руларға қаратпаған.

Қазақтарда ешқашан есіктерге құлып салынбаған, кеңес үйлері бүкіл байлығымен ашық тұрған, малына да күзет қоймаған. Оның басты себебі жеке меншік құқығының қатты қорғалғанынан, механизмдерінің тиімді жасалғанынан [4, 25 – 27 б.].

Қазақ әдет - ғұрып құқық жүйесінің тағы бір ерекшелігі құзырлық қуатының, реттегіштік икемінің күштілігі нәтижесінде орындаушылық кепілдігінің мықтылығы, шығарылған билік шешімінің тез орындалуы. Мұндай қуат сол жүйенің көптің қолдауында жатқандығын, оның көптің көкейкесті мәселелерімен үндесіп жатқандығынан деп білеміз [1, 42 – 43 б.].

Жоғарыдағы мәліметтерге көз жүгіртсек, мынадай қорытынды шығаруға болатыны сөзсіз. Қазақ құқығын әдет – ғұрып құқығы деп бұрыннан атап кетуіміз өте орынды. Себебі қазақ әдет – ғұрып құқығы тазалықтың, имандылықтың, әділеттіктің қайнар көзі екеніне көзіміз әбден жетті деп ойлаймын. Бұны біз «Жеті Жарғы» заң ережелерінен, Билер Кеңесі институтынан, сонымен қатар қазақ құқығының бүкіл

әлемде өзінің керекті орнын таба алғанынан көріп отырмыз. Жалпы қазақ әдет – ғұрып құқық жүйесі қазіргі таңда өте жоғары бағалануда. Бұл жайлы төмендегі деректер дәлел.

Қазақ құқығы құндылықтары – бостандық, әділдікке негізделген қасиеттері «Далалық Демократия» шеңберінде дамыды. Сот билігі беделінің өсуі, жоғары сатыға көтерілуі, билердің халық ілтипатына бөленуі қазақ құқығының өзіндік қырын аңғартады. «Шығыстық» тирандық заңдардың қазақ сахарасында орын алмауы, олардың ықпалының әлсіздігі – бұл да қазақ құқығының ерекшелігі. Қазақ құқығында өлім жазасы, түрмелер (зындандар), бас бостандығынан айыру, денеге зақым келтіру, қылмыстық қудалау болған жоқ. Барлық даулар азаматтық – құқықтық сипатқа ие болды және олар үшін мүліктік жауапкершілік қолданылды.

Қазақ құқығы нормаларын ұрпақтан - ұрпаққа жеткізуші, әрі реформаторы сот билігін ел бірлігіне арнаған, көне дәстүрді берік ұстаған билер деп аталатын ерекше тап еді. Олар әрі ақын, әрі шешен, философ, әрі ойшыл, әдет – ғұрып құқығының білгірі және оның реформаторы, әскери қолбасшы және басқарушы еді, ал көзқарасы негізінен - өз қызметінде жергілікті ру мүдделерінен бұрын Қазақия халқының мүддесін жоғары ұстаған, сонымен бірге олар қоғамдық пікірдің бақылауында болды. Қазақ биінің моральдық – құқықтық мәртебесі халықтың – «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген талабынан көрініс тапты. Дәл осы пікірді 18 - ші ғасырдың басында өмір сүрген атақты Әйтеке би: «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» - деп әдемі айшықтаған болатын.

Қазақ құқығының негізгі қайнар көзі – Ұлы Даланың нормативтік ережелер жүйесі қаншама ғасырлар бойы тікелей және жанама түрде әр түрлі мемлекеттер тарапынан қысым көріп, олардың идеологиясының әсерін сезінсе де, өзінің таңқаларлық өміршендігін сақтап келді. Әрине, қазақ қоғамы осындай күштердің әсерінен елеулі түрде өзгеріске ұшырап отырған, бірақ оның құқықтық мәдениеті мен тіл мәдениетін ешкім, ешбір күш өзгерте алмады. Олар мұндай қиын – қыстау жағдайларда, тек өзін - өзі сақтап қана қоймай ішкі күшке ие болып нығая түсті. Ұлан байтақ қазақ даласында болған өзгерістер мен төңкерістерге қарамастан, күні бүгінге дейін сақталып, өзінің бастапқы «мәйегін» жоғалтпаған қазақ құқығының өміршендігін, оның негізі, құрылымының өзегі табиғи еркіндік, әділдік, өнегелік идеяларымен үндестікте болуымен түсіндіруге болады.

Отарлаушылық – экономикалық мүддені көздеген шет мемлекеттердің сыртқы саясаты 18 – ші ғасырдан бастап Қазақстанға

деген қызығушылығы мен қысымын күшейте түсті. Сонымен бірге қазақ құқығын тануға, дендеп зерттеуге кеңінен жол ашылды. Бұл бағытта көрші Ресей патшалығы зор белсенділік көрсетті. «Артта қалған» Қазақияның ішкі дүниесі Еуропалық деңгейде білім алған зиялы қауымдардың, шығыс халықтарының тарихына әуесқойлардың назарына іліне бастады. Олардың ішінде тәжірибелі зерттеушілерге казактың құқықтық мәдениетінің, оның өзіндік бітім – болмысы мен құндылығы ерекше әсер етті. Олар құнды пікірлер білдірді. Орыстың шығыстанушы – зерттеушісі А. Левшин қазақтың құқықтық өмірінде «Алтын ғасыр» дәуір болғандығы туралы алғаш пікір білдірді (1832 ж.). Қазақияда бірнеше жыл болған Польша саяхатшысы А. Янушкевич шешендігімен және дүниетаным қабілетімен көпшілікті таңдандырған дала Демосфендері мен Цицерондарын өркениетті әлем кезінде, алдағы уақытта мойындауға мәжбүр болады деп көрсеткен.

Қазақ қоғамында Сөз құдыретін жоғары бағалаған. Дауласқан даугерлерді, жауласқан ішкі жауларды бір ауыз сөзбен тоқтатқан. Шешендік өнер адамдардың қарым – қатынастарының барлық деңгейлерінде – отбасылық, рулық, мемлекеттік – негізгі атрибуттардың бірі болып есептелді. Сөздік қордың байлығы, оны пайдалана білу ерекше бағаланды. Қазақи сот билігі – билер соты шешендік сөз күш – құдіретіне негізделген. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев 17 – 18 ғ.ғ. өмір сүрген қазақтың атақты үш биі – Төле, Қазыбек, Әйтеке билер туралы: «Үш данағөйдің өнегелі өмірі, ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі, от ауызды, орақ тілді шешендігі, мүлтіксіз әділдігі жөніндегі айтар әңгіме аз емес» - деп жазды. Кезінде бұл пікіріді Ұлттық Ғылым Академиясының бірінші Президенті, белгілі академик – ғалым Қ. И. Сәтбаев та айтып еді. Халықаралық дәрежеде танымал жазушы Ә. Нұрпейісов: «С годами я, все чаще оглядывая мысленно скрытые пласты веков казахской истории, все более и более поражаюсь... Три мудреца, чьи имена сегодня не сходят с уст благодарных потомков, - Толе, Казыбек, Айтеке – не только были наделены Богом великим ораторским искусством. Они точно так же, как Цицерон в древнем Риме, исполняли широкий круг государственных обязанностей, в том числе судей – биев, утверждая тем самым своими деяниями принципы демократии Великой Степи», - деп жазды [5, 7 – 14 б.].

Қазақ ата заңдарының мәнін тек қана Қазақстанның этномәдени шекарасындағы өзіндік нормативтік рөлімен түсіндіруге, шектеуге болмайды. Онда біз аясы кең қазақ құқығын белгілі қысымдықтың бұғауында қалдырарымыз хақ. Ол бір мезгілде бірнеше қызмет

атқарды: реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық және адамгершілік. Ол кең мағынада алғанда заң да, билік те, қоғамдық болмыс пен өнегейліктің қайнар көзі де, рухани құндылық та болды. Осындай өзіне тән тұрақты сипаттарының арқасында «Қазақ құқығы» өзіндік қоғамдағы күшін ғасырлар бойы сақтап қалды. Мұсылман құқығының, монғол құқығының, тегеуіріні мықты орыс заңының ықпалында кетпей өзінің бет – бейнесін сақтап қалды. Көршілес елдердің құқық жүйелерінің Қазақ құқығына әсіресе болса да оны жоятын күшке ұласа алмады. Қазақ құқығының түбегейлі құрылымы кешегі жаңа заман дәуіріне дейін қоғамдағы ықпалын жоймады.

Ежелгі қазақ мемлекеттік құқық тарихына үңіліп қарасак, оның құрылған сәтінен бастап, бүкіл дамуы бойында адам өмірінің материалдық емес саласын қорғауға назар аударылғанына көз жеткізуге болады. Айыптыдан ақшалай өңдіріп алып, оны қылмыстан зәбір көріп жапа шеккендердің пайдасына берген.

Айтылған жайлардың бәрі халықтың дәстүрлі мәдениеті, байырғы заңдары, өлшемдері аясында тұжырымдалған кейбір қағидалардың тарихи және тәжірибелік маңызы туралы ойлардан шығып отыр. Халықтың байырғы заң жүйесі, дәстүрлі мәдениет өлшемдері тарихи құқықтық ескерткіш болумен қатар бүгінгі заңгерлерді, қоғамдық ой өкілдерін ойландыратын, тарихи да, ғылыми да, әлеуметтік те маңызы жоғары ақыл ой қазынасы болып табылады.

Сонымен, жоғарыдағы ойды қорыта келе ұлы даланың әдет - ғұрып жүйесі, мәдени дәстүрлері болып табылатын қазақтың ата заңдары қаншама ғасырлар бойы тікелей және жанама түрде әр түрлі мемлекеттер тарапынан қысым көріп, олардың идеологиясын сезінсе де өзінің таңқаларлық өміршеңдігін көрсетті. Әрине қазақ қоғамы осындай күштердің әсерінен елеулі түрде өзгеріске ұшырап отырған, бірақ оның құқықтық мәдениетінен тіл мәдениетін ешкім, ешбір күш тіпті өзгерте алмады. Олар бұндай қиын қыстау жағдайларда да тек өзін өзі сақтап қоймай, іштей күшке ие болып, нығайып отырған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Назира Асқарбекқызы, А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ түрік университеті Тараз институты азаматтық құқық кафедрасының оқытушысы. Қазақ әдет ғұрып құқықтық жүйесінің жалпы ерекшеліктері.

2 Зуев А. Киргизский народный суд // Журнал Министерства юстиции, 1867г., № 3.

3 Дельвич Б. Н. Киргизский народный суд в связи правовым положением инородцев степного края, // Журнал Министерства юстиции, 1920 г., № 5).

4 Әуелхан Сабиров, ҚазГЗУ Оңтүстік Қазақстан заңтану, қаржы және қаржы құқығы институтының оқытушысы. Меншік құқығы және мұрагерлік институты. // Тура би журналы, № 4 – 2007ж.,.

5 Абиль Еркін. История государства и права Казахстана.-2005г., Караганда.3-е изд.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЭВОЛЮЦИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН

МУТАН А.

МТ-41 тобының студенті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

САБДАНБЕКОВА З.

т.ғ.к., доцент, ғылыми жетекші, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «... Ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан – 2050» Стратегиясының түп қазығы, алып құрылыстың алтын арқауы. Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы» – деп жариялады. Елбасының «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауының тарихи маңызы ерекше. «Мәңгілік ел» идеясы қазақ халқының қаншама ғасырлар, аңсап келе жатқан, арманына апаратын, мақсатына жеткізетін, бірден-бір мәңгіліктің жолы. Елбасы өз Жолдауында «Мәңгілік ел» болып қалу үшін бүгінгі заманға сай не істеу керектігін нақтылап айқындады.

«Мәңгілік ел» – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман-әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді... Біз үшін болашағымызға бағдар беретін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – «Мәңгілік ел» идеясы деп Елбасымыз бұл идеяның аса қажеттіліктен туындағанын ерекше атап өтті.

«Мәңгілік ел» идеясының негізгі мақсаты – елімізді қарышты дамыған мемлекетке айналдыруда ұлттық мүддені, рухани дүниені жаңғыртуды және өзіміздің қазақ ұлтының мерейін асыруға,

қалыптасқан тарихи үрдістерін жаңғыртуға арналған құжат деп білуге болады. Президенттің жалпы ұлттық идеясы – еліміздің рухын көтеретін, ұлы мақсаттарға жеткізетін «Мәңгілік ел» – елімізді өз мақсатына талай дәуір сынынан сүріндірмей жеткізетін тұғырлы бастама.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы осынау мәңгілік жолдағы буындар бірлігінің, ұрпақтар сабақтастығының көрінісі. Бабалардың ерлігі, бүгінгі буынның ерен істері және жас ұрпақтың жасампаздығы арасында сабақтастық болса ғана, біз «Мәңгілік Ел» боламыз [1].

Өткенімізге көз жүгіртсек, ХХ ғасырдың басындағы «Алаш» идеясы ұлттық идея еді. Алаш қозғалысы - екі-үш жылдың жемісі емес, өзінің бастау көздерін 1917 жылдан әлдеқайда бұрын алатын ішкі эволюциялық жолы бар, дайындалған, пісіп-жетілген - ұлы қозғалыс еді деп, Алаш тарихын зерттеушілер пайымдайды. Алаш қозғалысының басталу кезеңі жөнінде әңгіме болғанда, Алаш идеясының тарихын көбінесе Алаш Орда үкіметінің тарқауымен байланыстырылып, 1918 жылмен аяқтайды.

Алайда бұл мәселеге тереңірек үнілсек, оның ауқымының одан әлдеқайда әріде, Мұстафа Шоқайдың күрес тарихымен жалғастырып, 1940 жылдарға дейін барғанын көреміз.

Алайда, Мұстафа Шоқайдың іс-қимылдарын Алаш Орда қозғалысынан бөлек қолға алу басым болып отыр. Атап айтқанда, Алаш қозғалысы, Алаш Орда үкіметі мен Мұстафа Шоқай, Түркістан автономиясы, Шоқайдың Еуропа елдеріндегі саяси іс-қимылдары көбінесе бір-бірінен тәуелсіз әрекеттер ретінде бағалануда. Мұның себебі түсінікті. Өйткені Алаш Орда үкіметі және оның жетекшілері туралы зерттеулер, Мұстафа Шоқай туралы зерттеулерге қарағанда көш ілгері болып отыр. Сонымен қатар, кеңестік кезеңде тыйым салынған Алаш жетекшілері туралы ақиқаттар, қайта құру-жариялылық кезеңінде ақтандық беттер ретінде Шоқайдан бұрын қолға алына бастады. Тіпті, олар 1988 жылы Компартияның қаулысымен ақталған да болатын. Осы кезде Шоқай туралы еш нәрсе айтылмады.

Шоқайтанушы белгілі ғалым Әбдіуақп Қара: «Шоқай тек Қазақстанның соңғы шындығы ретінде, Алаш қайраткерлерінің ақталуынан екі жыл өткеннен кейін, атап айтқанда 1990 жылдың аяқ шенінен кейін ғана ауызға алына бастады. Қазақстанда бұрынғы Кеңестік идеологияның салдарынан Шоқайға сенбей күмәнмен қараушылар қатары күн сайын азайып келе жатса да,

әлі де баршылық. Сонымен бірге Алаш Орда жетекшілері туралы зерттеулерде, олармен Шоқай арасындағы қарым-қатынастар, әсіресе Алаш және Түркістан автономиялары құлағаннан кейін оның жетекшілері Әлихан Бөкейханов пен Мұстафа Шоқай арасындағы байланыстарға жеткілікті назар аударылмауда», деген болатын [2].

Міне осы себептерден Шоқайдың Алаш қозғалысымен бірге аталмай жүрген болуы мүмкін екенін көрсеті. Мұстафа Шоқай Петербург университетінде студент кезінен бастап Алаш Орда жетекшісі Бөкейхановпен тығыз байланыста жүрді. Шоқайды саясатқа баулыған Бөкейхановтың өзі деген көзқарасты кездестіреміз.

Шоқай Алаш қозғалысының рухы болып есептелетін Бөкейхановтың саяси шәкірті. Ташкентте, Қоқанда Түркістан автономиясының ішінде жүргеннің өзінде Бөкейхановпен байланыста болып жүрді. Менің ойымша Мұстафа Шоқай шетелдерге шыққаннан кейін де, Алаш идеяларын ұстанған. Ол Алаш мақсаттарын орындап жүрді. Кейбір пікірлер Алаш қозғалысының жалғасы Мұстафа Шоқай дегенге сенімсіздікпен қарайтындар баршылық.

Белгілі тарихшы М.Қойгелдиев зерттеуінде: «Шоқайдың Еуропа елдерінде ұстанған басты екі мақсаты бар еді. Біріншісі – тәуелсіздік, екіншісі – бір тұтас Түркістан идеясы, яғни Түркістан одағы. Ал Алаш көсемдері болса автономия пікірін жақтады және әсіресе Бөкейханов өзге Түркістан халықтарымен, өзбектермен одақтасуға қарсы болды. Оның орнына Сібір үкіметімен одақтасуды жақтады. Мұндай арада үлкен пікір айырмашылығы болған екі әрекетті қалайша бір-бірінің жалғасы деп айтамыз». Бөкейхановтың кезінде, атап айтқанда, «Қазақ» газетіне 1917 жылы қазан айында жазған бір мақаласында былай деп атап өтеді: «Біз Түркістанмен діндес, туысқанбыз. Автономия болу – өз алды мемлекет болу. Мемлекет болып іс атқару оңай емес. Біздің қазақ іс атқаратын азаматқа жұтап отырған болса, біздің жалпы қазақ қараңғы болса, Түркістан халқының қараңғылығы һәм шебер адамының жоқтығы бізден он есе артық. Қазақ Түркістанмен бір автономия болса, автономия арбасына түйе мен есекті пар жеккен болады. Бұл арбаға мініп біз қайда барамыз [3].

Бөкейхановты ойландырған діни фанатизмнің басым болуы және халықтың дүмше молдалардың шылауында жүруі де ойландырған еді. Қойгелдиевтің ойынша, Түркістан өкіметі мен Алашорда Өкіметінің бірлесуі екі соқырдың қол ұстасып жолға шығуы деген сөз еді. Бөкейханов, сондай-ақ, Түркістан мен Алашорда өкіметтері

бірлесі қалған жағдайда, биліктің ескішіл күштердің қолына өтуінен сескенетін [3].

Өйткені, Ташкентке барып, жұмыстарына қатыса алмаса да, Түркістан Комитетінің бір мүшесі ретінде Ташкенттегі ескішілдердің Шоқай жетекшілігінде саяси ұйым, Ұлттық Орталықтың саяси іс-қимылдарына кедергі келтіруге дейін барған, әсіресе діни фанатизмдері туралы құлағдар еді. Ал, К.Нұрпейісов өз зерттеуінде қазан айында Семейде сөйлеген сөзінде Бөкейханов ескішілдердің діни фанатизмдерін тілге тиек етіп, олардың Ташкент қалалық басқарма мәжілісінде оба ауруының Алланың ісі екендігін айтып, оған қарсы шаралар қолдануды күнә санап, қарсы шыққандықтарын айтты [4]. Сондықтан, Ә. Бөкейханов, М.Дулатовтың Кеңес дәуірінде ОГПУ-ге берген жауабында да айтқанындай, Түркістанда ескішілдердің діни фанатизмі саяси жұмыстарды ойдағыдай жүргізуге кедергі болады деген пікірде еді [3].

Алайда Түркістан үкіметінің жұмыстары, Алашорда жетекшілерінің өзбек және қазақ халықтарының саяси ынтымақтасуының алдында тұрған ең маңызды кедергі ретінде бағалаған ескішілдердің саяси саланы бақылайтындықтары жайындағы алаңдаушылықтың орынсыз екенін көрсетіп берді. Өміршен мәселелерде халықтың саналы қимыл жасап, ескішілдерге қарсы жаңашыл қайраткерлерді қолдайтыны байқалды. Сонымен, Түркістан үкіметі толықтай жаңашылдардың қолында болды. Тіпті үкіметтің басында қазақ болуларына қарамастан, алдымен М. Тынышбаев және кейіннен М. Шоқай сынды білімді саясаткерлер тұрды. Мұның өзі Түркістанда көпшілікті құраған, әсіресе діншілдердің үкіметте әсерлі бола алмайтындарын көрсеткенін көре аламыз. Ә. Бөкейхановтың түркістандықтармен одақтасуға қарсы қатаң көзқарастарының жұмсарғаны Сырдария қазақтарының құрылтайында белгілі бола бастады. Сырдария қазақтарының Түркістаннан бөлініп, Қазақ өкіметіне қосылу туралы бір шешім қабылдауы үшін шақырылған сол құрылтай, жиналу мақсатына қарама-қайшы бір шешім қабылдап, Қазақ өкіметі мен Түркістан өкіметі арасында ынтымақтастықтың алғашқы қадамына түрткі болды. Құрылтайдың қарарларының бірінде «Алашорда өз алдына автономия жариялап болып, Түркістан автономиясымен одақ болса, Сырдария қазақ-қырғыздары Түркістан автономиясынан шығып, Алаш автономиясына кіруге шешім қабылдайды», – деп атап өтілді [3].

Қазақ автономиясының жариялануынан кейін Түркістан үкіметімен бірігудің тілге тиек етілуі бізге осы одақтың күн тәртібіне енгенін көрсетеді. Бірақ қаңтар айында пайда болған

оқиғалар, бұл мәселенің өкіметаралық кездесулерде талқыланып, одан әрі дамытылуына мүмкіндік бермеді. 18 қаңтар күні большевик күштерінің Орынборды басып алуымен бірге Бөкейханов басшылығындағы Алашорда өкіметі тарап кетті [4]. Айдың соңында қарай Түркістан өкіметіде большевиктер тарапынан біржола тарқатылды. Сонымен, большевиктер Алашорда мен Түркістан өкіметтері арасында басталғалы тұрған ынтымақтастықтың іске асуына мүмкіндік бермеді. Бұл жағдай Алаш көсемдері мен Түркістан Автономиясы жетекшілерінің бір-бірімен тізе қоса жұмыс істеулеріне кедергі келтіре алмады. Түркістан Үкіметі құлағаннан кейін қиын-қыстау күндерді басынан кешірген Мұстафа Шоқай Қоқаннан Ташкенге, ол арадан Орынборға өтіп Алаш Орда жетекшілерімен бас қосқан болатын. 1918 жылдың 30 тамызы мен 7 қыркүйегі арасында Орынбор және Самара қалаларында бірқатар жиналыстар өткізілді. Жиналыс барысында Шоқайдан басқа Алаш көсемдерінен Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулат және М.Тынышбаев қатысты. Алашорда, Түркістан және Башқұрт Өкіметтерінің өкілетті қайраткерлерінің басы осы жиналыстарда қосылды. Жиналыстардың қорытындысында, бұл үш өкіметтің «Оңтүстік-Шығыс автономиялық Мұсылман Өлкелері Одағы» деген атпен бір федерация болу және қазақ және башқұрт әскерлерін бір армияға топтастыру туралы шешім қабылданды [5].

Енді Алаш жетекшілері мен Шоқай арасында елеулі көзқарас айырмашылықтарынан болған автономия және тәуелсіздік мәселесіне тоқтала кетейік. Кезінде Алаш жетекшілерінің автономияны, Шоқайдың тәуелсіздікті жақтағаны дұрыс. Шоқай 1927 жылдан бастап тәуелсіздік идеясын ту етіп көтере бастады. Демек, Шоқайдың тәуелсіздік идеясы, Алаш Орда жетекшілерінің автономия пікірінен алшақтығы емес, қайта оның бастан өткен тәжірибелер негізінде дамытқаны болып отыр.

Қорытындылай келе, Мұстафа Шоқай Алаш идеясының жалғастырушы. Ол өзінің саяси ұстаздары, Алаш қозғалысының құрылтайшы жетекшілерінің атылып кеткеннен кейінде, Алаш туын шетелдерде көтеруші.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Халқына Жолдауынан. 17 қаңтар 2014 жыл // Егемен Қазақстан. 18 қаңтар. 2014 жыл. 1–3 бб.

2 Қара Ә. Мұстафа Шоқай: Өмірі. Күресі. Шығармашылығы / Түрік тілінен аударған Г.Шадиева. – Алматы: Арыс, 2004.-320 б.

3 Қойгелдиев М. «Алаш қозғалысы». Алматы: Санат, 1995, 339-340 бет.

4 Нұрпейісов К. «Алаш һәм Алашорда». Алматы: Ататек, 1995.

5 Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (М. Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). – Алматы: Дайк- Пресс, 2008. – 504 бет. + 28 бет жапсырма.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

НҰРХАЕВА А. Е.

Қазақстан тарихы пәнінің мұғалімі, «Дарынды ер балаларға арналған «БІЛІМ ИННОВАЦИЯ» лицей-интернаты», Павлодар қ.

Кеңестік жүйе тарих ғылымын идеологияның басты құралына айналдыруы себебінен, төл тарихымызды, тарихи оқиғалар мен тұлғаларымызды толықтай тани да, бағалай да алмадық. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігін алғаннан кейін, ата тарихымызды оқып, зерттеуді жүйелі түрде қолға алдық. Қазақстан тарихы пәні мемлекеттік жоғарғы оқу орындарындағы негізгі пәнне айналды.

«Өз тарихын сыйламаған халық өзін де сыйламайды» деп Елбасымыз Н.Назарбаев айтқандай, тарих ғылым, пән ретінде аса маңызды білім саласына жатады. Бүкіл адам баласының басынан өткізген жағдайын, тарихи тәрбиесін баяндайтын тарихи білім әрбір адамға ауадай қажет. Тарихи білім арқылы адам өзі өмір сүрген қоғамдағы орнын, атқаратын қызметін дұрыс анықтай алады. Соңғы жылдары Қазақстан тарихын оқып үйренем деушілерге, әсіресе, оқушылар мен мұғалімдерге нақты көмек болатын еңбектер көптеп шығарылуда. Отан тарихына қатысты кітап дүкендеріндегі, кітапханалардағы кітаптардың саны, безендірілуі, деректердің ауқымдылығы оқимын, үйренем, терең білемін деушілерге толық мүмкіндіктер тудырып отыр. Әсіресе, «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында жасалған, жасалып жатқан жұмыстардың өлшеуі шексіз.

Тарихшы ұстаздар өз шәкірттеріне өткен тарихымызды терең білу, сүйіп оқу, тарихқа құрмет, тағзым етуді мектеп қабырғасынан үйретіп келеді. Мектеп қабырғасында алынған білім үлкен өмір жолындағы алынатын ғылыми білімге алғашқы іргетас болып қаланары анық. Жасөспірім кезенде қабылданған мәліметтер санада мәңгілік

сақталатыны мәлім. Ұстаздар тарапынан мәліметтердің дұрыс берілуі оқушылардың Отан тарихына деген қызығушылығын, сүйіспеншілігін оятатыны хақ. Ал ұстаздардың оқулықтарға сүйенері анық.

Тарих, оқулық жанашырлары Қазақстан тарихы оқулықтарындағы кемшіліктер туралы мәселесін айта- айта жауыр болды. Өкінішке орай, оқулықтардағы мәліметтердің жұтаңдығы, тарихи оқиғалардың барысы туралы құнды деректердің сиректігі, оқиғалар арасындағы байланыстың, жүйенің болмауы, көрнекті тұлғалардың өмірі мен қайраткерлігі туралы қызықты мәліметтердің аздығы оқушыларды кітапты ашып оқуға деген қызығушылығын тудырмайтыны анық. Бір ғана мысал келтере кетсек, Ж. Қасымбаев ағамыздың өңделген (марқұм ғалым ағамыздың жаңадан өңделіп шығып жатқан оқулығы туралы айтып отырмын). 8 - сыныпқа арналған оқулығындағы К. Қасымұлы бастаған көтеріліс туралы 11 бет мәлімет берілген. Арасында карта, кескін-карта, сурет, т.б көрнекіліктер мүлдем жоқ. Оқушыны мүлдем өзіне тартпайды. Ол аз болғандай жалпы оқулықтардағы мәліметтер арасындағы алшақтықтар жиі кездеседі.

Бұл мәселемен оқытушылар, әсіресе, 11-сынып оқушыларын ҰБТ-ға дайындау кезінде жиі ұшырасамыз. Өткені ҰБТ сұрақтары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен және ұсынған авторлардың оқулықтарынан алынады. Қазақша оқулық пен орысша оқулықтардың авторлары біреу, бір жылы, бір тиражбен шыққан алайда деректер арасында сәйкессіздік жер мен көктей.

Егер авторлар оқулықтардағы кемшіліктерді теру кезінде жіберілген деп есептесе, онда баспаханадан оқулықтың бір данасын шығарып, авторларға тексеруге берсе, тексерілгеннен кейін ғана таралымын көбейтуге рұқсат етсе болар еді және әркім өз ісіне жауапкершілікпен қараса, бұл кемшіліктер жіберілмес еді.

Оқушыларды ҰБТ-ға дайындау кезінде жаттандылыққа үйретіп жатқанымыз аз болғандай (ұсақ-түйек сұрақтар (детализация), сандық, пайыздық көрсеткіштер, күндер мен айларды сұрау), оқулықтарда кездесетін сәйкессіздіктердің салдарынан халқымыздың, еліміздің жүріп өткен жолы-Қазақстан тарихы пәнінің қадірін түсіріп, пәнге деген оқушылардың сүйіспеншілігін жоғалтып жатырмыз. «Сөйлей алмайтын, ұлттық жүрегі мылқау», бір сөзбен ғана жауап беретін, рухани жұтаң ұрпақ тәрбиелеп жатқан сияқтымыз. Жоғарғы сынып оқушылары тарихи оқиғалар туралы ой-пікірлерін айта алмайды, өйткені тарихи деректер мен даталарды ғана жаттауды әдетке айналдырып алды. Оқытушы оқушыға тақырыпты терең меңгертпек тұрмақ, оқулықтардағы деректердің әр түрлі болу себебін түсіндіру

үшін ақталып, уақыттарын кетіріп, оқулықтарды парақтап тағы да тексеріп өлек.

Соңғы басылымдарда, әсіресе, жаңартылған мазмұндағы оқулықтардағы баланы талдауға, саралуға, өз ойын дәлелдей алуға бағытталған тапсырмалардың, суреттердің, картаның, сәйкестендіру және бірнеше жауабы бар тақырыптық тестердің, сайттардың сілтемелерінің берілуі оқушылардың танымын, пәнге деген қызығушылығын арттырады деген сенімдеміз.

Төменде оқулықтардағы әр түрлі мәліметтерді тек қысқаша ғана мысалдар түрінде беруге тырыстым (әр сыныптың оқулықтарындағы айырмашылықтарды ақыр аяғына дейін тізе беруді артық көрдім). Ұстаздардың көзқарасы ғалымдардың еңбегін жоққа шығару емес, алдағы уақыттарда осындай кемшіліктер кетпесе екен деген ойдан туындаған пікір.

С.Жолдасбаевтың 7-сыныптың Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы оқулығы 2007 жылы баспадан 2 рет басылып шыққан болу керек. Бір кітапта Сырдария бойындағы қалаларды монғолдар 1219-1220 жылдары, ал екінші кітапта 1219-1224 жылдары жаулап алды деген 2 түрлі дерек келтіріледі, енді сол оқулықтың 2012, 2016 жылдардағы басылымдарында Қазақстан мен Орта Азияны монғолдар 1219-1224 жылдары толық жаулап алды деген дерек берілген. Н.Бакинаның 2012 және жаңартылған мазмұндағы 2017 жылғы оқулығында монғолдар Қазақстан аумағын 1219 – 1224 жылдары толықтай басып алды деп берілген. Н.Бакина тарихи дерек көздерін бірдей қылып көрсеткен. Яғни, оқушы нақты мәлімет алады. Ал бір автордың түрлі жылдары шыққан оқулықтарында бір тарихи деректердің әр түрлі жылдармен берілуін қалай деп оқушыларға түсіндіруге болады.

Садықов, Ә.Төлеубаев, Ф.Халидуллин, Б.Сәрсекеевтің 2006 жылы шыққан 6 - сыныптың Ежелгі Қазақстан тарихы оқулығында мыстытас ғасырының тарихи шеңберін 3000-2800 жыл деп береді де, ал 2012 жылғы шыққан оқулықта мыстытас ғасырының шеңбері 3000-1800 жыл деп беріледі. Авторлар 1 жыл емес, 10 жыл емес, 100 жыл емес, 1 мың жыл уақытты қайда жіберді ?...

Ж. Қасымбаев (Ж. Қасымбаев ағамыздың тарих ғылымына сіңірген еңбегі шектеусіз, марқұм ағамыздың кітабын басқа ғалым ағаларымыз өңдеп басылымға шығып жатыр, сол кісілерге деген өз ойым) 8 сыныптың Қазақстан тарихы оқулығының 2004, 2012 жылдардағы басылымы бойынша Бұланты шайқасын – 1726 жылы деп оқытып келсек, Ж. Қасымбаев, Т. Омарбековтің 2016 жылғы оқулығында бұл шайқасты 1727 жылы деп өзгерткен. Қабылдиновтың 2016 жылғы

8-сыныпқа арналған оқулығында «Бұланты» шайқасы – 1728 жылы болған деп берілген, ал Т. Тұрлығұл т.б авторлардың 2011 жылы шыққан жаратылыстану-математикалық бағыттағы 11-сынып оқулығында «Бұланты» шайқасы – 1727 жылы болған деп беріледі.

Бұл деректер біздің заманымызға дейінгі деректер болса... мәліметтердің толық сақталмауы, көрші елдерден алынған деректердің әр түрлілігі деп түсіндірер едік. Ал осыдан 2-3 ғасыр бұрын ғана болған, қазақ тарихында маңызды орын алатын оқиғалардың 1726 жыл, 1727 жыл, 1728 жыл деп көрсетілуі, тарихқа деген жауапкершіліктің болмауы деп ұғар едім. Неге оқулық авторлары түйінді мәселе бойынша өзара келісіп, ортақ пікірге келіп барып оқулыққа енгізбеске деген ой туындайды.

8 сыныптағы Ж.Қасымбаев, Т.Омарбековтің 2016 жылғы оқулығында Аңырақай шайқасы Балқаш көлінің оңтүстігінде және сол тақырыптың аяқ жағындағы сілтемеде Балқаш көлінің оңтүстік-шығысында деген мәлімет кездеседі деп жазылған, З.Қабылдиновтың 2016 жылғы оқулығында Аңырақай шайқасы Балқаш көлінің оңтүстік-батысында деген. Сонымен, Аңырақай шайқасы Балқаш көлінің оңтүстігінде ме, оңтүстік-батысында ма, әлде оңтүстік-шығысында болған ба?...Тәуке ханның да қайтыс болған жылдары 1715 және 1718 жыл деп көрсетіледі.

Жәміш бекінісінің құрылған жылдары туралы Ж.Қасымбаев, Т.Омарбековтің 2016 жылғы оқулығында 1716 жыл, З.Қабылдиновтың 2016 жылғы оқулығында 1715 жыл деп берілген.

Орта Жүздің ханы Әбілмәмбет пен сұлтан Абылайдың 1740 жылғы Ресейдің билігін мойындаған жері Ж.Қасымбаев, Т.Омарбековтің 2016 жылғы оқулығында Орск қаласында, З.Қабылдиновтың 2016 жылғы оқулығында Орынбор қаласында деген.

Ж.Қасымбаев, Т.Омарбековтің 2016 жылғы оқулығындағы 30-бетте 1735 жылы Ор бекінісі салынды, 33 - бетте 1743 жылы Ор қалашығын жаңа жерге көшірді, ол Орынбор деп аталды дейді. Ал З.Қабылдиновтың 2016 жылғы оқулығында 1735 жылы Орынбор қамалының негізі қаланды деген. Кейін ол Ор деп аталды деп жазылған. Ал енді түсініп көріңіз. Оның алдындағы ант беруге қатысты мәлімет екеуін байланыстырып көріңізші!?

Ж. Қасымбаев, Т. Омарбековтің 2016 жылғы оқулығындағы 105 - бетте Бөкей хан 1817 жылы қайтыс болды, ал сол оқулықтың 125 бетінде Бөкей хан 1815 жылы қайтыс болды деп көрсетіледі. З.Қабылдиновтың 2016 жылғы оқулығында Бөкей хан 1815 жылы қайтыс болды деп көрсетілген.

Ж. Қасымбаев 2012 жылғы оқулығында Баянауыл округы 1826 жылы, Ж. Қасымбаев, Т. Омарбековтің 2016 жылғы оқулығында Баянауыл округы 1827 жылы, З.Қабылдиновтың 2016 жылғы оқулығында Баянауыл округы 1833 жылы құрылды деп жазылған.

Ж. Қасымбаев 2012 жылғы оқулығында Құсмұрын округы 40-50 жылдары, Ж.Қасымбаев, Т.Омарбековтің 2016 жылғы оқулығында Құсмұрын округы 1825 жылы құрылды деп жазады.

М.Қозыбаев (марқұм ағамыздың кітаптарын өңдеп басып шығарып жатқан авторларға деген ойым), К.Нұрпейіс, Қ.Жүкешовтың 2013 жылғы 9 сыныпқа арналған оқулығында 1992 жылғы дүниежүзі қазақтарының құрылтайына әлемнің 40 елінен делегациялар келді десе, осы автордың 2013 жылғы орыс тіліндегі оқулығында 13 елден, Б.Аяғанның 2013 жылғы оқулығында 33 елден, осы автордың орыс тіліндегі 2009 жылғы оқулығында 13 елден келді деп көрсетілген. Бұл мүлдем күлкі тудыратын жай. Күні кеше ғана болған оқиғаны нақты бере алмаймыз. Ал бұрынғы деректер туралы тіпті сөз қозғамаса да болады. Осы жолдардың иесі қазақша, орысша дәріс беретіндіктен екі тілдегі оқулықтардағы кейбір деректер ғана салыстырылды. Тарихи дерек біреу, авторлары сол кісілер, алайда екі тілдегі оқулықтардағы сәйкессіздікті тіпті айтудың өзі ұят.

Оқушыларға сабақ түсіндіру барысында, әсіресе ҰБТ-ға дайындық кезінде әр түрлі мәліметтерді таблицаға авторларын көрсетіп тізіп беретін болдық.

Оқушылар тарапынан авторларға айтылып жүрген келеңсіз сөздердің куәсі болып жүрміз. Жалпы оқушылар тарихты ҰБТ-ден қалай өтемін деген қорқынышпен ғана оқиды. Яғни, еліміздің тарихы ретінде емес, ҰБТ жауабының жинағы ретінде қарайды.

Оқулық авторларына, ғалым ағаларымызға аса құрметпен қараймыз. Ол кісілердің Отан тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеуде сіңіріп жүрген еңбектері өлшеусіз. Айтылған пікірлерді сын демей, тек өтініш ретінде қабылдауларыңызды сұраймыз. Ал ұстаздар қауымы оқулықтардағы алшақтықтарды баспа тарапынан теру кезінде жіберілген қателік деп есептейміз және де бұл барлық сыныптардың оқулықтарына айтылған пікір емес. Жаңа буын оқулықтарындағы деректер қызықты, мәлімет көп, термин сөздерге анықтама берілген, қосымша деректермен қамтылған, тұлғаларға сипаттама беріледі.

«Сапалы білім мен ғылым арқылы ғана дамыған елге айналуға болады» деп Елбасымыз Н.Назарбаев айтқандай, халқымыздың тарихын зерттеуден және оны ұрпаққа жеткізуден жалықпайық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ежелгі Қазақстан тарихы. 6 сынып. Т.Садықов, Ә.Төлеубаев, Ғ.Халидуллин, Б.Сәрсекеев., Алматы «Атамұра» 2006 ж, 2012 ж.
- 2 Орта ғасырлар тарихы. Жолдасбаев., С. Алматы «Атамұра» 2007 ж, 2012 ж.
- 3 Қазақстан тарихы 8 сынып. Ж.Қасымбаев., Алматы «Мектеп» 2004 ж.
- 4 Қазақстан тарихы 8 сынып. Ж.Қасымбаев., Алматы «Мектеп» 2012 ж.
- 5 Қазақстан тарихы 8 сынып. Ж.Қасымбаев, Т.Омарбеков., Алматы «Мектеп» 2016 ж.
- 6 Қазақстан тарихы 9 сынып. М.Қозыбаев, т.б., Алматы «Мектеп» 2013 ж.
- 7 Қазақстан тарихы 9 сынып. Б.Аяған, т.б., Алматы «Атамұра» 2013 ж.
- 8 История Казахстана 9 класс. М.Козыбаев и др., Алматы «Мектеп» 2013 г.
- 9 История Казахстана 9 класс. Б.Аяған и др., Алматы «Атамұра» 2009 г.
- 10 Қазақстан тарихы (жаратылыстану-математикалық бағыт) 11 сынып. Т.Тұрлығұл т.б., Алматы «Мектеп» 2007 ж.

ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА

ОРАЗАЛИНА А. Б.

тарих пәнінің оқытушысы, Б. Ахметов атындағы
Павлодар педагогикалық колледжі, Павлодар қ.

*Нағыз патриот – өз елін мақтайтын емес,
нағыз патриот кемшіліктерді байқап,
оларды түзетуге ықпалдасатындар.*

Н. Ә. Назарбаев

Оқушыларға патриоттық тәрбие берудің маңызы зор екендігі бүгінгі күн қажеттілігінен туындап отыр. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев: «Біз демократия мен нарықтық экономиканы принципті түрде сақтаймыз. Алайда әр қоғамның өз ерекшелігі бар, діни, тарихи қасиеттерге ие. Ал енді бұны кімде-кім түсінбесе, кімде-кім жақындық және рухани тұрғыда өз халқының мәдени кейпінде болмаса, онда ол өз тамырын ғана жоғалтып

қоймайды, сонымен бірге одан кез келген басқа мәдениет теріс саналады. Бұл – тура мағынасындағы мәңгірттікке бастайтын тура жол», – деп, қоғам үшін де, ұлт үшін де аса маңызды мәселе жөнінде орнықты пікір айтты. «Қазақстан - 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауының негізгі жеті бағытының бірі «Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі» деп атады. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстанның болашағы – қоғамның идеялық бірлігінде», «Тарих толқынында» деген еңбектерінде идеялық мәселелерге топтасудың керек екенін айтып, бірігуге шақырып, бұл міндетті жүзеге асыруда білім берудің, отбасы, еңбек ұжымы сияқты дәстүрлі институттардың маңызды роль атқаратынын, олардың ықпалы ерекше тиімді болатынын баса айта отырып, «Біздің тағы бір аса маңызды идеологиялық міндеттеріміз – Қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу, әрбір азаматтың өзін-өзі айқын билеу. Олай болса, осы міндетті орындау жолында тәрбие мәселесін қолға алып, ұрпақтарды аздырмай-тоздырмай қазіргі саудасатықтың, алдау-арбаудың ықпалына жібермей, етегіне сүйретпей еліміздің болашақ өркениетті дамуын алға бастыртатын адамдарын тәрбиелеуіміз керек», – дейді.

Бұл – бүгінгі күнде өз тәуелсіздігіне қол жекізген Қазақстан үшін өз келбетінен айрылып қалмау мақсатындағы өзекті де өткір пікір. Еліміздің ертеңгі жас болашағы – жас ұрпақты елжандылыққа, өз Отанының адал азаматы болуға ұлттық, халықтық тұрғыда тәрбиелеу – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Қазақ ұлт болып қалыптасқаннан бергі ұзақ тарихында сан алуан кезендерді бастан кешіріп, небір қиын-қыстауды көрсе де болашақ ұрапағының тәлім-тәрбиесіне өте көп көңіл бөле отырып, елін, жерін сыртқы-ішкі жаудан қорғайтын азаматтың бойына ұлы дала перзентіне тән еркіндік пен тәуелсіздік, қайсарлық пен қайырымдылық, ақ ниеттілік пен парасаттылық, ерлік пен өрлік тәрізді асыл қасиеттерді дарыта білген.

«Патриотизм – дегеніміз (гр. *patriotes* – отандас, *patrio* – отан, туған жер) Отанға деген сүйіспеншілік, бойындағы күш қуаты мен білімін Отан игілігі мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту.

Патриотизмнің мәні туралы сөз еткенде, оның идеяларының ежелгі дәуірден бері қарай қалыптасып келе жатқанын және патриоттық тәрбие ісінде маңызды орны бар екенін білеміз. Патриотизм идеясының идеялар мен құндылықтар жүйесі ретінде пайда болуы және дамуы Аристотель мен Платонның, Цицеронның,

XVIII ғасырдағы француз материалистерінің есімдерімен тығыз байланысты.

Цицерон өзінің еңбегінде, патриоттық сана Отанға деген көзқараспен өлшенбек деген пікір айтып, «Мемлекет туралы» тілдесуінде: «Ең ізгі ойлар – отанның игілігі үшін», – деп тұшымды ой айтады. Оның ойынша, Отан дегеніміз – ең алдымен, саяси орта, құқықтық қатынастармен маталған адамдардың бірлестігі және мемлекет». Патриотизм мен халықтар бауырластығының бұл идеясын Н. Г. Чернышевский одан әрі жалғастырып: «.. адамының тарихтағы орны оның Отанға сіңірген қызметімен, ал адамгершілік парасаты – патриотизмінің қуатымен өлшенеді», – деп тұжырымдады. Оның пайымдауынша, «Отан дегеніміз – ең алдымен халық». Белгілі бір жерде тарихи қалыптасқан халық, сол жерді өзінің терімен суарып, гүлдендіреді, бостандық пен тәуелсіздік үшін күресте қан төгіп, сол жерді қорғайды, өз жерін әлеуметтік мазмұнмен байытып, түрлендіретін, Отан мағынасына енгізетін де дәл сол халық.

Қазақстандық саясаттану ғылымында ұлттық бірегейленудің негізін құрайтын этникалық және саяси-азаматтық ұлт қалыптастырудың негіздеделері - ұлттық идея мен ұлттық патриотизм аспектілері жөнінде қазақстандық ғалымдар - А. Б. Абсаттаров, Б. Абдығалиев, Н. М. Садықов, Б. Г. Аяған, К. Н. Бурханов, Ж. Х. Жүнісова, Г. Ибраева, Р. А. Нұртазина, К. Қалиев, С. М. Бөрбасов, Р. К. Қадыржанов, Ә. Нысанбаев, А. Сейдімбек, Ә. Ғали, А. Шәріп, І. Ерғали т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Патриотизм мен интернационализм азаматтық тәрбиенің негізі. Жас ұрпаққа азаматтық тәрбие берудің мақсаты - еліміздің заңдары мен тәртіп ережелерін сыйлау, оны орындау, жастарды азамат ретінде теуелсіз Отанына сүйіспеншілікке, айналамыздағы адамдарға қиянат, зорлық-зомбылық, қылмыс жасамауға үйрету, бауырмалдылық, мейірімділік, ізгілік сезімдердің бойына өту, өзінің халықпен тұтастығын сезіне білу, теуелсіз еліміздің болашағына көміл сенуге, сондай-ақ барлық ұлттар мен ұлстарға, олардың тәуелсіздігіне құрмет көрсету, бейбіт достықта өмір сүруге тәрбиелеу.

Патриотизм сезімі – санаға біртіндеп сіңетін, тынымсыз еңбектің нәтижесінде қалыптасатын ұлы сезімнің бірі. Патриоттық тәрбиенің мектеп қабырғасында қалыптасатын негізі – мемлекеттік рәміздерге: ту, елтаңба, әнұранға құрмет. Өйткені, оларда халқымыздың өткен өмір тарихы, бүгінгі жеңістеріміз, болашақ мақсаттарымыз өрнектелген.

Отансүйгіштікке тәрбиелеу оқушылардың ғана емес, жалпы Республикамызда тұратын халықтың отаншылдық рухын, Отанға деген ыстық сезімін қалыптастыруды білдіреді.

Ұлтымыздың патриотизмге бай тарихын, жауынгерлер мен батырлардың ерліктерін, ата - бабаларымыздың өнегелі өмірін жас ұрпаққа жеткізу патриотизмге баулудың бірден – бір көзі. Мәскеу түбіндегі Волоколам тас жол бойында ерлікпен күрескен Бауыржан Момышұлы, екі мәрте Кеңес Одағының Батыры Т. Бигелдинов, Жаудың оғына кеудесін төсеген С. Баймағамбетов, Рейхстагқа Ту тіккен Р. Қошқарбаев және басқа батырлардың ерліктері ерекше ел аузында аңызға айналды.

Отанды сүю, елін қорғау, батырлық жайында құнды тәрбие мұралар біздің Б. Ахметов атындағы педогогикалық колледжінің мұражайында жинақталған. Оқушыларды отаншылдыққа, халықтың достығына тәрбиелеуде педогогикалық колледжінің мұражайындағы материалдарды кеңінен пайдалануға болады. Өз елінің тыныштығы мен қауіпсіздігін сақтау үшін, ел басына күн туған шақта, Ұлы Отан соғысы жылдарында өз Отанын қорғау үшін майданға аттанған, жаумен жан аямай шайқасқан қазақстандықтар туралы тарихи мәліметтер бар. Олардың бәрі де Отанын шексіз сүйіп, көпшілігі Отан үшін өмірін құрбан етті. Бұл ержүрек адамдарға халық алғысын айтып, олардың Отан үшін жасаған жауынгерлік ерліктерін дәріптеп, мақтаныш етеді.

Соғыстың алғашқы жылында әскер қатарына бір миллион екі жүз мыңдай қазақстандық шақырылды. Павлодар облысынан 40 мыңнан астам адам майданға аттанды. Павлодарлықтар барлық майдандағы соғыстарға қатысты. Ленинградтан бастап Кавказға дейін көптеген павлодарлықтар Берлинге де жеткен. 23 павлодарлықтар Кеңес Одағының батыры атанды. Атап айтар болсақ олардың қатарында Андрей Елгин, Махмет Каирбаев, Канаш Камзин, Михаил Катаев, Иван Кривенко, Иван Ледовский, Серікбай Муткенов, Кузьма Семенченко, Григорий Ткачев, Иван Ворущин тағы басқа азаматтарымыз болды. Ал педагогикалық училищеден 60-қа жуық түлектері мен оқытушылары болды. С. Мүткенов, Қ. Сұрағанов, А. Кабышев, А. Щербинко, Б. Ахметов, Қ. Нуркин, Қ. Елубаева, В. Киян, Васютин Н., И. Рязанцев, Артеменко Н., Кабылбеков А., Мишин Л., Колаев М., Смагулов, Рахметов С., Субеков К, Базиллов Д., Бондарев В., Валявко В., Сергеев Д. т.б. Олардың ішінде Кеңес Одағының Батырлары: Мүткенов Серікбай, Сұрағанов Құдайберген Мағзұмұлы.

Оқушыларды отаншылдыққа, халықтар достығына тәрбиелеудің мынадай жолдарын ұсынуға болады:

– Халықтар арасында қалыптасқан достықты, ынтымақтастықты насихаттай отырып, озық дәстүрлермен таныстыру мақсатында іс-шаралар ұйымдастыру.

– Халық өкілдерінің өнегелі өмірін, қызметін, еңбегін дәріптеу.

– Туған өлке тарихын зерттеу мақсатында ғылыми жұмыстар ұйымдастыру (тарихи деректер, өлкетану мұражай материалдарын кеңінен пайдалану).

– «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша мәдени-тарихи өлкелерге саяхаттар ұйымдастыру.

– Еліміздің тарихын бейнелейтін фильмдер көрсету

Б. Ахметов атындағы колледжде студенттерге патриоттық тәрбие беру мақсатымен белгілі деңгейде әртүрлі іс шаралар жүргізілуде. Мысалы: Ұлы Отан соғысының қатысушыларына байланысты ерлік сабақтары, митингтер, кездесулер, шығармашылық кештер т.б. Жуық арада оқу орнымыздың түлегі Кеңес Одағының Батыры Серікбай Мүткеновтің 105 жылдығын атап өттік. Сәуір айының 25-і күні 1941 жылғы түлегіміз, Павлодар облысының құрметті азаматы болған, соғыстан кейін 40 жылдай партия саласында еңбегі сіңген Қабдеш Нұркіннің 95 жылдық еске алу кеші, әскери спорттық жарыстар өткізілу жоспарлануда. Студенттер өз шығармашылықтарынан бұл батырларымыздың ерліктерін дәріптеп, өлең жолдарын арнайды. Басқа да еліне еңбегі сіңген азаматтарымыздың қызмет жолдары мен ерліктерін дәріптей отырып, студенттердің бойында патриотизмді қалыптастыру – ұстаздар қауымының парызы.

Өз халқыңның тарихының өнегелі жақтарын білу, өз еліңнің кешегі және бүгінгі қаһармандарын мақтаньш ету, олардың ерлігіне тағзым ету, жаужүрек бабалар рухына сай ұрпақ қалыптастыру-патриотизмнің құрамдас бөлігі.

Батыр ағаларымыздың ерлік істері – нағыз патриотизмнің үлгісі!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт Көшбасшысы Н. Ә. Назарбаевтың «Әлеуметтік экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан, 28 қаңтар, 2012 жыл.

2 «Қазақстан-2030» даму стратегиясы

3 Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбие тарихы дәрісінің бағдарламасы. А., 1994.

4 Бықай Ф. Қазақстан – менің елім, менің Отаным. // Егемен Қазақстан. 28 ақпан, 2008.

5 Жамбылов Д. Тәуелсіздік және саяси сана. А., 1999.

6 Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында», 1999 жыл.

ВОСПИТАНИЕ ПАТРИОТИЗМА И КУЛЬТУРНЫЙ РОСТ НАРОДА

ОРАЗАЛИНОВА З. Ж.

директор, СОШ № 43, г. Павлодар

Мухтар Ауэзов сказал: «Родина – это город, в котором родился, аул, где ты вырос, школа, где ты учился, одним словом – это среда, которая способствовала твоему формированию как человека. Если это так, ты должен знать их, они нужны тебе, как воздух и вода».

Слово «патриотизм» с греческого языка переводится, как соотечественник или отечество. Известный публицист, журналист П.Г. Чернышевский утверждал: «патриот это человек, служащий родине, а родина это, прежде всего народ»... Американский политик Теодор Рузвельт считал: «важно, чтобы ты был готов умереть за свою страну; но еще важнее, чтобы ты был готов прожить жизнь ради нее».

Что такое патриотизм? Все словари дают одинаковое определение понятия «патриотизм» - любовь к Родине, то есть патриотизм есть термин многосложный, состоящий из двух понятий: Любовь и Родина.

Понятие патриотизма у всех разное. Прежде всего, это любовь и уважение к своей стране, это особое эмоциональное состояние, когда переживаешь и гордишься своей Родиной. Это состояние души, чувство долга и ответственности перед родной землей. Относится с уважением к своей стране, языку, флагу, народу - это тоже патриотизм.

Наш президент идею патриотизма рассматривает как основной элемент стратегического развития Казахстана на отдаленную перспективу.

Н. А. Назарбаев сказал: «В то время, когда вокруг звучат взрывы и автоматные очереди, когда гибнут дети и женщины, когда весь мир поражен терактами, в Казахстане царит мир и спокойствие. Это наша с вами заслуга. И это признано самыми выдающимися людьми в исламе, христианстве, иудаизме, буддизме, индуизме. Это признано Организацией Объединенных Наций. Трудно найти в современном мире такой пример взаимного уважения в многонациональной стране.

Это величайшая ценность, и я искренне горжусь тем, что мы смогли стать таким примером».

Для меня быть патриотом – это гордиться достижениями науки и спорта, культурой своей родины, стремление защищать интересы родины и своего народа.

Патриотическое чувство никак нельзя оторвать от понятий «родная земля», «малая родина», «родной очаг». Будущего невозможно без прошлого и настоящего, а патриотизм невозможен без истории и людей – его несомненных источников и вершителей.

Патриот – это человек, который гордится историей своего народа, любит и знает свою культуру, свою землю, свой народ. Он посвящает свою жизнь, свой труд, научные открытия, произведения искусства народу, Родине.

В Казахстане проживают 130 этносов. И их объединение возможно не только под одним флагом, в пределах одной границы, но и под одной идеей. Имя этой идеи Казахский патриотизм.

Любовь и уважение к государственным символам Республики – это тоже источник создания патриотического образа государства.

XXI век – век прогресса, новых технологий, научных открытий и стремительного развития всего человечества. В наше время начали стираться грани приличия, исчезать человеческие качества, меняться стандарты и стереотипы, забываться традиции и обычаи. Наступил век холодной расчетливости цинизма.

Причем в кризисном состоянии находится не только чувство любви к Родине, но и многие другие фундаментальные ценности: почитание старших, скромность, порядочность и др. Современным миром правят эгоизм, прагматизм и культ материального превосходства, множатся самоунижение, равнодушие, одиночество. Материальный фактор, возможность уехать за рубеж в поисках лучшей жизни иногда пересиливает привязанность к своей стране. Но говорит ли это об антипатриотизме? Как найти тонкую грань между духовным и материальным? Любому человеку нужно понять одну вещь. Патриотизм – это понимание собственного участия, который подтверждается ежедневной работой на благо своего отечества. Нашей стране повезло, мы определили свой путь и теперь все вместе создаем идеологию. При этом нужно брать все лучшее из советского опыта и сделать акцент на нашей истории, культуре. Настоящий патриот никогда не станет недоброжелателем своей страны. Патриот тот, кто делает все для своей страны и исходит из интересов своей страны.

Не может быть сильным ни государство, ни общество, если народ не объединен чувством любви и преданности своему отечеству.

Патриотизм начинает формироваться в семье, где в сознание ребенка закладывается образ Родины и отношение к ней.

В подростковом возрасте, студенческие годы человек формируется как личность, и утверждаются его жизненные принципы.

Для патриотизма нужно знать историю своей страны, гордится предками, стремиться быть достойным их. Нам, современным казахстанцам, есть чем гордиться: открытый, добродушный, толерантный народ; красивейшая природа; богатая история.

Казахстанский патриотизм – это проявление общности интересов, общности судьбы, готовности трудиться, творить во имя становления и расцвета страны.

Это доказывает, что патриотизм не искусственное понятие, оно является продуктом этносоциальной реальности, формируется и воспитывается посредством целенаправленной идеологической деятельности государства.

И в этой работе заметная роль принадлежит учебным заведениям среднего образования.

Каждый преподаватель – предметник должен пересмотреть как, с помощью каких средств, методов и приемов привить современному учащемуся чувство патриотизма, которое гарантировало бы укрепление территориальной целостности Казахстана; любовь к нему; защиту Родины в мирное время.

Для того чтобы узнать, как понимают современные школьники понятия «патриот, патриотизм, гражданский долг», мы в школе провели опрос – анкетирование.

Приятным фактом стало то, что все ребята полностью осознают значение этих понятий, что для них слово «патриот» не пустой звук. Это позволяет сделать вывод, что патриотическое воспитание в нашем учебном учреждении ведется в нужном направлении.

Правильно организовать и стимулировать деятельность школьников, использовать различные методы: беседы, лекции, дискуссии, убеждение, наглядные примеры – вот в чем заключается наша работа по патриотическому воспитанию.

А если использовать соревнование и поощрение, создание ситуации успеха и взаимовыручки – то можно не сомневаться в положительном результате.

Все службы школы должны работать в связке, и тогда положительный результат неминуем.

Патриотическое воспитание молодежи - это часть государственной молодежной политики страны. Быть патриотом своей страны - всегда большая честь для любого человека, имеющего гордость и собственное достоинство. Но патриотами не рождаются, ими становятся. Причем патриотическое воспитание в уверенно развивающемся государстве не следует оценивать только как творческий процесс. Это еще и борьба за молодежь, будущее страны, борьба против таких негативных явлений, как вынужденная миграция, рост преступности, наркомании, алкоголизма и экстремистских настроений.

Быть толерантным сейчас модно во всем мире. В Америке призывают быть толерантными ко всем «другим», не похожим на среднестатистического американца, людям.

В Европе толерантны к беженцам. При этом зачастую, из - за принятых правительством мер, страдают коренные жители стран Европы.

Никак не могут они найти ту золотую середину, которая прекрасно работает в нашей стране благодаря тем программам, которые разработаны и внедрены в действительность благодаря нашему Елбасы.

Будущее Казахстана зависит от нас с вами, ведь это наш дом. Впереди нас ждет еще много свершений и успехов на пути к достойному будущему нашей страны «Мәңгілік Ел».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 akorda.kz/ru/official_documents/the_constitution/the_constitution
- 2 Политика и общество // Круглый стол в Мажилисе: развитие и укрепление патриотизма молодежи Казахстана через призму образовательной системы ЖигерБайтелесов, Пресс-служба Аппарата Мажилиса Парламента РК, 21 апреля 2009.
- 3 Смирнов А. Источник: Сайт газеты «Казахстанская правда».
- 4 Государственная программа по патриотическому воспитанию граждан Республики Казахстан «Мәңгілік Ел»./google. kz/.
- 5 Назарбаев Н.А. Идейная консолидация общества - как условие прогресса Казахстана // Стратегия независимости. - Алматы, 2003. - С. 84-120.
- 6 Послания лидера нации - Нурсултана Абишевича Назарбаева к народу Казахстана, выраженная в стратегии «Казахстан-2050».
- 7 informburo.kz/stati/modernizaciya-soznaniya-nachalas-kak-ona-rabotaet.html

МОТИВАЦИЯ ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В ДЕСТРУКТИВНОЙ РЕЛИГИОЗНОЙ РАДИКАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

РАЗДЫКОВА Г. М.
к.и.н., доцент, г. Павлодар

Мотивация поведения всегда эмоционально насыщена. То, к чему мы стремимся, нас эмоционально волнует. При этом одни эмоции выполняют стратегическую функцию – являются индикатором потребностей, значимости определенного класса объектов, другие связаны с определением значимости отдельных условий, обеспечивающих достижение объекта потребности. Являясь непосредственным «определителем» значимости, полезности или вредности тех или иных явлений, эмоции обеспечивают соответствующую энергетическую мобилизацию организма на соответствующее взаимодействие индивида с этими объектами. Мотивационные состояния человека существенно отличаются от мотивационных состояний животных тем, что регулируются второй сигнальной, обобщенной системой ценностных ориентации личности. Все мотивационные состояния являются модификацией потребностных состояний. К мотивационным состояниям человека относятся интересы, желания, стремления, намерения, влечения, страсти, установки [1].

Отличительной чертой человека от всего остального живого мира является наличие не только физических и органических, но и духовных и социальных потребностей. Основными характеристиками человеческих потребностей являются: сила, периодичность возникновения, способ удовлетворения, а также предметное содержание. Побуждающим фактором к деятельности является цель, с ней связаны эмоциональные переживания и мыслительные процессы. Принято различать цели деятельности и жизненные цели. С жизненными целями связан уровень достижений личности, в идеале она обобщает остальные цели в едино направленный процесс [2].

Мотивационную сферу человека можно характеризовать такими понятиями как широта, гибкость и иерархизированность. Чем больше у человека потребностей, целей, а соответственно и мотивов, тем более широка и развита его мотивационная сфера. Гибкость мотивационной сферы можно описать как возможно большее количество вариантов мотивационных побудителей для удовлетворения мотивации

высокого уровня (более общего характера). Это качество отличает людей любознательных, занимающих активную жизненную позицию, настойчивых в достижении цели [3].

Поведение человека в определенный момент времени определяется не любыми или всеми возможными его мотивами, а лишь самым высоким мотивом в иерархии, то есть самым сильным, который в данных условиях ближе всех связан с целью или, наоборот, достижение которого поставлено под сомнение. Одновременно с ведущим мотивом актуализируются соподчиненные ему, а порой и конфликтующие с ним. Соответственно, можно уточнить понятие мотивации: мотивация есть процесс выбора между различными возможными действиями, процесс, регулирующий, направляющий действие на достижение специфических для данного мотива целевых состояний и поддерживающий эту направленность. Иначе говоря: мотивация объясняет целенаправленность действия. В этом случае возникает проблема мотивации как общей целенаправленности деятельности и в особых случаях с проблемой мотивационного конфликта между различными целями. Можно говорить о том, что мотивация не является единым процессом, пронизывающим поведенческие акты с начала и до конца. Скорее, можно описать ее, как совокупность процессов, содействующих саморегуляции до и после выполнения действия - вначале взвешивание возможных исходов, затем оценивание последствий. От мотивации зависит приложение различных функциональных способностей (восприятие, мышление, научение, моторная активность и так далее) и возможностей (умений, навыков, знаний), накопленных в ходе жизни. Мотивация влияет на выбор различных возможных действий, вариантов восприятия, содержания мышления, а также ею объясняется интенсивность и упорство в осуществлении действия и достижении его результатов [4].

Чтобы наглядно и достоверно определить, что такое самоактуализация, и как она выражается у различных людей, Маслоу провел исследование, изучив семерых современников и девять исторических личностей: Авраама Линкольна, Джефферсона, Эйнштейн, Элеонора Рузвельт, Джейн Адамс, Уильям Джеймс, Альберт Швейцер, Олдос Хаксли и Спиноза. В результате он выделил характеристики самоактуализированного человека, в том числе:

1 Ясное восприятие действительности, в том числе повышенная способность обнаруживать фальшь и истину.

2 Принятие себя и вещей такими, каковыми они являются.

3 Спонтанность – это насыщенная и неординарная жизнь, питаемая способностью видеть мир глазами ребенка, ценить его новизну и красоту.

4 Ориентир на решение проблемы, фокус на вопросы или проблемы вне себя, чувство миссии или цели - в результате отсутствия мелочности, самоанализа и игр эго.

5 Любовь к единению и использование его в своих собственных интересах. Одиночество приносит спокойствие и отрешенность в периоды несчастий или кризисов и позволяет проявить независимость мышления и решений.

6 Независимость от суждений о других людях, а также большая заинтересованность во внутреннем удовлетворении, нежели чем в статусах и наградах.

7 Наличие пиковых переживаний или мистического опыта, когда время, кажется, остановилось.

8 Подлинная любовь к человечеству и желание ему помочь.

9 Смирение и уважение, которые заключаются в вере, что мы можем многое узнать, от того, кого считаем самым плохим и никчемным.

10 Этичность – истинные и простые понятия о добре и зле.

11 Чувство юмора.

12 Творчество, не обязательно гениальное и вечное как произведения Моцарта, но то, которое является созидательным.

13 Способность видеть за пределы культуры и эпохи.

14 Несовершенство – они испытывают чувства обычных людей, включая вину, тревогу, ревность, но не доводят их до невротозов.

15 Ценности – они основаны на положительном взгляде на мир вокруг, вселенная не представляется им джунглями, где нужно выживать, завоевывать и постоянно отстаивать свое право на жизнь. Для них вселенная является прекрасным местом, которое дает все то, что нам необходимо для самореализации и внесение своего собственного вклада в этот мир.

16 Есть еще одна тонкая черта, которая отличает этих людей. Большинство из нас привыкло смотреть на жизнь как стремление получить то или иное, будь то материальные вещи или семью, или карьеру. Психологи называют это признаком недостатка мотивации. Самоактуализирующиеся люди напротив не стремятся к наживе. Они амбициозны ровно настолько, насколько это требуется, чтобы суметь выразить себя в полной мере, наслаждаясь тем, что они умеют делать.

Другой особенной чертой является их глубокая свобода ума и воли. Несмотря на обстоятельства и давление со стороны окружения, они всегда стремились к выражению свободной воли, они действительно знали, кто они и имели определенную цель в жизни [3].

Опираясь на иерархию Маслоу, при проведении бесед и интервью определились следующие результаты:

60 % осужденных имеют педагогическую запущенность, недостаточную информированность, потребность в социальной принадлежности к группе и безопасности;

30 % – это осужденные, испытывающие потребность в социальной принадлежности;

10 % – это осужденные, испытывающие потребность в физиологических потребностях.

Мотивацией на вступление в деструктивные радикальные религиозные организации более всего служит потребность в принадлежности к какой-либо социальной группе. Ощущение себя в большой, дружной, полной любви и справедливости семье – пожалуй, самое ценное для этих людей чувство. И если есть на момент вступления в группу своя семья, то начинается конфликт. И здесь возможно два варианта развития событий – либо адепт отказывается от семьи, либо семья вовлекается вместе с адептом.

Важным моментом мотивации является отягощение личности различного рода патологиями. При физических патологиях и нарушении межличностных, коммуникативных, личных связях религиозные организации помогают личности социализироваться и не ощущать себя изгоем. Деструктивная религиозная организация сначала привлекает людей оказанием такой помощи, затем просто начинает этими людьми пользоваться могут заниматься попрошайничеством, под их нужды различные фонды выделяют финансовые средства, занимаясь благотворительностью. Радикальные религиозные организации используют таких людей, как способ зарабатывания новых денежных средств.

При патологии психического толка, люди способны компенсировать симптомы душевных расстройств на некоторое время, находясь в подобных организациях. Как пациент большой шизофренией может купировать симптомы приемом, например алкоголя. При прекращении употребления симптомы могут возобновляться. Так и в случае погружения в религиозную аддикцию, имеющие психическую патологию, будут компенсированы, и на начальном этапе будут чувствовать себя прекрасно.

Затяжные хронические депрессии все чаще встречаются в нашем обществе. Если рассматривать отдельно взятые симптомы и синдромы психических расстройств, то, наиболее часто встречающимися, являются астенический синдром и синдром навязчивости. Первый проявляет себя в повышенной раздражительности, сентиментальности и впечатлительности. Подверженный его влиянию человек может расплакаться просто из-за того, что не успел вовремя на автобус, вина себя в неорганизованности и неумении быстро собираться по утрам. Астенический синдром (астения) - широко распространенное состояние. У людей с астеническими расстройствами наблюдаются слабость, неустойчивость настроения, для них характерны впечатлительность, сентиментальность, слезливость; их легко растрогать, они легко раздражаются, теряют самообладание из-за любой мелочи. Астеническим состояниям свойственны также частые головные боли, нарушения сна (он становится поверхностным, не приносит отдыха, днем отмечается повышенная сонливость).

Синдром навязчивости выражается в маниакальном желании повторять какое-либо действие бесконечное количество раз. Обладателю подобной напасти все время кажется, что он проделывает это недостаточно хорошо или же, если он по какой-то причине вдруг остановится, то непременно произойдет что-то плохое и это для него, своего рода, защитный блок от всех глобальных катастроф в его жизни. К этой же группе расстройств относятся навязчивые страхи - боязнь высоты, закрытых помещений, открытых пространств, поездок в транспорте и многие другие. Иногда, чтобы снять тревогу, внутреннее напряжение, немного успокоиться, люди, испытывающие навязчивые страхи и сомнения, совершают определенные навязчивые действия, или движения (ритуалы). К примеру, человек с навязчивым страхом загрязнения может часами находиться в ванной комнате, многократно мыть руки с мылом, а если его что-то отвлекло, вновь и вновь начинать всю процедуру заново.

Ну и конечно симптоматика депрессии с ее характерными проявлениями просто идеально компенсируется в радикальных религиозных организациях. Если рассмотреть симптоматику депрессии, то совершенно очевидно, что все симптомы являются точками приложения при манипуляции в данных организациях, это:

- чувство вины, идеи самообвинения, греховности;
- чувство отчаяния, безысходности, тупика, что очень часто сопровождается мыслями о смерти и попытками самоубийства;

– суточные колебания состояния, чаще с некоторым облегчением самочувствия к вечеру;

– нарушения сна ночной сон поверхностный, прерывистый, с ранними пробуждениями, тревожными сновидениями, сон не приносит отдыха).

Депрессии могут также сопровождаться потливостью, тахикардией, колебаниями артериального давления, ощущением жара, холода, зябкости, снижением аппетита, потерей массы тела, запорами [5].

Если не затрагивать патологию, то в жизни обычного человека находящегося в постоянном потоке напряжения, тоже возникает фактор риска и появление мотивации на вступление в религиозные радикальные организации. Исследования Короленко Ц. П., Дмитриева Н.В. указывают на высокий риск вовлечения в деструктивные организации лиц, находящихся в состоянии кризиса после перенесенных ими психологических травм, пребывающие во власти травматических переживаний.

Часто, пережив сильный стресс, связанный с потерей близких, либо же подвергшись насилию, человек с неустойчивой психикой, не зная как скрыться от страшных воспоминаний, которые постоянно его преследуют, может стать жертвой профессиональных вербовщиков. После вовлечения в деструктивную радикальную религиозную организацию, когда проходит первая эйфоричность и человек пожелает выйти – лидеры культа и их приспешники используют уже другие технологии для удержания адептов внутри системы. И это становится весьма затруднительно, а для некоторых и вовсе невозможно [6].

А может произвести замену в самоидентификации и убедить себя, что той жертвы, которая все это пережила в действительности больше не существует, а вместо нее в теле теперь находится совершенно другая личность, не имеющая никакого отношения к произошедшему. У этого «подселенца» обычно бывает новое имя и на свое старое, как правило, даже не откликается. Отсюда частая смена имени при уходе в подобные организации. Был человек – искалеченный, сломленный, раздавленный горем, а стал совсем другим – сильный, «просветленный», гармоничный. И имя другое, и судьба иная. Известны случаи, когда после ухода из жизни кого-либо из близких, пациент полностью ассоциировал себя с ним, представлялся его именем и даже менял внешность, стараясь быть похожим на покойного, пытаясь тем самым отстраниться от самого

факта смерти дорогого ему человека и доказать всем и в первую очередь себе самому, что тот еще жив [7].

В группу риска, как было описано выше, также входят по типу акцентуации – истероиды, психастеники, лица с паранойяльной настроенностью, зависимый тип личности. У каждого из них своя мотивация при вступлении в подобные организации и они буквально «ищут» возможность удовлетворить свои потребности в соответствии с требованиями своей акцентуации. Истероидам нужно внимание и эмоции, чем больше и ярче, тем лучше. Чем больше зрителей в их «театре», чем выше драматизация, тем комфортнее себя чувствует истероид.

Психастеник наполнен постоянным конфликтом раннего самолюбия с чувством неполноценности. Вообще психастеник по своей добросовестности, мягкости, обостренной нравственности, застенчивости, вегетативной неустойчивости весьма напоминает астеника. Однако застенчивость, стеснительность, робость, нерешительность психастеника проникнуты болезненным размышлением, самоанализом. Постоянные размышления психастеника о смысле жизни построены на густых сплетениях вездливых психастенических сомнений. И ему очень удобно и комфортно в религиозном сообществе, которое не дает ему погрузиться в его психастенические размышления о выборе, так как делает выбор за него, и в то же время позволяет раствориться в безграничном поиске смысла жизни и самоанализе.

Кроме того эти люди кажутся отчужденными, холодными, без чувства юмора. Они могут очень хорошо работать в одиночку, но обычно имеют проблемы в общении с авторитетами, и ревностно отстаивают свою независимость. Они хорошо чувствуют мотивы других и структуру группы. Паранойяльный характер отличается паттернами мышления и поведения, относительной сохранностью функции проверки реальности. Часто наблюдаются чувства ревности, сутяжничества, идеи преследования, изобретательства, отравления и т.д.

Такие люди полагают, что случайные события имеют к ним какое-либо отношение (концепция центральности). Человек может страдать генерализованными бредовыми или ограниченными представлениями – например о том, что кто-то хочет навредить ему или кто-то имеет связь с его женой. Такие идеи не поддаются коррекции посредством проверки реальности. В религиозных организациях они находят поддержку своей паранойальности, идей

мирового заговора, идей избранности. В силу ригидности, принимая постулаты культа и один раз взяв все происходящее в нем за истину, догму – не сомневаются в правильности избранного пути. И готовы на многое для безопасности организации или для сохранения неких «тайн». Идеи скорого конца света, декларируемые некоторыми культами привлекает в свои ряды именно паранойальных личностей.

Зависимое расстройство личности, характеризуется паттерном удерживания и послушания, страхом отделения и постоянной сильной потребностью в заботе окружающих. Внешне такой человек выглядит вполне нормально, а на поведенческом и эмоциональном уровне можно отметить недостаточную способность адаптироваться в социуме. Несообразительность, недостаточная рассудительность, социально неустойчивый, отмечается недостаток эмоциональной и физической выносливости.

Постоянные спутники людей с подобными проблемами это депрессивные и тревожные состояния. Т.к. человек, страдающий эмоциональной зависимостью часто озабочен тем, что его бросят. Подобная озабоченность вызывает тревогу. Так же их может тревожить то, что им придется столкнуться с новыми обязанностями, с которыми, по их мнению, конечно же, не справиться. Подобные тревожные состояния могут достигать панических атак.

В результате у человека формируется зависимый тип личности, с которым он идет по жизни. И если в течении жизни возникают ситуации, когда рядом нет «лидера» или происходит разрыв отношений с таким «опекуном», человек с зависимым типом личности испытывает достаточно болезненное состояние, которое может длиться довольно долго.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Перре, М., Бауман, И. Клиническая психология. – СПб., 2002. – 1312 с.
- 2 Большой толковый психологический словарь. Т. 2 (П – Я); пер. с англ. /Ребер Артур. – ООО «Издательство АСТ»; «Издательство «Вече», 2003. – 560 с.
- 3 Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы / А.Маслоу; пер. с англ. - М. 1999.
- 4 Никифоров Г.С. Психология здоровья. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – 256 с.
- 5 Корсаков С.С. Курс психиатрии. М., 1901

6 Короленко Ц.П., Донских Т.А. Семь путей к катастрофе. Деструктивные формы поведения в современном мире. г.Новосибирск. Наука, 1990г.

7 Фау, Е.А. Психологические и психосоматические характеристики людей, переживших потрясения / Е.А.Фау // Вестник БПА. – Спб., 2005. - Вып .61. - С. 86-92.

«КИЕЛІ» СӨЗІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ

РАХИМОВ М. И.

докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Отандық тарих ғылымында киелі географияға қызығушылық салыстырмалы түрде жақында ғана пайда болды. Тек «киелі» сөзіне қатысты ой-пікірлер әр түрлі тұжырымдармен ерекшеленеді. Мазмұнды түрде «киелі» сөзі жиі дін немесе метафизикамен байланыстырылады. Сондықтан Қазақстанның киелі жерлерін зерттеуде, ең алдымен «қасиетті», «киелі» сөздерінің этимологиялық астарына тоқталу керек. «Киелі» деп біз нені атаймыз? «Қасиетті», «киелі» санатына қандай орындар кіреді? Неліктен ол киелі? Себебі осы сауалдың нәтижесінде қоғамда әр түрлі көзқарастар туындаса, ғылымда әр қилы ұстанымдар қалыптасқан.

Еуропа ғалымдары Э. Дюргейм, Р. Отто, М. Элиаде тура немесе жанама түрде киелі мәселесін қарастырған. Ғалымдар киелі терминінің анықтамасына қатысты түрлі тұжырымдар қалыптастырып, тарих пен мәдениеттегі көрініс ерекшеліктеріне сипаттама жасаған. Қазіргі кезде ғылымда «киелі» сөзінің анықтамасына қатысты бірнеше түсініктемелер беріледі.

Философиялық сөздіктерде «киелі» дегеніміз (латын тілінен – sacer) – құрмет тұту, қасиетті деп жариялау, құдайға арналған [1, 366 б.], ал «қасиет» сөзінің мағынасын (латынша - mysterium tremendum) – адамды бір мезетте бақытты ете алатын немесе қорқыныш пен үрейге иландыратын белгісіз күш деп анықтаған [1, 224 б.]. Э. Бенвениста тұжырымы бойынша, «sacer» құпия мағынасын білдіреді, ал «sanctus» - жағдай, адамдар қалыптастырған тыйым салулардан туындайды [2, 349 б.].

Терминологиялық сөздіктерде «киелі» мен «культ» терминдерінің мағынасын үйлесетінің көреміз. Латын тілінен «cultus» - сиыну, құрметтеу, қамқорлық жасау [3, 659 б.]. Дегенмен иерархиялық тұрғыда

«киелі» сөзі жоғары тұрғанын атап кеткен жөн, себебі оның ауқымы мен мағынасы кең сипат алады. Ағылшын тілінде «культ» термині алғаш рет 1617 жылы адамға немесе затқа адал болу мағынасында қолданған. Негізі культпен көбіне діни рәсімдер байланыстырылады.

Қазақ сөзіндегі «киелі» ұғымының мағынасы М. Қашқаридің «Түрік сөздігінде» «КИЕ – қасиет қонған «кісілік»» [4, 233 б.], анықтамасында берілсе, Ж. Баласағұнидің «Құтты білігінде» киелі сөзі орнына «иесі» сөзін қолданған екен. Мысалы:

«Айтты Одғұрмыш өлімнің шын келгенін,
Түсіне еніп иесі аян бергенін» [5, 477 б.].

Бұл жерде «ие» деген жанның иесі, иелік етушісі Тәңірі екендігін айтады. Яғни «киелі» түсінігі трансцендентальдік, мистикалық дүниемен байланыс ретінде қарастырылған. Қазақтың түсіндірме сөздігінде «киелі» сөзіне екі түрлі анықтама берілген, біріншісі – ескі, қасиетті мағынасында, екіншісі – қадірлі, абыройлы, ардақты [6, 45 б.]. Бұл орайда С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздігіне де назар аудару керек жөн. Онда «сакраментальный – қасиетті, маңызды» - деп анықталып [7, 602 б.], қазақша түсіндірмемен мағынасы үндесетінін байқаймыз.

Онтологиялық тұрғыда «киелі» күнделікті болмыстан ажыратылатын шынайлықтың жоғары деңгейі; гносеологиялық тұрғыдан ақыл жетпейтін ақиқат; феномен тұрғысынан таңқалдыратын, ғажап дүние; аксиологиялық тұрғыда абсолютті, императивті құбылыс.

Әлеметтанушы Э. Дюргейм бойынша сакральдылық – әлеуметтік құбылыс қоғамдық топтар өздерінің әлеуметтік және моральдық ниеттеріне қасиеттілік бейнесін, нышандарын береді. Сол арқылы ұжымдық талаптарға табынуды талап етеді. Э. Дюргейм сакральділіктің маңызды белгісі – оның қол сұқпаушылығы, жекешілігі және тыйым салушылық [8, 367 б.].

Неміс философы Р. Отто киелі категориясын «нуминоз» деген сөзбен алмастырады (латын тілінен *numen* – құдай құдыреттілігінің белгісі); Киелілікті сипаттайтын тағы бір қатынасқа түскен кезде әрбір адамның бойында пайда болатын масаттану, тартылыс, таңғалдырарлық сезімнің пайда болуы. Нумизмондық сезімдер кешені пайда болған кезде ол абсолютті құндылық дәрежесіне ие болады. Осы құндылықты Отто «*sanctum*» (латын тілінен – қасиетті, киелі), ирроцианалдық тұрғысында «*augustum*» (латын тілінен – құдыретті, қасиетті) деп атайды [8, 367 б.].

Дінтанушы М. Элиаде Р. Оттоның «нуминоз» теориясына қосылады. Тек «қасиетті» мағынасын толық ашу үшін рационалдылық пен ирроцианалдылықтың тоғысында қарастыру керек екенін айтады.

Киелі түсінігін М. Элиаде діни сана тұрғысынан морфологиялық үлгідегі «паттерндерге» қосқан және ғылымға жаңа термин «Иерофанияны» әкеледі [9]. М. Элиаде: «Иерофания – кез-келген қасиет санатына енетін кеңістікті атайды. Қасиетті белгісі берілгесін, сол кеңістіктен белгілі бір аумақ өзінің ерекше сапалық құрамына байланысты бөлініп шығады» - деп түсіндіреді [10, 9 б.].

Ш. Уәлиханов киелі жерлерге байланысты былай айтқан: Табиғат пен жаратылыстың барлық тосын құбылыстары көрініс берген жерлерді қасиетті деп санайды. Ол жерлерде әулие түнеп кетті немесе болды деп ұғады. Барлық қорғандарды оба дейді, Ол топырақ үйілген төбешіктер. Құлан түздегі сыңарланып өскен ағаш болсын немесе бұтақтары таңғажайып формадағы өсімдіктер болсын, олардың тұрған жері қасиетті деп саналады. Ондай қасиетті жерлерге түнгенде немесе жанынан өтіп бара жатқанда, адамдар шүберек, аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ қойып, әулиеге арнап құрбандыққа мал сояды [11, 209 б.].

Алаш қайраткері Т. Шонанұлының «Қазақ жердің қадірін біле ме?» мақаласында «Бұрын ислам діні бойына сіңбей тұрған кезде, қазақ жылқы атасы – Қамбар, түйе атасы – Ойсылқара, қой атасы – Шопан, Шығыр мен Шынар – егін атасы деп сиынған» - деп, келесі өлең шумақтарын келтіреді:

Шығырдың түп атасы – Әлі Шынар,
Шығырға сиынбасаң шығыр сынар.
Шығырға Әліменен көп сиынсаң
Қашанда егін бітіп, көңіл тынар [12, 8 б.].

Яғни, қазақ халқы егістікке арналған жердің өз киесі бар деп жерді аса қастерлеген екен. Тек қана жерді емес, сонымен қатар малды да ерекше құрмет тұтқан.

Белгілі ғалым Хангелді Әбжанов: «Қазақ халқы сакральді сөзін есігімей тұрып-ақ дінді ғана емес, бүкіл қоршаған ортаны қастерлеудің классикалық қағидаларын қалыптастырды. Мәселен, табалдырыққа тұруға, босағаны керуге, малға ұруға, молаға қарай жүгіруге болмайтынын қатаң бақылауы шаңырақты, мал-жанды, әруақтарды – екі дүниені де ерекше құрметтегеніміздің дәлелі ғой. Сакральді географияның түпкөздегені де – осы» [13, 6 б.], яғни, ғалым киелі сөзі мағынасының тереңде жатқанын айтады.

Сондықтан «киелі» терминнің дін тұрғысынан ғана емес, бұл санатқа ерекше құрметтелетін, қол тигізілмейтін, асыл, әділетті іс, әдет-ғұрып мағынасында қолданылатын қасиеттерді алып қарастыру керек. Яғни қазыналы, қымбатты, маңызды белгілерімен байланысты нысандар. Сондықтан «киелі» статусына, ата-баба аруағына, табиғат

кұдыреті, өшпес ерлікке қатысты тарихи-географиялық, мәдени маңызға ие нысандар жатқызылады.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымының ерекше маңыздылығын тоқтала келіп: «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол – ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі» [14]. деген болатын. Расында да халқымыздың бұрыннан келе жатқан баба ізімен жас ұрпақты отансүйгіштікке тәрбиелеу, туған жеріне құрметпен қарау, ата-аймақтарында орын алған тарихи оқиғаларды таныту және дәстүрлі мәдени болмысымызды бойларына сіңірту – бүгінгі күннің басты талабы.

Ендігі кезек киелі жерлер ұғымына енетін нысандардың типтік санатын анықтау. Тарих ғылымдарының докторы Муминов А. К. «Родословное древо Мухтара Ауэзова» атты еңбегінде киелі орындардың типологизациясын жасауда кеңес дәуірінің этнографы Г.П. Снесаревке сүйенеді. Ол киелі жерлердің төрт типін бөліп көрсетеді: 1) Бейнесі анықталмаған киелілер және олардың өз есімдері мен қарапайым тұрағы болмағандар; 2) Библиялық-құрандық кейіпкерлер, бұған ерте ислам тарихының тұлғалары жатады; 3) ортағасырлық сопылар – ерте кездегі, жалпы танымал және жергілікті; 4) Мазарлары инерциялы түрде табыну объектісіне айналған жергілікті билік өкілдері. Иемденген киелі орындарына байланысты тағы бір топтамасын ұсынады: 1) Ежелгі батырлар; 2) Пайғамбарлар, Құрандағы кейіпкерлер; 3) Шиит-қайсаниттер; 4) Мұхамед пайғамбардың ізбасарлары; 5) Шииттік имамдар; 6) Сопылар; 7) Ру тотемдері; 8) Киелілердің «жаңа ұрпақтары». Мазарлар танымалдығына және әйгілілігіне байланысты бірнеше топқа бөлінеді: 1) Барлық Орталық Азияға танымал; 2) Бір өлкеге немесе толық бір аймаққа танымал; 3) Шектеулі жерге ғана танымал. Бұл жерде Г.П. Снесаревтің киелі жерлерді типтік бөлінуі көбіне діни сипат тұрғысынан қарастырған. Дегенмен де тарихи зерттеу нысанында ескерілетін құбылыс [15, 122 б.].

Қазақстанның киелі жерлерін типтік бөлінісінде «Қасиетті Қазақстан» ғылыми-зерттеу орталығының басшысы Берік Әбдіғалиұлының алты топтық жіктемесі негізге алынды. Атап айтқанда: табиғи-ландшафтық қастерлі орындар, археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, Қазақ хандығының астаналары

мен қалалары, зиярат етуге арналған діни-ғұрыптық нысандар, тарихи тұлғаларға қатысты қастерлі жерлер, саяси-тарихи оқиғаларға байланысты киелі орындар [16].

Жалпы дархан даламызда батыр тұлғасына қатысты, ірі шайқастарға арналған, діни – культтік, табиғат құбылысымен байланысты қалыптасқан киелі жерлер жетерлік. Ендігі кезек сол киелі нысандардың әрқайсысы бойынша кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы, тарихтағы өз орнын анықтау мәселесі тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Циринова Л.А. Краткий философский словарь. 2-е изд. – М.: РГ – Пресс, 2014. – 496 с.
- 2 Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов: пер. с. фр. / общ. ред. и вступ. ст. Ю.С. Степанова. М.: Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.
- 3 Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 1222 с.
- 4 Егеубай А.Қ. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. Үш томдық. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.
- 5 Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. - Алматы: «Таймас» баспа үйі, -2007. 477 б.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/ бас редактор І. К. Кеңесбаев. 2 том. – Алматы: Рауан, 1971. -956 б.
- 7 Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 900 с.
- 8 Ермаганбетова К., Киелі жерлер аймақтық бренд ретінде // Ислами руханилық пен рациональдық және этно-мәдени дәстүрлер – діни экстремизмге қарсы іс-қимыл факторы ретінде. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 20 жылдық мерейтойы аясында халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ баспасы, 2016. - Б. 366-369.
- 9 Элиаде М. Священное и мирское [пер. с фр., предисл. и коммент. Н.К. Гарбовского]. М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
- 10 Лидов А.М. Иеротопия. Пространственные ионы и образцы –парадигмы в византийской культуре. М.: Дизайн. Информация. Картография, 2009. – 362 с.
- 11 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – А.: Гл. ред. Каз. сов. энц., 1984. – 432 с.

12 Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. – 224 бет.

13 Әбжанов Х. Сакральді география: мәні, құрылымы, келешегі. // «Акселеу Сейдімбек және тарих ғылымындағы шежіретану мәселелері» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағы. – Астана: Л.Н. Гумилёв атындағы ЕҰУ баспасы, 2017. - 6-10 беттер.

14 Қазақстан Республикасы президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»). «Егемен Қазақстан», 12.04.2017.

15 Муминов А.К: Родословное древо Мухтара Ауэзова / А.К. Муминов, при участии А.Ш. Нурмановой и С. Саттарова. Сост. указ. У.А. Утепбергеновой; Под ред. С.Н. Абашина.- Алматы: Жибек жолы, 2011. – 304 с.

16 Б. Қайратұлы «Қасиетті Қазақстан» картасы жасалуда // Егемен Қазақстан. - №3. – 2017. - 4 б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

САБЫҚ А. Ж.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЖАПЕКОВА Г. К.

т.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), С. Торайғыров атындағы ПМУ,
Павлодар қ.

Біздің еліміз – Қазақстан Республикасы қоғам ретінде өзіне тән саяси - әлеуметтік, экономикалық және рухани жүйелерден тұрады. Еліміздегі діни ахуалдың күрделі сипат алып тұрғаны соңғы уақыттағы зерттеулерден белгілі болып отыр. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары адамдардың ойы мен санасында әлеуметтік-экономикалық мәселелер бірінші орынға шығып, рухани құндылықтардың кешеуілдегені байқалды, қоғамда пайда болған осы рухани бостықтың орнын басқа елдерден келген әр-түрлі діни идеялар толтыруға тырысып бақты.

Қазіргі қоғам алдындағы тұрған басты міндет – азаматтарға діннің тарихы мен қатар олардың негізгі ілімдері мен қағидалары, салт-жоралары мен мейрамдары, діндердің ұлттар мен ұлыстардың арасына енуі мен таралу ерекшеліктері, ұлттық пен диниліктің, дін мен мәдениеттің арақатынасы, дінге байланысты зайырлы мемлекетіміздің

ұстанған саясатының мәні мен мақсаты, Қазақстандағы діни бірлестіктердің мақсат-мүддесі және іс-әрекеттері жөнінде ауқымды мәселелерді қамтуға тырысады [1, 11 б.]. Біздің еліміздің Конституциясы бойынша діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген. Діни құрылымдар республикада қазір болып жатқан үрдістерге түсіністікпен қарайды және рухани бірлесу мен келісімге келу идеяларын күн өткен сайын нығайта түсуге үлесін қосады. Қазақстан көп ұлтты ғана емес, сондай-ақ көп конфессиялы ел. Елімізде 18 конфессия бар. Республикадағы барлық діни құрылымдар қазір болып жатқан қоғамдағы барлық өзгерістерге түсіністікпен қарай отырып, рухани бірлесу мен келісімге келу идеяларын нығайта түсуге, діндер арасындағы алауыздықты болдырмауға әрекет етуде. Адамдар әр түрлі діннің өкілдері екеніне қарамастан, ақыл-ойға жүгініп, бір-біріне түсінушілікпен қараса бүкіл әлемде тыныштық орнаған болар еді. Тақырыпта Қазақстандағы діни бірлестіктердің қызметі туралы жан-жақты баяндалып, бүгінгі өміріміздегі, қоғамдағы орын алып отырған басты проблемалар жан-жақты, ауқымды түрде баяндалады [2].

Мемлекетіміз конфессиялардың өкілдерімен бірлесе отырып, Конституциямыз бен заңнамаларымыз шеңберінде әрбір конфессияға арналған діни білім беру жүйесін қалыптастыру мүмкіндігіне ие. Мектептерге дінтану пәнінің енгізілуі бүгінгі күннің ең басты өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Осы пәнді оқыту барысында азаматтарымыз діни идеялар мұхитында өз жолын табу ісінде алған білімін ерекше «компас» ретінде пайдалану мүмкіндігіне ие болады. Сонда ғана дін қоғам өмірімен үйлесім тауып, ұрпақ тәрбиесіне оң әсерін тигізеді. Діндер халқымызды шынайы жақсылыққа үндеп, діндераралық толеранттылықтың заманы орнайды.

Қазақстан Республикасының алдына қойған мақсаты – ол өзара тең, әлеуметтік-экономикалық, саяси-рухани, құқықтық әділеттікті, аумақтық тұтастықты қамтамасыз ететін, бірлікке ұмтылған демократиялық қоғам құру. Дұрыс тәрбиенің нәтижесінде әрбір жеке адамның көкірек көзі ашылып, өмір мен дүние туралы түсінігі саналылықпен қалыптасады [1, 30 б.].

Тәуелсіздік жылдарында елімізде орын алған күрделі саяси-экономикалық жанарулар мен өзгерулер ағымында мемлекет билігінің қайнар көзі болып табылатын халқымыздың рухани өмірі мен діни көзқарастары да бір жағынан толығып, ал енді бір жағынан әр-алуан бағыттар бойынша дамып, бүгінгі көптеген этникалық топтар мен түрлі діндерді ұстанатын зайырлы Қазақстан қоғамы қалыптасты.

Жоғарыда айтқанымыздай, халықсыз – билік болмайды, ал – дінсіз халық болмайды. Халықтың тұтастығы мен діннің тұтастығы және мемлекеттің тұтастығы арасында тікелей тәуелді байланыс бар екенін ескеруіміз керек. Көптеген этникалық топтар мен діни сенімдерден құралған біздің қоғамымыздағы өтпелі кезеңде дін атаулының мемлекеттің ішкі тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамсыздандырудағы рөлі, өндіруші күш болып табылатын халықты ұйымдастыру құдіреті, халықаралық қатынастардағы салмағы және еліміздің болашағы мен баяндылығына тікелей әсер етері өте анық көрініс береді [1, 45 б.].

Мемлекеттік-дін қатынастарының жағдайы мен маңыздылығын түсіну үшін алдымен еліміздегі діни ахауалға шолу жасап алуымыз керек. Елімізде негізінен үлкен әрі кең тараған екі дін бар десек қателеспеген едік. Олар – ислам және христиандық. 2004 жылдың басындағы деректерге қарағанда елімізде 1648 мұсылман діни бірлестігі, 1534 мешіт жұмыс істейді, ал 2015 жылғы деректерге қарағанда, елімізде 70 % мұсылманның 2815 діни бірлестігі жұмыс істейді екен. Ал жан саны белгісіз протестантизм бағытын ұстанатындардың 40-тан астам әртүрлі ағымдарының 1238 ұйымы бар. Бұл – бүкіл республикадағы діни бірлестіктердің 30 пайызы. Ал 70-тен астам діни бірлестіктер еш жерде тіркелмей қызмет етуде... Ал, бүгінгі жылдары олардың саны көбеюде. Осы арада ислам дінінің Қазақстанның негізгі діні екенін және халқымыздың тарихында үйлестіруші, ұйымдастырушы һәм біріктіруші күш ретінде ең маңызды орын алғанын атап айтуымыз керек... Қазақстандағы екінші орынды дін христиан діні болып табылады, алайда бұл діннің бүгінгі таңда христиандық (мәсіхшілдік) алуан түрлі конфессиялар мен секталардан құралған және бір діни орталыққа бағынбайтын бытыраңқы көрініс беретін діни ұйымдар бар. Христиандардың басым көпшілігі славяндық православие бағытында. Христиандықтың еліміздегі екінші тармағы католицизмді ұстанатын шағын топ. Олардың өзі екі топқа бөлінеді: Рим католик шіркеуі және Грек католик шіркеуі. Бұл екі шіркеу негізінен Астана, Алматы және Қарағанды қалаларында белсенді жұмыс істеуде. Республика көлемінде католик жамағаттардың саны 38, діни бірлестіктер саны 80 % мөлшерінде. Шетелдердегі католик шіркеулері, әсіресе Ватикан және АҚШ – та орналасқан католик ұйымдары Қазақстанда миссионерлік іс-әрекеттерді белсенді түрде жүзеге асырып келеді. Бүгінгі күні елімізде материалдық қамсыздандырылған 150 астам шетелдік католик миссионердің (ресми тіркелгендері ғана) тоқтаусыз үгіт-насихат жұмыстарымен шұғылданып жатқанын

айтсақ жеткілікті. Сонымен қатар католиктердің Қарағанды, Астана, Павлодар қалаларында діни оқу орындары бар екенін айта кетсек жетерлік. Христиандардың саны аз болғанымен ең көп тармаққа бөлінген тобы – протестанттар. Қазақстандағы ең басты протестант шіркеулері Евангелиялық христиан-баптистер, жетінші күннің Адвентистері және Лютерандар. Еліміздегі баптистердің саны 10-15 мың адам, дегенмен олардың жамағаттарының саны 300 мың мөлшерінде. Кейбір баптист топтардың ресми органдарда тіркелуден бас тартып келе жатқанын ескерген жөн. Лютерандардың орталығы Астана қаласында орналасқан, 70-тей діни жамағаттары бар, негізінен немістер арасында көп таралған. Адвентистердің де орталығы Астана қаласында. Осы аталған протестант мазһабтары (конфессиялары) елімізде тек өткен ғасырда ғана пайда болғаны, Кеңес билігі кезінде (1917–1991) қоныс аударған келімсектер арқылы елімізге келгені белгілі. Жаңа елордамыз Астананың діни орталық ретінде таңдалуы осы шіркеулердің орталық және солтүстік аймақтарда етене жұмыс істеуіне мүмкіндік беруде. Протестанттықтың жаңа формалары, әсіресе тәуелсіздік жылдарында елімізде өте белсенді миссионерлік іс-қимылдарды жүзеге асырып, бір сыпыра азаматтарымызды өз қатарына тарта білді. Олар негізінен АҚШ-та орналасқан протестант миссионер ұйымдары. Елуліктер, Методистер (Біріккен Методист шіркеуі – АҚШ, Флорида уилаяты), Мун сектасы (Оңтүстік Корея), Меннониттер, Пресвитериандар (АҚШ), Жаңа апостолдар шіркеуі (АҚШ), Әлемдік Қырман Шіркеуі (АҚШ, Колорадо уәлаяты), Қожайындар шіркеуі (АҚШ, Флорида уилаяты), Агапе, Жаңа өмір шіркеуі, Ізгі хабар, Иегова куәгерлері (АҚШ) т.т. Елімізде протестанттықтың 20 шақты ұйымы және мыңнан астам діни бірлестіктері мен қоғамдарының қызмет етіп жатқаны біраз нәрсені аңғартса керек. Жыл сайын шетелдердегі протестант шіркеулерінің жаңа тармақтары елімізге миссионерлерін жөнелтуде. Олардың ең басты мақсаты – Қазақстанды інжілдендіру (евангелизация) және халқын түгелдей өз нанымдарына иландыру болып табылады [2].

Қазақстанда мұсылмандар мен христиандар жалпы халықтың шамамен 97 пайызын құрайды. Әсіресе, еврейлер мен олардың діни бірлестіктерінің саны тәуелсіздік жылдарында шектен тыс артқан. Тәуелсіздікке дейін бірде бір діни ұйымы болмаған еврейлердің бүгінгі күні 25 діни бірлестігі және барлық облыс орталықтарында дерліктей синагогалары жұмыс істеп жатыр [3].

Соңғы жылдары елімізде үгіт-насихат жұмыстарын күшейткен дәстүрлі емес діни ағымдар қатарынан «Саентология шіркеуі»,

Бахаизм, Қадияния (Ахмадия), Кришна қоғамы, Сатанизм, Виссарионство шіркеуі сияқтыларды атауға болады.

Мемлекет және дін қатынастары. Қазақстан Республикасы Ата Заңында көрсетілгендей зайырлы мемлекет болғандықтан, тәуелсіздіктен кейінгі жылдары мемлекет органдарының діни ұйымдардың жұмыстарына бақылау функциясынан тыс тікелей араласпағаны белгілі. Осы орайда ҚР Үкіметі қарамағында діни бірлестіктермен байланыстар жөніндегі Кеңес құрылған. Кеңестің облыстар мен Астана және Алматы қалаларындағы бөлімшелері тікелей діни бірлестіктер және жамағаттармен, сонымен қатар әкімдіктер, Әділет министрлігінің тіркеу қызметі, Ішкі істер министрлігіне қарасты мекемелер, Ұлттық қауіпсіздік комитеті, Мәдениет министрлігі сияқты құзырлы мекемелермен етене байланыс жасайды...

1992 жылы қабылданған «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер» туралы заң бойынша азаматтар діни бірлестіктер құра отырып, ұйымдаса алады. Діни бірлестіктерді Әділет министрлігінде тіркеудің өзіндік шарттары бар. Бұл шарттар орындалғанда ғана бірлестіктер тіркеледі және қызмет атқара алады. Діни бірлестіктер тіркелмеген жағдайда жұмысын тоқтатуға немесе айыппұл салуға құқық берген. Нағыз қазақи ортада миссионерлік жасап, шетелдің діни сенімдерін елімізде таратып жатқан ұйымдардың қандай дәрежеге жеткені және қандай аймақтарды мекен еткені біраз нәрседен хабар бергендей...

Бұлар сияқты ислам атын жамылып, әртүрлі негізсіз және зиянды үгіт-насихат жүргізіп жатқан діни ағымдар да баршылық. Бұлардың ішінде баспасөз бетінде жиі аталатыны және қоғамдық тыныштыққа нұқсан тигізушісі «Хизб-ут Тахрир аль-Ислам» ұйымы. Сауатты мамандар мен дінтанушылардың аздығын пайдаланған осындай ұйымдар, әсіресе, еліміздің оңтүстік аймақтарында біршама жастарымызды қатарына қосып кетті.

Мемлекет – дін қатынастарының өзекті бір мәселесі азаматтардың дін саласында білім алу, оқу құқығын пайдалануы. Бүгінгі күні Қазақстанда 8 діни жоғары оқу орны, 6 орта дәрежелі діни оқу орны мен жалпы білім беру мекемесі жұмыс істеуде. Жоғары оқу орындарының екеуі мұсылмандардікі. Олар «Нұр - Мұбарак Мысыр ислам мәдениеті институты» және ҚМДБ қарамағындағы «Имамдардың біліктілігін жетілдіру институты». Бұған қоса 1 католик, 1 лютеран және 4 протестант оқу орны бар [4].

Біздің мемлекетіміз зайырлы мемлекет. Зайырлы мемлекеттілік – бірінші орында. Қазақстан жұртшылығы алдағы он жыл ішінде фундаментализм тұзағына түбегейлі түсіп қалмас үшін, дәстүрлі дінді және дәстүрлі емес діндерді зерттеп, дін туралы Ата Заңымыздағы ұлт саясатына қайшы баптарды алып тастау керек. Кезек күттірмейтін ендігі мәселе қазақ даласындағы дін тарихынан хабары бар, сол дінге жаны ашитын кадрлар дайындауды жолға қоймай мәселе шешілмейді және халық та дәстүрлі исламды тұтынатын адамдар мен фундаменталистерді бір-бірінен ажырата алатын көреген дәрежеге жетуі керек. Ол үшін ел арасында дәстүрлі исламның негізінде діни-ағартушылық жұмыстар жүргізілсе орынды болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Дін саласындағы өзекті мәселелер жөніндегі материалдар жинағы» Құраст.: А. Әбдірәсілқызы, Ж.Тенлибаева. – Астана, Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 2016. – 118 б.

2 Қазақстандағы діни бірлестіктер қызметі <http://bilimsite.kz/tarih/2734-kazakstandagy-dini-birlestikter-kyzmeti.html>

3 «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Астана, 2011ж. 11 Қазан. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z110000483>

4 «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Астана, 2011ж. 11 Қазан.

РАБОТА С ТЕКСТОМ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ

САДИМОВА Б. М.

зам. руководителя по УМР, Павлодарский педагогический колледж
имени Б. Ахметова, г. Павлодар
ШАБАМБАЕВА М.К.
руководитель, Павлодарский педагогический колледж
имени Б. Ахметова, г. Павлодар

Современное учебное заведение должно подготовить человека думающего и чувствующего, который не только имеет определенные знания, но и умеет использовать эти знания в жизни, который умеет общаться и обладает внутренней культурой. Цель не в том, чтобы учащийся знал как можно больше, а в том, чтобы он умел действовать

и решать проблемы в любых ситуациях. Овладение языком, речью – необходимое условие формирования конкурентоспособной личности. Научиться ясно, грамматически правильно говорить, обладать хорошо поставленным голосом, уметь излагать собственные мысли, выражать эмоции, соблюдать речевую культуру и развивать умение общаться необходимо каждому. Поэтому одной из наиболее важных задач на современном этапе обучения учащихся считается развитие речевой деятельности.

Сегодня современная жизнь требует от учащихся свободного владения не только родным языком, но и русским и английским, умения общаться с различными людьми в различных ситуациях, не испытывая при этом чувства дискомфорта. Поэтому формирование умений связно изложить мысли на разных языках в устной и письменной форме, анализировать и совершенствовать написанное, умение грамотно высказать мнение по обсуждаемому вопросу – одно из самых важных направлений в развитии речемыслительной деятельности учащихся. Практика показывает, что современные учащиеся, чрезмерно увлеченные компьютером, телефонами, все больше в своем общении используют сленговые выражения, сокращенные слова, зачастую заменяя живую, культурную речь мимикой и жестами. Такие учащиеся затрудняются в создании самостоятельных связных устных, а особенно письменных высказываний. Поэтому с уверенностью можно сказать, что проблема культурного общения учащихся – одна из самых важных на сегодня. Ведь именно коммуникативная компетентность начнёт играть основополагающую роль, помогая в профессиональной подготовке и трудовой деятельности. Работа с текстом на занятиях русского языка позволяет развивать творческий потенциал учащихся, пополнять их словарный запас, улучшать качество речи.

Формы и методы организации работы с текстом: комплексный и лингвостилистический анализы текста, сочинение, различные игровые ситуации, словарная работа. Рассмотрим более подробно методы и формы работы с текстом.

Комплексный и лингвостилистический анализы текста. Анализ текста начинается с заданий, связанных с речевым развитием учащихся: выразительное чтение, определение темы и идеи, типа и стиля, составление плана, затем даются вопросы, проверяющие грамматические, орфографические и пунктуационные умения и навыки».

Кроме того, исследуя предложенный текст детально, кропотливо и вдумчиво и пытаюсь охарактеризовать его как единое целое, работая то с отдельными словами, то с предложениями, а то и с целым листом печатного материала, учащийся тренирует свою внутреннюю зрительную память, а значит, развивает орфографическую зоркость. Занимаясь комплексным лингвистическим анализом текста, учащийся учится видеть и понимать отдельные языковые явления и их место в системе языка в целом, учится наблюдать за «жизнью» слова в лексическом контексте, интерпретировать текст.

Игровые ситуации. Принципы коммуникации осуществляется в игровых формах, так как здесь у учащихся возникает дух соперничества, соревнований. Сюда можно отнести ролевые игры (инсценировки, диалоги), которые требуют речевых действий. В процессе ролевых игр учащимся приходится отвечать быстро на неожиданные вопросы, формулировать их, адаптироваться в разных ситуациях, грамотно строить свою речь. Например, предложить учащимся заменить разговорные обращения официально-деловыми. Инсценировка помогает не только развивать умения строить правильную речь, но и поработать над постановкой голоса, мимикой, жестами. Например: «Общение по интернету». Учащиеся разбирают, а также показывают, как они разговаривают по интернету. Выясняют ошибки при общении, строят правильную речь.

Сочинение. Среди других работ по развитию речи сочинение занимает важное место. Именно в процессе создания сочинения учащийся получает возможность раскрыть свой внутренний мир, сформировать мировосприятие и очертить круг интересующих его проблем. Данный вид работы позволяет обнаружить уровень знаний и представлений учащихся о фактическом мире, его способность к мышлению, то есть осмыслению имеющихся знаний. Также сочинение обогащает словарный запас и грамматический строй учащихся, совершенствует орфографические навыки, воспитывает языковое чутье.

Сочинение – это самостоятельное изложение собственных мыслей, чувств, ощущений. Текучев А.В. говорит о том, что необходимо проводить сочинение в строгой системе, от одного этапа к другому. Он перечисляет ряд умений, которые развивают данный вид работы:

- рассказ по плану, согласно логике развития событий;
- выделение основных связей между явлениями;

– формулировка вывода, построение доказательств к ним, обобщение.

Сочинение – это вид работы, в основе которого лежит создание учащимися самостоятельного текста на заданную или свободную тему. Типы сочинений в зависимости от жанра, объема, источника получения информации позволяют не только раскрыть творческий потенциал в качестве автора уникального текста, но и использовать стилистические возможности языка.

Творческое сочинение есть процесс и результат работы над темой. Задача преподавателя при этом должна состоять в консультировании учащихся, направлении их мыслей

Словарная работа. Одним из методов и форм развития речи является словарная работа. Необходимость пополнения словарного запаса человека связана с исключительно важной ролью слова как центральной единицы языка. Постоянно расширяющийся круг явлений действительности учащегося создает потребность в регулярном пополнении лексикона. И в этом смысле словарная работа, как инициированная преподавателем на занятиях русского языка, так и самостоятельная, осуществляемая по индивидуальному графику, - это и система, и процесс, вне участия в котором учащийся не сможет стать полноценным участником социальной коммуникации.

При отборе лексики важно учитывать имеющиеся методические принципы:

- доступность. Выбор той или иной тематической группы слов осуществляется с учетом возраста и уровня подготовки учеников;
- емкость словаря, то есть учет объема слов, который учащиеся способны воспринять;
- последовательность расширения словаря в пределах одной темы;
- индивидуальные особенности учащихся, такие, как уровень лингвистической и культурной подготовки;
- различия в темпах накопления словаря.
- наглядный способ - применяется для толкования значений слов;
- контекстуальный способ - включение нового слова в текст с уже известными учащимся.

Развитие речи заключается не только в том, чтобы сделать русскую речь учащихся, обучающихся в группах с государственным языком обучения, более точной, выразительной, но, главное, воспитать у учащихся потребность выбирать наиболее уместные

для каждого конкретного случая языковые средства, развить навыки самооценки.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Баранов М.Т. и др. Русский язык: Справ. материалы: Учеб. пособие для учащихся / М.Т. Баранов, Т.А. Костяева, А.В. Прудникова; Под ред. Н.М. Шанского. – 4-е изд. – М.: Просвещение, 1988 – 288с.
- 2 Мучник Б.С. Культура письменной речи, М., 1996.
- 3 Эльконин Д.Б. Развитие устной и письменной речи учащихся. М., 1998.
- 4 Столяренко Л.Д. Основы психологии. М.1999.
- 5 Ладыженская Т.А., Сорокина Г.И., Никольская Р.И. Речь и культура общения.М., 1990.

БАГАЕВТЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ФОТОЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ МӘНІ

САРСЕНОВ Т. М.

1 курс магистранты, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
РАХИМОВ Е. К.

PhD, доцент, ғылыми жетекші, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Фотосуреттердің пайда болуы бірінші кезекте фотографиялық камералардың прототипі саналатын обскур камералардың пайда болуымен байланысты. Кейіннен белгілі бір суретті әртүрлі текстураларға көшіру бойынша әртүрлі тәжірибелерді көптеген ғалымдар жүргізеді. И.Г. Шульц, Ж.Л. Гейлюссак, Г. Дэви, Т. Веджвуд, Н.Ньепс, Д. Гершель және тағы басқалар бұл саланың дамуына өзіндік үлес қосып, бір-бірінің жұмыстарын толықтырып жаңа жетістіктерге жете бастады. Ал ресми түрде фотосурет тарихы 1839 жылы басталып, Луи жак Манде Дагер есімімен байланысты. Фотосурет саласының дамуы дүниежүзі бойынша тез қарқын алып, әртүрлі ғылым салаларында да қолданысқа ие бола бастайды. Әртүрлі ғылым өкілдері өз жұмыстарында фотосурет саласының жетістіктерін кеңінен пайдалана бастады.

Гуманитарлық ғылымдардың міндеттерін іске асыру үшін жасалған фотографияларды пайда болған тарихи жағдайдан тыс қарастыруға болмайды. Мәдениетті белгілеп, есте сақтап қоюдың ерекше құралы ретінде фотография түрлі факторлардың ықпалына

түседі. Сондай маңызыды деректердің бірі – этнографиялық мазмұндағы фотосуреттер.

Этнография ғылым ретінде фотосурет саласы алғашқы жетістіктерге жетіп жатқан кезеңде дамыды, және де ғалымдар фотоаппаратты ғылыми танымның құралына айналдыруға тырысты. Жаңа өнертабыс туындысын іс-жүзінде кеңінен пайдалана бастады. Фотоматериал ең дәл ғылыми дерек позициясын иеленген соң ғылыми дереккөздер тізімінде көзбасшыға айналды, тіпті кино мен видео саласының пайда болуы да фотосуреттерді алмастыра алмады. Әлемді бекітудің осындай әдістерінің дамуы әрі өзара байланыста болуы ғылыми зерттеулер саласында өз орнын тапты.

Этнографиялық фотосурет дамудың ұзақ кезеңін бастан кешірді. Фотосурет XIX ғасырда ғана ойлап табылғандығына қарамастан, зерттеушілер жоғалып кеткен көптеген халықтар мен мәдениеттердің шынайы бейнелерін сақтап қала алды. Этнографиялық фотосуретпен жұмыс істей отыра зерттеуші фотобейненің зерттелуінің белгілі бір шегінің жоқтығы, ғылыми потенциалы мен қолданылу мүмкіндігінің белгісіздігі секілді проблемаларға тап болады. Яғни, әлі күнге дейін қандай фотосуреттерді этнографиялық деп айтуға болады немесе болмайтындығын анықтайтын сипаттамалар тізбегі немесе критерийлер жоқ. Уақыты, мазмұны жағынан классификация жасалынбаған, арнайы терминология жоқ. Осы және өзге де мәселелер фотоархивтердің жұмысының жабықтығын көрсетеді. Зерттеуші белгілі бір құжаттарда ғана бар шектеулі фотодеректермен жұмыс істей отырып оқиға мен болмыс туралы толық визуалды бейне қалыптастыра алмайды. Нәтижесінде визуалды деректер аз пайдаланылып, олардың қолданылуы тек иллюстрациялық сипатқа ғана ие.

Сонымен, фотосуретпен тығыз байланысты ғылым салаларының бірі этнография болып табылады. Еліміздегі екі саланы бір арнаға салып түйістіре білген тарихи тұлғалардың бірі Дмитрий Поликарпович Багаев болып табылады.

Д. П. Багаев – көрнекті өлкетанушы, кәсіби фотограф, Павлодар облыстық тарихи-өлкетану мұражайының (1942 ж.) негізін салушы. Ол өз заманында фотосуретке тіпті кәсіп ретінде емес, ерекше өнер ретінде қараған тұлға. Оның фотосуреттерінде XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезіндегі қазақ халқының өмірі мен тұрмысы көрініс тапқан. Қазақ халқының тұрмысы жайлы өзінің фотосуреттері арқылы көптеген ақпарат береді. Оның фотосуреттеріне талдау жасау арқылы этникалық ерекшелікке ерекше назар аударылғандығын

байқауға болады: ұлттық киімдердің ерекшеліктері, тұрмыс пен күнкөріс заттары және тағы басқалар қазақ халқының рухани өмірі жайлы сыр шертеді.

Қазіргі таңда Павлодарда орналасқан оның тұрған үйінде, Қазақстан бойынша жалғыз ғана фотосурет тақырыбына арналған мемориалдық мұражай орналасқан. XX ғасырдың басында фотоқұрылғылар екінің бірінде болмағандықтан бұл саланың өкілдері саусақпен санарлықтай болды. Фотографтар өз кәсіптеріне шығармашылық жағынан қарай отырып, бар өмірінің маңызына айналдырып отырған. Сондай тұлғалардың қатарында Д.П. Багаев та болатын. «Фотовыставка» атты қолжазба мақаласында оның шығармашылық жолын көрсететін келесі жолдар бар: «Фотосурет бос ермек емес, фотосурет – ғылым, өнер, фотосурет – уақыттың куәсі. Біздің мұражай жинаған құжаттық фотосуреттерден Қазақ төңкерісіне дейінгі тұрмысты, ауыр еңбекті, еркіндік үшін күресшілерді, Кеңес билігін орнатушыларды, халық шаруашылығының қайта жандануын, жаңа техникалардың күнделікті өмірде қолданылуын, ауыл шаруашылығы жетістіктерін көре аласыздар. Фотосурет жасауды үйреніңіздер, қажетті сюжет табуды үйреніңіздер, негативтерді сақтаңыздар, олар өтіп кеткендіктен, тарихи құндылыққа ие. Фотосуреттер өзінің шынайлығымен таңқалдыруы керек, себебі олар кезінде өмірдің бір бөлшегі болған» [1].

Д. П. Багаев 1905 жылы Павлодарда фотосалон ашып, жергілікті тұрғындардың портреттерін суретке түсіріп отырған. Сонымен, жыл сайын этнографиялық экспедицияларға қатысып, өлкенің тыныс-тіршілігін, халық тұрмысын фотоаппаратымен түсіріп тұрған. Ертіс өңірі фотосуреттерінің тарихында ғана емес күллі Қазақстанның фотосурет тарихында Д.П.Багаевтың алатын орны зор. Себебі, ол өз кәсібіне ерекше патриоттылықпен, ғылыми энтузиазммен қарап, Солтүстік-Шығыс Қазақстанның фотографиялық жылнамасын жасап шығарған [2].

Қазіргі күні, мемориалдық үй-музейінде 500-ден астам фотография, 2000-нан астам фотонегатив сақтаулы. Айта кету қажет, фотосуретшінің жұмыстары тек Қазақстан бойынша емес, шетелдерде де танымал. Басты жұмыстары өлкенің пейзажына, этнографиялық сюжеттік бағытқа және оқиғалық-репортаждық сарында көрініс тапты.

Зерттеуші Вл. Коренчук атап өткендей ол көшпелі тұрмыс артта қалып бара жатқанын сезіп, тұрмыстың барлық ерекшеліктерін

болашақ ұрпақ үшін фотосуреттер арқылы қалдыруды жөн көрген. Өмірінің басты принципі ретінде Г. Шиллердің келесі жолдарын алған: «Өмірінді қайтыс болғаннан кейін де адамдарға қажет болатындай етіп сүруің керек». Асқан шеберлік және мәдени құштарлықпен өз жұмысына мән бергені соншалық Д.П. Багаев өмірден өткен соң да оның жұмыстарына деген зерттеушілердің қызығушылығы артпаса кеміген емес [3].

Д.П. Багаев мұражай үйінің ашылуы тұлғаның рухани, шығармашылық және құжаттық құндылықтарды қалдырғандығының, олардың тарихи маңызды жәдігер екендігінің көрінісі болып табылады. Оларды білу балалар мен жасөспірімдерді ұлтжандылық пен патриотизмге тәрбиелеуде ерекше мәнге ие екендігі сөзсіз. Фотограф шеберлігі мен іздемпаз-тарихшының қасиеттерін бойынша сіңірген Д.П. Багаевтың жұмыстары өзге шеберлердің жұмыстарынан бірден айшықталып, ерекше калоритімен көзге түседі.

Д. П. Багаевтың этнографиялық фотосуреттерін мазмұны жағынан келесі топтарға бөлуге болады:

– тұрмыстық фотолар: «Қол диірменімен ұн ұнтақтау», «Табыннан жылқыны аулау», «Түтіндеп жатқан ошақ маңындағы кесе ұстаған бала», «Шабындықта», «Ақ киіз үй қасында», «Баянауыл мырзасы Шорманов», «Ауыл», «Жайлаудағы киіз үй» және т.б.;

– ойын-сауық фотолары: «Бұзау мінген бала», «Алтыбақан», «Салт-атты ойын», «Балалар ойыны» және т.б.;

– шаруашылық істің фотолары: «Түз өндіру», «Кен шығару», «Жол торабында» және т.б.;

– ашаршылықтың ауыр көріністері: «Балаларын арқалаған аналар», «Мұсылман мазарлары», «Қысқы көш» және т.б.;

– қазақтардың антропологиялық фотосуреттері.

Тұрмыстық тақырыптағы фотосуреттер қазақ халқының өмірін зерттеушілер үшін өте маңызды дереккөз болып табылады. Себебі фотосуреттерден халықтың күнкөрісінің бейнесін ешбір бұрмалаусыз, ешбір алдын ала даярланған сюжетсіз шынайы мәнінде тамашалауға болады. Бір-екі фотографиясын талдап көрейік.

1920 жылдары түсірілген «Түтіндеп жатқан ошақ маңындағы кесе ұстаған бала» (1 суретті қараңыз) атты фотосуреттен біз сол заманға тән «көйлек» пен «кимешек» киген әже мен далада еш уайым қайғысыз ойнап жүрген баланы көре аламыз. Ол кездегі

ұлттық киім екі бөліктен – көйлек және басқа киетін ақ матадан жасалынған – кимешектен тұрған. Әженің отбасына арнап ошақта тамақ әзірлеп жатқандығы және қасындағы бала сол тамақтан дәм татып тұрғандығы Д.П. Багаевтың фотоаппаратының объективінен сюжетті картина ретінде орын алған. Фотосурет ошақтың қазақ халқының өмірінде маңызды орын алғандығын көрсетеді.

Келесі фотосурет «Шопан» деп аталады (2 суретті қараңыз). Фотосуретте қой бағып жүрген қойшы көрсетілген. XIX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңде қазақтардың баққан басты малдарына қой, жылқы, түйе болған. Шаруашылық формасы көшпелі болғандықтан, ауылдастар мал бағу үшін шопандарды қызметке тартып отырған. Шопан – кедей адам болып саналған, олар қой жүнінен жасалынған киім киген. Сол кездегі ер азаматтардың киіміне кең жейде, үлкен шалбар және шапан жатқан. Басқа киізден жасалған қалпақ кесе, қолына мал бағуға арналған таяқ ұстаған.

«Жеті атасын білмеген ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмеген ел жетесіз» деп халық мақалында айтылғандай Отан тарихын, ел тарихын, отбасы тарихын білуге деген қызығушылық әрқашан әркімнің ойында болады. Өз тарихынды сүю үшін оны білу қажет. Онсыз қазіргі мен болашағынды мәнді ету мүмкін емес. Тарих адам қолымен жасалынып, жеке адамдардың тағдырынан қалыптасады, ал адамдардың тағдыры қайталанбайды және әрқайсысы өз алдына ерекше. Сондай өмірі нағыз тарих болып табылады тұлғалардың бірі Дмитрий Поликарпович Багаев болып табылады.

Д. П. Багаевтың фотосуреттері арқасында Павлодар-Ертіс өңірінің тарихы мен этнографиясынан XIX ғ. соңы мен XX ғ. алғашқы жартысындағы шежіресі болып табылады. Дәстүрлі қазақ этнографиясын, трансформациялық өзгерістер заманындағы қазақ ауылы жайлы таптырмас фотодеректер. Ең бастысы бұл деректерді өзгерту, бұрмалау мүмкін емес, өйткені қаз-қалпында берілген.

Сондай-ақ, Д. П. Багаевтың фото түсіру әдістемесі, мәнері, шеберлік ісі зерттеуді қажет етеді. Жалпы, қазақтың этнографиялық фототүсірілм тарихында Дмитрий Багаевтың орнын анықтау – келешектің ісі.

Қорыта айтатынымыз, этнографиялық фотосурет жан-жақты әрі кең қырлы ғылыми дерек болып есептелінеді. Онымен жұмыс істеу барысында өзіндік қиындықтар да бар. Фотосуреттерді дереккөз ретінде әртүрлі гуманитарлық ғылым салалары пайдаланады, бірақ та өз зерттеулерінде олар өз-ара аз байланыстырылады. Соның арқасында кейбір ғылыми бағыттағы зерттеулерде бұл дереккөз

ұсынатын ақпарат көзі теріс мағынасында да ұсынылуы мүмкін. Осы және өзге де мәселелер фотосуреттердегі бейненің дереккөз ретінде дұрыс талқылануына, бейнені түсінудің бірінғай концепциясының жасалынуына кедергі болып отыр. Бұның барлығы фотосуретші, өлкетанушы Д.П. Багаевқа толығымен қатысты.

Д. П. Багаевтың этнографиялық фотосуреттері:

Сурет 1

Сурет 2

Сурет 3

Сурет 4

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дневниковые записи Д.П. Багаева из фондов Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина. – Оп.1. – Д.69.
- 2 Каталог избранных фотографии / сост. Л.В. Артамонова. – Павлодарский краеведческий музей им. Г.Н. Потанина.
- 3 Дмитрий Багаев: летописец Павлодарского Прииртышья / Авт.-сост.: В.Д.Болтина, Т.Е. Покидаева, Л.В. Шевелева. – Павлодар: типография Сытина, 2017. – 740 с.
- 4 Багаев Дмитрий Поликарпович: фотография длиной в жизнь. Электрондық ресурс: <http://e-history.kz/ru/publications/view/795> [Соңғы рет қолдану күні 26.03.2018].
- 5 Байжанова С.Ш., Итемгенова Б.У. Лики ушедшего времени (фотоработы Д.П.Багаева) // Известия Алтайского государственного университета. – 2014. – № 2 (82). – С. 201-204.

**УСВОЕНИЕ БАЗОВОГО И СПЕЦИАЛЬНОГО
ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА КАК УСЛОВИЕ
РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ИНОЯЗЫЧНОЙ
КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
СТУДЕНТОВ ВУЗОВ**

СМАГУЛОВА К. Ж.

учитель английского языка, СШ № 17, г. Павлодар

РАИСОВА А. Б.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В психологии и методике различают два вида умений: первичные простые умения, связанные с сознательным выполнением какого либо действия при концентрации на этом действии произвольного внимания, и действия при концентрации на этом действии произвольного внимания, и вторичные сложные умения, при которых определенные действия выполняются автоматически. Чтобы овладеть вторичным умением обучающиеся должны обладать навыками пользования языковым материалом. В процессе практики, т.е. выполнения упражнений, первичные осознаваемые умения переходят в автоматизированные навыки. Следовательно, умение представляет собой деятельность обучающихся по выбору необходимого языкового материала из всего усвоенного в соответствии с ситуацией общения. Такое умение называется методистами речевым, а учебный процесс

делится на две фазы: усвоение языкового материала и формирование речевых умений [10].

Процесс обучения иностранных языков состоит из двух компонентов: 1) приобретения знаний, 2) развития умений и навыков (знания формируются в результате предметных действий, которые после усвоения становятся умениями, а по мере их автоматизации - навыками).

Навык есть автоматизированный компонент сознательно выполняемой деятельности.

Вторая фаза процесса обучения – это формирование коммуникативных умений в условиях, приближенных к реальному общению с переключением внимания обучающихся на содержание высказывания. Итак, усвоение иностранного языка - это интеллектуально-познавательный деятельностный механизм приобретения, «присвоения» (термин А.Н.Леонтьева) совокупности знаний, значений, способов действий и соответствующих умений и навыков, социокультурного опыта, нравственно-этических норм, правил речевого и коммуникативного поведения изучающих иностранный язык [5].

Усвоение знаний является центральной частью процесса обучения. По определению С.Л.Рубинштейна, в него включается восприятие, осмысление, запоминание и овладение учебным материалом, которое дает возможность оперировать им в целях обучения, применяя их на практике. За осмыслением следует переосмысление, практика использования и свободное воспроизведение. «Уточняя, формируя свою мысль, человек формирует ее; вместе с тем он ее прочно запечатлевает» [8]. Это положение оценивается И.А.Зимней как основополагающее для организации усвоения, однако касается, в первую очередь, оперирования родным языком [3]. Причем И.А.Зимняя отмечает, что навык занимает одно из центральных мест в процессе усвоения.

Навык - это способность, означающая совершенство, или автоматизм, выполнения действия при отсутствии направленного контрол-сознания. Навык отличается стандартизованностью, стабильностью, быстротой и качеством исполнения. На подготовительном, аналитическом этапе после ознакомления с приемом выполнения соответствующей операции речевого действия навык отличается сознательным, но еще неумелым, неточным и не вполне контролируемым характером выполнения. На стандартизирующем (синтетическом) этапе происходит автоматизация

навыков как элементов действия с повышением качества исполнения, переносом внимания на результат операции, улучшением контроля за слиянием операций в действие. На варьирующем (ситуативном) этапе развития навыка при пластической приспособляемости к ситуации происходит овладение автоматизированностью выполнения навыка и произвольным регулированием характера речевого действия [4]. Как отмечал С. Л. Рубинштейн, диалектическая природа навыка выражается в том, что навык «...есть единство автоматизма и сознательности, устойчивости и изменчивости, фиксированности и лабильности» [8].

Усвоение является основным понятием всех теорий обучения, основным содержанием учебной деятельности. Все исследователи усвоения (Е.Л. Торндайк, В.Ф. Скиннер, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, П.Я. Гальперин, С.Л. Рубинштейн, Н.Хомский, Ж.Пиаже, Дж. Брунер, Ж.П. Бронкар, Н.Ф. Талызина, О.Я. Кабанова и многие др.) отмечают, что это неоднородный процесс, включающий несколько степеней или фаз, к которым можно отнести следующие [12]:

- 1) восприятие как процесс непосредственного чувственного ознакомления с материалом (концептуализация).
- 2) мышление как процесс сохранения полученной и обработанной информации (интериоризация).
- 3) запоминание как процесс сохранения полученной и обработанной информации (тренировка).
- 4) применение, т.е. использование знаний на практике.

Таким образом, усвоение включает в себя освоение системы знаний в процессе их приема, смысловой переработки и сохранения, соединяющееся с овладением соответствующими навыками в процессе применения полученных знаний для решения практических и теоретических задач.

Важно отметить, по С.Л. Рубинштейну, взаимопроникновение и взаимообусловленность психических процессов, задействованных в процессе усвоения, так как по результатам психологических исследований прочность усвоения знаний зависит не только от последующей специальной работы по их закреплению, но и от первичного восприятия материала, а осмысленное его восприятие – не только от первичного ознакомления, но и от всей последующей работы [8].

Когнитивные процессы восприятия, мышления, запоминания и применения являются базовыми для развития языковых знаний, умений и навыков, составляющие в совокупности

лингвистическую компетентность в составе профессионально-иноязычной компетентности..

Этапы развития лингвистической компетентности могут иметь разные наименования: по С.Ф.Шатилову – ориентировочно-подготовительный, стереотипизирующе-ситуативный и варьирующее-ситуативный, или по Е.М. Верещагину – концептуализация, интериоризация, тренировка, однако несмотря на разные названия все три типалего соотносимы с общей четырехфазовой системой усвоения, представленной выше [9], [2].

В нашем исследовании взяты такие этапы развития лингвистической компетентности как концептуализация, интериоризация, тренировка.

Концептуализация – (conceptualization) процесс выведения понятия из наблюдений, процесс формулирования утверждений общего характера, определение понятий, отношений и механизмов управления, необходимых для описания процессов решения задач в избранной предметной области.

Интериоризация – (от лат. interior внутренний) – формирование внутренней структуры психики человека посредством усвоения структур внешней социальной деятельности. Понятие введено франц. психологами Пьером Жане, Жаном Пиаже, Анри Валлоном, используется в психоанализе при объяснении перехода структуры межличностных отношений внутрь психики и формирования бессознательного (индивидуального и коллективного), которое в свою очередь определяет внутренний план сознания [7]. По Выготскому, интериоризация – становление подлинно человеческой формы психики благодаря освоению индивидом человеческих ценностей [1].

Тренировка – совокупность повторяющихся действий в конкретной сфере деятельности, направленных на усвоение знаний, умений, навыков, с целью доведения до автоматизма.

Откликаясь на общественный запрос, современные педагогические и методические теории развиваются в рамках личностно-центрированной парадигмы, основывающейся на принципах гуманизма, системности, функциональности, формирования и использования когнитивного потенциала обучаемых, единства теоретической и практической деятельности, создания мотивационной основы обучения.

При обучении иностранным языкам и, в частности, лексико-грамматическому аспекту речи, данные принципы могут воплощаться

как в сфере организации учебного процесса, так и в области представления лингвистического материала.

Так, учебная деятельность по усвоению лексико-грамматических явлений не должна ограничиваться трансляцией конкретных предметных знаний и тренировкой в их применении. Необходимо, чтобы она включала в себя элементы исследовательской деятельности, опиралась на широкий спектр когнитивных и метакогнитивных стратегий, способствующих развитию интеллектуальных способностей учащихся. Практически это означает внедрение в учебно-методические комплексы заданий по наблюдению, идентификации и анализу функционирования лексико-грамматических явлений, организацию самостоятельной и совместной работы по выдвижению и обоснованию гипотез, обобщающих особенности поведения изучаемых явлений в речи.

Реорганизованная таким образом учебная деятельность приводит к необходимости изменения традиционного лингвистического описания, стремящегося к максимально полному номенклатурному представлению лексико-грамматических явлений на системно-языковом уровне. Обращение к исследованию как способу получения информации требует, чтобы лингвистическое описание выстраивалось на основе положений когнитивной лингвистики, постулирующей необходимость перехода от чисто оппозиционного изображения отношений в языковой системе к парадигматике категориальных значений, которые реализуются в речи и составляют универсальную категориально-понятийную основу языка [11].

Такое лингвистическое описание позволило бы студентам обнаружить, что языковые отношения не являются неизменными, строго оппозитивными и не могут рассматриваться только в ракурсе «да» или «нет», позволило бы им выстроить многомерное, функциональное представление об изучаемом лексикограмматическом явлении.

Любые коммуникативные задачи решаются в рамках речевой деятельности.

Речевая деятельность человека осуществляется в различных сферах общения: общественной, личной, образовательной, профессиональной. Совокупность профессиональных, физиологических и психологических компонентов, то есть профессиональная подготовленность субъекта, его опыт, текущее функциональное состояние, направленность и побудительность мотивов речевой деятельности определяют уровень работоспособности

субъекта. Речевая деятельность включает процессы восприятия и порождения текста, а также процессы речевой интеракции. Взаимосвязи этих процессов речевой деятельности проявляются в коммуникативной деятельности, когда специалист выступает в качестве коммуникативного канала.

Осознавая важность проблемы развития профессионально-иноязычной коммуникативной компетентности будущих специалистов мы, в контексте нашего исследования, разработали комплексную программу совершенствования языковой подготовки в виде теоретической модели, призванную способствовать подготовке специалистов, конкурентных на современном рынке труда.

Данная модель предполагает поэтапное развитие профессионально-иноязычной коммуникативной компетентности:

Этап 1 – базовый иностранный язык на младших курсах «General English» (1-2 курсы). Данный этап предполагает корректировку языковых (в первую очередь фонетических и грамматических навыков), переход от репродуктивных форм к продуктивным формам общения, овладение основными стратегиями работы с иноязычными текстами, закрепление полученных знаний, навыков и умений в стандартных ситуациях общения и использование разных стратегий общения в зависимости от установки (достижение уровня А2-В1 коммуникативной компетенции).

Этап 2 – профессиональный иностранный язык на старших курсах «English for Specific Purposes» (3-4 курсы). Второй этап нацелен на интеграцию продуктивных коммуникативных умений, совершенствование новых качеств и способностей обучающихся, на удовлетворение индивидуальных потребностей и расширение возможностей реальной профессиональной деятельности студентов (достижение уровня В2-С1 коммуникативной компетенции).

Итак, делаем выводы: профессионально-иноязычная коммуникативная компетентность развивается путем усвоения базового и специального английского языка. Этапы усвоения языкового материала: концептуализация, интериоризация, тренировка.

Обеспечение интергративных связей языковой подготовки с профессиональной, развитие коммуникативной компетентности в контексте будущей профессиональной деятельности позволяет повысить уровень мотивации, создает условия для реальной коммуникации в профессиональной сфере, для познания и освоения зарубежного опыта.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Выготский, Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский – М., 1960.
- 2 Верещагин, Е. М. Психологическая и методологическая характеристика двуязычия (билингвизма) Текст. / Е. М. Верещагин. М.: изд. МГУ, 1969. -160 с.
- 3 Зимняя, И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. Материалы к 1-му заседанию методологического семинара 20 мая 2004 г. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.
- 4 Сериков, В.В. Личностно-ориентированное образование // Педагогика. – 1994. - № 5. – С. 165 – 21.
- 5 Леонтьев, А.А. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
- 6 Полат, Е.С. Интернет на уроках иностранного языка. // Иностранные языки в школе. – 2001. – № 2 – С. 14 – 19.
- 7 Пиаже, Ж. Теория, эксперименты, дискуссии: сб. статей / Сост. и обобщ. ред. Л. Ф. Обуховой и Т. В. Бурменской; предисл. Л. Ф. Обуховой. -М.: Гардарики, 2001. 624 с.
- 8 Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. – М., 1989. – Т. 1. – С. 192 – 193.
- 9 Шатилов, С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. 2103 «Иностр.яз.» / С. Ф. Шатилов. 2-е изд., дораб. - М.: Просвещение, 1986. – 233
- 10 Энциклопедия профессионального образования: в 3-х т. / Под ред. С.Я. Батышева. _ М,: АПО. -1998. – 568 с.
- 11 Чейф, У. Л. Значение и структура языка / У. Л. Чейф. М.: Прогресс, 1975.-424 с.
12. Skinner, B. F. The technologie of teaching Texte. / B. F. Skinner. New York: Appleton Century Crofts, 1968. - 271 p.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

СТЕПАНЕНКО Е. Б.

преподаватель, Павлодарский педагогический колледж
имени Б. Ахметова, г. Павлодар

Кредо каждого современного учителя – воспитать свободную личность, умеющую отстаивать свои интересы, свободно и грамотно выражать свои мысли и чувства, самовыражаться, брать на себя ответственность, как того требует современное общество. Компетентностный подход – одно из ключевых понятий в обновлении содержания общего образования. И поэтому мы сегодня говорим о необходимости формирования будущего учителя как компетентной личности.

«Девизом» нашего выступления мы выбрали арабскую пословицу «Когда ты говоришь, слова твои должны быть лучше молчания».

Для начала вспомним, что такое компетенция и компетентность.

Компетенция – готовность эффективно мобилизовать внутренние и внешние ресурсы для достижения поставленной цели; готовность к успешной деятельности в целях удовлетворения индивидуальных и общественных потребностей, составляющая социальный заказ к системе образования.

Компетентность – результат образования, выражающийся в овладении учащимся универсальными способами деятельности

Коммуникативная компетентность позволяет:

- использовать разнообразные средства устной и письменной коммуникации на казахском и других языках для решения своих задач в конкретных жизненных ситуациях,
- отбирать и использовать стили и жанры, адекватные решению коммуникативных задач,
- выражать свою точку зрения в соответствии с нормами этикета,
- осуществлять продуктивное взаимодействие, в том числе с представителями других культур, приверженцами других точек зрения, позиций, вступая в диалогическое общение, разрешая конфликтные ситуации,
- строить коммуникацию в группе с людьми, стоящими на различных позициях, для получения общего результата.

Т.е., можно сказать, что формирование коммуникативной компетентности ведет к формированию речевого имиджа. Речевой имидж учителя можно рассматривать как сознательно формируемый

«образ», составляющими которого являются соответствие речевому этикету и ситуационному контексту, убедительность, точность, логичность, выразительность, технические параметры речи (такие, как дикция, темп, тембр и т.д.), способствующие эффективному общению преподавателя и обучаемого.

В ходе подготовки к сегодняшнему мероприятию нами был проведен опрос учащихся нашего колледжа с целью выяснить, как они оценивают степень сформированности собственного речевого имиджа.

Самооценка студентами степени сформированности собственного речевого имиджа:

- Высокая – 35 %
- Средняя – 54 %
- Низкая – 10,5 %
- Не сформирован – 0,5 %

Также для исследования представляется интересным выявление эталона хорошей речи.

Эталоны речи (с точки зрения учащихся колледжа):

- ТВ канал «Культура»
- Речь ученых в научных и научно-популярных журналах – 32 %
- Речь преподавателей колледжа – 25 %
- Речь политических деятелей и деятелей культуры – 18 %
- Классическая литература – 25 %

Работу по формированию у учащихся коммуникативной компетентности можно вести по 2 направлениям: развитие речи и этикет общения.

Работа по развитию речи осуществляется через уроки, внеклассные мероприятия и внеурочную деятельность.

Целью работы по формированию этикета общения является обучение учащихся основам общения на принципах толерантности, подчинения нормам.

С некоторыми формами работы мы познакомим вас сегодня.

Идиома

В переводе – «буквально»

Найти идиому в русском языке:

1 в немецком языке – деньги мышкой на хвосте унесены (денег кот наплакал)

2 у англичан – когда полетят свиньи (когда рак на горе свистнет)

Этимологии

(из словаря В.И.Даля)

1 Как называется алфавит, который придумали Кирилл и Мефодий? (глаголица)

2 Монах, который будил братию в кельях? (будильник)

Фразеологизмы

1 В чем появляются те, кому всегда везёт? (в рубашке родился)

2 Какая птица не годится какому-то животному в товарищи? (гусь свинье не товарищ)

3 Чем не питаются куры? (денег куры не клюют)

Заемствованные слова

1 Что значит итальянское слово «помидор»?

Красная ягода

Вкусный плод

Золотое яблоко

2 Что означает французское слово «пингвин»?

Черный

Жирный, тучный

Пухлый

3 Что означает греческое слово «глаукома»?

Светло-зеленый

Слепой

Светло-коричневый

Кто автор строк и какие произведения?

1 «Кто не работает, тот ест» (Апостол Павел)

2 «Счастливые часов не наблюдают» (А.Грибоедов «Горе от ума»)

3 «Дама, приятная во всех отношениях» (Н.В.Гоголь «Мертвые души»)

4 «Не хочу учиться, а хочу жениться» (Фонвизин «Недоросль»)

ТОПИК

«Ремингтон»

Работа направлена на поиск связей между явлениями. Учитель из связного отрезка текста (5-6 предложений) выписывает все существительные (в И.п., ед. или множ. Число сохраняется). Этот набор существительных учащиеся получают с предложением составить текст. Естественно, все существительные должны входить в него в том же порядке, и можно изменят только их падеж, но не число.

Например:

«Если сядишься писать рассказ, то лучше всего сначала пойти опрокинуть стаканчик и оставить в покое свою машинку (ибо я пишу на машинке). И это вовсе не шутка. В самом деле, так лучше, потому что гвоздь моего рассказа тоже машинка, а, надо полагать, один механизм

ближе и понятнее другому механизму, чем мне, тебе, ей – рыжей женщине – и тучам. Впрочем, хватит валять дурака, я прекрасно знаю, что, если уйду, моя милая «Ремингтон» будет стоять как вкопанная на столе, застыв в том поразительном оцепенении, каким отличаются работающие механизмы, когда они не работают.»

Хулио Кортасар, «Слюни дьявола».

После обработки текста остается набор существительных:

Рассказ, стаканчик, машинка, машинка.

Шутка.

Дело, гвоздь, рассказ, машинка, механизм, женщина, тучи.

Дурак, «Ремингтон», стол, оцепенение, механизмы.

Вариант составления:

«Нет, что-то определенно в рассказе не так», – он нервно смял пластиковый стаканчик, сел за машинку, подумал немного, встал, снова сел за машинку. Ему казалось, что это чья-то злая шутка. Дело было в том, что «гвоздь» в рассказе не хватало, и он снова сел за машинку, а механизм все не двигался, механизм словно был сломан; «... и женщина, и грозвые тучи...» – это вновь вспомнилось, ему. «Дурак!» – он злобно толкнул новенький «Ремингтон» так, что стол покачнулся, а он вновь упал в оцепенение, механизмы всё не двигались...

«Пятое счастье»

Понадобятся карточки с существительными и с цифрами. Карточки раскладываются в две группы, и учащиеся вытаскивают из одной группы существительное, а из другой – цифру. Из этих двух компонентов они складывают словосочетание с количественным или порядковым числительным («12» и «глупость» - «12-я глупость», «12 глупостей»). Это словосочетание становится темой рассказа, который нужно написать за 15 минут.

Например:

«В городе № жила девушка, с детства ее несчастливый числом было 5. В 5 месяцев ее украли террористы, в 5 лет она заболела свинкой, в 15 ее бросил любимый мальчик, через 5 дней она решила уйти из жизни, но, правда, потом передумала. Так и продолжались бы ее несчастья, если бы однажды она не встретила ЕГО. Она шла по 5-й Парковой улице, на пятом повороте она столкнулась с молодым человеком. Все ее книги рассыпались, он начал их поднимать, все время извинялся, она насчитала 55 раз. Он пригласил ее в кафе, они пошли к его машине, номера машины привели ее в ужас – это были страшные цифры 555. Она побледнела... Но эта история окончилась хорошо! 1) Он позвонил ей на 5-й день и пригласил в кино, она сидела на 5-м ряду

и на 5-м месте, 2) Он всегда дарил ей 5 роз, 3) Они поженились 5 мая в пятницу, 4) У них было пятеро детей, 5) Они прожили 55 лет вместе.»

«Нетрадиционный взгляд на привычные вещи»

Учащиеся получают карточку с изображением предметов и отвечают на 3 вопроса: «Как живут в стране, где этой вещи поклоняются?», «Как живут в стране, где эта вещь запрещена по закону?», «Что сделали с этой вещью дикари, которые не знали, для чего она нужна?»

Например:

Кастрюля

«В этой стране в храмах или церквях вместо икон на полочках стоят эти кастрюли. И каждый пришедший человек должен был перекреститься, несколько раз про себя проговорить, как ему важна эта вещь, что без нее он не сможет прожить и дня, в общем, по-разному ее похвалить, потом поцеловать ее и поставить ей свечку. Если хоть у какого-нибудь жителя не будет этой вещи, то его перестанут уважать, настроятся против него, и могут быть плохие последствия. По великим праздникам кастрюлю ставят на возвышенное место, поклоняются ей и даже люди одеваются в костюмы, подобные этой вещи.»

Аргументы

Умение аргументировать развивают два задания, основная цель которых – использовать как можно больше разных типов аргументов. Первое из них основано на картинах, где изображены что-либо делающие люди (для этого подойдет любой набор открыток с репродукциями). Учащийся выбирает одного из персонажей картины и, обращаясь к нему, пытается его отговорить делать то, что тот в данный момент делает. При этом надо употребить не менее 15 различных аргументов.

На следующем этапе работа усложняется: учащиеся получают карточки, где обозначены различные действия, квалифицируемые как «мелкое хулиганство». Их задача – написать от своего имени объяснительную записку воображаемому милиционеру, в которой с помощью не менее 20 аргументов его просят не сажать на 15 суток или не взимать штрафа. При этом важны два условия – учащиеся не могут выдумывать себе биографию (аргументы типа «Отпустите меня, я доктор наук») и утверждать, что они этого не делали (подразумевается, что их поймали с поличным).

Расширение объема текста

Учащиеся получают небольшой текст в 3-4 строчки и задание максимально расширить его объем, не выходя за пределы сюжета.

Анекдот про Пушкина

Шел Пушкин по Тверскому бульвару и увидел Чернышевского. Подкрался и идет сзади. Мимоидущие литераторы кланяются Пушкину, а Чернышевский думает – ему. Радует. Достоевский прошел – поклонился. Помяловский, Григорович – поклон. Гоголь прошел, засмеялся так и ручкой сделал привет, – тоже приятно. Тургенев – реверанс. Потом Пушкин ушел к Вяземскому чай пить. А тут навстречу Толстой – молодой еще был, без бороды, в эполетах. И не посмотрел даже. Чернышевский потом писал в дневнике: «Все писатели хорошие, а Толстой хам. Потому что графф».

Вариант выполнения задания:

«Однажды Александр Сергеевич Пушкин, великий русский писатель, без особых причин прогуливался вдоль Тверского бульвара, как вдруг взгляд его упал на ничем не примечательную фигуру, в коей он впоследствии распознал Чернышевского. Стараясь не издавать ни единого звука, Пушкин, как вор, на цыпочках подкрался к Чернышевскому и, все так же стараясь оставаться «тише воды, ниже травы», стал его преследовать. Это был теплый летний денек, поэтому многие литераторы решили покинуть свои душевные дома и насладиться ярким солнышком, свежей зеленью деревьев, цветами и другими маленькими радостями летней поры. И, как это ни странно, многие встречали Чернышевского и следовавшего за ним Александра Сергеевича. Вернее, замечали-то они только Пушкина, но растроганный до глубины души Чернышевский наивно полагал, что все эти приветствия предназначаются именно ему, и так ему радостно на душе от этой мысли было! Достоевский проходил, споткнулся о лежащий булыжник, а когда оправился – поклонился. Помяловский пробегал, видимо, куда-то спешил, тоже приостановился, чтоб поздороваться, да и Григорович не обошел своим вниманием. Гоголь шел навстречу, увидев, засмеялся своим жутковатым смехом, так что напомнил Вия из своей одноименной повести, и ручкой сделал привет, – немного страшновато, но лестно. Тургенев решил ото всех отличиться – реверанс. Но после той прогулки Александр Сергеевич вдруг почувствовал голод и подумал, что время как нельзя более кстати подходит для чашечки ароматного чая, вспомнил, что его уже давным-давно приглашал к себе Вяземский и решил оставить свою забаву и привести в исполнение свой дружеский долг. Остался Чернышевский один. Идет дальше, видит – вдали Толстой, уже приготовился ответить на приветствие... Ан нет! Толстой просто-напросто прошел мимо, не то что бы не удостоил вниманием, а будто и не знает, кто таков.

Признаться, это изрядно попортило Чернышевскому настроение. Весь вечер он ходил сам не свой, пока, наконец, не оставил запись в своем дневнике: «Все писатели замечательные, вежливые, культурные, один только Толстой – [цензура]».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акишина Т. Е. Грамматика чувств: Пособие по развитию русской речи. М.: Просвещение, 2010.
- 2 Андреева Г. М. Социальная психология. Социология в России / под ред. В. А. Ядова. М., 1996.
- 3 Белкин А. С. Компетентность. Профессионализм. Мастерство. Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 2004.
- 4 Вохмина Л. Л., Осипова И. А. Русский класс: учебник. М.: Просвещение, 2008.
- 5 Выготский Л. С. Собр. соч. В 6 т. Т. 1, 2, 3. М.: Просвещение, 1982.
- 6 Драгунова Г. В. Подросток. М.: Знание, 1976.

**ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ АЯЛАП,
РУХАНИ ЖАҒЫРА БІЛУ**

СҰЛТАН Р. Ф.

студент, Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қ.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы – халықтың, қазақтың үлкен, ұлы мәселесі. Сондықтан бұл мақала санасы сергек, болашақты ойлайтын азаматтардың барлығына өте түсінікті деп ойлаймын.

Бұл реформа бойынша ойыма түйіп, қосарым көп. Негізінен, елбасының бағдары егеменді елдің ертені, біз жастардың тарихты біліп қана қоймай, терезесі тең елдермен иық теңестіруміз үшін жол көрсетуде. Оның бірі мен үшін алғашқы бастама – 2014 жылы Елбасымыздың қолдауымен бастау алған «Серпін-2050» бағдарламасы болып отыр. Осы бағдарлама арқасында, сонау Сыр елі, жыр елі - Қызылорда облысынан келіп, еліміздің Менделеев кестесіндегі қазынаның отаны, шығыс қақпасында орналасқан индустриалды облысы Шығыс Қазақстанда білім алып жатырмын. Ол менің жаңғыруымның II сатысы. Мемлекет басшысы айтқандай: Шығыс Қазақстан облысы «Кенді Отан» болғандықтан, әрбір жас білімнің салтанат құруына жоғары деңгейде көзқараспен қарауымыз

қажет. Кенді елде жоғары білім алуыма Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті себепші. Соған байланысты мамандығым «Өмір тіршілігінің әрекеті және қоршаған ортаны қорғау» болғандықтан, табиғаты тамаша елдің тұрмыс-тіршілігіне менің де қосар үлесім болуы керек деп ойлаймын. Біз үшін рухани жаңғыруымыз қоршаған ортадан басталады. Оған себеп бола алатын еліміздің 4 белдеулік және төрт мезгілдің анық көрінісі. Ата-бабамыздың төрт мезгілде көшіп-қонуының өзі келе жатқан қанымызда бар қасиет жаңғыртуды айтсақ болады. Ал қазіргі таңда елбасымыз айтқандай, ол үшін бәсекеге қабілеттілік бойымыздан табылу керек. Осыған байланысты Елбасымыз – Н. Ә. Назарбаев көрсеткен 6 бағыты мен 5 әлеуметтік бастамасы қарқын беретін жол болмақ. Атап өтетін болсақ, дүниетанымдық саладағы жаңғыру бойынша қолданылатын жаңаша ұғымдар, ол болашақтың негізі. Оларға:

- Бәсекеге қабілеттілік;
- Прагматизм;
- Ұлттық бірегейлікті сақтау;
- Білімнің салтанат құруы;
- Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;
- Сананың ашықтығы.

Бұл бағыттардың барлығы барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. Негізінен, біз бірінші, екінші және үшінші жаңғырулар - «Бәсекеге қабілеттілік», «Прагматизм» және «Ұлттық бірегейлікті сақтауға» тоқталатын болсам, бірінші бөлім «Бәсекеге қабілеттілік». Қазіргі уақытта жеке адамның ғана емес, тұтас халық болып, бәсекелестікті арттырса ғана табысқа жетуге бірден бір мүмкіндік аламыз. Бәсекелестікке қабілетті елдермен иық теңестіруміз үшін, бізге материалдық жағынан ғана емес, білім, қызмет және сапалы еңбек ресурстары болуы қажет.

Мақаланың екінші бағыты: «прагматизмге» тоқталсақ, ол біздің ұлттық кодымыздағы прагматизмнің бар екендігіне дәлме-дәл негіздеме беріледі. Ұлы даладағы қатаң табиғи жағдайлар мен шөлейтті жерлердегі тіршілікпен байланысқан көшпенділік дәстүрі ата-бабаларымыздың бойына табиғатпен үндескен өмір салтын, яғни прагматизмді қалыптастырады. Өткен ғасырдағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына талдау жасай отырып, Елбасы радикалдық идеологияның заманы мүлдем келмеске кеткенінін тұжырымдайды.

Сол себепті, біздің болашаққа жасалатын ұранымыз реализм және прагматизм болмақ.

«Ұлттық бірегейлікті сақтау» атты үшінші бағытты қарайтын болсақ, Елбасы дамудың әмбебап үлгісі болмайтынын нақты жеткізіп, тек ұлттық модельді ғана алға тартады. Бұл тұжырым қазіргі заманғы дәуірдегі ұлт құрылысында маңызды болып табылады. Ортақ тіл, мәдениет, тарих - бұлар барлық заманда да қуатты мемлекеттің іргетасы екеніне ешкім дау туғызбауы керек. Бұл бағытта ең әуелі ұлттық рухты атап көрсетеді.

Келесі кезекте, Ел басының 5 әлеуметтік бастамасы ел ішінде жүрген көкейкесті сұрақтарға жауап бола алады. Себебі, Елбасының әлеуметтік бастаманың бесеуіде халықтың тұрмыс-тіршілігін жақсартуға және деңгейін көтеруге, жастардың болашағына бағдар жасауға бағытталған. Негізінен, үшінші бастама «Жоғары білім алудың қолжетімділігі мен сапасын арттырып, студент жастардың жатақханадағы жағдайын жақсарту» жағдайын алып қарасақ, білім ошағына бөлінген 20 000 гранттың 11 000 техникалық мамандықтары еліміздің төртінші өнеркәсіптік революциялық жағдайындағы жаңа экономикада зор сұранысқа ие болатынын көрсетіп отыр. Бұл Елбасының жастарға деген қамқорлығының айқын көрінісі. Сонымен қатар, бізге әлемдік стандарттарға сай білім беру жүйесімен қалыптастырып, білім алуымызға және тұратын жерімізге жағдай жасап беріп, жатақханамен қамтамасыз ету мәселесі өте өзекті. Атап айтқандай, еліміздің сұранысқа ие болатындай техникалық мамандықтар Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінде қолға алынған. Соның бірі өзімнің мамандығымды айта кетсем болады.

Әрбір азамат мамандық таңдаудан жаңылыспауы қажет десе, сол жандардың қатарында өзімді қоса аламын. Себебі Абай атамыз айтқандай: «Сенде бір кірпіш дүниеге, тетігін тап та, бар қалан» дегендей, біз жастар, елдің ертені болу үшін кірпіш болып қалануымыз, өз мамандығымызды жоғары деңгейде меңгеру арқылы, тұғыры биік елдің керегесін биік ұстап тұра аламыз. Соған себеп, Өскемен қаласының экологиядан аулақ, көрікті болуына менің мамандығымның қосар үлесі көп. Өйткені құшағының барлығы байлыққа толы Шығысымызда өнеркәсіп орындары жетерлік. Олардың мұржаларынан шыққан түтін адам денсаулығына әсер ететін болса, болашақ маман ретінде, мен де оған жауапты боламын деген ойдамын. Сол үшін, қоршаған ортаның табиғи жағдайын жақсарту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалан,

табиғи байлықтарды сақтау және көркейту негізінде табиғат пен қоғамның өзара үйлесімді әрекетін қамтамасыз етуді үйретіп келе жатқан университетіме алғысым шексіз. Ақырын жүріп, анық басып өз мамандығын тапқан жастар, елбасының жанашырлығының арқасында жасалған үндеудің орындалуында, еліміздің гүлденуіне және қуатты экономикаға ғана емес, ең алдымен рухани және әлеуметтік жағынан нақты қадам басады.

Елбасының жоғары білім алудың қол жетімділігі мен сапасын арттыруы және де жатақхамен толық қамтамасыз етуі бізге берілген қамқорлығы мен бағыт бағдары деп білемін. Студенттерге жатақханалардағы жағдайларынның орнын жақсартқан уақытта, олардың білімге деген құштарлығы артып, елімізге жоғары білікті маман даярлауда үлкен септігін тигізери анық. Әрине, қуантарлық жағдай білімге нақты қадам басу үшін студентке ең басты қажеттілік қол жетімді баспана болғаны дұрыс.

Елінің жүрегіндегі арманын, көкейкесті сұрақтарын дөп басып, жол көрсететін Елбасы айтқандай: «Барлығына берекелі бірлігіміз болуы үшін, әр бір азамат берекелі тірлік жасап, өз мамандығының жауапты іскері болуы қажет». Сондықтан, техникалық мамандығымды ала отырып, жастар арасындағы әлеуметтік жағдайға, еліміздің көркейіп, 30 елдің қатарына кіруіне және қоршаған ортаны аялап, рухани жаңғыра білуге өз үлесімді қосамын деген сенімдемін.

Кешегіміз-тарих, бүгінгіміз-анық, ертеңіміз-жарқын болсын десек, керегеміз кең, шаңырағымыз биік, жастарымыз алғыр да, парасатты болу өзіміздің қолымызда. Біз жастар, Егеменді Қазақстанымызға шынайы еңбек етуге даярмыз!

ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ФИЛОСОФИЯСЫ

ТАТБЕКОВА А., ДОСУМБЕКОВА М., ЖАНТЕМИРОВА З.
студенттер, Б. Ахметов атындағы Павлодар педагогикалық колледжі,
Павлодар қ.
ОРАЗАЛИНА А. Б.
тарих пәнінің оқытушысы, Б. Ахметов атындағы
Павлодар педагогикалық колледжі, Павлодар қ.

*Адамға ең қымбат нәрсе – жұрт қамы, жұрт ісі
Ахмет Байтұрсынов.*

Құндылық - объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. Философия тарихында құндылық көрінісінің заңдылықтары туралы жалпы түсінік 19 ғасырдың ортасында пайда болды. Құндылық ұғымына тұңғыш философиялық анықтаманы Р. Лотце мен Г. Коген берді. Ежелгі философиялық көзқарастарда құндылықтың әр түрлі көріністеріне жататын және табиғи, қоғамдық құбылыстарды, адамның іс-әрекетін бағалауда пайдаланылатын сұлулық, қайырымдылық, мейірімділік секілді этикалық және эстетикалық ұғымдар қолданылды. Құндылық объектінің адам үшін қаншалықты маңызды екендігін айқындайды. Ол пәндік және субъективтік деген екі бөліктен тұрады. Пәндік және субъективтік құндылық – адамның дүниеге қатынасының екі жағы, біріншісі – оның объектісі, екіншісі – субъектісі. Сондықтан пәндік құндылық баға берудің объектісі, ал субъективтік құндылық олардың өлшемі мен әдісі болып табылады. Пәндік құндылыққа заттардың табиғи қажеттілігі, өнімнің өзіндік құны, әлеуметтік игілік, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұралар, ғылыми ақиқаттың теориясы маңызы мен тәжірибелік пайдасы, адамдардың іс-әрекетіндегі жамандық пен жақсылықтың іске асуы, табиғи және қоғамдық объектілердің эстетикалық қасиеттері жатады. Санадағы құндылық ұғымына қоғамдағы ойлау мен бағалау, мақсат және оған жетудің жолдары, қоғамда кездесетін түрлі нормалар жатады. құндылықтар өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адам өмірінің мәніне, т.б. баға беру қатынасынан тұрады. Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді. Құндылықтар адам мүддесінің объектісі бола тұра, әлеуметтік, заттық ортадағы күнделікті тіршілікте бағыт беру рөлін атқарады. Адам өзін қоршаған заттық және рухани әлемді

құндылықтар арқылы бағалайды. Оның шынайы өмірге құндылықтық қатынасы тек сана негізінде болуы мүмкін. Құндылықтық сана заттың біз үшін қаншалықты бағалы, оның құндылығы неде екенін зерттейді.

Құндылық - мәдениеттің құрамдас бөлігі. Мәдениеттің құрамдас бөлігі болуы себепті құндылық адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Мәдениет құндылықтары, тиісінше, материалдық және рухани болып бөлінеді. Құндылықтардың мазмұны қоғамның мәдени жетістіктерімен шарттастырылған. Құндылықтар әлемі, сөздің кең мағынасында, мәдениет әлемі деген сөз. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының елшеуіші іспетті. Құндылықтарды мүдделердің қарапайым жалғасы немесе бейнеленуі ретінде қарастыруға болмайды. Олар салыстырмалы өзінділікке ие. Адамдардың немесе әлеуметтік топтардың қажеттіліктері, мүдделері және талғамдары әр түрлі болады. Сондықтан барлық құндылықтар салыстырмалы. Құндылық қатынас қанағаттанарлық немесе қанағаттанғысыз болып келуі мүмкін. Біреу үшін мынау, екінші үшін анау құнды. Олардың қайсысының дұрыс, қайсысы қателесіп тұрғанын релятивистік тұрғыдан оны ажыратып жатуда мағына болмайды. Шынайы деп – адамға пайда әкелетін, оның санасына жоғары адамдық қасиеттерді сіңіретін, адамдардың бақыты мен игіліктілігін қамтамасыз ететін, адамның тұрғасын ажарландыратын, адаммен қоғамның ілгерілей дамуын қамтамасыз ететін құндылықтарды айтқан жөн. Алдамшы құндылықтарға жеке индивидтер құндылық деп қабылдағанымен, шынында, қоғамның дамуына септігін тигізбейтін, оны кері кетіретін, адамды аздыратындарды айтамыз.

Философское учение о природе ценностей называется аксиологией. Ценность - это понятие, которое указывает на человеческую, социальную и культурную значимость явлений и предметов деятельности. Она является особым типом мировоззренческой ориентации человека, представлениями, которые сложились в той или иной культуре об идеале, нравственность, добро, красоту. Также это феномен, который объективно, по своей природе является благом для человека, направленным на утверждение ее в бытии, реализации его творческих возможностей. Формирование понятия «ценность» прошло сложный исторический путь. В античной и средневековой философии ценностные характеристики включались в саму жизнь, рассматривались как присущие ему, неразрывны с реальностью. Исследование ценностей как таковых стало возможным

тогда, когда понятие реальности расщепилось в реальность в собственном смысле и ценность как объект человеческих привязанностей и стремлений. Категория ценности обстоятельнее была разработана классической немецкой философией, особенно Кантом. Он понятия ценности связывает с понятием доброй воли. Сама по себе добрая воля имеет ценность несравненно выше, чем что-либо совершенное им в пользу какой-то склонности. Важным в кантовском анализе понятие ценности является то, что это понятие он соотносит с человеком как целью, ее развитием, а такой аспект ценности, как полезность, - с миром природы желаний. Этот аспект Кант называет относительной, обусловленной ценностью. Основное внимание он обращает на субъективный аспект ценности, который и стремится осветить. Одним из основателей аксиологии был немецкий философ Рудольф-Герман Лотце (1817 - 1881), который предоставил понятию «ценность» категориального содержания, применил как одну из основных характеристик ценностей понятие «значение». Ценностью является все, что для человека значимо, имеет личный или общественный смысл. Последователи Лотце развили, обогатили концепцию ценностей, дополнили базовые категории аксиологии понятиями: «оценка», «выбор», «цена», «успех», «желательно», «должное», «лучше», «хуже». Теория ценностей стремится выяснить вопрос природы ценностей. Существуют различные взгляды на природу ценностей - способности вещей удовлетворять человеческие потребности, желания, представления, порождающие надежды человека, ожидания, надежды. Важными остаются вопросы о: объективный или субъективный смысл ценностей; существование красоты, красивого, благородного, честного самого по себе; обусловленность ценностей вкусами, психологическими предпочтениями индивида. Сторонники онтологического аксиологизма считают, что ценности сами по себе, они объективны (Р.-Г. Лотце, Г. Коген, Г. Риккерта, Н. Гартман, Ф. Brentano, М. Шелер). Представители субъективистской аксиологии отмечают субъективистском смысле ценностных суждений (Дильтей, Ф. Адлер, О. Шпенглер, А.-Дж. Тойнби, П. Сорокин). Распространены утверждения, что ценности вообще не поддаются определению и алгоритмизации. Объективистская и субъективистская концепции ценностей обусловили формирование двух основных направлений их дальнейшего осмысления. Объективист стремятся выяснить смысл «настоящей ценности», доказать, что далеко не всегда то, что личность ценит, стоит

поциновування. Субъективисты настаивают на том, что ценности принадлежат к психическим объектам, их источники - наши чувства, отношение, интересы. Современная философская аксиология пользуется положением о субъекте-объектную природу ценностей, мир которых образует сам человек. Благодаря этому человек наделяет окружающую среду значениями культуры, эмоционально-психологически «превращает» его. Одним из распространенных является утверждение, согласно которому ценности являются предметом потребностей и интересов человека. Этими предметами выступают вещи, явления или идеи, мысли. В зависимости от этого выделяют две группы ценностей: материальные - орудия и средства труда, предметы и вещи непосредственного потребления; духовные - идеи, теории, мнения (политические, правовые, нравственные, эстетические, философские, религиозные). Разнообразие ценностей предусматривает классификацию по их уровню. Так, выделяются ценности индивидуальные, социальных и профессиональных групп, национальные, общечеловеческие. Индивидуальными ценностями жизнь, счастья, благополучия, здоровья, семейное благополучие. Национальные ценности охватывают такие добродетели, как независимость, добрососедство, патриотизм, достоинство, социальное спокойствие, мир. В любой какой сфере человеческой жизни и деятельности функционирует своя система ценностей. Иногда ценности разделяют на «низшие» и «высшие». Однако материальные, биологические, гостини, то есть жизненно необходимые, жизненно обеспечительные ценности не менее важны для человека, чем духовные, интеллектуальные, моральные, эстетические. В настоящее время особое значение приобретают общечеловеческие ценности. Они являются регуляторами поведения человечества, выступая важнейшими критериями, стимулами и орудиями поиска путей взаимопонимания и согласия между людьми. Можно выделить такие общечеловеческие ценности: ценность человеческой жизни; смысл жизни, добро, справедливость, красота, истина, свобода. Фундаментальным с теоретической точки зрения является разделение ценностей на предметные и субъектные, образующие два полюса всей сферы ценностного отношения человека к миру. Ценности определяются как предметные в том случае, если они только внешне выражают действительную потребность человека и является лишь «знаками» желаний, векторами потребительских возможностей, которые получили социальную санкцию. Полезность, достоинство, «нужность» предметных ценностей обычно во многом зависят от

диктата рекламы и моды, от сложившихся стереотипов поведения, господствующих норм культуры. Субъектные ценности - это нормативная форма ориентации человека в социальном и природной среде, такая форма, которая еще не раскрывая человеку предметного содержания правил ее жизнедеятельности, «кодирует» это содержание в виде готовых норм и оценок. Ценности человек осознает через оценку. Оценка имеет как внутреннюю, так и внешнюю объективную детерминацию. Ценность выступает и как единство объективного и субъективного, материального и идеального, личного и общественного, социального и биологического. В отличие от понятия стоимости, которое выражает лишь объективный аспект бытия товара в сфере товарно-денежных отношений, понятие ценности охватывает и объективную, и субъективную сторону. Природа человека, в результате, определяет то, что становится ценностью для всех и для каждого. Потребность - понятие эмпирическое, оно фиксирует то, что нам дано в опыте и может быть зафиксировано эмпирическими средствами. Ценность отражает сущностный уровень бытия человека. Человек смотрит на окружающую действительность через призму своих смысловых жизненных установок, благодаря этому одни свойства и стороны света как бы укрупняются, становятся ярче, привлекательнее, другие, наоборот, уходят в тень. Тот срез социокультурной реальности, который отображается в восприятии и переживании мира с помощью названных установок, является своего рода ценностной нишей, в которой живет та или иная человеческая личность или социальная группа. Ценности определенным образом структурируют, организуют наше восприятие мира, задают способ его переживания. Ниша - определенный вид единства ценностей и тех проявлений, аспектов мира, с которыми он вступает во взаимодействие и которые раскрываются перед человеком благодаря имеющимся в нем «ценностным перспективам» видение реальности. Выбрав себе нишу, человек перестает обращать внимание на другие проявления жизни, скрытые в ней возможности: все остальное становится «посторонним», размытым, неинтересным, невидимым, деформированным, лишенным четкой перспективы. Человек - это «мир человека», последний же является миром его ценностей, спроектированных на действительность. В сознании те или иные ценности существуют не сами по себе, а образуют устойчивую систему норм, целей, идеалов. Эту систему можно назвать ценностной парадигме. У одних людей парадигма имеет исключительно жесткий, окостеневший характер, в других, наоборот,

парадигма подвижная, релятивная, подвержена деформациям, коррозии. Очень жесткий характер парадигмы приводит к фанатизму и духовного застоя. Излишняя подвижная, неустойчивая ценностная парадигма делает человека конформистом. Ценность - инвариант, лежащий в основе бесконечного разнообразия проявлений жизни личности, в основе целей, интересов, поступков, мотивов. Ценность является структурой, которая, разумеется, включает в себя цель, эмоциональную направленность, заинтересованность, но каждый из этих психических феноменов сам по себе может и не быть связан с ценностью напрямую. Цель может быть случайной, заинтересованность - чисто внешней. Ценность возникает тогда, когда все это имеет глубинный смысл. Таким содержанием может быть творчество, слава, чувство социальной справедливости, чести, стремление к власти. Основной формой, в которой функционируют ценности, есть идеалы - представление о чем-то несуществующее, мнимое, совершенное, желательное. В смысле идеалов проявляются такие особенности ценностей, как надежды, надежды на лучшее будущее, ожидания желаемого. Таковы идеалы всесторонне развитой личности или общества, в котором будут удовлетворены все разумные потребности человека. Идеалы как ценностные установки выполняют функцию духовных и социальных ориентиров. Ценностное проектирование человеком своих жизненных устремлений в желаемое будущее, учение о формах и способах этого планирование является одним из основных назначений аксиологии. Всех ценностных механизмов человека аксиологи выделяют волю - проявление желания человека осуществить свою целенаправленную, ценностно определенную деятельность, направленную на достижение собственных целей. Ценности по своим функциям не только нацелены в будущее. Они действуют также как культурные традиции, обычаи, устоявшиеся нормы, благодаря чему обеспечивают связь с прошлым. Ценностные представления регулируют поведение людей и в отношении современных им реалий. Выбирая способ жизнедеятельности, сравнивая предложенные общественные модели развития, граждане определяют свою программу деятельности. Итак, категория «ценность», как и все философские понятия, является областью человеческого разума. Только человеку присуща способность оценивать, придавать значения, сознательно действовать в отношении окружающего мира.

One of the precious teachings of Islam is that Muslims should be grateful for the boundless bounties of God. In reality, the feeling of

gratitude arises from an inner freedom, which is something mysteriously united with the human essence. Emotional motivation and encouragement is a useful means for the propagation of human virtues in society. Should the people reward good-doers and punish those guilty of misconduct by means of their appropriate reactions, society would move steadily towards health and growth. For when the feelings of reprobation for offenders and admiration and appreciation for the pious and virtuous are alive amongst the people, society naturally inclines towards piety and human merit and the ideals of moral rectitude and virtue come to prevail. The moral worth of everyone becomes distinct and the qualities of the pure and the polluted become distinguished. 'Ali-may peace be upon him-in his historic directive addressed to Malik al-Ashtar, says:(O Malik:) The good and the wicked must not be equal in your eyes, for otherwise it would discourage the good from good-doing and encourage the wicked in their misconduct. Treat them in accordance with the kind of conduct he has chosen for himself. 5 For the rare kind of persons whose personality has reached the most sublime heights of development, the very satisfaction and inner peace that they derive from carrying out their duties and responsibilities is their reward and motivating agent. But reaching such an ideal level of morality is possible for only a numbered few. Most people have not attained such a spiritual development so as not to stand in need of praise and appreciation. Hence the significance of the effect of appreciation should not be ignored at any time. Shachter, the well-known psychologist, says:

If it be necessary to find fault with someone and to criticise his conduct, it is essential first to mention one of his good points and commend him for it, so that his need for attention and appreciation is fulfilled. If you censure him after that it would not be so bitter and unpleasant; rather, he might accept your advice, and even reproof, eagerly and gratefully. If the boss is dissatisfied with a letter written by his secretary, it would be better to tell him, «The one you had written the other day was quite clear and lucid. But this one is somewhat vague. Please look it over again and change it if necessary.» Certainly the secretary will not feel dejected by this remark but would feel grateful for the chiefs attention and appreciation. He will perform his work with greater effort and attention. When you observe a bearer at a restaurant moving about swiftly and serving food, do not scold him and create ill feeling if there is some delay in bringing your food. Show appreciation for his effort and compliment him for his skill and agility. Rest assured that he will do his work with greater zeal and, by the way, bring your food as soon as he can. Irrespective of age and status, everyone likes his work to be appreciated by people. Even the old school

teacher, after years of giving lessons and receiving recognition for his work, feels elated on hearing his little pupil say, «Sir, we have benefited greatly from your lesson today».

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мен - Адаммын, жеке тұлғаның рухани – адамгершілігін дамыту, Алматы, 2000 ж.
- 2 Философия негіздері, Г.Кактаева, Астана, 2010 ж.
- 3 «All-islam» электрондық журналы
- 4 Канке В.А. Основы философии, Логос, 2013
- 5 Кохановский В.П. Кнорус, 2013

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЕУРОПА ТАРИХЫНДАҒЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» ИДЕЯСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАРИХЫ

ТӘУІРБАЙ А. Ә.
ШОЙЫНБАЕВА Ф. А.

ғылыми жетекші, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ.

XIV ғасырдың аяғында Батыс Еуропаның экономикалық, әлеуметтік және рухани өміріндегі бірқатар түбегейлі өзгерістер орын алды. Ғасырлар тоғысы Ренессанс деп аталатын жаңа дәуірдің басталуына негіз болды. Жаңғыру немесе Ренессанс (фр. Renaissance, итал. Rinascimento; ге/гі -ден – «қайтадан» немесе «қайта» и nasci – «туылған») атты тарихи кезең Еуропадағы Орта ғасырлық мәдениеттің күйреуі нәтижесінде пайда болған тарихи кезең болатын. Ренессанс дәуірінің хронологиялық шеңбері XIV ғасырдың жетпісінші жылдары мен XVI ғасыр, кейбір деректерде XVII ғ. алғашқы он жылдығына дейін созылды деген ақпарат бар (Англия және Испания) [1, 421 б.]. Қайта жаңғыру дәуірінің ең басты ерекшеліктері – орта ғасырлық діни теоцентристік түсініктерден зайырлы-адами дүниені қабылдау процесіне көшуі. Ренессанс дәуірінде адам болмысы мен адами гуманизмнің рөлі ерекше болды. Дүниені тануға бағытталған түсініктер нақты ғылымға негізделді. Сонау грек қоғамындағы адам болмысын зерттеудегі антропоцентристік идеялар өз дәрежесінде қоғам санасында бағалана бастады. Жаңғырудың негізгі бастамасы ұмыт қалған грек мәдениеті мен антикалық өркениет негізінде жүзеге асты.

Қайта жаңғыру дәуірінің пайда болуының негізгі алғышарттары Орта ғасырлық Еуропада ұмыт қалған грек мәдениетінің аса бай ғылыми еңбектері мен мәдени мұрасының Византия империясының құлауы нәтижесінде Еуропаға қашқан Византия ғалымдарының құнды ғылыми еңбектер мен көне грек мәдениетін Еуропаға әкелуі болып табылды. Орта ғасырдағы схоластикалық мектептер мен католик шіркеуінің үстемдігі дәуірінде ұмыт қалған дүниенің бастамасын зерттеуге бағытталған антикалық еңбектердің еуропаға қайта оралуы қайта жаңғыру дәуірінің бастау алуына негіз болды.

Қайта жаңғыру немесе Ренессанс Еуропалық мәдениеттегі шіркеу саясатының үстемдік етуін жеңу және де адам болмысының тәуелсіздігі мен жоғарғы гуманизмдік, антропоцентристік түсінікті насихаттайды. Адам ойы мен санасының озық үлгісінің, ұмыт қалған мәдениет пен ғылыми дамудың қайта жаңғыруының озық көрінісі.

«Жаңғыру» термині ең алғаш италиян гуманисті Джорджо Вазаридің еңбектерінде кездеседі. Заманауи қолданыс түсінігіндегі термин ретінде XIX ғасырда француз тарихшысы Жюлем Мишле енгізген болатын. Бүгінгі таңда «жаңғыру» термині мәдени гүлденудің метафралық дербез символы ретінде дәріптеледі [2, 304 б.].

Ренессанс дәуірі адамзат өркениеті тарихында ерекше орынға ие кезең болып табылады. Ренессанс дәуірі бізге барша адамзаттың керемет ойшылдары мен ғалым ғұламаларын дүниеге әкелді. Олардың арасында Николай Кузанский, Леонардо Бруни, Марсилио Фичино, Галилео Галилей, Николай Коперник, Джордано Бруно, Джованни Пико делла Мирандола, Лоренцо Валла, Джанотто Манетти, Пьетро Помпонаци, Жан Боден, Мишель Монтень, Томас Мор, Эразм Роттердамский, Мартин Лютер, Томмазо Кампанелла, Никколо Макиавелли. италияндық суретші, ойшылдар Леонардо да Винчи (1452–1519), Микеланджело Буонарроти (1475–1564), Рафаэль Сантилердің (1483–1520) [2, 384 б.]. еңбектері әлемдік өркениеттің баға жетпес құндылықтары болып есептеледі.

Қоғамдағы рухани өмірдің өзгеруі мен жаңа модельдің пайда болу процесі (антикалық мәдениетке қайта оралу бастамасы) ең алғаш Флоренцияда пайда болды. Италия территориясындағы қала-мемлекеттердің пайда болуы феодалдық қатынастарға көп араласа бермейтін адамдар сословиелерін (саудагерлер, қолөнершілер, банкирлер) қалыптастырды. Бұл қоғамдағы өзгерістер тікелей гуманизмнің пайда болуымен қоғамдық-философиялық қозғалыстардың шығуына себепкерлік етті. Сол замандағы қала мемлекеттерде шіркеу түсініктеріне бағынбайтын зайырлы ғылыми

орталықтар мен өнер ордалары ашыла бастады. Қайта жаңғыру дәуіріндегі гуманистік философия антифеодалдық, антитеологиялық, антисхоластикалық түсініктерге негізделді. Ренессанс дәуіріндегі философиялық көзқарастың мақсаты – адам кемелдігінің, табиғаттың, руханилық пен материалдық түсініктердің гармониялық үйлесімділікте екендігін және жоғарғы идеяға қарама-қайшы еместігін түсіндіру болатын. *Адам - жан мен тәттің, руханилық пен материалдылық бастамалардың үйлесімділігінің жемісі. Адам өз табиғатына кереғар қарама-қарсы емес, керісінше, ол өз өмірінің басты бағыты мен миссиясына ұмтылу адам өмірінің басты мәні болды. Құдай адамды жаратқан творчестволық бастама ретінде қарастырылды [3, 97 б.].* Гуманизм – адамның осы дүниедегі өмірін орта ғасырлық күнәһар, күнәға батушы және де сол күнәдан құтылушы бейнесінен, «жабайылық» пен «варварлықтан» құтылушы, шынайы адам бейнесіне жетуші жол екендігін білдірді. *«Ортағасыр антикалық кезеңге «беделді тұлға»(авторитет) бейнесінде қараса, Қайта Жаңғыру антикаға өзінің идеалы бейнесінде қарай блді. Беделді сыйлайтын болсақ, идеалға таңданамыз және оған тұшынамыз(восхищение)» [4, 34 б.].*

Қайта жаңғыру дәуіріндегі гуманизм идеясының басты авторы Флоренциядан шыққан, шешендіктің құндылығын түсіну мен адам құндылықтарының әлеуметтік қырларын зерттеген Франческо Петрарко болып табылады. Кейіннен Петрарканың гуманизмдегі бастамаларын оның шәкірті Колюччо Салютати жалғастырды. Салютатидің пайымдауынша адамның жер бетінде өмір сүру барысындағы ең басты мақсаты – адам өмір сүру процесін басқалармен келісе отыра дамыту. Антикалық дәуірде Сократ зерттеп негіз қойған философиялық антропологияны Ренессанс дәуіріндегі гуманист-ойшылдар одан әрі дамытуға тырысты. Сократтың философиялық антропологиясындағы адам өз жан дүниесімен жеке сұхбатқа түсу керек деген идеяны Петрарка одан әрі дамытып: «Егерде біз адам болып қалғымыз келсе, адамдарға өз сөздерімізбен көмектесуіміз қажет. Жәй ғана моральдық жігер беру құрылымымен емес, кемелденген сөз өнерінің жоғары мүмкіндіктерін пайдалануымыз керек. Тек қана кемелденген сөз өнері ғана уақыт пен кеңістік заңдылықтарына бағынбастан мындаған жылдарға асыл мұра, ойдың кемелдену процесінің себепкері бола алады деп тұжырымдайды». Қайта жаңғыру ойшылдары үшін Орта ғасырлық схоластикалық философия өзекті болмады. Ренессанс философтарының басты зерттеу объекті адам этикасы мәселелері, саясат, экономика, құқық,

логика және эстетика болды. Бұл процес жаңа методология мен жаңа философиялық көзқарастарды дүниеге әкелді. Неоплатонизм өкілі, Платон академиясының басшысы Марсилио Фичино (1433-1499) платонизм ілімін христиан діні идеяларымен біріктірді [3, 57 б.]. Фичино біріктіруі нәтижесінде христиан ережелері де, Платонизм ілімі де өз бет-бейнесін жоғалтпады. Платон академиясында білімдері кемелдік дәрежеге жеткен: байырғы мифологияны, Христиандықты, Библияны, әлемдік философия мен әдебиетті жетік менгерген ойшылдар болды. Адамзат тарихындағы осынау жан-жақты ғылыми бағытта дамыған ойшылдар қауымы баға жетпес білім парадигмасының көрсеткіші бола білді.

Қайта өрлеу дәуіріндегі озық руханилық пен әдебиеттің биік шыңы италияндық акын, Ренессанс әдебиетінің негізін қалаушы Алигерья Дантеге (1265–1321) тиесілі. Данте өз заманындағы адамдардың рухани өмірінің мәнін өзінің «Комедия» атты еңбегінде суреттеген болатын. Кейіннен «Құдай комедиясы» (Божественная комедия) деп аталып кетті [4,168 б.].

Ренессанс дәуіріндегі Еуропалық ойшыл-интеллегенцияның келесі өкілі Эразм Роттредамский (1469–1530) [4, 204 б.]. Эразм гуманистік педагогиканың негізін салушы, тәрбие жөніндегі трактаттардың авторы және де жаңа гуманизмнің авторы ретінде тарихқа енді. Эразмның өте бай әдебиет мұраларының нәтижесінде бүкіл Еуропа латын тілінің күдіреттілігін таныды. Эразм Ренессанс дәуірінде Христос философиясының негізін салушы ретінде де танымал болып табылады. Ол Христиан дініндегі жасандылық, сән-салтанат, культтік түсінік секілді нәрселерді барынша сынады.

Ренессанс дәуіріндегі адам болмысын тану әдебиет, поэзия, филологияны ғылыми таныммен байланыстыру нәтижесінде жүзеге асты. Идеалды адам образы оның жан-жақтылығымен, тікелей байланысты болды. Ондай адамды қоғам мойындап, өзге адамдар ол адамдарды құрмет тұтып, олардың алдында басын иді. Адам қадір қасиеті өте жоғары бағаланды. «Адам абыройы жөнінде» (Речь о достоинстве человека) атты еңбегінде Джованни Пико делла Мирандола (1463–1494) адам болмысын «Төртінші әлем» хақында көрсетеді. Мирандоланың пайымдауынша адам барлық болмыс бағыттарының жоғарғы синтезі және басқа үш әлемнен (аспан асты әлемі, аспан әлемі, ай асты әлем) ерекше құбылыс ретінде көрсетеді. Пико тұтас Ренессанс дәуірінің философиялық синтезделген идеясын айтушы тұлға. Ол – адам өзін-өзі жаратушы, егер христиан діні түсінігіне сәйкес Құдай адамды өз бейнесіне сәйкес жаратса және

де Құдайды ешкім жаратпаса, онда адам да Құдай бейнесі негізінде жаратылған тылсым секілді өзін-өзі жаратуға құқылы деп есептеді. *«Сен ешқандай шекарамен шектелмегенсің, сен өз бейнеңді өз қалауыңша белгілеуге еріктісің, мен сондай билік бердім. Мен сені әлемнің ортасына сол әлемді өзгерту және гүлдендіру үшін қойдым»* [5, 47 б.].

Көптеген сыншыл ойшылдар Ренессанс дәуіріндегі гуманистік философиялық дамуды «философиялық дилетантизм» ретінде бағалай отырып, Қайта Өрлеу дәуірі философиясын жүйесіз, ретсіз дамыған деп сынға алады. *Бірақ Э.Гарэннің пайымдауы бойынша философияның жүйелі дамуы қатты маңызды емес, философия дамуының басқа да, мысалға: ашық, жүйесіз, проблематикалық типтері бар деп топшылайды*[1, 79 б.]. Расында, Ренессанс дәуірінің гуманист философтарының өзіндік ойлау стилі болды. Және де олар жалпы қалыптасқан ғылым үрдісіне бағынбастан өзіндік ерекше ойлау стилі процесінде ортақ қорытынды жасау арқылы зерттеу әдістерін қалыптастыра білді.

Табиғатты зерттеу саласында Ренессанс дәуірінің ойшылдары, схоласт философтардың табиғатты зерттеу теорияларына қарама-қарсы табиғатты зерттеу саласында эксперименталдық-методологиялық әдістерді қолдануымен ерекшеленді. Олардың «Табиғат философиясын» зерттеуі натурофилософиялық ілімнің дүниеге келуіне себеп болды. Натурофилософияның негізін салушы Бернардино Телезио (1509–1588) пайымдауы бойынша, философия теологиядан дербес болуы шарт, алайда Телезио Құдайдың жаратылысты жаратуын мойындайды. Жаратылыс процесінен кейін табиғат әрі қарай өз алдына даму керек деп есептейді. Философтың ойынша, адам рухы материяға тәуелді, яғни рух адам денесіне ерікті болып табылады. Дүниедегі барша адамдар бір-бірінен ақылдарының азды-көптігімен ерекшеленеді және адам ақылының аз немесе көп болуы оның басының формасы (өлшемі) және дене бітіміне, ең бастысы оның денесінің ішінде орналасқан рух пен жүйке жүйесіне байланысты деп пайымдайды.

Натурофилософия ілімі Ренессанс дәуірінде адам болмысы идеясының ерекше тылсым жаратылыс деңгейіне көтерді. Дегенмен Қайта Өрлеудің ең басты идеялары - гумандық пафос, әсемдікті сезіну мен табиғат үстемдігі және де стихиялық диалектика болып қала бермек. Құдай мен әлемнің, жаратылушы мен жаратушы арасындағы жақындық пен бірігу идеясын тереңдете түскен ұлы ойшыл Джордано Бруно (1548–1600) болатын. Бруно Орта ғасырлық

теизмге қарама-қарсы келетін пантеизмдік ілімнің негізін салды. Бруно философиясының орталық категориясы – біртұтастық, болмыс пен заттардың болуының басты себебі осыда деп есептелінді. Біртұтастықта материя формамен сәйкес, рух денемен бір деп есептеді. Біртұтастық ол – Әлем. Ол бар және өмір сүреді, жоғалмайды. Адам табиғаттағы ең кемел тұлға, оны табиғаттың өзі барша тіршілік иелерінің арасында ерекше кемел жаратты, ол табиғаттың бір бөлшегі. Бірақ адамды кемелдік деңгейге жеткізетін және де одан әрі кемелдендіре түсетін ол оның ғылым білімге деген ұмтылысы, оның жоғары кемелдікке бірігу процесі деп есептеді. Джордано Бруно Ренессанс дәуірінің ең ұлы әрі түсінігін түсіну өте қиын ойшылдардың бірі болып табылады. Бруноның кейбір философиялық идеялары әлі күнге дейін зерттелу объектісі ретінде қарастырылады.

Қайта Өркендеу дәуіріндегі мәдениет пен ғылымдағы өзгерістер қоғам дамуы мен қатар саясатқа да әсер етпей қоймады. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі біржақты теоцентристік басқару концепциялары бірте-бірте көп векторлы, еркін адам өмірі стиліне сай экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларға ығыса бастады. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі прогрессивті әлеуметтік-философиялық идеялар ақырындап шіркеу ықпалындағы саяси билікті ығыстыра бастады. Ренессанс дәуіріндегі саясат пен мемлекет құрылымы жөнінде Николо Макиавеллидің реалистік концепцияларында, Томас Мор мен Томаззо Кампанеллоның утопиялық шығармаларында да кеңінен баяндалады.

Ренессанстық ғылым тарихында Макиавелли саяси реализм мен саяси мораль доктринасының негізін салушы ретінде белгілі тұлға. Николо Макиавелли (1469–1527) өзінің «Елбасшы»(Государь), «Тита Ливияның бірінші декадасы жөнінде ойтолғау» (Рассуждения на первую декаду Тито Ливия) атты еңбектерінде Қайта Өрлеу дәуірінің саяси түр сипатын барынша айқындайды. Макиавелли қоғамдағы: білім беру жүйесі, адамдар арасындағы қарым-қатынас мәселесі, адам мансабы мен шенінің өсуі және құлдырауы, мемлекет құлдырауы мен дамуы процестеріне саяси талдау жасайды. Ғалым қоғамдық даму процесі мен табиғи эволюциялық даму процесін бір-бірімен тығыз байланыста деп есептейді. *«...қоғамның тарихи даму кезеңдері жөнінде ойлана отыра менің түйгенім жарық сәулесі әрқашанда бірдей»* [6, 211 б.].

Макиавелли діни ілім мен ондағы саяси басқаруды рационалды саяси-практикалық негізде зерттейді. Оның пайымдары бойынша

дін адамдардың қажеттілігі негізінде туындаған саяси-әлеуметтік акт. Ренессанс дәуіріндегі Христиан ілімінің күйреуінің басты себебі діни ілімнің саяси-практикалық идеяларға сай келмеуі болып табылады. Макиавеллидің ойынша дін де, мораль ілімі де саясатқа тікелей тәуелді болуы тиіс. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі діннің басты функциясы адамдарды рухани ауызбіршілікте ұстап, рухани біртұтастық негізінде бұқара халықты елге деген сүйіспеншілікке, патриоттық сезімге тәрбиелеу болып табылады.

Ренессанс дәуіріндегі философиялық ілімнің дамуы адамзат философиясы тарихындағы ең үлкен даму кезеңдерінің бірі болып табылады. Қайта Өрлеу кезеңіндегі адам санасының жаңғыруы адамзат баласы үшін дүниеге деген жаңа көзқарасты тудырды. Ортағасырдағы шіркеу тәуелділігінде болған қоғамдық сана жаңа гуманистік қарқын алды. Адам баласы дәл осы кезеңде табиғи ортада үстем, ерекше туынды екендігін түсіне бастады. Христиан ілімінің қоғамдық санаға әсері әлсіреп жаңа этикалық трансформацияларға ұшырады. Өркениет дамуының осы бір баға жетпес кезеңі дүниені тану ғылымында жаңа бағыттарды тудырды. Философия даму тарихында Ренессанс Жаңа Заманға натурализм, рационализм, индивидуализм ілімдерін сыйлай білді.

Ортағасырлық Өркениет дамуындағы Ренессанс ол адамзат дамуының өткені мен бүгінгі тұтас бір гармонияда келесі Жаңа Заман кезеңіне өткізуші. Адам санасы жаңғыруы мен ғылымның салтанат кұруының озық үлгісі болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Гарэн Э. 1986. Проблемы итальянского Возрождения. М.: Прогресс. 421 с.
- 2 Лосев А.Ф. 1978. Эстетика Возрождения. М.: Изд-во МГУ. 304 с.
- 3 Черников В.Г. 1998. Философия диалектико-материалистического гуманизма. Рыбинск. Рыбинский Дом печати. 374 с.
- 4 Романов Ю.И., Сандулов Ю.А. 2002. Краткая история философской мысли. СПб.: Лань. 224 с.
- 5 Нұртас Иманқұл. Философия әлемінде: болмысы және тарихы. –Алматы: ПолиграфИздат, 2006
- 6 Макиавелли Н. Избранные произведения. М.: Планета.1990
- 7 Комментарии к канцоне о любви Дж. Бенивьени. – Эстетика Ренессанса. М.: Искусство. Т. 1. 469 с.

8 «Әлемдік философиялық мұра».Жиырма томдық. 2 том. Антикалық философия. – Алматы: Жазушы, 2005. – 189, 262 бб.

«ИСТОРИЯ НЕ ПИШЕТСЯ БЕЗ ФОТОГРАФИИ». ЗНАМЕНИТЫЙ ФОТОГРАФ, ЛЕТОПИСЕЦ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ, ОСНОВАТЕЛЬ И ПЕРВЫЙ ДИРЕКТОР ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО- КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. Г. Н. ПОТАНИНА ДМИТРИЙ ПОЛИКАРПОВИЧ БАГАЕВ

ТОКПАЕВ Р.

курсант II взвода, 10 «Ә» класса, Областная специализированная военная школа-интернат
НЕГМАНОВ Е. У.
научный руководитель, учитель истории

Родился Дмитрий Поликарпович 5 сентября по старому стилю 1884 года в деревне Туманы, Вятской губернии (теперь это Кировская область) в семье малоземельного крестьянина-отходника. Его отец служил матросом на пароходах Северной Двины, так как небольшой клочок земли не мог прокормить семью. Тяжелый труд матроса подорвал здоровье Поликарпа Багаева, семи лет от роду Дима осиротел и вынужден был с раннего возраста зарабатывать на хлеб, помогая матери: работал подпаском, а когда подрос – на кирпичном заводе. В 15 лет ему было уготовано стать таким же, как и все мужчины его деревни – уйти на заработки в матросы. Но судьба распорядилась иначе, на всю жизнь связав его с нашим городом.

Дело в том, что в Павлодаре, у купца Артемия Ивановича Дерова работал конюшим его родной дядя – Назар. На праздник масленицу 1899 года он повез купчиху Дерову на гуляние в санях, на тройке резвых лошадей. Так случилось, что лошади, испугавшись шумного гуляния понеслись, сани перевернулись. Купчиха упала в сугроб, который смягчил удар падения и осталась жива, а дядю Назара взбесившиеся лошади протащили под санями целый квартал, так как он не смог освободиться от вожжей, накрученных на кулаки. Дядя Назар был тяжело ранен, оправиться не смог и перед смертью попросил своего хозяина выписать в Павлодар племянника Диму, ведь после смерти брата Поликарпа он помогал его семье, посылая им деньги из Павлодара, а теперь подросший Дима становился единственным кормильцем двух осиротевших

семей: своей и дядиной. Деров пообещал умирающему конюшему исполнить его просьбу и написал письмо в Туманы с приглашением Димы к нему на работу. С первым парходом юный Дмитрий Багаев прибыл в Павлодар и стал работать у купца рассыльным в Горно-промышленном Обществе, акционером которого являлся Деров, затем писарем, так как хозяин обнаружил в нем грамотного, с хорошим почерком человека. Более того, он выписал новому писарю специальное пособие по правописанию и каллиграфии.

Большой шумный город, а именно таким Дмитрий увидел Павлодар, открыл для пятнадцатилетнего юноши новые горизонты жизни. Он понял, как катастрофически не хватает ему знаний и стал усиленно заниматься самообразованием, впитывая в себя все новое.

Работая в Горно - промышленном Обществе, пятнадцатилетний Багаев впервые увидел фотоаппарат у одного из приказчиков, который владел им как фотолобитель. Нужно ли говорить о том, что в 1899 фотоаппарат был настоящим чудом техники. Дмитрий загорелся желанием овладеть фотоделом и упрямил приказчика научить его фотографировать.

Фотокамера тех далеких времен с выдвигаемым пластинчатым объективом в виде гармошки представлена в витрине внизу слева.

Взяв в руки фотокамеру в неполные 16 лет, Дмитрий уже никогда с ней не расстается. Именно сейчас он понимает, что его неосуществимая детская мечта стать художником может найти воплощение в художественной фотографии. Все свободное время он тратит на изучение азов фотодела, находится в постоянном творческом поиске. Стремление к совершенству побудило его в 1903 году написать письмо с приложением своих фотографий известнейшему в Западной Сибири фотографу Коркину, проживающему в Омске. В ответ получил приглашение на учебу. Два года на правах подмастерья юный фотограф обучается в мастерской Коркина. Профессионализм молодого мастера стал настолько высок, что ретушеры не могли отличить работу ученика от работы учителя. В 1905 году Багаев возвращается в Павлодар и начинает самостоятельную работу – открывает фотосалон в доме (о чем я повествую в проекте). С этой целью он арендует дом у мещанки Постниковой. В самой светлой комнате дома юный Дмитрий обустроил салон и принимал в нем своих первых посетителей. Позже, откупив дом за 500 рублей и став его полноправным владельцем, Багаев пристроил к дому с северной стороны фотопавильон.

В левом углу сверху подлинный документ, датируемый 1905 годом, заверенный Генерал – губернатором Семипалатинского уезда: Разрешение на проведение фотографических работ.

Наряду с фотографической деятельностью Д. П. Багаев участвует в политической жизни города – вступает в социал-демократический кружок Бориса Гильмана. В рамках участия в нем делает серию фотоснимков, на которых запечатлена пересылка политзаключенных из Омска в Семипалатинскую тюрьму. На фотографии «По этапу» (1907 г.), размещенной в витрине, видно окраина Павлодара, колонну заключенных, конвой с винтовками крупным планом. Багаев сделал этот снимок, рискуя собственной свободой, следуя за колонной этапиремых украдкой пряча под тулупом фотоаппарат. Впоследствии, вместе с другими фотографиями – «Рабочего–казаха из Экибастуза», «Женщины – крестьянки» этот снимок обошел весь мир в журнале «Советский Союз» на русском и английском языках. Журналы хранятся в музее, в витрине размещена страница из этого журнала. Здесь же видно его первая награда: «Похвальный отзыв Тамбовского фотографического общества», которым он был отмечен за выдающиеся заслуги в 1912 году. Ниже – снимок дома 1915 года, сделанный самим мастером. Над входом вывеска: Фотография Багаева. В центре витрины – семейный снимок. Здесь Дмитрий Поликарпович в окружении своих шестерых детей (Николай, Владимир, Александр, Валентина, Борис, Леонид.), жена Марина Степановна на фотографии рядом. Она рано ушла из жизни во время эпидемии тифа, когда младшему сыну Леониду было всего два года. Багаев больше не женился, воспитывал детей сам с помощью подраставших старших сыновей и приходящих нянь.

В этой же витрине – документы и награды Д. П. Багаева разных лет. Среди них Патент на фотографию 1928 г., дипломы и грамоты, внизу – две медали «За трудовую доблесть в Великой Отечественной войне», «За освоение целинных и залежных земель» и удостоверения к ним. Его творчество продолжалось более пятидесяти лет. Все исторически значимые события, происходившие в эти годы в Павлодарском Прииртышье, были отражены в его бесценных фотографиях – документальных свидетельствах того времени, в котором он жил (революции, голод, коллективизация, Великая Отечественная война, целинная эпопея).

Особое место в витрине занимает большой групповой снимок, датируемый 1928 годом. На нем – участники Всесоюзных курсов

фотографов, проходивших в Москве и работавших в течение месяца. Организатором курсов был Нарком просвещения Луначарский, преподавали выдающиеся фотографы того времени в частности Наппельбаум С. М.

Из Казахстана в работе этих курсов принял участие только Багаев, его работы преподавателями курсов были признаны лучшими. Дмитрий Поликарпович был разноплановым фотохудожником: ему одинаково хорошо удавались портреты и пейзажи (серии снимков Усолки, Баянаула), сюжетные снимки (быт народа, этнография), и репортажно – событийные фотосъемки. Благодаря его усилиям, красотами Павлодара, памятниками истории и культуры Прииртышья уже в начале его творчества могли любоваться в самых разных уголках земли: в 1912 году почтовые открытки с видами его фотографий стало выпускать Московское общество Фишера.

В зале №1 (Кабинет) нас окружают подлинные вещи мастера, теперь это экспонаты музея: письменный стол, за которым Дмитрий Поликарпович работал, будучи директором краеведческого музея, два венских стула. На столе – трофейная портативная печатная машинка RHENMETALL BORSIG, привезенная ему с фронта дочерью Валентиной. Слева у стены – два буковых кресла, между ними – овальный столик под кружевной салфеткой. Напротив – мягкое кресло, украсившее своим видом большое количество фотоснимков, сделанных в фотосалоне Д.Багаева. У него фотографировались простые и знатные богатые жители Павлодара.

Но не только мастерски сделанные фотопортреты прославили фотографа. Обладая энтузиазмом исследователя и активной социальной позицией, Д. П. Багаев сумел отразить историю нашего края в документальной фотографии. На протяжении всей своей жизни Дмитрий Поликарпович занимался научно – исследовательской работой: был членом – корреспондентом Западно-Сибирского отделения Русского географического общества, принимал участие в палеонтологических и этнографических экспедициях по области. Самостоятельно, пешком и на лошади, он посетил все уголки нашего края, запечатлел на протяжении многих лет (более полувека) жизнь и быт казахского народа.

В трех залах музея экспонируется выставка подлинных работ Д. П. Багаева «Жизнь и быт казахского народа начала XX века». Это бесценное свидетельство нашей истории, того прошлого, в которое мы можем заглянуть благодаря нашему замечательному земляку смотревшему далеко вперед и понимавшему смысл и

значение фотографии. На этих снимках – история народа, его душа, этнография, обычаи. Перед вами фотографии «Меновое поле», «Женщина у очага» «Молотьба», «Степные просторы», «Водоносъ», «Перекочевка», «Водопой», «Пастух» (зал № 1).

В следующем зале (Жилая комната), в рамках названной темы, показаны дети в фотографиях мастера. «Мальчик на теленке», «За помолом зерна», «Первые шаги», «Игра в лошадки», «Думы у колыбели», «Алтыбақан», «Вырастила первый урожай» – настоящие шедевры фотоискусства. В этом зале размещены подлинные вещи семьи Багаевых: комод, пианино, старинное зеркало в раме с резным украшением из дерева по верху. Перед этим зеркалом прихорашивались клиенты фотографа.

Зал № 3 (Столовая) продолжает показ подлинных фотографий на тему «Жизнь и быт казахского народа начала XX века». На них отражена «Добыча соли», «Катание кошмы», работа на рудниках «Майкаинзолото», «Сеятель», «Базарная площадь», «Верхом на верблюдах»... Интерьер столовой семьи Багаевых представлен сохранившимися подлинными экспонатами. В правом углу – шкаф-горка с посудой. В нем чайная пара Кузнецовского фарфорового завода начала прошлого века, чайник и молочник Первомайского фарфорового завода, шкатулка деревянная, шкатулка из вятской соломки принадлежавшие дочери Багаева, подсвечник правнука Игоря, хрустальная ваза и чайный сервиз – внучек из Екатеринбурга. Дубовый стол под плюшевой скатертью, на нем самовар, три стула и тумбочка. (Показ 2-х фильмов. Первый фильм «Летописец» 9 метров пленки снятый в 1957 году Алматинской съемочной группой, где вы увидите живого Д.Багаева и его младшего сына Леонида, который работал фотографом в краеведческом музее).

Багаев, в юности мечтавший стать художником, был очень требовательным к себе мастером с тонким художественным вкусом. Стремление к совершенству побудило его пристроить к дому фотопавильон, ставший известным и единственным в своем роде не только в Казахстане, но и в Западной Сибири. Павильон был построен по всем правилам светотехники со стеклянным потолком и стеной, были заказаны два панно во всю стену, мебель в стиле «Модерн» из красного дерева. Все это давало возможность выполнять высокохудожественные качественные фотографии-портреты, сохранившиеся не только в музее, но и в семейных альбомах многих павлодарцев. Все перечисленные вещи сохранены и являются экспонатами музея. Главный экспонат фотопавильона

представлен уникальной фотокамерой австрийской фирмы «FOIGTLENDER & SOHN», приобретенный Багаевым в Москве в 1928 году. С помощью этой камеры были сделаны его павильонные снимки в последующие годы. В специальной витрине размещены фотопортреты-миниатюры, самодельная подставка для просушки стеклянных негативов и резак для обрезки краев фотографий, сделанные самим Дмитрием Поликарповичем, стеклянные негативы, один из первых фотоаппаратов мастера «Фотокор». В нише павильона – фрагмент фотолаборатории с сохранившимися фотопринадлежностями: шкафчиком-полкой, вальцовочным станком, с помощью которого Багаев приклеивал фотографии к картону, резак по картону и фотоувеличитель.

По углам слева размещены вещи жены Багаева – Марины Степановны, в девичестве Постниковой. Их сохранила дочь Валентина и передала в Дом-музей в 2002 году. Блузка из натурального шелка с кистями была изготовлена монастырскими мастерицами, славящимися своим рукоделием. В этих витринах – фотоаппарат Багаева знаменитой фирмы «Кодак», его называли в семье «зеркалкой» (из воспоминаний дочери). Этот фотоаппарат был неизменным спутником фотолетописца в его поездках и экспедициях.

В витрине справа размещена коллекция фотоаппаратуры, которую передал Дому-музею старейший фотограф-любитель Новиков Владимир Романович. В ней представлены фотокамеры разных лет, самая ранняя – ZEIS-IKON – 1925 года выпуска. Рядом с витриной – дорожная фотокамера на складном треножнике и павильонный фотоаппарат 50-х годов. Коллекция имеет статус сопутствующих экспонатов и призвана выполнять познавательно-развивающую роль, в особенности для подрастающего поколения.

В начале прошлого века фотографии, как и теперь, хранились в специальных альбомах. Один из таких семейных альбомов в кожаном переплете, с застежкой в виде царской короны и фотографиями Дмитрия Поликарповича дополняет представление посетителей музея о культуре фотоискусства времен Багаева.

До конца жизни Дмитрий Поликарпович оставался главным краеведом области – директором областного историко-краеведческого музея – его детища. Умер он 23 июля 1958 года (похоронен на Пахомовском кладбище), оставив потомкам фотолетопись родного края.

Работы Д.П.Багаева известны и получили признание не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. С течением времени его фотографическое наследие вызывает все больше интереса, становится более ценным. Мемориальный Дом-музей, являясь единственным музеем фотографии в нашей Республике, хранит память об этом выдающемся человеке.

ЛИТЕРАТУРА

1 Фонд архива и экспонаты дома – музея знаменитого фотографа, летописца Павлодарского Прииртышья, основателя и первого директора областного историко – краеведческого музея им. Г.Н.Потанина Д.П.Багаева

2 Захаренко А.Л., Косаяков Б.К., Мерц В.К., История Павлодарского Прииртышья. ПГУ им. С.Торайгырова. Кафедра «Истории, археологии и этнографии» - Павлодар, 2003 г.

3 Тереник М.С. Павлодар: это наш истории строки. Часть I (1720 – 1945 гг.).- Павлодар, 2001 г.

4 Шевченко С. Очерки Павлодарского Прииртышья. Ч.2 XX-век – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2000 г.

5 Арын Е.М., Нухулы А., Инсебаев Т.А. Павлодарская область: календарь исторических событияи и дат. – Павлодар: ПГУ, 2003 г.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ БІЛІМ ЖӘНЕ БӘСЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІК

АБЖАППАРОВА Б. Ж.

т.ғ.д., профессор, Халықаралық қатынастар факультеті, «Шығыстану» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі.

Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге жай қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Н. Ә. Назарбаев бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытына жеке-жеке тоқталады.

1 «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негіздей отырып, Президент жаңғырудың алты бағытын белгілейді:

- 1 Бәсекеге қабілеттілік;
- 2 Прагматизм;
- 3 Ұлттық бірегейлікті сақтау;
- 4 Білімнің салтанат құруы;
- 5 Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;
- 6 Сананың ашықтығы.

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, жаһандық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен

емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар өркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», – деп ашып көрсетеді. Бәсекеге қабілеттілік саясат пен экономикада, білім, ғылымда, технологияда, яғни барлық салада болуы тиіс. Бәсеке болған жерде әрбір тұлға өзінің ең сапалы қызмет түрін ұсынады. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, ұлттық идеологиясы темірқазығына айналған табысты ел болуымыз үшін жақсылыққа ұмтылып, жаманшылықтан арылып, саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиістіміз.

Болашаққа бағдар ретінде Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің әрбір профессор-оқытушылар құрамы, және осы оқу орнында білім алып жатқан жастарымыз Елбасының осы сөздерін өздерінің алға қойған өмірлік мақсаттарына енгізе отырып, еліміздің рухани тұрғыдан дамып, интеллектуалдық дәрежесінің жоғарылауына үлесін қосып келеді. Еліміздің болашағы – жастарымыздың интеллектуалды көрсеткіштері олардың тек білім деңгейімен ғана емес, сонымен бірге олардың ұлттық тәрбиесімен, рухани жаңғыруымен де тікелей байланысты. Ұлттық кодтың өзегін сақтай отырып, болашаққа қадам басуымыз қажет. Білім – рухани жаңғырудың басты алғышарты. Өйткені, ой жүйесі терең, алыстан пайымдап, тереңнен тамырланған дүниетанымы кең адам ғана бәсекеге төтеп береді деген ауқымды ұғымды білдіреді.

Елбасының осы сөздерін толық қолдай отырып, рухани мәдениеттің дамуы үшін тағылымды ұлттық тәрбиенің қайнарынан сусындап, биік адами құндылықтардың кемелденуі барысында әрбір маман иесі кәсіби қызметін жоғары деңгейде жүзеге асыруы қажеттілігін түсінемін. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім жүйесі әрдайым бірінші кезектегі орында тұруы міндет деп есептеймін.

Ұлттық жаңғыру дегеніміз – ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты – ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу. «Сонымен

бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді», – дейді Н. Ә. Назарбаев. Сондықтан рухани жаңғыру үдерісін дер кезінде қабылданған оң шешім деп танымыз. Осы рухани жаңғырудың жүзеге асырылуын біз және сіз болып, «Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» бірлікте орындауымыз аса қажет. Бәсекеге қабілетті, әлемдік деңгейде танылған әрі дамыған рухани кемел ел болу – Елбасының асыл арманы. Ендеше, мемлекет басшысының жастарға соны серпін, тың бастама ұсынуы келешекке камданудың әрекеті деп түсінеміз.

Ел Президенті аталмыш тұғырнамасында Таяу жылдардағы міндеттерді белгілеп берді:

Қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастау керектігін, 2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауымыз қажеттігін мәлімдеді;

Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын қолға алу қажеттігін ұсынды;

Үшіншіден, қазақ «Туған жерге туынды тік» Патриотизм кіндік қанын тамған жеріңе, өскен аулыңы, қалаң мен өңіріңе, туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталатынын ұғындыра отырып, Туған жер бағдарламасын қолға алуды ұсынды.

Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы жобасын ұсына отырып мәдени географиялық белдеудің рөлі мен оған енетін орындар туралы әрбір қазақстандықтың білуі үшін оқу ағарту дайындығын жүргізу қажеттігі дәйектелді;

Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет жобасы тандық мәдениет БҰҰ ның ағылшын, орыс, испан, араб, және француз тілдерінде сөйлеуі үшін мақсатты ұстаным болу қажеттігін ескертті;

Қазақстандағы 100 жаңа есім жобасы бойынша, тәуелсіздік жылдары табысқа қол жеткізген әртүрлі этнос өкілдерін қоғамға таныту керектігін саралады;

Ел Президенті аталмыш тұғырнамасында білім, ғылымға ерекше басымдық беріп отыр. «Терең білім – тәуелсіздігіміздің тірегі», – деген Н. Ә. Назарбаев «Мәңгілік ел» болуға қадам басқан тәуелсіз Қазақстанның ендігі жаһандану алдында ұлт ретінде жойылып кетпеуі үшін ұлттық кодын сақтаған, терең білімді, бәсекеге қабілетті, ұлттық құндылықтарын бойына сіңірген ақыл-ойы кемел тұлға болуына маңыз береді. Осы бағдарда ол бабалар

ұлағатымен астасып жатқан зерделі ойы мен парасатты пайымын білдіреді: «Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет. Тәуелсіздік жылдарында қыруар жұмыс жасалды. Біз он мыңдаған жасты әлемнің маңдайалды университеттерінде оқытып, дайындадық. Бұл жұмыс өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында қолға алынған «Болашақ» бағдарламасынан басталды. Елімізде өте жоғары деңгейдегі бірқатар университеттер ашылды, зияткерлік мектептер жүйесі қалыптасты. Басқа да көптеген іс тындырылды. Дегенмен, білімнің салтанаты жалпыға ортақ болуға тиіс. Оның айқын да, бұлтартпас себептері бар». Осылайша мақалада айтылған әрбір ойдың астарында терең мазмұн мен зерделі пікір жатыр.

Қазіргі таңдағы оқу орындарындағы білім мен тәрбие жүйесі Елбасының парасатты пайымдарын негізге ала отырып, қарқынды түрде жүзеге асыруда.

Елбасы Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында тарихтың өткеніне көз жүгіртіп, жаңа тарихи кезеңдерге жан-жақты баға бере отырып, рухани жаңғыру арқылы болашаққа деген өзінің парасатты пікірлері мен көзқарасын білдірді. «Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр... Мен барша қазақстандықтар, әсіресе, жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінеді деп сенемін. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы», – деп ел келешегіне үміт артады.

Ендеше, рухани жаңару арқылы әлем мойындар табысты ел болып, жарқын болашаққа деген сенім мен үмітті үндестіре отырып, баршамыз бірлік туы астында бақытқа бірге жетуіміз қажет.

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА – ГЛАВНЫЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО КАЗАХСТАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА

ИСИНОВА К. С., ХАМИТОВА А. К.

ГУ «Библиотека Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы»,
г. Астана

Динамичное развитие каждой страны во многом зависит от уровня патриотизма ее граждан. Патриотизм – это искренняя любовь к Родине, гордость за страну и ее достижения, беспредельная преданность своему Отечеству, стремление служить его интересам, а также постоянная готовность, вплоть до самопожертвования, к его защите. Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» особо остановился на вопросе дальнейшего укрепления патриотизма, отметив, что «надо воспитывать в себе и наших детях новый казахстанский патриотизм».

Патриотизм является одной из наиболее ярких черт национального характера казахстанцев. Это проявляется в повышенном интересе к национальной истории и культуре, открытости, гостеприимстве, межэтнической и межконфессиональной толерантности, особой любви к родной природе, истории и культуре, уважительном отношении к государственным символам, приверженности семейным устоям, установе на здоровый образ жизни, постоянной готовности к защите Отечества и т.д.

Патриотические чувства, зарождаясь из любви к своей «малой родине», к своему аулу, селу, поселку, городу, поднимаются до общегосударственного патриотического самосознания, до осознанной и искренней любви к своей независимой Родине. В патриотизме гармонично и органически сочетаются лучшие национальные традиции казахского народа и представителей всех этносов с преданным служением нашей демократической и унитарной стране.

Овладев умами тысячи удалить, миллионов людей, патриотическое сознание способно творить чудеса, становясь мощнейшим ресурсом консолидации и единения народа, стремления к созданию динамичного и процветающего Казахстана.

В Послании народу Казахстана «Нұрлы жол – путь в будущее» общенациональный Лидер Н. А. Назарбаев особо подчеркнул: «Я убежден, что в новом ответственном витке истории обретет новое звучание и более глубокий смысл наш главный принцип – Казахстан, только вперед!». А двигателем прогресса и поступательного движения

нации вперед может выступить только патриотически настроенный народ, кому есть чем и кем гордиться. Лидеру нации принадлежат такие слова, которые характеризуют его как истинного патриота. И в этих же словах содержится самая краткая, в то же время емкая характеристика настоящего патриота: «Быть патриотом – значит носить Казахстан в своем сердце».

На территории Казахстана, как минимум, на протяжении более двух последних тысячелетий существовала государственность на местной прототюркской, тюркской и кыпчако-казахской основах. В различные исторические эпохи эти независимые государственные образования существовали и назывались по-разному: от сакских протогосударственных образований до современного независимого Казахстана. При этом местный компонент с присущим ему языком, антропологической спецификой, особенной ментальностью, уникальной толерантностью, религиозными воззрениями, бесценными обычаями и обрядами, а также хозяйственно-культурным типом оставался в основном стабильным, неизменным и автохтонным. В этом плане Глава государства отмечает: «Современные казахи – потомки древних саков, гуннов и тюрков, что еще с незапамятных времен сотрясали Вселенную грохотом копыт своих аргамаков».

Удерживать и защитить огромную территорию, вмещающую сегодня практически всю Западную Европу или пять Франций, было посильно только сильным государствам с отборным населением, имеющим не только великий дух стремления к свободе, любовь к Родине, но и великолепные и непревзойденные воинские качества: мужество и храбрость, отвага и героизм, честь и достоинство, сила и воля. В Великой степи каждый должен был быть не только законопослушным человеком, но и свободолюбивым, надежным и верным оплотом государства. В противном случае степняков поглотили в сложном и непростом геополитическом водовороте военно-политических событий последних трех тысячелетий. Народ Казахстана выжил и победил, пройдя через толщу тысячелетий, обеспечив преемственность государственности, языка, культуры, письменности, этнического ядра. И в будущем, есть основания так говорить, все это будет пронесено на последующие века и тысячелетия, не исчезнет великая и жизнеутверждающая идея «Мәңгілік ел», высеченная нашими предками – средневековыми тюрками еще на величественных каменных стелах в местности Отюкен, что располагается на территории современной Монголии.

Особое место в этой цепи постепенной смены государственных образований занимает Казахское ханство, созданное Кереем и Жанибеком в 1465 году. Начиная с начала 30-х годов XVIII века, Казахское ханство стало терять независимость, а в начале 20-х годов XIX века были и вовсе ликвидированы основы государства – ханская власть в Среднем и Младшем жузах. А со смертью хана Жангира в 1845 году ханская власть была упразднена и в Бокеевском ханстве, расположенном в междуречье Урала и Волги.

Это вызвало протест местного населения, вылившийся в национально-освободительную борьбу казахского народа Казахстана. Мы не исчезли, а, наоборот, вопреки всем невзгодам и тяжелейшим испытаниям, встали на путь национального возрождения и освобождения. Лучшие сыны народа – выдающиеся государственные деятели Абылай-хан, Толе-би, Казыбек-би, Айтеке-би, хан Кенесары, казахские батыры Богенбай, Кабанбай, Сырым, Махамбет, Исатай, Жоламан, Жанкожа, Есет, народные просветители Абай Кунанбайұлы, Шокан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин, великие реформаторы XX века во главе удалити деятели Алаш А. Бокейханұлы, А. Байтурсынулы, М. Дулатұлы, исследователи казахской степи Г. Потанин, А. Латута и другими, встали во главе пробудившегося народа. Они сделали все возможное, чтобы стать свободными и независимыми. В этой связи Глава государства отмечает: «За то, что мы сегодня живем мирной жизнью и на планете есть государство Республика Казахстан, мы находимся в вечном и неоплатном долгу перед памятью героических предков, во все моменты истории самоотверженно встававших на защиту родной земли, своей страны».

За свободу и независимость сражались представители многих народов: В достижении и укреплении независимости Казахстана принимают участие все этносы Казахстана: казахи и русские, узбеки и украинцы, поляки и кыргызы, белорусы и каракалпаки, немцы и башкиры и т.д.

В начале XX века усилился процесс массового крестьянского переселения, не остановившийся и после Октябрьской революции 1917 года. Исконно казахские земли, причем наиболее плодородные, насильно отбирались в пользу крестьян-переселенцев. В 1916 году после подавления национально-освободительного движения десятки тысяч человек погибли, а сотни тысяч были вынуждены откочевать за пределы страны.

В период с 1917 по 1991 год Казахстан находился в составе СССР, сначала в качестве автономной, затем союзной республики,

где не было подлинного суверенитета и независимости. Эти годы были очень сложными и противоречивыми. В этой связи Глава государства подчеркивает: «Для казахского народа весь XX век состоял из страшных событий, которые другим народам могли присниться только в кошмарном сне. Я поражаюсь той фантастической выносливости и тому невероятному долготерпению, с которыми мой народ пережил все эти ужасы». В 1928 году около 700 крупнейших казахских баев были насильно выселены за пределы округа проживания с конфискацией всего имущества. Баи были не только символом благосостояния Степи, но и олицетворяли собой лучшую часть народа, являясь носителями традиционного языка, культуры, обычаев и обрядов.

В начале 30-х годов XX века казахский народ пережил один из самых тяжелейших потрясений в своей истории – массовый голод, унесший жизни почти половины населения республики. Среди невинно убитых оказались и 200 тысяч представителей других национальностей республики. В годы сталинского тоталитарного режима на просторах Казахстана оказались сотни тысяч политических заключенных. В 1937–1938 годах была практически уничтожена вся интеллектуальная и культурная элита республики (более 120 тысяч человек), от этого удара, к сожалению, мы не оправились и по сегодняшний день.

В 30–50-е годы минувшего века в наш край началась невиданная ранее массовая депортация целых народов с Дальнего Востока, Закавказья, Северного Кавказа, Крыма, Поволжья, Западной Украины, Белоруссии, Прибалтики и т. д. Здесь они нашли не только спасение от голодной смерти, но и нашли теплый приют среди местного населения. Казахи по древним степным обычаям стали делиться своим последним куском хлеба и кровом. Поэтому на сессии Ассамблеи народа Казахстана в 2015 году Глава государства Н.А. Назарбаев не случайно призвал всех отмечать День благодарения друг другу и к казахскому народу.

В 1941–1945 годы Казахстан отправил на фронт почти 1,5 миллиона своих сыновей и дочерей, почти половина из которых не вернулась с полей сражений Великой Отечественной войны. Несмотря на предыдущие страшные годы, наши земляки показывали на фронтах войны чудеса массового героизма.

В годы освоения целинных и залежных земель, массовых строек и послевоенной индустриализации сотни тысяч молодых людей в

лице Казахстана обрели себе новую родину, продолжая формировать неповторимые традиции совместной трудовой деятельности и подвига.

С 1949 года на древней казахской земле, на родине великого Абая, заработал зловещий Семипалатинский ядерный полигон, последствия от его деятельности – самые плачевные. Генофонду казахстанцев был нанесен непоправимый ущерб. Болезни преследуют не одно поколение казахстанцев.

На фоне этих непростых событий борьба народа продолжалась. За эти годы было более 300 выступлений против тоталитарного советского режима. В начале 60-х годов XX века началось мощное студенческое движение «Жас тұлпар». В июне 1979 года жители тогдашнего Целинограда, представители разных национальностей, приняли участие в массовой демонстрации протеста против попыток центра создать на территории области немецкую автономию.

В декабре 1986 года студенческая молодежь Алматы открыто выступила против командно-административной системы, требуя должного статуса казахскому языку, национальным школам, культуре и кадровым вопросам. Это выступление не было националистическим и не содержало призывов к свержению государственного строя, а также открытых выпадов против других народов республики. Молодежные движения перенесли и в другие города республики – Караганду, Жезказган, Кокшетау, Талдыкорган и Целиноград. Начались повальные репрессии, и эти события были охарактеризованы как «проявление казахского национализма». По мнению Главы государства Н.А. Назарбаева, события декабря 1986 года стали началом обретения независимости, показали, насколько выросло самосознание нашей молодежи, и насколько дискредитировали себя утопические социалистические идеи: «Алма-Ата в декабре 1986 года продемонстрировала крах социалистической доктрины решения национального вопроса». Эти выступления стали предвестником распада не только СССР, но и всего социалистического лагеря.

На рубеже 80–90-х годов XX века республика встала на подлинный путь достижения независимости, о котором мечтало не одно поколение наших граждан. В апреле 1990 года Верховный Совет Казахской ССР избрал Н.А. Назарбаева Президентом республики, что стало одним из важных шагов, приблизивших нас к подлинной свободе и суверенитету. Введение этого института позволило сделать государственную власть более независимой от компартии и центральной власти, создать основы нового государства.

В октябре 1990 года наша республика провозгласила Декларацию о государственном суверенитете, где был подчеркнут приоритет республиканского законодательства над союзным. Этот документ закрепил неделимость и неприкосновенность территории Казахстана. Республика получала право осуществлять самостоятельную внешнюю политику, становясь реальным субъектом международного права. Позднее был сформирован Совет безопасности. Создан Алмазный фонд. Приняты меры по созданию самостоятельных Вооруженных сил республики. Был закрыт Семипалатинский ядерный полигон, когда республика добровольно отказалась от четвертого по запасам ядерного потенциала.

7 сентября 1991 года была распущена республиканская компартия, а в следующем месяце – Союз молодежи (ЖКСМ) Казахстана, тем самым начался процесс деидеологизации и деколонизации общественного сознания, отхода от тоталитаризма.

На всенародных выборах 1 декабря 1991 года Н.А. Назарбаев абсолютным большинством голосов избирателей удалит был избран Президентом Казахстана.

10 декабря 1991 года во Дворце Республики состоялась поистине историческая инаугурация Президента, где он дал клятву перед народом. В этот же день состоялось важное событие: сессией Верховного Совета Казахской ССР была переименована в Республику Казахстан.

16 декабря 1991 года был принят Конституционный закон Республики Казахстан о государственной независимости, которая определила республику как независимое, демократическое, унитарное и правовое государство.

Таким образом, 16 декабря 1991 года исполнилась вековая мечта казахского народа и представителей других народов полиэтнической республики – возрождение независимости страны – Республики Казахстан.

Независимость – это самая главная ценность и самое важное достояние нашего народа. Мы гордимся этим важным и судьбоносным событием. Беречь независимость как зеницу ока – важная задача и святая обязанность каждого гражданина Отечества.

Каждый из нас должен всемерно заботиться о том, чтобы и дальше укреплять нашу свободу и независимость, как призвал нас наш удалит Президент Н. А. Назарбаев: «Недостаточно завоевать свободу и независимость, надо суметь их отстоять и передать потомкам».

МАЗМҰНЫ

С. Торайғыров атындай Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, филос.ғ.к., профессор Г. Ахметованың алғы сөзі.....3

3 Секция. Қазақстандағы модернизациялық процестер: тарихи тәжірибе, қазіргі жағдайы және болашағы

Абилова Х. Ж.

Оқу мен оқытуда студентпен оқытушы ынтымақтастығын арттырудағы критериалды бағалау – ұжым әлеуетін арттыру ықпалы5

Азербайев А. Д.

Идеи аль-Фараби в преодолении духовного кризиса9

Болкөева М. Л., Рахимов Е. К.

Традиционное и современное в духовной культуре ингушей Казахстана.....16

Ельмуратов Г. Ж.

Особенности казахстанской модели политического развития (По книге Главы государства Нурсултана Назарбаева «Эра Независимости»).....21

Ибраева С. С., Торайғыров Е. М.

Алаш күрескерлеріне тағзым, аяулы есімдерге құрмет.....24

Қабдолла Д. Қ., Ельмуратов Г. Ж.

Тоталитаризмнің шығу тегі және теориялары.....32

Кайырқан Н. Ж.

Миграционный процесс в Казахстане37

Калымов М.-Р. А.

Репрессии в отношении немцев Павлодарской области в годы Великой Отечественной войны.....41

Килаш Р. Ж., Марданова З. Ж.

Историческое и культурное наследие Казахстана в развитии современного туризма52

Кравчук П. А., Ельмуратов Г. Ж.

Забота о здоровье граждан – необходимое условие развития человеческого капитала.....57

Кузембаев Н. Е., Болатова А. Т.

Проблема классификации исторических источников.....62

Кузембаев Н. Е., Жалғасбай Ж.

Специфика источниковой базы древней истории Казахстана67

Кульмаганбетова Р. А.

Алаш арыстары және ұлттық құндылықтарға баули отырып, оқыту мен тәрбиелеу.....72

Mamytova S. N., Aitbay A. N.

Historical legal analysis of the entrepreneurship development in Kazakhstan (second half of XIX century – beginning of XX century)78

Нұрбай Қ. Ж.

Қазақ патриотизмі: бастаулары, дәстүрлері, сабақтастығы.....83

Рахимов Е. К.

Что значит «транснациональная история»?92

Сайлаубаева Н. Е., Узбекбай Ә. Б.

Жаңғыру мен дамудың ұлттық жолы: тарих сабақтары мен болашағы102

Сарсикеев И. Б.

«Алюминий Казахстана» в специализации индустрии Павлодара109

Сланбек М. И., Молдакимова А. С.

Программа «Рухани жаңғыру» в действии.....117

Сыздықова А. М., Жумакулова Н. У.

Павлодар облысына арнайы халықтардың қоныс аударуының кейбір мәселелері120

Талғатбек М. О., Болғамбай Д.,

Орынбек Ж., Дүкенбаева З. О.

Отан тарихындағы шежірелі Омбы қаласы.....127

Шамшинова Г. Ж., Ельмуратов Г. Ж.

Саяси жүйе зерттеулерінің ғылыми негіздері134

Ыбырай А. Ж., Нұрболатова А. Н.,

Талғатбек М. О., Дүкенбаева З. О.

Ұлы дала өркениеті мен рухани жаңғыру140

4 Секция. Гуманитарлық ғылымдарының өзекті мәселелері

Азимханов С. С., Кулумбаева М. Ж.

Қазақстанның әскери ісі мен өнерінің тарихы148

Айтжанова Р. М., Айдарбекова Б. Ж.

Білім берудегі интеграция және инклюзия.....155

Ахметкалиева Н. Б., Каримова А. Е.

Орта жүздің боз арғымағы – Саққұлақ би.....160

Ахмуллин Б. Т., Мамытова С. Н.

Қазақ хандығының тарихи жолы және өркениеттілігінің өзгешелігі166

Әлібек Т. Қ., Габдрахимова А.

Основатель казахской политологии173

Бейсен А. А., Сыздықова Г. О.

«Қамбар батыр» жырындағы сандық өріс.....179

Бекше Д. С.

Посткеңестік мемлекеттердегі парламенттік демократия: тарихи шолу және қазіргі жағдай184

Болтаева С. Ж. Білім берудің заманауи талаптары.....	191
Варина А. И., Айтимбетова А. Ж., Степаненко Е. Б. Не читающая сегодня молодёжь – проблема общества будущего.....	196
Вергун А. В., Ибраева А. Е. Транспортно-транзитный потенциал стран Центральной Азии с Европейским Союзом.....	201
Ещанова А. Т. Функционалдық сауаттылықты дамыту – біздің басты міндет.....	207
Жанабаев Ж. М., Абдиқаримова А. Ж. Асан Сәбитұлының «Жер-ұйық» – философиясының кейбір мәселелері.....	210
Жүсіп А. Қ., Сыздықова Г. О. Халықтық өлшем атауларының лингвистикалық ерекшелігі.....	218
Жұмағұл Д. Б., Мамытова С. Н. Этникалық депортация қасіретінің масштабын ұғыну – бейбітшілік пен өзара түсінушілік, адамгершілік саясатының салтанатының кепілі.....	225
Зейнулина А. Ф., Ибраева А. Т. Тарихи оқиғалардың суреттелу көркемдігі.....	231
Ибраева С. С., Торайғыров Е. М. Алаш күрескерлеріне тағзым, аяулы есімдерге құрмет.....	237
Канапьянов К. Н., Шарапиденов А. Б. Тема родины, материнства и любви в поэзии Машхур-Жусупа и Шакарима.....	245
Кулумбаева М. Ж., Калиева А. Б., Аубакиров М. Н. Қазақстан қоғамындағы этносаралық және конфессияаралық келісім.....	251
Қайкен Т. Н., Ельмуратова Б. Ж. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің зерттелуі мен қазіргі кезеңде өзектілігі.....	254
Макишева Г., Ермагамбетова М., Мусагажинова А. А. «Нағашы» туыскандық жүйесінің қазақ халқының этноәлеуметтік құрылымындағы рөлі.....	260
Мананбаев Ж. И., Абылхасова К. С. Развитие ИКТ и наукоемких технологий.....	265
Мерц В. К., Демидкова Е. Д. Об уточнении местонахождения некоторых памятников археологии Павлодарского Прииртышья.....	271
Мундуинова К. А. Қазақ құқық жүйесіндегі әдет құқығының маңызы.....	274
Мутан А., Сабданбекова З. Қазақстандағы ұлттық идея эволюциясының тарихынан.....	282
Нұрхаева А. Е. Қазақстан тарихы оқулықтарындағы кейбір мәселелер.....	287

Оразалина А. Б. Патриоттық тәрбие: Рухани жаңғыру аясында.....	292
Оразалинова З. Ж. Воспитание патриотизма и культурный рост народа.....	297
Раздыкова Г. М. Мотивация поведения личности в деструктивной религиозной радикальной организации.....	301
Рахимов М. И. «Киелі» сөзінің этимологиясы туралы.....	309
Сабық А. Ж., Жапекова Г. К. Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктер және олардың қызметі.....	314
Садимова Б. М., Шабамбаева М. К. Работа с текстом как средство развития речи учащихся.....	319
Сарсенов Т. М., Рахимов Е. К. Багаевтың этнографиялық фотолары және олардың ғылыми мәні.....	323
Смагулова К. Ж., Раисова А. Б. Усвоение базового и специального иностранного языка как условие развития профессионально-иноязычной коммуникативной компетентности студентов вузов.....	330
Степаненко Е. Б. Формирование коммуникативной компетенции учащихся.....	337
Сұлтан Р. Ғ. Қоршаған ортаны аялап, рухани жаңғыра білу.....	343
Татбекова А., Досумбекова М., Жантемирова З., Оразалина А. Б. Жалпы адамзаттық құндылықтар философиясы.....	347
Тәуірбай А. Ә., Шойынбаева Ғ. А. Ортағасырлық Еуропа тарихындағы «Рухани жаңғыру» идеясының философиялық тарихы.....	354
Токпаев Р., Негманов Е. У. «История не пишется без фотографии». Знаменитый фотограф, летописец Павлодарского Прииртышья, основатель и первый директор Областного историко-краеведческого музея им. Г. Н. Потанина Дмитрий Поликарпович Багаев.....	361
Абжаппарова Б. Ж. Рухани жаңғыру білім және бәсекеге қабілеттілік.....	367
Исинова К. С., Хамитова А. К. История Казахстана – главный фактор формирования нового казахстанского патриотизма.....	372

**ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
КАДЫСОВА РОЗА ЖҰМАБАЙҚЫЗЫН
ЕСКЕ АЛУҒА АРНАЛҒАН
«ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» МӘНІНДЕ» АТТЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 2

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева
Корректор: А. Р. Омарова
Компьютерде беттеген К. Б. Жетписбай
Басуға 03.05.2018 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім $29,7 \times 42\frac{1}{4}$, Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 21,98. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 3219

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов қ., 64.